

حالمان

لشکر محمد

جلد دوم

رحیم ابوالحسینی

با راهنمایی
محمود تقی زاده داوری

الله العزيم

وزارت تحقیقات، فناوری و علوم انسانی

shiabooks.net

mktba.net رابط بديل

عالمان شیعه

(سدۀ چهارم از سال ۳۹۹-۴۰۰ق)

جلد دوم

رجیم ابوالحسینی

با راهنمایی

محمد تقیزاده داوری

سرشناسه: ابوالحسینی، رحیم. ۱۳۹۲.

عنوان و نام بدبند آور: عالمان شیعه. رحیم ابوالحسینی. مقدمه محمود تقی‌زاده داوری

مشخصات نشر: فم. انتشارات شیعه‌شناسی. ۱۳۸۶.

مشخصات ظاهری: ۴۱۶ ص.

شابک: (ج. ۱) ۰-۰۶۴-۹۵۵۸۷-۰، (ج. ۲) ۰-۰۶۴-۹۶۹۲۸۷-۶ ریال (ج. ۲) ۹۷۸۹۶۴-۹۶۹۲۸۷-۶

پاداًش: (ج. ۱) ۰-۰۶۴-۹۵۵۸۷-۰، (ج. ۲) ۰-۰۶۴-۹۶۹۲۸۷-۶ فیبا.

مندرجات: ج. ۱. سده سوم از سال ۱۴۰۰ ق / ج. ۲. سده چهارم از سال ۱۴۰۰ ق.

موضوع: مجنبدان و علماء. سرگذشت‌نامه.

موضوع: شیعه. سرگذشت‌نامه.

شناسه‌هزوده: تقی‌زاده داوری. محمود، ۱۳۳۲. مقدمه‌نویس

ردیبندی کنکره: ۱۳۸۴-۰۶۴-۹۶۹۲۸۷-۶ BP55/۲۲

ردیبندی دیبورن: ۲۹۷/۹۹۶

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۸۴-۳۲۲۵۹

organizația
studierilor
și'ite

عالمان شیعه

(سده چهارم از سال ۱۴۰۰-۱۴۰۳ ق)

مؤلف:
ناشر:	رحیم ابوالحسینی
انتشارات شیعه‌شناسی
نوبت چاپ:	۱۳۸۶
اول چاپ:
صفحه‌آرا:
محمد کاظم آردم
چاپ و صحافی:
اسوه:
شمارگان:	۱۴۰۰
۲ نسخه
قیمت:	۴۵۰۰
شابک:	۰-۰۶۴-۹۵۵۸۷-۰
ISBN 978-964-96928-7-6	۹۷۸۹۶۴-۹۶۹۲۸۷-۶

فهرست مطالب

١٥	مقدمه ناشر
١٧	اختصار و نشانه‌ها
١٩	آدم بن محمد فلاؤس (ح ٢٦٠ - ق ٣٢٩)
٢٠	ابراهیم بن احمد بن محمد طبری (٢٢٤ - ٣٩٣)
٢٢	ابراهیم بن اسحاق بن فضل بن ابی سهل نوبخت (ح ٢٤٠ - ق ٣١١)
٢٣	ابراهیم حبوبی (١ - ح ٣٦٣)
٢٤	ابراهیم بن هناد (١ - ح ٣١٠)
٢٥	ابراهیم بن خالد مقرنی کسانی (١ - ح ٣٥٥)
٢٦	ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم (١ - ح ٣٤٥)
٢٧	ابراهیم بن علی بن عیسیٰ رازی (١ - ح ٢٨١)
٢٨	ابراهیم بن علی کولی (١ - ٣٩٥)
٢٩	ابراهیم بن عمروں همدانی (١ - ٣٢١)
٣٠	ابراهیم بن عیاش قمی (١ - ٣٣٩)
٣١	ابراهیم بن فهد کوفی (١ - ٣٠٥)
٣٢	ابراهیم بن محمد بن سلام (١ - ب ٣٥٠)
٣٣	ابراهیم بن محمد بن جعفر بن حسن (١ - ح ٣٥٥)
٣٤	ابراهیم بن محمد بن عباس حنفی (ح ٢٦٥ - ح ٣٣٥)
٣٥	ابراهیم بن محمد بن معروف (ح ٣١١ - ح ٣٩٥)

- ۳۶ ابراهیم بن محمد مولی قریش (۴-ق ۳۸۵ق) ..
- ۳۷ ابراهیم بن نعیر کش (ح ۲۴۰-ح ۳۲۵ق) ..
- ۳۸ ابو جعفر سقا (۴-ب ۲۴۰ق) ..
- ۳۹ ابو طنیب رازی (۴-ح ۳۵۰ق) ..
- ۴۰ ابو عبدالله بقال (۴-ب ۳۲۸ق) ..
- ۴۱ ابو عبدالله هجاج (۴-ح ۳۴۵ق) ..
- ۴۲ ابو منصور صرام (۴-ح ۳۵۰ق) ..
- ۴۳ احمد بن ابراهیم بن حسن بن ابراهیم (۴-ح ۳۳۰ق) ..
- ۴۴ احمد بن ابراهیم بن ابی رالع صبری (ح ۲۸۵-ق ۳۸۵ق) ..
- ۴۵ احمد بن ابراهیم بن مخدن (۴-ق ۳۲۹ق) ..
- ۴۶ احمد بن ابراهیم بن معلی بن اسد عض بصری (۴-ب ۳۵۰ق) ..
- ۴۷ احمد بن ابی الحسن یوسف بن ابراهیم کاتب (ح ۲۵۰-ق ۳۳۴ق) ..
- ۴۸ احمد بن احمد کوفی کاتب (ح ۳۱۴-ب ۳۸۰ق) ..
- ۴۹ احمد بن ابریس بن احمد اشعری قمی (۴-ق ۳۰۶ق) ..
- ۵۰ احمد بن اسحاقیل بن عبدالله قمی (۴-ق ۳۵۹ق) ..
- ۵۱ احمد بن اسحاقیل سلمانی (۴-ح ۳۵۰ق) ..
- ۵۲ احمد بن اسحاقیل نقیہ (ح ۳۰۰-ق ۳۸۵ق) ..
- ۵۳ احمد بن اسٹهید قمی (۴-ح ۳۵۰ق) ..
- ۵۴ احمد بن بدبل (۴-ح ۳۵۰ق) ..
- ۵۵ احمد بن ثابت دوالینی (۴-ب ۳۵۲ق) ..
- ۵۶ احمد بن جعفر بن سلیمان بزوغری (۴-ب ۳۶۵ق) ..
- ۵۷ احمد بن حسن بن عبد ویه رازی (ح ۲۸۲-ق ۳۶۰ق) ..
- ۵۸ احمد بن حسن بن سعید بن عثمان (ح ۲۵۰-ق ۳۳۲ق) ..
- ۵۹ احمد بن حسن حسینی (ح ۲۳۰-ب ۳۰۴ق) ..

فهرست مطالب

٦٧.....	احمد بن حسن مکتب (٤ - ح ٣٥٥ ق)
٦٨.....	احمد بن حسین بن احمد بن عمران (١ - ح ٣٨١ ق)
٦٩.....	احمد بن حسین بن اسامه (٤ - ح ٣٧٥ ق)
٧٠.....	احمد بن حسین بن عبیدالله مهراش (٤ - ح ٣٨١ ق)
٧٢	احمد بن حسین عطار (ح ٣٠٠ - ح ٣٨٥ ق)
٧٣.....	احمد بن حسان بن احمد ورسنائی (٤ - ح ٣٢٢ ق)
٧٤.....	احمد بن حسان قزوینی (ح ٢٩٠ - ب ٣٢٢ ق)
٧٧.....	احمد بن واوہ بن علی بن حسین قمی (٤ - ح ٣٣٩ ق)
٧٩	احمد بن زیاد بن جعفر همدانی (ح ٢٨٥ - ب ٣٥٤ ق)
٨٠	احمد بن سليمان (٤ - ح ٣٦٠ ق)
٨١	احمد بن سهل بلخی شاستیانی (٤ - ح ٣٢٢ ق)
٨٤.....	احمد بن صفار (٤ - ح ٣٥٥ ق)
٨٤.....	احمد بن طاهر قمی (٤ - ح ٣٢٤ ق)
٨٦.....	احمد بن عباس نجاشی صهافی (ح ٢٩٢ - ح ٣٧٥ ق)
٨٧.....	احمد بن عبدالعزیز چوہری بصری بندادی (ح ٢٩٥ - ح ٣٢٣ ق)
٨٨.....	احمد بن عبدالله (ح ٢٥٥ - ح ٣٣٥ ق)
٩٠	احمد بن عبدالله بن احمد بن ابی عبدالله محمد بن خالد برقوی (ح ٢٥٠ - ح ٣١٢ ق)
٩٢	احمد بن عبدالله بن احمد بن جلین (م ٢٩٩ - ح ٣٧٩ ق)
٩٤	احمد بن عبدالله بن جعفر بن حسین بن جامع بن مالک همیری قمی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٩٥	احمد بن عبدالله بن علی ناقد (٤ - ح ٣٣٩ ق)
٩٦	احمد بن عبدالله کوفی (٤ - ح ٣٢٨ ق)
٩٧	احمد بن عبدالله بن محمد بن عمار للطفی (ح ٣١٤ - ح ٢٢٥ ق)
٩٩	احمد بن علویہ بن جعفر اصفهانی (٤ - ح ٣٣٠ ق)
١٠١	احمد بن علی بندادی سورائی (٤ - ح ٣٩٥ ق)

- ۱۰۲ احمد بن علی بنی (۱-ح ۳۱۵ق) ...
- ۱۰۳ احمد بن علی بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن محمد جوئانی (۱-ح ۳۵۵ق) ...
- ۱۰۴ احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (۱-ح ۳۵۵ق) ...
- ۱۰۵ احمد بن علی بن ایش کوفی (ق ۲۰۴-۲۱۴ق) ...
- ۱۰۶ احمد بن علی بن حسن بن شاذان فامن قمی (۱-ح ۳۷۲ق) ...
- ۱۰۷ احمد بن علی بن حکم بن ایمن خیاط کوفی (۱-ح ۳۰۵ق) ...
- ۱۰۸ احمد بن علی دازی (ق ۲۸۱-ح ۳۵۰ق) ...
- ۱۰۹ احمد بن علی بن سعید کوفی (۱-ح ۲۷۰ق) ...
- ۱۱۰ احمد بن علی قاندی قزوینی (۱-ح ۳۴۵ق) ...
- ۱۱۱ احمد بن علی بن مهدی بن صدقه رقی (۱-ب ۳۶۰ق) ...
- ۱۱۲ احمد بن عمر بن کیسبه (ح ۲۴۰-ح ۳۱۵ق) ...
- ۱۱۳ احمد بن عیسی بن جعفر علوی عمری راهد (۱-ح ۳۲۲ق) ...
- ۱۱۴ احمد بن عیسی علوی حسینی (ح ۲۲۵-ح ۳۱۰ق) ...
- ۱۱۵ احمد بن فارس بن زکریا بن محمد بن حبیب (۱-ح ۳۹۵ق) ...
- ۱۱۶ احمد بن فرج بن منصور بن حجاج فارسی (۱-ح ۳۶۲-۳۱۲ق) ...
- ۱۱۷ احمد بن قاسم بن ابی کعب (۱-ب ۳۲۸ق) ...
- ۱۱۸ احمد بن مابندران بن بیزان اسکافی (ح ۲۴۰-ح ۳۱۵ق) ...
- ۱۱۹ احمد بن نشیل قمی (۱-ب ۳۰۵ق) ...
- ۱۲۰ احمد بن محمد بن احمد اعرج (۱-ح ۳۵۸ق) ...
- ۱۲۱ احمد بن محمد بن احمد جرجانی (۱-ح ۳۴۵ق) ...
- ۱۲۲ احمد بن محمد بن احمد بن حسن حکم (۱-ح ۳۶۸ق) ...
- ۱۲۳ احمد بن محمد بن احمد بن داود قمی (ح ۲۲۵-ح ۳۸۸ق) ...
- ۱۲۴ احمد بن محمد بن احمد بن طلحه (ح ۲۵۰-ح ۳۴۵ق) ...
- ۱۲۵ احمد بن محمد بن اسماعیل بن قاسم (۱-ح ۳۴۵-۲۸۱ق) ...

- ۱۲۸ احمد بن محمد بن بطّة (۱-ح ۳۴۵ ق)
- ۱۲۹ احمد بن محمد بن جعفر (۱-ب ۳۵۳ ق)
- ۱۳۰ احمد بن محمد بن هسن بن مولى ضئیل الطاکی (۱-ق ۳۲۲ ق)
- ۱۳۵ احمد بن محمد بن هسن عاصمی بردهعی (۱-ق ۳۴۷ ق)
- ۱۴۶ احمد بن محمد بن حسین ازدی (۱-ح ۳۵۰ ق)
- ۱۴۷ احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دل قوس (۱-ق ۳۵۰ ق)
- ۱۴۹ احمد بن محمد بن حسین بن سعید بن عثمان قرشی (۱-ق ۳۳۲ ق)
- ۱۵۰ احمد بن محمد بن حمدان مکتب (۱-ح ۳۵۵ ق)
- ۱۵۱ احمد بن محمد دینوری سراج (۱-ح ۲۱۷ ق)
- ۱۵۲ احمد بن محمد بن ریمہ مروزی شخصی بصری (۱-ح ۳۴۵ ق)
- ۱۵۳ احمد بن محمد بن زیاد همدانی (۱-ب ۲۸۵ ق)
- ۱۵۴ احمد بن محمد بن سری تهیص کوفی (۱-ق ۳۵۷ ق)
- ۱۵۵ احمد بن محمد بن سعید بن عکده (۱-ق ۳۲۹ ق)
- ۱۵۸ احمد بن محمد شیبانی مکتب (۱-ح ۲۶۰ ق)
- ۱۵۹ احمد بن محمد صفوانی (۱-ق ۳۰۰ ق-ب ۳۵۲ ق)
- ۱۶۰ احمد بن محمد بن طرخان کندی جنگلی (۱-ح ۳۶۹ ق)
- ۱۶۱ احمد بن محمد بن علی بن عمر بن ریاح بن قبس (۱-ح ۳۱۵ ق)
- ۱۶۳ احمد بن محمد بن علی بن سعید کوفی (۱-ح ۳۷۰ ق)
- ۱۶۴ احمد بن محمد بن عمار کوفی (۱-ق ۳۴۶ ق)
- ۱۶۵ احمد بن محمد بن عمران بن موسی بن جراح نهشل (۱-ق ۳۹۰ ق)
- ۱۶۷ احمد بن محمد بن ابی غریب فتنی (۱-ح ۳۳۵ ق)
- ۱۶۸ احمد بن محمد بن لامی شیبانی (۱-ح ۲۴۰ ق)
- ۱۷۰ احمد بن محمد بن سلیمان (۱-ق ۳۶۸ ق)
- ۱۷۲ احمد بن محمد مقرن طبری (۱-ح ۲۴۵ ق)

- ۱۷۳... احمد بن محمد بن موسی توفی (ح ۲۴۵-ح ۳۱۰ق)
- ۱۷۵... احمد بن محمد بن نصر رازی سمسار (ا-ح ۳۷۵ق)
- ۱۷۶... احمد بن محمد بن هوده بن هراسة باهلی نهاوندی (۵- ۳۳۳ق)
- ۱۷۸.... احمد بن محمد بن هیشم (ابراهیم) عجلی (ا-ح ۳۵۵ق)
- ۱۷۹..... احمد بن محمد وزاق (ا-ح ۳۲۵ق)
- ۱۸۰... احمد بن محمد بن یعنی بن زکریا فطمان (ا-ح ۳۱۲ق)
- ۱۸۱... احمد بن محمد بن یعنی عطاء قس (ح ۲۷۷- ب ۳۵۶ق)
- ۱۸۳.... احمد بن محمد بن یعنی قصرانی (ا-ح ۳۱۵ق)
- ۱۸۵.... احمد بن محمد بن یعنی فارسی (ا-ح ۳۳۰ق)
- ۱۸۷.... احمد بن محمد بن پرذیار بن رستم طبری نوی (ا-ح ۳۱۳ق)
- ۱۸۹... احمد بن محمد بن یعقوب بیهقی (ح ۲۲۰-ح ۳۱۰ق)
- ۱۹۰... احمد بن مسرور (ا-ح ۳۳۵ق)
- ۱۹۱.... احمد بن نفلس حمامی (ح ۲۳۱-ح ۳۰۸ق)
- ۱۹۲... احمد بن مهران (ح ۲۳۰-ح ۳۰۵ق)
- ۱۹۴... احمد بن یعنی فام (ا-ح ۳۴۰ق)
- ۱۹۵... احمد بن یعنی مکتب (ا-ح ۳۵۵ق)
- ۱۹۷... احمد بن یعنی هادی (۵- ۲۷۵ق)
- ۱۹۸.... احمد بن یعقوب اصفهانی (ح ۲۸۰- ۳۵۲ق)
- ۱۹۹... احمد بن یعقوب سنانی (ا-ح ۳۴۵ق)
- ۲۰۰.... اسحاق بن حسن بن بکران علوانی تمار (ح ۳۰۰- ۳۸۴ق)
- ۲۰۲... اسحاق بن روح بصری (ا-ح ۳۲۰ق)
- ۲۰۳.... اسحاق بن عباس بن اسحاق بن موسی بن جعفر (ا-ب ۳۲۲ق)
- ۲۰۴... اسحاق بن عبس (ا-ح ۳۲۵ق)

لهرست مطالب

- ۲۰۵ اسحاق بن محمد بن خالویه (۱-ح ۳۴۰ ق)
۲۰۶ اسحاق بن محمد بن علی بن خالد بن مقرئ تخار (ح ۲۵۶-ح ۳۶۰ ق)
۲۰۸ اسد بن عبدالله پسطامی بیطار (۱-ح ۳۵۰ ق)
۲۰۹ اسماعیل بن ابراهیم حلوانی (۱-ح ۳۲۰ ق)
۲۱۰ اسماعیل بن غنیاد بن هیاس لزویش طلاقانی (۱-ح ۳۴۵-ح ۳۸۵ ق)
۲۱۷ اسماعیل بن عینی بن اسحاق بن ابی سهل نوبخت (۱-ح ۳۱۱-ح ۳۲۷ ق)
۲۲۰ اسماعیل بن علی بن رزین بن بدبل ورقه خزانی (۱-ح ۳۵۲-ح ۳۵۹ ق)
۲۲۲ اسماعیل بن عیسی بن محمد بن مؤذن (۱-ح ۳۸۰ ق)
۲۲۳ اسماعیل بن محمد بن اسماعیل مخزومی (۱-ح ۳۰۱ ق)
۲۲۵ اسماعیل بن موسی بن ابراهیم (۱-ح ۳۵۰ ق)
۲۲۶ اسماعیل بن یحیی بن احمد غنیس (۱-ح ۳۸۰ ق)
۲۲۷ بشر بن سعید بن للبویه معلل (۱-ح ۳۱۵ ق)
۲۲۹ جملر بن احمد علوی رقی غزیس (۱-ح ۳۱۵ ق)
۲۳۰ جملر بن احمد بن علی ایاگان قمی (۱-ح ۳۸۰ ق)
۲۳۲ جملر بن احمد بن نقیل قمی (ح ۲۷۵-ق ۳۶۹ ق)
۲۳۴ جملر بن حسین بن علی بن شهریار (۱-ح ۳۴۰ ق)
۲۳۵ جملر بن سلیمان قمی (۱-ح ۳۲۰ ق)
۲۳۷ جملر بن عبدالله بن جملر بن حسین بن مالک بن جامع قمی جمنیری (۱-ح ۳۲۰ ق)
۲۳۸ جملر بن علی بن حسن بن علی بن عبدالله بن ملیره بجل کولس (ح ۲۷۵-ح ۳۵۵ ق)
۲۳۹ جملر بن علی بن سهل بن فروخ بقدادی (ح ۲۸۵-ح ۳۳۰ ق)
۲۴۱ جملر بن نقیل بن جملر بن محمد بن موسی بن حسن بن فرات (۱-ح ۳۰۸-ح ۳۹۱ ق)
۲۴۴ جملر بن محمد بن ابراهیم علوی موسوی مصری (۱-ب ۳۴۰ م)
۲۴۸ جملر بن محمد بن ابراهیم علوی موسوی هیری (۱-ب ۳۶۰ ق)
۲۴۹ جملر بن محمد ازدی کولس (۱-ح ۳۰۰ ق)

- ۲۵۰ جعفر بن محمد بن اسحاق بن رباط بعلب کوفی (؟ - ح ۳۲۹ق)
- ۲۵۲ جعفر بن محمد بن امین بن جون حسنی (؟ - ح ۳۷۰ق)
- ۲۵۴ جعفر بن محمد بن جعفر بن حسن بن جعفر بن حسن مشیش بن حسن (؟ - ح ۳۰۸ق)
- ۲۵۵ جعفر بن محمد حسنی (حسینی) (؟ - ح ۳۰۸ق)
- ۲۵۶ جعفر بن محمد بن عبیدالله بن عتبه (ج ۲۳۵ - ح ۳۰۵ق)
- ۲۵۷ جعفر بن محمد بن قولویه قمی (ج ۲۸۰ - ح ۳۶۸ق)
- ۲۶۱ جعفر بن محمد بن مالک بن عیسیٰ بن ساپور (؟ - ح ۳۰۰ق)
- ۲۶۲ جعفر بن محمد بن مسعود عیاشی (ج ۲۸۵ - ح ۳۵۰ق)
- ۲۶۴ جعفر بن ورقه بن محمد بن ورقه شیعیانی (؟ - ح ۳۵۲ق)
- ۲۶۷ حارث بن سعید بن همدان بن حارث بن نعمان عدوی تغلبی (؟ - ح ۳۲۰ق)
- ۲۷۲ حسن بن ابراهیم بن عبدالحمد خراز کوفی (؟ - ب ۳۳۷ق)
- ۲۷۳ حسن بن ابوالحسن دیلمی (؟ - ب ۳۵۵ق)
- ۲۷۴ حسن بن احمد بن ادريس بن احمد اشعری قمی (؟ - ح ۳۶۵ق)
- ۲۷۶ حسن بن احمد بن حسن ناصر (؟ - ح ۳۶۸ق)
- ۲۷۷ حسن بن احمد بن صالح سبیعی همدانی حلبی (؟ - ح ۳۷۱ق)
- ۲۸۰ حسن بن احمد بن عبدالغفار فرسوی نحوی (؟ - ح ۳۷۷ - ۲۸۸ق)
- ۲۸۸ حسن بن احمد بن میثم بن فضل بن دکین (؟ - ح ۳۰۵م)
- ۲۸۹ حسن بن بشیر بن یعنی (؟ - ح ۳۶۰ق)
- ۲۹۰ حسن بن جعفر قریشی (؟ - ح ۳۵۰ق)
- ۲۹۰ حسن بن حسین علوی (؟ - ح ۳۱۵ق)
- ۲۹۲ حسن بن حمزہ بن علی مرعشی طبری (؟ - ح ۳۶۸ق)
- ۲۹۴ حسن بن زیرقان طبری (؟ - ح ۳۵۰ق)
- ۲۹۴ حسن بن عباس بن محمد کرمائی خطیب (؟ - ب ۳۸۶ق)
- ۲۹۷ حسن بن عبد الرحمان بن خلاد رامهرمزی (؟ - ح ۳۶۰ق)

فهرست مطالب ۱۳

٢٩٩	حسن بن عبدالسلام بن عبدالرحمن (۱-ح ۳۴۵ ق)
٣٠١	حسن بن عبدالله بن سعيد عسكري (۲-ح ۳۸۲ ق)
٣٠٦	حسن بن عبداللهقطان (۱-ح ۳۷۵ ق)
٣٠٧	حسن بن عبدالله بن محمد بن علي بن عباس لمجعي رازى (۱-ح ۳۰۵ ق)
٣٠٨	حسن بن عبدالله بن محمد بن عيسى بن مالك اشعرى قمى (۱-ح ۳۰۵ ق)
٣١٠	حسن بن علي (عيسى) بن ابي عليل عقانى حذاء (۱-ح ۳۲۹ ق)
٣١٢	حسن بن علي بن احمد (۱-ح ۳۷۰ ق)
٣١٣	حسن بن علي بن احمد صالح (ع ۲۶۰-ح ۳۴۰ ق)
٣١٤	حسن بن علي جفال قمى (۱-ح ۳۴۵ ق)
٣١٦	حسن بن علي بن حسن رازى (ع ۳۰۵-ح ۳۷۵ ق)
٣١٧	حسن بن علي بن حسن بن علي الاشرف بن عمر الاشرف بن الامام السجاد عليهما السلام (۲-ح ۳۰۴-۲۲۵ ق)
٣٢٠	حسن بن علي بن حسين بن شعبة حرزالى حلبي (۱-ح ۳۵۰ ق)
٣٢٣	حسن بن علي دينوري علوى (۱-ح ۳۰۵ ق)
٣٢٤	حسن بن علي بن شعيب جوهري (۱-ح ۳۳۰ ق)
٣٢٥	حسن بن علي صوفى (۱-ح ۳۵۰ ق)
٣٢٦	حسن بن علي قمى (۱-ب ۳۲۷ ق)
٣٢٧	حسن بن علي بن محمد بن علي بن عمرو عطار قزوينى (۱-ب ۳۶۸ ق)
٣٢٨	حسن بن ذئوبه بن سندى قرشى (۱-ح ۳۰۳ ق)
٣٢٩	حسن بن مثيل نفاثى قمى (ع ۲۲۵-ح ۳۰۲ ق)
٣٣٢	حسن بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زيد بن علي بن الحسين عليهما السلام (۱-ب ۳۲۲ ق)
٣٣٣	حسن بن محمد بن احمد حذاء ليشاپورى (۱-ح ۳۵۵ ق)
٣٣٥	حسن بن محمد بن جمهور عقى بصرى (ع ۴۲۵-ح ۳۱۰ ق)
٣٣٨	حسن بن محمد بن حسن سلطوى كوفى (۱-ح ۳۵۴ ق)
٣٣٩	حسن بن محمد بن حسن قمى (۱-ب ۳۷۸ ق)

۳۲۲	حسن بن محمد بن علی بن صدیق قمی (۵ - ح ۳۷۰ ق)
۳۲۳	حسن بن محمد (علی) بن وَجْهَاءَ نَعِيَّبٍ (۶ - ب ۳۰۷ ق)
۳۲۵	حسن بن محمد بن هارون بن ابراهیم بن عبدالله بن یزید بن هاشم مهلبی (۲۹۱ - ۳۵۲ ق)
۳۲۸ ..	حسن بن محمد بن یحیی علوی محمدی (۶ - ۳۵۸ ق)
۳۵۱	حسن بن موسی بن حسن توپخن (۶ - ۳۱۰ ق)
۳۵۳ ..	حسنی ابو عبدالله (۶ - ح ۳۵۰ ق)
۳۵۵ ..	فهرست منابع
۳۶۹	فهرست اسامی شخصیت‌ها (بر حسب سال وفات)
۳۷۷ ..	نایابها
۳۸۸	نایابه اعلام
۴۰۵ ..	نایابه اماکن
۴۰۹ ..	نایابه کتب

مقدمه ناشر

طرح‌های تحقیقانی مؤسسه «شبیه‌شناسی» در یک تقسیم‌بندی به دو نوع تک‌جلدی و مجموعه‌ای تقسیم می‌شوند. عالمان شبیه از نوع تحقیقات مجموعه‌ای است که جلد اول آن در سال ۱۳۸۴ منتشر شد و توجه محققان این عرصه را به خود جلب کرد و در سال ۱۳۸۵ به عنوان کتاب سال حوزه پرگزیده شد. اینک به لطف خداوند منان و زحمات دست‌اندرکاران، جلد دوم این مجموعه ارزشمند نیز تقدیم حضور محققان و دانش‌دوستان عرصه شبیه‌شناسی می‌شود.

در جلد اول این مجموعه، عالمان شبیه از نیمه دوم قرن سوم (۳۰۰-۲۵۵ هجری) معرفی شده‌اند و طبعاً در ادامه نیز باید عالمان قرن چهارم معرفی شوند. اما به دلیل آنکه قرن چهارم تعداد فراوانی از عالمان شبیه را در خود جای داده، معرفی تمام این دانشمندان در یک جلد امکان‌پذیر نیست و بدین‌روی، مقرر شد مجموعه اطلاعات این بخش در سه جلد نظم و ترتیب یابد. شخصیت‌ها و شرح حال آنها در این سه جلد، به صورت القایی تنظیم شده‌اند. بنابراین، در جلد دوم، عالمانی از قرن چهارم هجری معرفی شده‌اند که نامشان در محدوده بین دو نام «آدم» و «حسین» قرار می‌گیرد و عالمان با نام حسین در جلد سوم از عالمان شبیه معرفی خواهند شد.

نکته دیگری که در ابتدای جلد دوم کتاب شایسته تذکر است آنکه متأسفانه نویسنده کتاب انصراف خود را از ادame همکاری با مؤسسه «شیعه‌شناسی» اعلام کرده است و احتمالاً ادامه این طرح با تأخیر در دسترس محققان قرار خواهد گرفت؛ اما به مجرد اینکه محقق واجد شرایطی برای ادامه این کار اعلام آمادگی کند، مؤسسه «شیعه‌شناسی» مجدداً کار را بی خواهد گرفت.

از همکاری‌ها و زحمات تمام عزیزانی که در تهیه این جلد از کتاب عالمان شیعه ما را پیاری دادند، قدردانی می‌کنیم؛ از زحمات فاضل ارجمند حججه‌الاسلام والملیمین رضا مختاری، سرکار خانم دکتر اخوان صراف و آفای محمد کاظم محمدی، که با ارزیابی‌های عالیانه خود، غنا و اتقان علمی این اثر را دو چندان کردند و نیز از آفایان حسن بحرانی حروفچین، محمد کاظم آزرم صفحه آرا، و سید محمد تقی مرتضوی‌زاده ویراستار به صورت ویژه، سپاس‌گزاری می‌نماییم.

بار خدایا! بر توفیقات ما در خدمت به دین پیامبر رحمت‌الله و خاندان پاک اویلله بیفرزا و ما را از بهترین خادمان عرصه فرهنگ تشیع و معارف ناب اهل بیت‌الله قرار ده.

احمد بهشتی مهر

معاون پژوهش

۳۰ مرداد ۱۳۸۵

اطئارات و نشانه‌ها

بعد (فر من) / باب (فر منابع)	ب
چند	ج
چاپ	چ
حدود (فر من) / حدیث (فر منابع)	ح
حکومت	حک
زندگانی در	ز
سال	س
شماره (قبل از عدد) / شمیسی (بعد از تاریخ)	ش
صفحه	ص
چاپ شده	ط
قبل (قبل از تاریخ) / قمری (بعد از تاریخ)	ق
قبل از هجرت	ق ه
قبل از میلاد	ق م
گزارش	گ
هجری	ه
متولّا (قبل از تاریخ) / میلادی (بعد از تاریخ) / مجلس (فر منابع)	م
نامعلوم	؟
تا (بین اعداد)	-
هدایتندۀ سنت، واژه‌ها، نشانه‌گشتهای اعشاری	/

وزارت تحقیقات
کارهای ارشادی و علمی

آدم بن محمد قلائنسی (ح. ۲۶۰ - ق. ۳۲۹)

از محدثان شیعه که کتبه اش در منابع ذکر نشده و ولادتش معلوم نیست، اما جون پس از عصر امامان شیعه ^{طیلی} زندگی می‌کرده، تولدش حدود ۲۶۰ ه بوده است. وفات او پیش از ۳۲۹ ه در کوفه اتفاق افتاده، زیرا محمد بن مسعود عیاشی (م.ح ۳۲۸ ه)، که تقریباً در این تاریخ وفات یافته، از شاگردان او در کوفه بوده است. وی در بلخ زاده شد و در همانجا پرورش یافت و احتمالاً در کنار تحصیلات خود، به کلاه‌فروشی نیز اشتغال داشت و به همین دلیل، او را «قلائنسی» (بهضم فاف و نون) لقب داده‌اند. وی سپس به ایران و عراق سفر کرد و در شهرهای قم و کوفه به استماع حدیث پرداخت.

گفته می‌شود؛ وی اعتقاد سالمی نداشت و قایل به تفویض بود. او از اهالی بن حسین دقائق نیشابوری و علی بن محمد قمی روایت دارد و از شاگردانش محمد ابن عمر بن عبدالمعزیز کشی (م.ح ۳۶۳ ه) و جعفر بن محمد بن قولیه (م ۳۶۸ ه) هستند. از او هیچ اثر تألیفی به ثبت نرسیده است.

منابع

- اخبار معرفة الرجال، ج. ۱، ص ۷۲؛ ج. ۲، ص ۹۵۰ / تلخیق المقال (حجری)، ج. ۱، ص ۲، ش ۱۱
جامع الرواية، ج. ۱، ص ۸ / خلاصة الانوار، ص ۳۲۶ / رجال الطوسی، ص ۷، ش ۵۹۲۴
طبقات اعلام الشیعه، ج. ۱، ص ۱.

ابراهیم بن احمد بن محمد طبری (۳۶۴ - ۳۹۳ق)

ابراسحاق مقرنی طبری، معروف به «تیزون»، فقیه، قاری قرآن، ادیب و محدث شیعی که به ظاهر، مذهب مالکی داشت، به سال ۳۲۴هـ در بغداد دیده به جهان گشود و وفاتش به گفته ذہبی و دیگران، در ۳۹۳هـ در زادگاهش روی داد. از لقب «طبری»، که به او و پدرش نسبت داده شده است، برمن آید که وی اصالتاً ایرانی و اهل طبرستان بوده، اما هیچ‌گاه در آنجا اقامت نداشته است.

وی در بغداد پرورش یافت و در محله شیعه‌نشین «کرخ» سکونت داشت. در آنجا نزد استادان عصر خود به استماع حدیث پرداخت و به تدریج، در فقه نیز تبحر یافت. در بغداد، با عبدالله بن حسین بن محمد فارسی هم بحث بود و با هم در گزارش کتاب *مقاتل الطالبین* مشارکت داشتند. وی همچنین از مصحابان ابو عمر و زاهد مطرز (م ۳۴۵هـ) معروف به «غلام ثعلب» بود و نزد او دانش فراوانی آموخت. پدرش، احمد بن محمد طبری، از راویان حدیث و استاد تلعکیری (م ۳۸۵هـ) در بغداد بود که در قرائت قرآن نیز دستی توانا داشت.

وی علم قرائت و بخشی از فنون ضبط احادیث را از پدرش فراگرفت و با اینکه خود در علم قرائت زیانزد دیگران بود، اما نزد قاری معروف، ابوبکر احمد بن هلی ابن بزداد احتراماً هفت جزء قرآن را فرمود و وی را بر خود مقدم می‌داشت. وی به دلیل آشنایی اش با فقه شیعه و اهل سنت، مدتها مقام قضاؤت داشت؛ اما در هیچ‌یک از منابع، روشن نیست که در کجا و چه سالی مشغول قضاؤت بوده.

است. به گفته خطیب بغدادی، وی «شیخ الشهود» بغداد در حوزه قضاوت بود؛ یعنی قاضیانی که تازه وارد بغداد می‌شدند و نسبت به اوضاع شهر و مردم آن ناآشنا بودند. از او به خاطر عدالت و راست‌گویی اش استفسار می‌کردند و سخن او را به عنوان «شاهد» در دادگاه، حجت می‌دانستند. به گفته معاصر او، ابوالقاسم تویخی کبیر (م ۳۴۲ هـ). وی همجنین در شهرهای بصره، آبله، واسط، اهواز، عسکر مکرم، شوشتر، کوفه، متکه و مدینه نیز شناخته شده، و از شاهدان دادگاه بود. از این رو، وی را «شیخ الشهود» لقب داده‌اند.

از استادان معروف او، ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ هـ) است. از شاگردان او، توان ابوعبدالله علوی شجری صاحب کتاب التمازی و ابوالحسن محمد ابن حسین بن موسی معروف به «سید رضی» (م ۴۰۶ هـ) را نام برد. سید رضی در سنین کودکی فرائت قرآن را نزد او فراگرفت و همجنین محمد بن جریر ابن رستم طبری شیعی، که خود معاصر شیخ طوسی (م ۴۶۰ هـ) و نجاشی (م ۴۵۰ هـ) بود، احادیث و گزارش‌های فراوانی در کتاب دلائل الاصامة از او نقل کرده است.

از تالیفات او، کتاب المناقب است که آن را در فضیلت امیر المؤمنین علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام نوشته.

منابع

- تاریخ بغداد. ج. ۵. ص. ۸۱. ش. ۲۴۴۳؛ ج. ۶. ص. ۱۶ و ۱۹. ش. ۳۰۴۷ و ۳۰۵۳ / نکره الحفاظ.
ج. ۳. ص. ۱۰۲۶ / طبقات اعلام الشیعه. ج. ۱. ص. ۱ / مشایع الثقات. ص. ۳۷.

ابراهیم بن اسحاق بن فضل بن ابی سهل نوبختی (ق ۲۴۰- ق ۳۱۱) ابراسحاق، از متكلمان نیمة نخست سده چهارم ه و مؤلف کتاب *نقش الیاقوت*، از کتاب‌های پایه در علم کلام بود. شواهد موجود نشان می‌دهند که وی در بغداد متولد شد و در همان‌جا تحصیل کرد و محل وفات او نیز در بغداد بود؛ زیرا بغداد مرکز علم و دانش بود و پدربرزگش فضل و پس از آن پدرش اسحاق کلیددار «دارالحكمه رشیدیه» در بغداد بودند. همچنین می‌توان حدس زد که وی چند سالی پیش از ۲۴۰ ه متولد شده است؛ زیرا برادرش علی بن اسحاق تا عصر امام هادی علیه السلام - یعنی تا سال ۲۵۴ ه - حیات داشته و وی در آن زمان، بالغ و رشد بوده است. وفات او به گواه اینکه برادرزاده‌اش اسماعیل بن علی بن اسحاق نوبختی (صاحب کتاب *ابطال القياس*) در سال ۳۱۱ ه وفات کرده، ممکن است اندکی پیش از سال مذکور رخ داده باشد. از سرنوشت او، هیچ اخباری گزارش نشده است.

یاقوت یگانه نوشه‌ای است که از او بر جای مانده. این کتاب قدیمی ترین کتاب کلامی است که از امامیه در دست است و تنها کتاب مستقلی است که از خاندان نوبختی بر جای مانده. (کتاب *فرق الشیعه نوبختی* به صورت مستقل نیست). نخستین کسی که این کتاب را شرح نموده ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ ه) بوده که البته شرح وی از بین رفته است. پس از او شرح جامعی به دست علامه حلی (م ۷۲۶ ه) به نام *انوار الملکوت فی شرح الیاقوت* نگاشته شده است. در اینکه وی از متكلمان امامیه بوده، هیچ تردیدی وجود ندارد. به همین دلیل، علامه حلی در مقدمه *انوار الملکوت* فی شرح الیاقوت، به نقل از مرآة الكتب تبریزی (ص ۱۶۰) از

او با تعبیراتی همچون «شیخنا الاصد» و «امامنا الاعظم» یاد می‌کند، هرچند اذعان می‌نماید که وی در برخی موارد، تکرار اعتراف نیز داشته است. از دیگر تأییفات او، کتاب الابتهاج است که وی در این کتاب، لذت عقلی را در خداوند انبات می‌کند.

گفتنی است: در برخی منابع، از او با نام اسماعیل نویختی یاد شده است. علامه طهرانی ضمن انتقاد از این اشتباه، نام او را ابراهیم نویختی معرفی می‌کند. علامه حلی نیز در شرح کتاب یاقوت، از او با نام «ابراهیم» یاد می‌نماید.

منابع

اعبان الشیعة (قطع بزرگ)، ج ۲، ص ۱۱۰، ۹۳ و ۱۱۱ / خاندان نویختی، ص ۱۶۶ / دائرۃ المعارف تشیع، ج ۷، ص ۶۱ / الدریۃ الى الصانف الشیعة، ج ۱، ص ۵۶۲ و ۵۶۹ / ج ۱۰، ص ۱۸۲؛ ج ۱۶، ص ۱۰۰ / ج ۲۵، ص ۲۷۱.

ابراهیم هبوبی (۴- ح ۳۶۳ ق)

وی محدث شیعی در نیمة دوم سده چهارم هجری بود که نامش به طور کامل در کتاب‌های رجالی ذکر نشده و در برخی منابع هم به جای حبوبی، جنوبی و جیوبی آمده است. او از شاگردان ویزا محمد بن مسعود عیاشی (مح ۳۲۹ هـ) بود. زمان تولد و وفاتش رoshn نیست. اما چون با ابوهمروکش (مح ۳۶۳ هـ) معاصر و هم‌بحث بود، گمان می‌رود که زمان وفاتش در همین حدود بوده است. در منابع معتبر، هیچ گزارشی از احوال او به جسم نمی‌خورد. از شاگردی او نزد عیاشی به

دست می‌آید که وی در کوفه سکونت داشته و تحصیلات خود را در همانجا سپری کرده است؛ زیرا هیاشی در کوفه مسکن داشت.
از شاگردان او هیچ اثری در منابع نیست؛ چنان‌که هیچ اثر تألیفی از خود وی دیده نصی شود.

منابع

رجال الطوسی. ص ۷۰۷. ش ۵۹۳ / طبقات اعلام الشیعة. ج ۱ ص ۲ / معجم رجال الحديث.
ج ۱. ص ۳۲۶ ش ۳۴۹.

ابراهیم بن حقاد (۴-۳۱۰ق)

ابراهیم محدث شیعی در اوایل سده چهارم هبود که تاریخ ولادت و وفاتش معلوم نیست. پسرش ابوالحسن علی بن ابراهیم بن حماد در اواسط سده چهارم می‌زیست؛ زیرا استاد ابن هیاش جرهی (م ۴۰۱هـ) بود. همچنین علی بن حبسی ابن قونی کوفی، که پس از سال ۳۲۲هـ وفات کرد، با یک واسطه از او نقل حدیث نموده است و این نشان می‌دهد که وی در اوایل سده چهارم وفات یافته است. وی اهل کوفه بود و در آنجا پرورش یافت و پس از فراگیری ادبیات عرب، به دانش حدیث روی آورد و احادیثی از او در منابع روایی به جسم می‌خورند.

وی از دیدگاه کارشناسان علم رجال مورد تأیید قرار نگرفته و نسبت به درستی روایاتش تردید وجود دارد. نجاشی و شیخ طوسی تنها با ذکر اینکه وی دارای کتابی است، از او یاد کرده‌اند. از سوی دیگر، استاد ن و شاگردان او نیز مورد تأیید واقع نشده‌اند. از استادانش، می‌توان محمد بن مروان را نام برد که حال او به

درستی روش نیست. از شاگردان او هم می‌توان احمد بن میثم و ابوالقاسم بن اسماعیل را نام برد که اینها نیز افرادی ضعیف‌الرواایه هستند.
از تألیفات او، کتابی است که نامش در منابع ذکر نشده.

منابع

تقطیع المقال (حجری)، ج. ۱، ص. ۱۵، ش. ۸۷ / رجال النجاشی، ص. ۲۴، ش. ۳۹ / طبقات احلام الشیعة، ج. ۱، ص. ۲ / معجم رجال الحديث، ج. ۱، ص. ۱۳۶ / نجد الرجال، ج. ۱، ص. ۵۸، ش. ۶۰.

ابراهیم بن خالد مقرنی کسانی (۳۰۵-ح)

کسانی، از راویان شیعه در نیمه نخست قرن چهارم ه احتمالاً در کوفه دیده به جهان گشود و زندگی را در همانجا به سر آورد. سال تولد و وفاتش در دست نیست. شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) در امامی با دو واسطه از او نقل حدیث می‌کند و این مطلب گویای آن است که وی پاشیخ صدوق، فاصله زمانی زیادی داشته است. بنابراین، می‌توان او را از راویان حدیث در اوایل سده چهارم دانست. وی ساکن کوفه بود و در آنجا پرورش یافت. در فرائت قرآن دستی داشت و لقبش به عنوان «قاری قرآن» مشهور بود. در منابع رجالی، اشاره‌ای به شرح حال او نشده است. وی از عبدالله بن داهر رازی روایتی در فضیلت کوفه دارد که این روایت را محمد بن جعفر، معروف به ابن تبان، از او نقل کرده است. از او هیچ کتابی معرفی نشده است.

منابع

صدوق، الامال، ص. ۲۹۸، ح. ۳۳۴ / طبقات احلام الشیعة، ج. ۱، ص. ۲.

ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم (؟-ح ۳۴۵ق)

او از راویان معتبر شیعی در اواسط قرن چهارم بود که از تاریخ تولد و وفاتش آگاهی نداریم. برخی از شاگردان او در نیمة دوم سده چهارم (ح ۳۸۱) وفات یافته‌اند. بنابراین، وفات او باید در اوین قرن چهارم بوده باشد. وی در یک خانواده علمی و مذهبی در فم دیده به جهان گشود. پدرش علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (م.ب ۳۰۷) از عالیان بزرگ شیعه بود. حدّش ابراسحاق ابراهیم بن هاشم (م.ح ۲۷۵) از اصحاب امام رضا^{علیهم السلام} و اصحاب اهل کوفه بود. اما از کوفه به فم آمد و نخستین کسی بود که احادیث کوفه را در فم منتشر نمود. همچنین عمومی پدرش اسحاق بن ابراهیم یکی دیگر از محدثان شیعه بود. او و برادرش محمد بن علی بن ابراهیم - که از محدثان مشهور بود - استاد شیخ صدوق (م ۳۸۱) ها بودند.

محیط خانواده و شرایط علمی حاکم بر آن موجب شد تا وی پس از تحصیلات مقدماتی، به رشته «حدیث» روی آورد و همچون هزارانش در فن حدیث به مقام شایسته‌ای دست یابد. وی در مؤرد متعددی، از پدرش نقل حدیث کرده و این گویای آن است که پدرش از استادان عمدۀ‌اش بوده.

از شاگردان معروف او، حسین بن محمد بن حسن معاصر شیخ صدوق و صاحب کتاب مقصد الراغب فی فضائل علی بن ابی طالب^{علیهم السلام} است. شاگرد او در این کتاب، روایات فراوانی از استادش نقل کرده است.

از تأثیقات او، اثری در منابع دیده نمی‌شود. فقط کتابی تفسیری وجود دارد که به او منسوب است.

منابع

بخار الانوار. ج ۷۹. ص ۱۲ / الدریة الى تصانیف الشیعة. ج ۲۲. ص ۱۱۱. ش ۶۲۰۷. ج ۲۴.
ص ۱۲۷. ش ۶۳۸ / طبقات اعلام الشیعة. ج ۱. ص ۳.

ابراهیم بن علی بن عیسیٰ رازی (۴-ح ۳۸۱ق)

وی محدث و شیخ شیعه در اواخر قرن چهارم بود که تاریخ ولادت و وفاتش در دست نیست، ولی این اندازه روشن است که وی معاصر محمد بن علی بن بابریه، معروف به «شیخ صدوق» (م ۳۸۱ هـ) بوده و هر دو دارای استناد مشترکی بوده‌اند. بنابراین، می‌توان وی را از هم‌بحثان شیخ صدوق به شمار آورد. از لقب «رازی» و همچنین از استناد او که ساکن قم بود. برمنی آبد که وی در ری و قم پرورش یافته و در این دو شهر تحصیلات خود را تکمیل نموده است. ابن حجر در لسان المیزان به نقل از منتجب الدین در تاریخ ری، او را «شیخ شیعه» معرفی کرده و این مطلب حاکی از آن است که وی از نظر علمی، دارای مقام بلندی بوده و شاگردانی داشته است. استناد او احمد بن محمد بن یحییٰ عطّار (م.ب ۳۵۶ هـ) بود که در قم نزد او حدیث می‌شنید. از شاگردانش می‌توان ابوالفتح حسین‌الله بن موسی بن احمد حسینی و جعفر بن محمد یونس را نام برد. از او کتاب یا رساله‌ای معرفی نشده است.

منابع

طبقات اعلام الشیعة. ج ۱. ص ۳ / الاربعون حدیثاً، ص ۱۲ / لسان المیزان. ج ۱. ص ۸۵.
ش ۲۴۲.

ابراهیم بن علی کوفی (۴۵۴-۱۳۴۵ق)

محدث و نویسنده شیعی در نیمة نخست سده چهارم، که تاریخ ولادت و وفاتش در دست نیست، اصالاً ایرانی و اهل سمرقند بود و ظاهراً در همانجا دیده به جهان گشود و پس از تحصیلات مقدماتی، به عراق رفت و در کوفه به فراغتی علمی حدیث استغفای یافت. ظاهراً مدت اقامت وی در کوفه چندان بوده که او را «کوفی» لقب داده‌اند. پس از آن به سمرقند مراجعت کرد و مورد تکریم فرمانروای شیعی خراسان، نصر بن احمد ثانی (م ۳۳۱هـ) و پادشاهان پس از او فرار گرفت.

به گفته شیخ طوسی، وی زاهد، عالم و نویسنده کتاب‌هایی بوده است. استاد او اسحاق بن ابراهیم موصلى بود، اما ممکن است که وی در کوفه نزد محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (م ۳۲۹هـ) نیز حدیث شنیده باشد. از شاگردان او، ابرعمر و کشی (م ۳۶۳هـ) است که برخی از احادیث او را در رجال خود نقل کرده است. گفتنی است: با اینکه وی نویسنده معروفی شده، اما هیچ اثر تألیفی از او در منابع دیده نمی‌شود.

منابع

- اختصار معرفة الرجال. ج ۲. ص ۵۱۳. ش ۴۴۸ و ص ۵۹۴. ش ۵۵۲ / تفسیع السنبل (حجری).
ج ۱. ص ۲۷. ش ۱۵۶ / رجال ابن داود. ص ۲۳. ش ۲۸ / رجال الطوسی. ص ۹۰۷. ش ۵۹۲۱
/ طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۳.

ابراهیم بن عموس همدانی (۳۲۱-۴ ق)

ابواسحاق همدانی فسطاطی، فقیه و محدث شیعی بود که سال ولادتش در دست نیست، اما وفاتش در اوایل سده چهارم ه و احتمالاً در همدان اتفاق افتاده، زیرا وی استاد ابوالحسن علی بن بابویه قمی (م ۳۲۹ ه) بود و ابن بابویه در همدان در اواخر عمر، از او نقل حدیث کرده است. به گفته ذهنی، وفات او در ۳۲۱ ه اتفاق افتاده است. برخی از روایات او در الامالی والخصال شیخ صدوق درباره فضیلت حضرت علی علیه السلام ذکر شده‌اند. از دوران کودکی و محل پرورش او، اطلاعی در دست نیست. قراین نشان می‌دهند که وی در علم و دانش به حد کمال رسیده بود و علاوه بر عالمان شیعی، بسیاری از محدثان اهل سنت نیز از او نقل حدیث کرده‌اند. ذهنی با اشاره به اینکه وی امام و پیشوای همدان بود، از او با لقب «فسطاطی» یاد می‌کند. ذکر این لقب گویای آن است که وی مدتها در «فسطاط»، یکی از شهرهای مهم مصر، زندگی می‌کرده است.

استاد او ابوهیلی حسن بن اسماعیل تحقیقی بود. وی همچنین از علمای اهل سنت مانند احمد بن بدیل بن قریش (فاضی همدان) نیز روایت دارد. از شاگردان شیعی او، می‌توان ابوالحسن علی بن بابویه قمی (بدر شیخ صدوق) را نام برد. از او اثر تأثیثی بر جای نمانده است.

منابع

- الخصال، ص ۵۱۵ / صدوق، الامالی، ص ۵۷، ج ۱۲ / تهدیب الکمال، ج ۱، ص ۲۷۰، ش ۱۳۲ /
- سیر اعلام النبلاء، ج ۱۴، ص ۵۵۰، ش ۳۱۵ / طبقات اعلام الشیعیة، ج ۱، ص ۴.

ابراهیم بن عیاش قمی (۴-۳۲۹ق)

محدث شیعی که ولادتش ظاهراً در نیمة دوم سده سوم به وقوع پیوسته و وفاتش در اواسط سده چهارم و احتمالاً در کوفه اتفاق افتاده است. از برخی قراین به دست می‌آید که وی ابتدا در قم بوده و در این شهر پرورش یافته و نسبت «قمی» نیز از همین روی به او داده شده است. در آنجا، نزد استادان عصر خود علوم حدیث را فراگرفت و از احمد بن ادریس قمی (م ۳۰۶ه) روایت دارد. وی سپس به کوفه آمد و شاگردان چندی تربیت نمود.

از شاگردان او، می‌توان ابوصمرو محمد بن عمر بن عبد العزیز کشی (م ۳۶۳ه) را نام برد. وی دارای اثر نایابی نیست.

منابع

طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۴ // لسان المیزان. ج ۱. ص ۸۷۷ ش ۲۵۰.

ابراهیم بن فهد کوفی (۴-۳۰۵ق)

وی محدث شیعی در اواخر سده سوم و آغاز سده چهارم بود که از تاریخ ولادت و وفاتش آگاهی دقیقی نداریم. برخی از شاگردان او در سال ۳۳۲ه وفات یافته‌اند. همچنین بعضی از همدردهای او، که نقش استادی نیز نسبت

به وی داشتند، در ۲۹۸ ه از دنیا رفتند. بنابراین، وفات او بین سال‌های ۳۳۲-۲۹۸ ه بوده است. وی بیشتر دوران تحصیل خود را در کوفه و بصره گذراند و نزد استادان این دو شهر به استماع حدیث پرداخت، این حجر به نقل از شیخ طوسی، وی را از محدثان شیعی معرفی کرده است. برخی از روایات او درباره امام مهدی علیه السلام در منابع شیعی و اهل سنت آمده‌اند. از معاصران و هم‌بحثان او، محمد بن زکریا بن دینار غلابی بصری (م ۲۹۸ ه) بود که با هم از علی بن نصر عطار درباره فضیلت اهل بیت علیهم السلام روایت دارند. ظاهراً نام فرزند او «ابو عبدالله فهد بن ابراهیم بن فهد» است که از شاگردان محمد بن زکریا بن دینار غلاب بصری بود.

از جمله استادان سنتی و شیعی او، محمد بن عقبه، داود بن رشید و عبد الله بن محمد تشری بودند. از شاگردان شیعی او، مسیون عبد العزیز بن بحیر جلدی بصری (م ۳۳۲ ه) و ابیکر محمد بن بحیر صولی شطرنجی (م ۳۳۵ ه) را نام برد. از آثار قلمی او، چیزی در منابع به چشم نمی‌خورد.

مطبع

- بحار الانوار، ج ۶، ص ۳۱۱-۲۲، ص ۱۳۹، پاورقی / تاریخ مدینة دمشق، ج ۵۶، ص ۴۱۷ /
شوادر التنزيل، ج ۱، ص ۱۹۸، ح ۲۰۸، ج ۲، ص ۲۷۱، ح ۹۰۳ / طبقات اعلام الشيعة، ج ۱،
ص ۲ / کمال الدین و تمام النعمة، ج ۱، ص ۱۵۱ / لسان الصیزان، ج ۱، ص ۹۲، ش ۲۶۲ / معجم
احادیث الامام المهدی علیه السلام، ج ۳، ص ۱۳۸، ش ۶۷۳.

ابراهیم بن محمد بن بسام (۴-ب ۳۵۰ق)

ابراسحاق مصری، محدث شیعی در قرن چهارم بود که در بعضی از نسخه‌های رجال الطوسی، نام پدرش احمد نوشته شده، اما در بیشتر منابع، وی فرزند «محمد» معرفی گردیده است. تاریخ ولادت او در دست نیست. برخی از شاگردان او در ۳۸۵ھ وفات یافته‌اند. بنابراین، ممکن است وفات او بیش از این تاریخ اتفاق افتاده باشد. برادر او احمد بن محمد بن بسام از محدثان شیعه بود که در مصر اقامت داشت. وی نیز با توجه به لقب «مصری»، مدت‌ها در مصر سکونت داشت و احتمالاً زادگاه او نیز آنجا بوده است.

در منابع معتبر، گزارشی درباره دوران تحصیل و محل پرورش او دیده نمی‌شود، اما چون شاگرد او هارون بن موسی تلعکبری (م ۳۸۵ھ) در بغداد اقامت داشت، ممکن است وی نیز بخشی از حیات علمی خود را در بغداد گذرانده باشد.

از او روایتی در منابع به چشم نمی‌خورد. شیخ طوسی وی را از جمله کسانی فرار داده که به طور مستقیم از امامان شیعه بلطفه روایت نکرده‌اند. وی هیچ اثر تألیفی از خود بر جای نگذاشته است.

منابع

- جامع المرأة. ج. ۱. ص ۳۱ و ۶۲ / رجال الطوسی. ص ۵۹۶۲ ش ۵۹۶۲ / طبقات اعلام الشیعه.
ج. ۱. ص ۴ / معجم رجال الحديث. ج. ۱. ص ۲۵۲. ش ۲۵۳: ج. ۲. ص ۳۹. ش ۸۳۲

ابراهیم بن محمد بن جعفر بن حسن (۴-ح ۳۵۵ ق)

محذث شیعی و از اعیان امام حسن مجتبی علیه السلام که ظاهرآ نااوسط سده چهارم یا اندکی پس از آن حیات داشته، زیرا هارون بن مرسی تلمذکری، که در ۳۸۵ هـ وفات کرده، از شاگردان او بوده است. وی اهل کوفه بود و احتمالاً در همانجا زاده شد، ولی سال تولدش در دست نیست. چگونگی زندگی و دوران حیات علی او نیز برای ما مبهم است.

شیخ طوسی وی را از کسانی قرار داده که به طور مستقیم از امامان معصوم علیهم السلام حدیث نقل نکرده‌اند. وی از محمد بن صمران بن سجاج روانی در فضیلت زیارت امام حسین علیه السلام دارد.

شاگرد او غیر از تلمذکری، علی بن حسن بن یحییٰ حلیی است. وی دارای اثر تألیفی نیست.

منابع

رجایل الطوسی، ص ۲۰۹ ش ۵۹۴۶ / طبقات اصلاح الشیعه، ج ۱، ص ۴ / تحلیل زیارت الحسین علیه السلام، ص ۸۱ ح ۸۸ / مجمجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۲۵۲ / نقد الرجال، ج ۱، ص ۸۱ ش ۱۲۲.

ابراهیم بن محمد بن عباس طبلی، (ح ۲۶۵-ح ۳۳۵ ق)

وی از روایان معتبر شیعه بود که ولادتش در اواسط سده سوم (ح ۲۶۵ هـ) اتفاق افتاده است، زیرا بعضی از استادانش در ۲۹۰ هـ وفات یافتدند. پس او باید در آن

زمان از سن کافی برخوردار بوده باشد تا بتواند از آنها نقل حدیث نماید. سال درگذشت او نیز به خوبی روش نیست، اما می‌توان گفت: وفاتش پس از ۳۰۶ هـ روی داده، زیرا وی شاگرد احمد بن ادريس قمی (م.ح ۳۰۶ هـ) بوده است. همچنین از اینکه وی استاد ابوهرمز رکنی (م.ح ۳۶۳ هـ) بوده، می‌توان حدس زد که وی چند دهه از سده چهارم را نیز درک کرده است، از نسبت «عُتَلَى» (به ضم خاء و فتح تاء) برمن آید که وی اصالتاً ایرانی و اهل یکی از روستاهای مأواه النهر در سمرقند بوده و احتمالاً در همانجا به دنیا آمده است. پدرش از عالمان شیعه و شاگرد حسن بن علی بن ابی حمزه بطائی بود و در پژوهش علمی او نقش داشت.

وی پس از تحصیلات مقدماتی، به کوفه رفت و بخشی از علوم حدیث را فراگرفت. سپس به قم عزیمت نمود و نزد فقهاء و محدثان سرشناس این شهر، به استماع حدیث پرداخت و به حدّ کمال رسید. مدت اقامت او در قم، اگرچه نسبتاً طولانی بود - زیرا تعداد زیادی از استادانش در قم اقامت داشتند - اما به نظر می‌رسد وی در اوخر عمر، به عراق بازگشت، زیرا ابوهرمز رکنی، که از شاگردان معروف و هم‌وطن اوست، در کوفه یا بغداد سکونت داشت و روایات متعددی از او نقل کرده است. به گفته شیخ طوسی، وی مردی وارسته بود و احادیث او قابل اعتماد هستند.

از استادان او در کوفه، می‌توان علی بن حسن بن علی بن فضال (م ۲۹۰ هـ) را نام برد. در قم نیز نزد بزرگان شیعی مانند سعد بن عبدالله اشعری (م ۳۰۱ هـ) و احمد بن ادريس قمی (م ۳۰۶ هـ) شاگردی نمود. در منابع، کتاب یا رساله‌ای از او معرفی نشده است.

صلایع

اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۶۴۲ و ص ۳۴۶، ج ۲۱۳، ج ۲، ص ۶۲۸ و ص ۶۲۲ و ص ۶۷۶ و
ح ۷۰۹ و ص ۷۶۱، ح ۸۷۸ / خلاصة الانوال، ص ۵۳، ش ۲۸ / رجال الطوسی، ص ۵۷.
ش ۵۹۲۵ / قاموس الحجیط، ج ۳، ص ۳۶۶. ذبیل کلمة «ختل».

ابراهیم بن محمد بن معروف (ح ۳۱۱-ح ۳۹۵ق)

ابراسحاق مذاری یا مرادی، فقیه و محدث شیعی، در اوایل سده چهارم دیده به جهان گشود؛ زیرا وی در ۳۳۶ هجری استادش روایت کرده است. بنابراین، در این تاریخ وی از سن کافی برخوردار بوده است. وفات او در انتهای سده چهارم روی داد. وی ظاهراً در قریه «مذار»، یکی از روستاهای شمال بصره، واقع در آبادی «میشان»، که شهر عماره امروز است، به دنیا آمد. به گفته یاقوت حموی، «قبر عبدالله بن علی بن ابی طالب» در میسان قرار دارد و مردم آن تماماً شیعه هستند. وی از آنجا به بصره آمد و پیش از تحصیلات خود را در بصره گذراند. پس از آن وارد بغداد شد و نزد استادان آنجا علوم رایج را فراگرفت و در فقه و حدیث به حد کمال رسید. وی در بغداد شاگردان چندی تربیت کرد و احادیث زیادی را جمع آوری نمود. به گونه‌ای که شیخ طوسی وی را «صاحب روایات» معرفی کرده است. نجاشی نیز ضمن تصریح به راستگویی و اعتبار او، وی را از بلندپایه گان شیعه پرشمرده است.

وی نزد محمد بن همام اسکافی (م ۳۲۶ هـ) و کسانی که در طبقه او بوده‌اند، مانند ابوبکر بن ابی الشلح بغدادی (م ۳۲۵ هـ) و احمد بن محمد بن سعید بن هقدہ

(م ۳۳۳ ه) شاگردی نمود. از شاگردان او، حسین بن عبیدالله غضائی (م ۴۱۱ ه)
واحمد بن عبدون معروف به «بن حاشر» (م ۴۲۳ ه) بودند.
از تألیفات او، کتاب المزار و مناسک حجج را می‌توان نام برد.

منابع

جامع الرواۃ. ج ۱. ص ۳۲ / خلاصۃ الانوایا. ص ۵۰ ش ۱۲ / رجال الطوسی. ص ۹۱۴
ش ۵۹۹۵ / رجال النجاشی. ص ۱۹. ش ۲۳ / الفهرست. ص ۴۰. ش ۱۱ / معجم البلدان. ج ۵
ص ۸۸ / معجم المؤذنین ج ۱. ص ۱۰۷ / معجم رجال الحديث. ج ۱. ص ۲۶۲. ش ۲۷۷
موسوعة مؤلفین الامامیة. ج ۱. ص ۴۰۳.

ابراهیم بن محمد مولی فربیش (؟ - ق ۳۸۵ق)

محمد شیعی در سده چهارم که تاریخ ولادت و وفاتش در دست نیست، تنها
می‌دانیم که شیخ تلمکبری (م ۳۸۵ ه) از او نقل حدیث کرده است. بنابراین،
وفاتش پیش از این تاریخ بوده است. از کلمه «موئلی»، که به او نسبت داده
می‌شود، به دست می‌آید که وی اصلانآ عرب نبوده و به فربیة اینکه از استنادان
تلکبری بوده، احتمالاً در بغداد اقامت داشته است. در منابع معتبر، گزارشی از
شرح حال او نیامده، اما صاحب نظران روایت تلمکبری از او را نشانه ارزش
احادیثش دانسته‌اند.

وی در عصر پس از امامان شیعه بیان می‌زیست. به همین دلیل، شیخ طرسی نام
او را در شمار کسانی ذکر کرده که به طور مستقیم از امامان معصوم بیان نقل حدیث

نکرده‌اند. از او حدیثی در منابع شیعه بر جای نمانده است. از این‌رو، نام استنادان و شاگردانش برای ماروشن نیست. همچنین هیچ اثر تألیفی از او شناسایی نشده است.

منابع

تلخیع المقال (عجری). ج. ۱، ص. ۳۲. ش ۱۹۷ / رجال الطوسی، ص ۴۱۲. ش ۵۹۶۶ / نسخه الرجال. ج. ۱، ص. ۸۵. ش ۱۳۳.

ابراهیم بن نصیر کتبی (ح ۲۴۰-ح ۳۳۵ ق)

ابراسحاق، محدث شیعی نیمة اول سده چهارم، در نیمة نخست سده سوم (ح ۲۴۰ ه) متولد شد، (برای وی از شاگردان آیوب بن نوح (م ح ۲۵۵ ه) بود که خود از نمایندگان امام هادی (م ۲۵۴ ه) و امام عسکری (م ۲۶۰ ه) به شمار می‌آمد. بنابراین، وی در زمان اخذ روایت از آیوب بن نوح، دست کم پانزده سال داشته است. وفات او نیز به درستی روش نیست، اما این اندازه معلوم است که ابوهمروکتبی، که فریب ۳۶۳ ه وفات یافته، از شاگردان وی در کوفه بوده است. بنابراین، وی سال‌ها پیش از این تاریخ، زندگی را به سر آورده است. وی اهل «کشن» نزدیک سمرقند بود. کشن در آن زمان، منطقه‌ای عالم‌خیز بود و بسیاری از عالمان شیعه از آنجا برخاسته‌اند. احتمالاً وی تحصیلات مقدماتی را در همانجا گذراند و سپس از آنجا به کوفه آمد و در کنار هم‌وطنان معاصر خود، همچون محمد بن مسعود عیاشی، آدم بن محمد بن قلنسی بلخی، ابراهیم بن علی کوفی سمرقندی و حسین بن اشکنیب مروزی به استماع حدیث پرداخت. از دیگر

معاصران او، برادرش حمدونه بن نصیر کشی است که از روایان حدیث و استاد ابراهیم رکنی (م.ح ۳۶۳ ه) بود.

شیخ طوسی وی را مطمئن و کثیرالحدیث به شمار آورده است. استادان او محمد بن اسماعیل رازی و آیوب بن فرج بن دراج بودند. وی همچنین از محمد بن عیسیٰ بن حبید و محمد بن عبدالحمید روایت دارد. وی کتابی در موضوع حدیث داشته که نام آن در منابع رجالی ذکر نشده است.

منابع

الختبار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳ به بعد / تهذیب المقال، ج ۱، ص ۳۷۲ / رجال الطوسی،
ص ۴۰۷، ش ۵۹۳۳ / طبقات اعلام الشیخة، ج ۱، ص ۶ / طوسی: الفهرست، ص ۴۵، ش ۲۸ /
معجم رجال الحديث، ج ۱، ص ۲۸۵، ش ۳۲۶.

ابو جعفر سقا (ق ۲۰۳-ب ۳۴۰ق)

دانشمند و ستاره‌شناس شیعی در سده چهارم که با امام رضا^{علیهم السلام} (م ۲۰۳ ه) ملاقات داشت. بنابراین، ولادتش پیش از این تاریخ بوده است. وفات او نیز به درستی روش نیست، اما ابو محمد تلمذکری (م ۳۸۱ ه) در سال ۳۴۰ ه در روستایی به نام «دسکرہ الملک» (نزدیکی بغداد به سمت خراسان) وی را دیده است. بدین روی، وی عمر درازی داشته است. از زندگی، محل تولد و وفاتش اطلاعی در دست نیست. تنها شیخ طوسی نام او را در رجال خود ذکر کرده و وی را از جمله کسانی قرار داده که به طور مستقیم از امامان معصوم^{علیهم السلام} نقل حدیث

نکرده‌اند. همچنین در رجال الطوسي، ضمن اینکه وي را منجم و ستاره‌شناس معرفی نموده، بالقب «أحول» از او یاد کرده است. گویا چشمان او انحراف داشته و اشیا را متعدد می‌دیده است. نامی از استادان و شاگردان او در دست نیست. اما وي در بغداد بود و نزد استادان آنجا علوم غریبه را فراگرفت. از او اثر تالیفی شناسایی نشده است.

مطلب

الانساب، ج. ۲، ص. ۴۷۶ / رجال الطوسي، ص. ۵۱۱ ش. ۶۴۱۱ / طبقات اعلام الشيعة، ج. ۱، ص. ۱۰۵۹. مراده‌الاطلاع، ذیل کلمه «دسکر» / معجم رجال الحديث، ج. ۲۲، ص. ۹۸، ش. ۱۴۰۵۹.

ابوطیب رازی (۴۰-۳۵۰)

متکلم، فقیه و محدث شیعی که نامش در منابع به چشم نمی‌خورد و تنها از روی کنیه‌اش شناسایی می‌شود. ولادت و زادگاهش روشن نیست. وفات او در اواسط سده چهارم (ح. ۳۵۰ هـ) اتفاق افتاده، زیرا شاگردش در ۳۵۸ هـ درگذشته است. از این‌رو، در نظر گرفتن مرگ او در اواسط سده چهارم بعيد به نظر نمی‌رسد. وي به دلیل اینکه مدت زیادی در «ری» اقامت داشت، شهرتش «رازی» است و محتمل است محل وفات او نیز در ری بوده باشد. از دوران کودکی و محل پرورش او، اطلاعی نداریم. بخشی از حیات علمی او در بغداد سپری شد. ولی روشن نیست در آنجا نزد چه کسی درس خوانده است.

از شاگردان معروف او، ابومحمد حسن بن حمزه طبری (م ۳۵۸ هـ) است که

صاحب نظران به دلیل حسن سابقه شاگردش، وی را نیز قابل اعتماد معرفی نموده‌اند. وی منکلّمی چیره دست بود. اعتقادات کلامی او برخاسته از مذهب «مرجنه» بود که قابل به اصالت عقیده و کافی بودن ایمان قلبی هستند. از کسانی که با وی هم‌روزگار بودند، می‌توان محمد بن علی صدکی معروف به «ابن صدک جرجانی» (م.ب ۳۶۰ ه) و ابر منصور صرام (م.ح ۳۵۰ ه) را نام برد که در مباحث کلامی با وی مخالفت کردند و به مذهب «وعید» (خلود در آتش و عقاب ابدی صاحبان گناهان کبیره) گرایش داشتند.

وی کتاب‌های زیادی در باب امامت، فقه و حدیث تألیف نمود که اکنون نام و نشانی از آنها نیست. همچنین کتابی درباره زیارت امام رضائی و فضیلت و معجزات آن امام نوشته است که به دویست ورقه می‌رسد.

ملبغ

اهیان الشیعة (قطع بزرگ)، ج. ۲، ص. ۳۷۰، ش. ۲۱۷۷ / تلییح المقال (حجری)، ج. ۳، ص. ۲۲،
لصل کتبه‌ها / خلاصة الانوار، ص. ۳۰۱، ش. ۱۶ / طبلات احلام الشیعة، ج. ۱، ص. ۱۳ /
النهرست، ص. ۲۷۷ ش. ۸۷۷ و ص. ۲۸۲، ش. ۹۰۹ / موسوعة مؤلفی الامامة، ج. ۲، ص. ۲۱۵.

ابوعبدللہ بقال (۲- ب ۳۲۸ ق)

محدّث شیعی که نامش در منابع بهطور کامل ذکر نشده و تنها شیخ طرسی در رجال خود، از کتبه و لقب او یاد نموده است. ولادت او در نمیه دوم سده سوم ه روی داده است، زیرا وی پس از عصر امامان معمولی شیعی می‌زیست و از آنان

به طور مستقیم روایت ندارد. وفات او نیز پس از ۳۲۸ ه اتفاق افتاده است، زیرا او از شاگردان محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (م ۳۲۸ ه) بود.
از اینکه اوی اهل کجا بود و حیات علمی اش چگونه به سر آمد، آگاهی نداریم؛ اما شاگردی او نزد عیاشی حاکی از آن است که اوی مدت زیادی در کوفه و بغداد به فراگیری حدیث اشتغال داشته، به ویژه این احتمال بیشتر تقویت می‌شود که او در اواخر عمر، در بغداد بوده و نزد استادش اخذ حدیث می‌نموده است؛ زیرا عیاشی در بغداد منزل داشت و احتمالاً در همانجا وفات یافته است. از لقب «بقال» نیز نمی‌توان برداشت قاطعی داشت، جز اینکه ممکن است اوی از طریق فروش باقلاء و سبزی‌های دیگر کسب درآمد می‌کرده.

در منابع حدیثی، خبری از او گزارش نشده است. از این‌رو، استادان او - مگر عیاشی - و شاگردانش قابل شناسایی نیستند. از او اثر تألیفی گزارش نشده است.

ملیع

رجال الطوسی، ص ۴۵۱، ش ۶۴۰۷ / تلذ الرجال، ج ۵، ص ۱۸۰، ش ۹۲،

ابوعبدالله حجاج (؟ - ح ۳۴۵ ق)

ابو عبدالله، محدث شیعی در قرن چهارم، نامش در منابع به صورت «ابو عبدالله حجاج» یا «ابو عبدالله بن حجاج» آمده و نشانی از نام پدر و جدش نیست. اوی از استادان ابوغلب زراری (م ۳۶۸ ه) بود. بنابراین، می‌باشد از محدثان سده چهارم تا اواسط این سده بوده باشد؛ زیرا استادان ابوغلب همگی از رجال سده

چهارم بودند، بجز دو نفر به نام‌های عبدالله بن جعفر حمیری، (م.ب ۲۹۷ ه) و ابوطاهر محمد بن سلیمان (م ۳۰۰ ه).

از زندگی و محل پرورش او هیچ گزارشی در منابع به چشم نمی‌خورد. به همین دلیل، از استادان و شاگردان و هم‌بحثان او اطلاعی نداریم. ابوغالب زراری، که تنها شاگرد شناخته شده‌اش است، در رساله‌اش گفت: وی از راویان و عالمان حدیث بوده و در زمینه شناسایی راویان حدیث، کتابی نوشته که در آن شصت تن از عالمان «آل اعین» معرفی شده‌اند. مرحوم آقا بزرگ طهرانی نام این کتاب را در التریعة، با عنوان رجال ایں عبدالله الحجاج ذکر کرده است.

منابع

تاریخ آل زرارة. ج ۱. ص ۲۱۵؛ ج ۲. ص ۱۸ / الدریعة الى نصابف الشیعه. ج ۱. ص ۱۰۸.
ش ۲۲۶ / طبقات احلام الشیعه. ج ۱. ص ۸۱

ابومنصور صرام (۴-ح ۳۵۰ق)

فقیه، متكلّم و مفسر شیعی در قرن چهارم که نامش با همین کنیه در منابع آمده و مشخصات پدر و جدّش ذکر نشده است. ولادت و وفات او معلوم نیست، ولی قراین نشان می‌دهند که وفاتش در اواسط قرن چهارم (ح ۳۵۰ ه) اتفاق افتاده؛ زیرا شیخ طوسی (م ۴۶۰ ه) با فرزندش ملاقات داشته، اما خود او را ندیده است. بنابراین، وی در حیات شیخ طوسی از دنیا رفته بود. وی اهل نیشابور بود و در آنجا پرورش یافت. از لقب «صرام» برمن آبد که وی (با پدرش) به

تجارت چرم اشغال داشته و در کنار تحصیل، از این راه کسب درآمد می‌کرده است.

وی در کسب دانش همت نشان داد و پس از چندی در علوم فقه، تفسیر و اعتقادات، سرآمد دیگران شد و از عالمان بر جسته و رؤسای نیشابور به شمار می‌آمد، به گونه‌ای که گفたり او بر دیگران مقدم بود. وی در همه منابع رجالی شیعه، شایسته و مورد اعتماد معرفی شده است. فرزندش ابوالقاسم از فقهای عصر خویش بود، همچنین نوه او ابوالحسن از عالمان زمان خود بود. از هم‌عصران او ابوطیب رازی (م.ح ۳۵۰ ه) و ابن هبک جرجانی (م.ب ۳۶۰ ه) بودند. وی در مباحث اعتقادی، مانند معاصرش ابن هبک بر مذهب بغدادیان بود که در قول به «وعید» (خلود در آتش) مشهور بودند. اما ابوطیب با آن دو مخالفت کرد و قابل به «ایرجاء» (اصالت عقیده و ایحان قلبی) گردید. وی همچنین در نیشابور، با برخی از رجال اهل سنت مانند ابونصر بن ابی‌الفضل صریام (م ۳۸۲ ه) و ابو حامد بن اسماعیل صریام (م ۳۳۳ ه - از قاریان بزرگ نیشابور) نیز هم‌عصر بود. اما هیچ خبری از ارتباط وی با آنها گزارش نشده است.

از استادان او نیز هیچ گزارشی در منابع دیده نمی‌شود. از شاگردان او، ابو حازم نیشاپوری (استاد شیخ طرسی) و فرزندش ابوالقاسم صریام بودند که مدت زیادی نزد او درس خواندند.

وی دارای تأثیفات فراوانی بوده که معروف ترین آنها تفسیر القرآن است. این کتاب در حجمی وسیع و به صورتی زیبا نوشته شده که درباره تفسیر و تأویل آیات قرآن کریم است و از روایات ائمه اطهار^{علیهم السلام} بهره گرفته. از کتاب‌های دیگر او، *بيان الدين في الاصول*، *ابطال القياس* و *زيارة الرضا*^{علیهم السلام} هستند.

ملبغ

الاسناب. ج. ۲. ص. ۵۳۴. ذیل کلمه «صرام» / جامع الرواة. ج. ۲. ص. ۴۱۹ / خلاصة الانسوال.
ص. ۲۰۱. ش. ۱۳ / رجال ابن داود. ص. ۲۲۱. ش. ۸۹ / طبلات اعلام الشبعة. ج. ۱. ص. ۱۶ /
الفهرست. ص. ۲۷۷. ش. ۸۷۶ و ص. ۲۸۲. ش. ۹۰۹ / معالم العلماء. ص. ۱۷۹. ش. ۹۸۱ / معجم
رجال الحديث. ج. ۲۲. ص. ۱۴۶ ش. ۱۴۸۷۷.

احمد بن ابراهیم بن حسن بن ابراهیم (۴ - ح ۳۲۰ ق)

سید ابوالعیاس، از عالمان و دانشمندان شیعی زیدی در نیمه اول سده چهارم
ه از اعقاب حسن مثنی فرزند امام حسن مجتبی علیه السلام بود. تاریخ ولادتش در
دست نیست، ولی وفاتش فربی ۳۳۰ ه در طبرستان روی داده. در منابع
تاریخی، گزارشی از شرح حال او نیامده است. تنها احمد بن یحیی معروف به
«امام مهدی» (م ۸۳۶ ه) نویسنده کتاب ریاض التکر نوشته است: وی دانشمند
روزگار بود و خواهرزاده هایی به نام احمد بن حسن هارونی (م ۴۱۱-۳۱۲ ه) و
یحیی بن حسن هارونی (م ۴۲۴ ه) داشت که اهل طبرستان بودند و در دوران
جوانی، نزد دایی خود مشغول تحصیل بودند. از این گزارش، به دست می آید که
وی اهل طبرستان بود و در آنجا بستگانی داشت. بنابراین، قویاً متحتم است که
وی در طبرستان دیده به جهان گشوده باشد و پس از گذراندن مراتب تحصیلی
در مراکز علمی (مانند ری، قم، بغداد و کوفه)، دوباره به وطن بازگشته و در آنجا
مقیم شده باشد.

شیخ منجب الدین بن بابویه (م ۵۸۵ ه) در کتاب چهل حدیث، روایاتی

نقل می‌کند که راویان آن در ری و آمل این روایات را نقل کرده‌اند و در سند حدیث، کسی به نام سید ابوالعتاب‌اس احمد بن ابراهیم حسنی قرار دارد. به نظر می‌رسد فرد مذکور همان صاحب شرح حال است که در مازندران و ری مشغول نقل حدیث بوده، به هر حال، در منابع حدیثی و تاریخی، اطلاعات بیشتری از او به ما نرسیده است. همچنین اثر تألیفی از او گزارش نشده است.

منابع

الاربعون حدیثاً. ص ۲۸ و ۸۲ / طبقات اعلام الشیعة. ج ۱. ص ۱۷.

احمد بن ابراهیم بن ابیالعصیری (ح ۳۸۵-ق ۲۸۵)

ابو عبدالله، فقیه و محدث امامی در نیمه دوم سده چهارم هـ ولادت و وفاتش روشن نیست. کهن ترین استاد او حسن بن محمد بن جمهور عیسی (م ۳۱۰ هـ) بود که ظاهراً تا رأس سده چهارم یا اندکی پس از آن حیات داشت. بنابراین، وی در آن زمان از رشد کافی برخوردار بود و توانایی نقل حدیث داشت. از این رو، ولادت او می‌باشد در اوخر سده سوم روی داده باشد. درباره تاریخ وفات او، تنها می‌دانیم که وی از استادان ابن حفظائی (م ۴۱۳ هـ) بوده است. بنابراین، مرگ او تقریباً در اوخر سده چهارم و احتمالاً در بغداد اتفاق افتاده است. همچنین به گواهی اینکه معاصر او تلمکبری (م ۳۸۵ هـ) احتراماً از او نقل حدیث می‌کرده، در می‌یابیم که وی از نظر سنی، کمی بزرگ‌تر از تلمکبری بوده و بیش از او وفات

یافته است.

وی از دودمان «آل ابی رافع» است که در ترویج فرهنگ شیعه نقش اساسی داشتند. مؤسس این سلسله «ابورافع» بود که غلام آزاد شده رسول گرامی ﷺ و از پاران نزدیک علی بن ابی طالب و امام حسن علیهم السلام بود. نسب او به عبیدالله بن هازب برادر براء بن هازب انصاری صیری می‌رسد. عبیدالله کاتب امیرالمؤمنین علیهم السلام و نخستین تدوینگر نام پاران حضرت علی علیهم السلام بود و در جنگ‌های بسیاری نیز با آن امام مشارکت داشت. وی اصلانًا اهل کوفه بود، اما در بغداد سکونت دائم داشت و در همانجا پرورش یافت، تحصیلات خود را در بغداد گذراند و در فقه و حدیث تبحر یافت. وی پادیانت، راستگو و دارای اعتقاد سالمی بود.

از استادان معروف او، احمد بن علیه اصفهانی (م ۳۲۰ هـ)، محمد بن یعقوب کلبی (م ۳۲۹ ق)، علی بن محمد بن یعقوب کسانی، احمد بن محمد بن سعید بن علده (م ۳۲۳ هـ) و محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ ق) بودند. وی همچنین نزد ابرطالب محمد بن احمد بن اسحاق و احمد بن محمد بن زیاد حدیث شنیده است، پس از آن، در بغداد شاگردان چندی تربیت کرد که معروف‌ترین آنها شیخ مفید، ابن خضائیری، ابرطالب بن هزور و احمد بن عبدون (م ۴۲۳ هـ) هستند. از معاصران او در بغداد، هارون بن موسی تلمذکری (م ۳۸۵ هـ) و ابرالمفضل شیبانی (م ۳۸۷ هـ) بودند. وی تأثیراتی داشته که برخی از آنها چنین‌اند: الكشف فيما يتعلّق بالسقية، الاشربة وما حلّ منها وما حرّم، الفضائل (درباره فضیلت اهل بیت علیهم السلام).

الضماء (درباره تاریخ ائمه اطهار علیهم السلام)، السرائر (درباره مطاعن خلفاً)، و کتاب التواادر (درباره تازه‌های حدیث).

ملیع

رجال ابن داود، ص ۳۵، ش ۵۱ / رجال الطوسی، ص ۲۱۱، ش ۵۹۶ / رجال النجاشی، ص ۸۲
ش ۲۰۳ / طبقات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۱۸ / معالم العلماء، ص ۵۵، ش ۸۷

۲۶

احمد بن ابراهیم بن مخلد (۴-۳۳۹ق)

ابو عبدالله، محدث شیعی در نیمة نخست سده چهارم هجری، در زمان وفات نایب چهارم امام عصر (عج) ابوالحسن علی بن محمد سمری (م ۳۲۹ق) بر بالینش حضور داشت و پیش‌گویی سمری را درباره وفات پدر شیخ صدوق، علی ابن حسین بن بازیله قص (م ۳۲۸هـ) شنید. پس وی دست کم تا آن تاریخ حیات داشته است. همچنین شاگردش صالح بن شعیب طالقانی تا سال ۳۳۹هـ حیات داشته است. بنابراین، وفات صاحب شرح حال را می‌توان پیش از ۳۳۹هـ در نظر گرفت.

وی در بغداد اقامت داشت و در آنجا نزد استادان عصر خود به استناع حديث پرداخت و خود نیز در شمار استادان بغداد در آمد. هرچند حدیثی از او در منابع شیعیه به چشم نمی‌خورد، اما قرایین نشان می‌دهند که وی از بزرگان علمی در بغداد بوده؛ زیرا حضور وی بر بالین ابوالحسن سمری، به همراه جمعی از دانشمندان و استادان بغداد، حاکمی از آن است که وی دارای وجهه علمی و اجتماعی بوده، در منابع، نامی از استادان او ذکر نشده است. از شاگردان او، جز صالح بن شعیب طالقانی کسی را نمی‌شناسیم، وی هیچ اثر تألیفی از خود بر جای نگذاشته است.

ملایع

طبقات اعلام الشبعة. ج. ۱. ص ۱۸ / طوسی. الغبة. ص ۳۹۴ / کمال الدین و تمام النعمة. ج. ۲.
ص ۲۷۰. ح. ۲۲.

احمد بن ابراهیم بن معلی بن اسد عقی بصری (؟ - ب ۳۵۰) ابریشر، فقیه، محدث، موزّع و منکلم شیعی که دارای نالیفانی نیکو بوده است. تاریخ ولادت و وفاتش در دست نیست. وی از شاگردان ویژه عبدالعزیز جلودی (م ۳۳۲ ها) بود. همچنین ابر طالب انباری (م ۳۵۶ ها) از او روایات بسیاری دارد. بنابراین، وفات او بین سال‌های ۳۳۲-۳۵۶ بوده است. زرکلی در الاعلام، به نقل از این ندیم (فن پنجم از مقاله پنجم) سال وفات او را پس از ۳۵۰ ه تعبیین کرده است. نسب او به مرتّه بن مالک معروف به «هم» از قبیله «بنی نعیم» می‌رسد و نسبت «عقی» نیز از همین روی به او داده شده است. بسیاری از طایفه بنی تمیم از این قبیله جدا شدند و در ناحیه اهواز مسکن گزیدند. از این رو، درباره آنها گفته شده است:

سیر و بنی العم! فالاهواز منزلکم و بحر جود فما تعرفکم العرب

(ترجمه: فرزندان عم! حرکت کنید پس اهواز منزل شما شد. دریابی از سخاوت که مردم عرب شما را نشناختند).

وی نیز مانند پدر و عمویش اهل بصره بود، اما در اهواز ساکن گردید. جدّ او معلی بن اسد از دوستان نزدیک صاحب زنج (م ۲۷۰ ها) در بصره بود. وی در بصره پرورش یافت و در آنجا نزد عبدالعزیز جلودی بصری همه کتاب‌هایش را فراگرفت و در نوشتن کتاب‌ها و روایاتش سهم بسزایی داشت. از این رو، نجاشی

وی را از «مستملیان» این استادش معرفی کرده است، یعنی جلودی املا می‌کرد و او می‌نوشت. پس از آن به اهواز آمد و به نشر احادیث اهل بیت^{علیهم السلام} و مناقب امیر المؤمنین^{علیهم السلام} پرداخت. از هم‌عصران او، جعفر بن محمد قولیه (م ۳۶۸ ه) و ابرعلی صرسی بصری (م.ب ۲۵۳ ه) بودند که مشترکاً نزد جلودی بصری شاگردی کردند.

از استادان او، غیر جلودی، محمد بن زکریا خلامی (م ۲۹۸ ق) و محمد بن حسن عطّار بودند. وی همچنین روایات بسیاری از اهل سنت و اخباری‌ها دارد و این نشان می‌دهد که وی نزد برخی از استادان سنی نیز شاگردی کرده است. از شاگردان زیادی که او تربیت کرد، می‌توان ابرطالب انباری (م ۳۵۶ ه)، محمد بن وهب‌دان دبیلی، احمد بن محمد بن رمیح فسری و حسین بن حسین عتم را نام برد. همچنین هارون بن موسی تلعکبری (م ۳۸۵ ه) روایات او را گزارش کرده، اما با خود او ملاقات نداشته است.

از تألیفات اوست: *التاریخ الکبیر والصغیر*، مناقب امیر المؤمنین^{علیهم السلام}، *محن الانبیاء والاؤصیاء والالویاء*، اخبار صاحب الزنج، *كتاب الفرق*، *هجائب العالم*، *اخبار السيد الحمیری*، *شعر السيد الحمیری* و *مثالب القبانی*. این کتاب‌ها را عبیدالله خصائصی به نجاشی گزارش کرده است.

مراجع

- الاعلام، ج ۱، ص ۸۵ / جامع الرواية، ج ۱، ص ۴۰ / خلاصة الآقوال، ص ۵۶، ش ۲۰ / رجال الطوسي، ص ۴۱۶ و ۵۹۶۳، ش ۶۰۱۹ / رجال النجاشي، ص ۹۶، ش ۲۲۹ / طبلات اعلام الشيعة، ج ۱، ص ۱۷ / الفهرست، ص ۹۰، ش ۷۶ / معجم رجال العدیت، ج ۲، ص ۲۱۷ / ش ۳۹۳ / نقد الرجال، ج ۱، ص ۱۰۱، ش ۱۸۰.

احمد بن ابیالحسن یوسف بن ابراهیم گاتلب (ح ۴۳۶-۲۵۰ق)

ابو جعفر، معروف به «ابن دایه بغدادی»، منجم، ریاضیدان، شاعر و نویسنده دربار طولونی بود. یاقوت حموی کنیه پدرش را «ابو یعقوب» ذکر کرده است. مادر بزرگ او دایة خلیفه ابواسحاق ابراهیم بن مهدی (حک ۲۰۱-۲۰۳ه) بود و به همین دلیل، او و پدرش را «ابن دایه» خوانده‌اند. ولادتش معلوم نیست، اما به دلیل آنکه وفات پدرش قریب سال ۲۶۵ه بوده ناگزیر او می‌باشد در همین حدود یا پیش از آن تولد یافته باشد و ظاهراً تولدش پس از آمدن پدرش از بغداد به مصر بوده است. وفاتش را به سال سیصد و سی و آندی پس از هجرت نوشته‌اند. سید عاملی و زرکلی ترجیحاً وفات او را سال ۳۴۰ه در نظر گرفته‌اند، اما دیگران آن را سال ۳۳۴ه نوشته‌اند. پدرش یوسف بن ابراهیم (م ۲۶۵ه) از شاعران و نویسنده‌گان دربار ابن طولون (م ۲۷۰ه)، فرمانروای مصر و شام، بود. وی در مصر، به تحصیل علم و ادب پرداخت و علاوه بر شعر، در طب، نجوم، تاریخ و حساب نیز تبحر یافت. تخصص او در علم ریاضیات چنان بود که او را یکی از بزرگ‌ترین ریاضی‌دانان اسلامی سده چهارم ه و در ردیف ثابت بن قریه حزّانی، ابوالوفاء، ابن هرائی و خجندي دانسته‌اند. ترجمه آثار ریاضی او به زبان لاتین، در تکمیل دانش ریاضیات در سده‌های میانه تأثیر زیادی داشته است. از جمله، لئوناردو فیبوناچی،^(۱) بوردانوس نموراریوس^(۲) و پیرایی، از ریاضی‌دانان سده هفتم ه در آثار خود، او را ستوده و از او بهره جسته‌اند و وی را با اقلیدس

1. Leonardo Fibonacci.

2. Jordanus Nemorarius.

همپایه دانسته‌اند. وی پس از مرگ پدر، شغل او را در دربار طولونیان ادامه داد و تا آخر عمر، به همین کار مشغول بود.

ذوق ادبی و شعری او چنان بود که گاهی در محاورات عادی، از طریق شعر پاسخ می‌گفت. برخی از دانشمندان شیعه مانند سید بن طاووس (م ۶۶۴ ه) و ابن شهرآشوب (م ۵۸۸ ه) به تشییع وی تصریح کرده‌اند. قطعاً این اشعار اونیز دلالت بر تشییع کامل او دارند؛ زیرا وی در این اشعار، به وصایت و جانشینی

حضرت علی^{علیه السلام} پس از بیغمبر^{علیه السلام} تصریح نموده است:

خیر من صلی و صام و من	مسح الارکان والحجبا
و وصی المصطفی و اخ	دون ذی الفربی و ان فربا
و امیر المؤمنین به	ناشر الأخبار والكتبا.

(ترجمه: علی^{علیه السلام}] بهترین کسی بود که نماز گزارد و روزه گرفت و ارکان کعبه و برده‌های آن را مسح نمود. او جانشین مصطفی^{علیه السلام} و برادری بود که از همه خویشان نزدیک، نزد او گرامی تر بود. او امیر مؤمنان بود. ما اخبار و کتاب‌ها را از او روایت می‌کنیم).

از استادان و شاگردان او چیزی در منابع به چشم نمی‌خورد. یافوت حموی در معجم الادباء، تأییفات متعددی از او بر می‌شمارد که از جمله آنها، تفسیر الشمرة لبلطمیوس، اخبار المنجیین، اخبار الاطباء، مختصر المتنق، السياسة لافلاطون، الطبیخ، كتاب المكافاة، سیرة احمد بن طولون و حسن المقیی هستند. برخی از کتاب‌های او اکنون موجودند و به چاپ رسیده‌اند؛ مانند: كتاب المکافاة و سیاست الملاطون که با عنوان الفلسفة السياسية عند العرب در سال ۱۹۷۱ م در الجزیره به چاپ رسیده است. كتاب المکافاة نیز مجموعه‌ای است مشتمل بر ۷۱ داستان از

رویدادهای عراق، مصر و سایر کشورهای اسلامی و زندگی اجتماعی عصر طولونیان. این کتاب در سال ۱۹۴۱ م به کوشش محمد امین افندی در فاهره چاپ شده است.

گفتنی است: نام او بین سه نفر مشترک است: ۱. ابو جعفر احمد بن یوسف بن قاسم بن صیبح عجلی (م ۲۱۴ ه) از ثروتمندان بسیار و مشهورترین کاتب و سپس وزیر مأمون، ۲. ابو جعفر احمد بن یوسف بن ابراهیم، معروف به «بن دایه» و صاحب شرح حال، ۳. ابو نصر احمد بن یوسف سلیکی منازی (م ۴۳۷ ه) کاتب ابونصر کردی در شمال عراق و هم مجلس با ابوالعلاء معمری شاعر معروف شام.

مطبع

الاعلام. ج ۱. ص ۲۷۲ // اهیان الشیعه (قطع بزرگ). ج ۲. ص ۲۰۶ و ۲۰۷ / دائرة المعارف
بزرگ اسلامی. ج ۳. ص ۴۸۷ / دائرة المعارف تشیعی. ج ۱. ص ۵۲۸ / الدریحة الى تصانیف
الشیعه. ج ۲. ص ۳۴۸ / لرج المهموم. ص ۱۲۸ / کتابخانه ابن طاوروس. ص ۵۲۹. ش ۵۸۰.
کشف الظنون. ج ۱. ص ۱۰۱۵ ج ۲. ص ۶۶۷ / سمعجم المسؤولین. ج ۲. ص ۲۰۷ / سمعجم
المطبوعات العربية. ج ۱. ص ۲۸۹ / هدیۃ العارفین. ج ۱. ص ۶۰ ج ۲. ص ۵۲۹

احمد بن احمد گوفی کاتب (ح ۳۱۴- ۳۸۰ق)

ابوالحسین، محدث امامی در نیمة دوم سده چهارم هجری، ولادتش در کوفه و حدود ۳۱۴ ه اتفاق افتادا زیرا وی از شاگردان کلینی (م ۳۲۹ ه) بود و در زمان اخذ روایت از کلینی، دست کم باید پانزده ساله بوده باشد. هرجند ممکن است

وی در آن زمان از سن بیشتری پرخوردار بوده باشد. وفات او نیز به خوبی روشن نیست. اما می‌توان حدس زد که وی دست کم تا سال ۳۸۰ هـ حیات داشته است، زیرا نجاشی، که در سال ۳۷۲ هـ متولد شد، هنگامی که در زمان کودکی اش (هشت سالگی) در مسجد «لولوی» بغداد به فراگیری قرائت قرآن نزد متولی مسجد مشغول بود، او را دیده بود که کتاب کافی را برای شاگردانش قرائت می‌کند. بنابراین، وی در زمان کودکی نجاشی در قید حیات بوده است.

درباره شرح حال او، گزارشی در منابع دیده نمی‌شود. از لقب «کوفی» استنباط می‌شود که وی اهل کوفه بوده و در آنجا پرورش یافته است. وی سپس به بغداد آمد و نزد مهم‌ترین استادش، محمد بن یعقوب کلبی (م ۳۶۹ هـ)، به استماع حدیث پرداخت و مسئولیت کتابت احادیث نیز با او بود. از این‌رو، وی را «کاتب» لقب داده‌اند. از معاصران او در بغداد، ابوالحسن احمد بن علی ابن سعید کوفی و ابوالحسن احمد بن محمد بن علی کوفی هستند. شیخ طوسی این دو معاشرش را افرادی مستقل ندانسته و اذعان کرده که آنها با صاحب شرح حال متحد هستند. از هم‌بحنان و معاصران دیگر او، می‌توان هارون بن موسی تلمکبری (م ۳۸۵ هـ) و ابوالمحفل محمد بن عبد‌الله ثیبانی (م ۳۸۷ هـ) را نام برد.

وی شاگردان زیادی تربیت کرده، ولی بیشتر آنها گم‌نام هستند. از جمله شاگردانی که در حلقة درس او حضور داشتند، عبارتند از: شیخ مفید (م ۴۱۳ هـ)، احمد بن عبدون (م ۴۲۳ هـ)، سید مرتضی علم‌الهدی (م ۴۳۶ هـ)، ابوالحسن عقرابی نثار و ابن‌نصر محمد بن احمد بن حمدون واسطی، از او کتاب یا رساله‌ای بر جای نمانده است.

منابع

رجال الطوسی. ص ۴۱۴. ش ۵۹۸۹ / رجال النجاشی. ص ۳۷۷. ش ۱۰۲۶ / طبقات اصلاح الشبعة. ج ۱. ص ۱۹. ۳۴ و ۵۱ / فتح الباب. ص ۱۸۵. پاورقی // الفوائد الرجالية. ج ۲. ص ۸۲ / الفهرست. ص ۲۱۱. ش ۶۰۲ / الكلبی و الكافی. ص ۱۸۴ / معجم رجال الحديث. ج ۲. ص ۴۲. ش ۴۲۶ / ج ۱۹. ص ۵۴ ش ۱۲۶۷.

۳۰

احمد بن ادريس بن احمد الشعیری فہی (۳۰۶-۴۲۶ق)

ابوعلی، از فقهای امامیه و از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام، از سال تولدش اطلاعی در دست نیست، اما وفات او در سال ۳۰۶ هدر مسیر مگه در یکی از منزلهای طریق کوفه به سوی مگه به نام «قرعاء» روی داده و در همانجا دفن شد. از محیط خانواده و محل پرورش او چیزی در منابع ذکر نشده است، اما به دلیل آنکه جدش احمد بن حمزه شعیری از راویان معتبر شیعه است، احتمال دارد وی حیات علمی خود را نزد او شروع کرده باشد. در منابع رجالی، از او به عنوان «تفه»، «کثیرالحدیث» و «صحيح الروایه» تجلیل شده است. همچنین در منابع اهل سنت، از او به عنوان «فاضل» و «بزرگ مصنفان رافضه» یاد شده است. این مطلب نشان می‌دهد که وی از بزرگان زمان خود بوده است. مرحوم مجلس بزرگ (م ۱۰۷۰) در کتاب طبقات الرواۃ نام وی را در رأس طبقه پنجم از طبقات دوازده گانه رجال خود ذکر کرده است. وی پا اینکه احادیث زیادی نقل کرده، اما حدیثی به طور مستقیم از ائمه اطهار علیهم السلام نشنیده است. استادان او بسیارند که از جمله آنها ابراهیم بن هاشم، احمد بن اسحاق، حسن

ابن علی کوفی و احمد بن محمد بن حبیس هستند. از جمله شاگردان معروف او، ابراهیم بن محمد بن عباس، محمد بن یعقوب کلبی، ابوغالب زراری، احمد بن علی رازی و ابوعبدالله حسین بن علی بن سفیان بزوفری هستند. همچنین فرزند او حسن بن احمد بن ادريس (مح ۳۴۵ ه) از عالمان حدیث و استاد شیخ صدوق و فرزند دیگرش حسین بن احمد بن ادريس یکی دیگر از شاگردان او بود که خود، سمت استادی تلمکبری و شیخ صدوق را داشت.

آثار متعددی که وی از خود به جای گذاشت، فربیب ۳۰ جلد کتاب در موضوع فقه هستند. از این رو، تخصص عمدۀ او در علم فقه بوده است. مسهم ترین و بزرگ‌ترین اثر او کتاب *الثوادر* است که نازه‌های حدیث و فقہی را در آن ذکر کرده.

منابع

ابصاع المکتون. ج ۲، ص ۳۹۶ / *نهذب المطالب*. ج ۲، ص ۱۷۱، ج ۳، ص ۴۵۷ به بعد / جامع الرواۃ. ج ۱، ص ۲۰ و ۲۳۲ / خلاصة الأقوال. ص ۶۵ و ۳۷۱ / الاربعون حدیثاً. ص ۱۲ / الفهرست. ص ۷۱، ش ۸۱ / *لسان المیزان*. ج ۱، ص ۸۷ و ۱۳۶، ش ۲۵۰ و ۳۲۲ ج ۲. ص ۲۶۲، ش ۱۰۹۸ / *نند الرجال*. ج ۱، ص ۱۰۴.

احمد بن اسماعیل بن عبدالله قمی (۴-ق ۳۵۹ ق)

ابوعلی بجلی، معروف به «سمکه»، فقیه، ادیب، محدث شیعی و نویسنده کتاب‌هایی است که نظیر آنها نوشته نشده. ولادت او در نیمة دوم سده سوم هجری روی داد و وفاتش پیش از ۳۵۹ ه در قم اتفاق افتاد. نبار او عرب بودند و

در کوفه سکونت داشتند. پدرش اسماعیل بن عبد الله از شاگردان ویژه احمد بن ابی عبدالله برقی (م ۲۷۴ ه) بود که در قم سکونت داشت و تحت تربیت بررقی رشد یافت. وی نیز در قم پرورش یافت و نزد پدر و دیگر استادان قم شاگردی نمود و بهزادی در فقه و حدیث تبحر یافت. وی در نگاه صاحب نظران، کاملاً مورد اعتماد و راستگو معرفی شده است.

نجاشی و دیگران او را اهل فضل و علم و ادب معرفی نموده‌اند. وی با اینکه فردی پرکار بود و نوشه‌های حدیثی بسیاری داشت، اما اکنون احادیث اندکی از او در منابع شیعه به چشم می‌خورد. از این‌رو، نمی‌توانیم استادان و شاگردان او را به طور کامل شناسایی کنیم. وی در قم - گویا - از احمد بن ادريس قمی (م ۳۰۶ ه) روایت می‌گرفته، چنان‌که گاهی به صورت مستقیم، از احمد بن ابی عبدالله برقی (م ۲۷۴ ه) نیز نقل حدیث می‌نموده است. از شاگردان او، ابوالفضل محمد بن حسین بن عصید (م ۳۵۶ ه) بود که خود استاد جعفر بن محمد بن قولره به قمی (م ۳۶۷ ه) به شمار می‌آمد. وی تالیفاتی فراوان و نیکو داشت که به گفته این عصید، نظیر آنها تاکنون نوشته نشده است. از جمله آثار او، کتاب العیاسی است که درباره تاریخ دولت عباسی به رشته تحریر در آمد و به ده هزار ورقه می‌رسید. نجاشی گزارش‌های امین عیاسی (م ۱۹۳-۱۹۸ ه) را از این کتاب مرور کرده است. از دیگر آثار او، کتاب الامثال، رساله‌الی ابی‌الفضل بن عصید و چندین رساله دیگر است.

مراجع

- رجال این داره. ص ۳۶. ش ۶۱ و ص ۳۸. ش ۷۹؛ رجال الطبری. ص ۶۰۲۲. ش ۴۱۷ / رجال النجاشی. ص ۹۷. ش ۲۴۲ / طبلات احلام الشیعة. ج ۱. ص ۰۰ / معجم رجال الحديث. ج ۲. ص ۴۴۲. ش ۵۶

احمد بن اسماعیل سلیمانی (۴-ح ۳۵۰ ق)

ابوعلی، محدث شیعی در اواسط سده چهارم هجری، درباره تاریخ ولادت او و محل آن گزارشی در دست نیست، اما این احتمال وجود دارد که وی اصالتاً ایرانی و اهل فزوین بوده باشد، زیرا وی در اواخر عمر، در فزوین می‌زیست و برخی از رجال شیعی فزوین از او و معاصرش علی بن حاتم فزوینی (م.ب. ۳۵۰ ها) نقل حدیث کردند. وفات او پس از ۳۳۶ هـ اتفاق افتاده است، زیرا وی مدتی در بنداد اقامت گزید و با هم بحث خود ابوالمفکل شیبانی (م ۳۸۷ ق) نزد محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ هـ) به فراگیری علوم حدیث اشتغال داشت. شاید بنوان گفت که وی در سفرش به بغداد، گذارش به قم افتد و مدتی نزد بزرگان و شیوخ این شهر بهره‌های علمی برد.

از استادانش ابوصره و احمد بن علی بن فائدی فزوینی بود که وی کتاب المتنة (نوشته حسین بن عبید الله بن سهل سعدی) را نزد او فراگرفت. از شاگردان او، علی ابن محمد خرّاز قمی (م ۴۰۱ هـ) بود که در کتاب کفاية الائمه، احادیثی درباره عدد امامان دوازده گانه پیشتر از او نقل کرده است. وی دارای اثر تألیفی نیست.

منابع

- ۱. بحار الانوار، ج ۳۶، ص ۲۵۱ / رجال النجاشی، ص ۹۵، ش ۲۳۷ / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۰ / اللہرست، ص ۷۵، ش ۸۹ / کفاية الائمه، ص ۳۱

احمد بن اسماعیل فقیه (ح ۳۰۰-ق ۳۸۵)

محدث، فقیه و منکم شیعی در اواسط سده چهارم ه تاریخ ولادت و وفاتش روشن نیست. تنها مدرک آگاهی ما در این باره آن است که شیخ تلعکبری (م ۳۸۵) اجازه نقل احادیثش را از او گرفته است. بنابراین، تلعکبری از شاگردان او بوده، و او بیش از وفات تلعکبری دار فانی را وداع گفته است. همچنین این مطلب نیز به دست می‌آید که او هنگام دادن اجازه به تلعکبری، جزو استادان بوده و دوران جوانی و میان‌سالی خود را سپری کرده بود. بنابراین، اگر سن او در آن زمان ۶۰ سال بوده باشد، ولادتش را می‌توان حدود ۳۰۰ ه تخمین زد.

قراین نشان می‌دهند که او در بغداد حديث می‌گفت، اما اکنون در منابع معتبر هیچ حديثی از او باقی نمانده است. از این‌رو، استادان و شاگردانش برای ما ناشناخته‌اند. شیخ طوسی نخستین کسی است که نام او را در رجال خود پادآور شده و گفته است که او دارای کتابی در موضوع «امامت» بوده است.

منابع

- تفییع المقال (حجری)، ج ۱، ص ۵۱، ش ۲۹۸ / رجال الطووسی، ص ۴۱۲، ش ۵۹۶۹ / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۰.

احمد بن اصلحبد قمی (ح ۳۵۰-ق ۳۵۵)

ابوالعباس ضریر، مفسر و محدث شیعی در اواسط سده چهارم هجری، ولادتش تقریباً در اواخر سده سوم ه و احتمالاً در قم اتفاق افتاده و وفاتش پیش از

۳۶۹ ه در قسم روی داده است، زیرا برخی از شاگردان او در سال ۳۶۹ ه وفات یافته‌اند. پس وی پیش از این تاریخ وفات یافته است. وی در قسم اقامت داشت و پس از گذراندن مراتب تحصیلی، جزو استادان قم به شمار آمد. از لقب «ضریر»، که به او نسبت داده می‌شود، برمنی آید که وی یا صاحب همسران متعدد بوده یا در زندگی مردی شکیبا و بردهار بوده است. با این حال، هیچ گزارشی درباره چگونگی زندگی او به مانرسیده است. شاید از اینکه وی فرزند اصفهید است، به دست آید که پدرش از امیران لشکر اصفهان بوده است، زیرا بسیاری از فرماندهان نظامی اصفهان در تاریخ، به همین لقب شهرت دارند.

درباره استادان او، گزارشی در منابع به چشم نمی‌خورد، اما وی در قسم شاگردانی داشت و در علم تفسیر، زبانزد دیگران بود. به همین دلیل، لقب «تفسیر» به او داده شده است. معروف‌ترین شاگرد او ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۹ ه)، صاحب کتاب کامل الزیارات، است.

گفتنی است، برخی از صاحب‌نظران وی را با ابوالعباس احمد بن حسن اسفراینی، که او نیز لقب «تفسیر» و «ضریر» دارد، متعدد می‌دانند. تنها اثر نایبغی او تعبیر الرؤيا یا تفسیر الرؤيا است.

منابع

- جامع الرواية، ج. ۱، ص ۴۳ و ۴۴ / الدررية الى تصانيف الشيعة، ج. ۲، ص ۲۰۷، ش ۱۰۳۱ / رجال النجاشي، ص ۹۷، ش ۲۴۱ / طبلات اصول الشيعة، ج. ۱، ص ۲۰ / مسائل العللاء، ص ۵۹
ش ۸۳

احمد بن بدیل (۴-ج ۳۵۰ق)

وی محدث شیعی در اواسط سده چهارم هجری بود که برخی از شاگردان او در بغداد اقامت داشتند. بنابراین، ممکن است وی نیز تحصیلات خود را در بغداد گذرانده و در آنجا به حد کمال رسیده باشد. از معاصران او، احمد بن محمد بن مقرئ (م.ح ۳۵۰ ه) است که تلکبری (م ۳۸۱ ه) از شاگردان او بود. وی با اینکه در برابر معاشرش از شهرت بیشتری برخوردار بود و در منابع رجالی برای شناسایی معاشرش، از نام او استفاده شده، اما هیچ گزارشی درباره زندگی و حیات علمی اش وجود ندارد. از این‌رو، شاگردان و استادان او ناشناخته‌اند. همچنین انر تألیفی از او گزارش نشده است.

منابع

رجال الطوسی، ص ۱۱۲. ش ۵۹۶۵ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱، ص ۲۱ / نقد الرجال. ج ۱.
من ۱۷۱. ش ۲۲۸.

احمد بن قابیت دولبیل (۴-ب ۳۵۲ق)

ابوالحسن، محدث شیعی، در اوخر سده سوم (ح ۹۰ ه) چشم به جهان گشود و تا سال ۳۵۲ ه حیات داشت؛ زیرا شیخ صدوق در ۳۵۲ ه در مدینه‌السلام (بغداد) نزد او حدیث شنیده است. در اینکه وی اهل کجاست، سخن قاطعی نمی‌توان گفت. از نسبت «دولبیل» چنین بر می‌آید که وی اهل مدینه در ناحیه

«دولارین» بوده است. اما در بعضی از منابع، به جای دولارین، «دولاری» یا «دولابی» آمده که در این صورت، ممکن است وی اصلانًا ایرانی و اهل «دولاب» ری بوده باشد.

آنچه مسلم است اینکه وی به بغداد آمد و نزد استادان آنجا به استماع حدیث پرداخت و در شمار استادان بغداد در آمد. در منابع حدیثی، روایات اندکی از او به چشم می‌خورد که در آنها به وجود امام دوازدهم شیعیان علیه السلام اشاره شده است. وی در بغداد، از محمد بن فضل نحوی و محمد بن علی بن عبد الصمد کوفنی حدیث شنید و محمد بن باقره قمی معروف به شیخ صدوق (م ٣٨١) در بغداد شاگرد او بوده است. از او آثار فلسفی گزارش نشده است.

منابع

طبقات اعلام الشبعة، ج ١٧ ص ٢١ / کمال الدین و تمام النعمة، ج ١، ص ٣٠٩ / معجم رجال الحديث، ج ٢، ص ٥٦٦ ج ١٢، ص ١١٠، ش ٧٧٢

احمد بن جعفر بن سفیان بزوفری (۹-ب ۳۶۵ق)

ابوعلی، محدث مشهور شیعی، از ولادتیش آگاهی نداریم. وی تا سال ٣٦٥ هـ حیات داشت، زیرا تلمکبری در این سال از او حدیث شنیده و اجازه نقل آنها را از وی دریافت نموده است. وی اهل «بزوفر» (بر وزن غصنفر) نزدیک «واسطه» در سواحل غربی دجله بود. پس از دوران کودکی، از آنجا به بغداد آمد و به فراگیری علوم حدیث مشغول شد.

به گفته شیخ طوسی، وی در بکی از حجرهای فبرستان «فریش» در بغداد نزد ابوعبدالله جعفر بن محمد مدائی احادیث شنیده است. از معاصران و همبحتان او، پسر عمومیش ابوعبدالله حسین بن علی بن سفیان بزوفری است که با هم نزد ابوعلی احمد بن ادریس اشعری (م ۳۰۶ه) شاگردی نمودند. از دیگر استادان مشهور او، حمید بن زیاد نینوای (م ۳۱۰ه) بود که وی از محضر این استادش بهره‌های فراوان برداشت. حمید بن زیاد اگرچه وافقی و هفت‌امامی بود، اما راستگو بود و احادیثش کاملاً مورد اعتماد صاحب‌نظران هستند. به هر روی، وی در محضر استادان یاد شده بهره‌های فراوان برداشت و به زودی خود نیز از بزرگان و اسطوانه‌های علمی شیعه در بغداد به شمار آمد.

در حلقه درس او، شاگردان مشهوری همچون محمد بن محمد بن نعمان معروف به «شیخ مغید» (م ۴۱۳ه)، حسین بن عییدالله غضائی (م ۴۱۱ه)، هارون بن موسی تلعکیری (م ۳۸۵ه)، شیخ حافظ احمد بن مبدون معروف به «بن حاضر» (م ۴۲۳ه)، احمد بن علی بن نوح سیرافی و بسیاری دیگر حضور داشتند. با این‌همه، از او هیچ اثر نایابی شناسایی نشده است.

گفتنی است؛ برخی از صاحب‌نظران با استفاده از کلام شیخ طوسی در الفهرست، صاحب شرح حال را با احمد بن محمد بن جعفر بن سفیان صریح یکی دانسته‌اند.

منابع

- امل الاعمل. ج. ۲. ص. ۱۰ / رجال الطوسی. ص. ۴۱۰. ش. ۵۹۵۴ / رجال النجاشی. ص. ۹۲. ش. ۲۲۸ / طبلات اعلام الشیعة. ج. ۱. ص. ۲۱ / طوسی، النبیة. ص. ۳۶۷. ح. ۳۳۵ / معجم رجال الحديث. ج. ۲. ص. ۶۶. شماره ۴۷۱

احمد بن حسن بن عبدالوهی رازی (ح ۲۸۲- ۳۶۰ق)

ابوعلی قطان، فقیه و محدث شیعی، فریب سال ۲۸۲ ه در ری زاده شد؛ زیرا در سال ۳۰۲ ه از استادش ابریزید محمد بن یحیی مروزی در ری حدیث شنید. بنابراین، در آن زمان، از سن کافی (حدود ۲۰ سال) برخوردار بود. تاریخ وفات او به درستی روشن نیست، ولی به دلیل آنکه وی استاد شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) بود، می‌توان وفات او را فریب ۳۶۰ ه در نظر گرفت. وی اصالتاً ایرانی و اهل ری بود. لقب او در منابع، به صورت «قطان» و «عطّار» آمده، ولی لقب نخست صحیح است. وی چنان‌که از لقب «قطان» بر می‌آید، به کار پنجه‌زنی اشتغال داشت و از این راه کسب درآمد می‌کرد. شاید زمانی که وی به فراگیری معارف اهل بیت^{علیه السلام} روی آورد، این شغل را همچنان حفظ کرده بود و به همین دلیل، در منابع حدیثی از او با لقب «ابوعلی قطان» یاد می‌شود. شیخ صدوق ضمن اینکه از او با عنوان «سال‌خورده» یاد کرده، وی را «بزرگ اصحاب حدیث» در ناحیه ری معرفی نموده است.

قرابین حاکی از آن هستند که وی بیشتر عمر خود را در ری اقامت داشت و با هم‌بعthan خود همانند محمد بن احمد سنانی، حسین بن ابراهیم بن هشام مؤذب و علی بن عبد الله وزّاق مشغول تحصیل بود. وی ظاهراً سفری نیز به بغداد داشت و نزد احمد بن محمد بن ابی رجال بندادی شاگردی نمود.

برخی از صاحب‌نظران معاصر (خرقی، معجم رجال‌الحدیث، ج ۲، ص ۹۳) احتمال سُنّت بودن وی را بعید ندانسته‌اند. ولی این مطلب با روایتی که او درباره جانشینی حضرت علی^{علیه السلام} بس از پیامبر^{علیه السلام} و عدد امامان دوازده‌گانه شیعه^{علیه السلام}

نقل کرده، هماهنگ نیست و اگر چنین بود هیچ‌گاه شیخ صدوق وی را «بزرگ اصحاب حدیث» معرفی نمی‌نمود و بس از ذکر نام او، «رضی الله» نمی‌گفت. وی در طول حیات علمی خود، استادان زیادی دید و از بسیاری از آنها حدیث شنید. از جمله استادان او، احمد بن محمد بن زکریا قطّان، عبد الرحمن بن محمد حسینی، محمد بن سعید بن ابی شحمه (م.ب ۲۸۵ هـ)، ابوسعید حسن بن علی سکّری، ابرعلی محمد بن علی بن اسماعیل سکّری، عبد الرحمن بن ابی حاتم و احمد بن محمد بن عییده نیشابوری بودند. از شاگردان او، محمد بن بابویه قمی معروف به «شیخ صدوق» است که احادیث او را حفظ کرده و به آیندگان انتقال داده، در منابع اشاره‌ای به آثار تأییفی او نشده است.

منابع

- تفصیل المقال (حجری). ج. ۱. ص. ۵۶. ش. ۲۲۲ / حلل الشرائع. ج. ۱. ص. ۴۲. ح. ۱ و ص. ۱۳۰ /
هیرون اخبار الرضا. ج. ۱. ص. ۹۲. ح. ۳۱ / معجم رجال الحديث. ج. ۲. ص. ۹۳. ش. ۵۱۱ / من لا
يحضره الفقيه. ج. ۲. ص. ۴۳۷ / الهدایة. ص. ۱۵۷. ح. ۲.

احمد بن حسن بن سعید بن علمان (ح ۲۵۰-ق ۳۲۳)

ابو عبدالله قرشی اهوازی کوفی، محدث شیعی، در بعضی از روایات (حواله‌التنزیل، ج. ۲، ص. ۴۶۳) از او با لقب «خرّاز» یاد شده که در این صورت، ممکن است وی در عمل آوردن پوست خز و فروش آن دست داشته و از این راه، کسب درآمد می‌کرده است. وفات او پیش از ۳۲۳ هـ و احتمالاً در بغداد روی داد، زیرا از

شاگردان او، این عقده کرفی بود که در ۳۳۳ ه وفات یافت و در بغداد سکونت داشت. ولادت او با توجه به اینکه وی در منابع، جزو سال خورده‌گان به شمار نیامده است، می‌تواند احتمالاً ۲۵ ه باشد. وی در کوفه پرورش یافت و احتمالاً زادگاه او نیز همانجا بوده است. از نسبت «قرشی» برمن آید که وی عربی اصیل و از تبار فریشیان بوده است. پدرش از عالمان حدیث بود که از حسین بن مخارق سُلولی روایاتی درباره فضیلت حضرت علی^{علیه السلام} دارد.

قرابین حاکی از آن هستند که وی بیشترین معلومات خود را نزد پدرش اخذ نموده است؛ زیرا با وجود روایات و گزارش‌های فراوان او، هیچ‌گاه از غیر پدرش چیزی نقل نکرده است. وی پس از اینکه نزد پدرش بهره‌های فراوان برداشت، به بغداد آمد و شاگردان چندی تربیت نمود که در میان آنان، برعی از رجال اهل سنت نیز دیده می‌شوند. از شاگردان سنتی او، عمر بن حسن بغدادی بود که در چند مورد از وی، درباره فضیلت امیر المؤمنین^{علیه السلام} نقل حدیث کرده است. وی در سلسله استناد بعضی از احادیث، لقب «اهوازی» نیز دارد. از این‌رو، ممکن است مدتها در اهواز به سر می‌برده است.

درباره اعتقاد او، سخن قاطعی نمی‌توان گفت. اما به گواه اینکه سلسله احادیثی که وی از پدرش نقل کرده بعضاً به زید بن علی^{علیه السلام} متصل است و همچنین با توجه به اینکه شاگردان او این عقده کرفی و ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ ه) احتمالاً بر مذهب «زیدیه» پایه‌بندی داشتند، چنین گمان می‌رود که او نیز شیعه زیدی بوده است. نجاشی نام او را در رجال خود، جزو نویسنده‌گان شیعه ذکر نموده و ضمن اینکه کتاب التواریخ (تازه‌های حدیث) را بدوسنوب دانسته، احتمال داده است که این کتاب از جمله کتاب‌های پایه و در ردیف اصول چهارصدگانه شیعه بوده باشد.

منابع

الأعمال، ص ۱۰۲، ح ۴ / بحار الانوار، ج ۳۶، ص ۳۸۳ / تاريخ مدببة دمشق، ج ۸ من ۳۲۳ و
ج ۴۱، ص ۴۱۰ / تفسیر ابن حمزة ثعالبی، ص ۱۳۵ و ۲۱۶ / رجال النجاشی، ص ۹۱، ش ۲۲۷ و
ص ۱۴۵، ش ۳۷۶ / شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۲۴۲ و ج ۲، ص ۳۴۴ / معجم رجال الحديث،
ج ۲، ص ۸۱، ش ۴۹۱ / مناقب امیر المؤمنین علیه السلام، ج ۲، ص ۱۴۴.

احمد بن حسن حسیبی (ح ۲۳۰-ب ۳۰۴ق)

محدث شیعی و از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام که کنیه اش در منابع ذکر نشده، ولادتش در اوایل سده سوم هروی داد، زیرا وی احادیثی به طور مستقیم از امام یازدهم شیعیان علیه السلام دارد و با توجه به اینکه آن امام در ۲۶۰ھ به شهادت رسیده، پس او در آن زمان از سن کافی و وجاهت لازم برخوردار بوده است. وی همچنین نزد ناصر کبر اطروش (م ۳۰۴ه) شاگردی نمود و احادیث متعددی از او دارد. بنابراین، وفات او را می‌توان پس از ۳۰۴ه تخمین زد. از دوران کودکی و محل پرورش او، اطلاعی در دست نیست. ولی به دلیل آنکه وی از امام حسن عسکری علیه السلام حدیث شنیده، استفاده می‌شود که مدتی در سامراء اقامت داشته و پس از درگذشت آن امام، به طبرستان آمده و نزد حسن بن علی ناصر اطروش (فرمانروای علوی طبرستان) که ضمن رهبری سیاسی جامعه، حلقة درسی نیز در آمل داشت، جلوس نموده و به استماع حدیث مشغول شده است.

در منابع حدیثی شیعه، احادیث متعددی از او باقی مانده که در تمام این موارد، شاگردش ابوالحسن محمد بن قاسم جرجانی، استاد شیخ صدوق، معروف

به «مفستگرگانی»، از وی روایت می‌کند. مضمون احادیث که توسط او نقل شده، بیشتر در موضوع اخلاق و تربیت است. از او، هیچ اثر تألیفی باقی نمانده است.

منابع

الأعمال، ص ۱۷۱، ح ۱۷۲ و ص ۴۳۹، ح ۵۸۰ / طبلات اعلام الشبعة، ج ۱، ص ۲۲ / مجموع اخبار الرضا، ج ۱، ص ۵، ح ۱ / معانی الاخبار، ص ۲۸۷، ب «معنى الموثق»، ح ۱، و ۶ / رسائل الشبعة، ج ۲، ص ۴۳۶، ح ۲۵۷۲ و ص ۴۴۸، ح ۲۶۱۴، ج ۹، ص ۲۹۱، ح ۱۲۳۰۹.

احمد بن حسن مکتب (۴-ح ۳۵۵، ق)

ابو محمد، فقیه و محدث شیعی، نامش در برخی منابع، حسن بن احمد مکتب آمده است. لقب «مکتب» (بر وزن میبدی) شاید از آن روی به او داده شده که دارای خطی خوش بود و در نویسندگی مهارت داشت.

از تاریخ ولادتش اطلاعی نداریم، اما وفات او پس از ۳۳۶ ه در بغداد روی داد؛ زیرا او شاگرد ابوعلی بن همام اسکانی بغدادی (م ۳۳۶ ه) بود. وی چند روز پیش از وفات نایب چهارم امام عصر^{علیه السلام} ابوالحسن علی بن محمد سمری، در ۳۲۹ ه بر بالینش حضور داشت و اصل توقيعی را که امام عصر^{علیه السلام} درباره مرگ ابوالحسن سمری نوشته بود، مشاهده کرد و سپس نسخه‌ای از آن تهیه نمود و مضمون تولیع را به رویت شیعیان آن حضرت رساند.

شرح حال او در منابع نیامده است. اما وی بی‌گمان، در بغداد اقامت داشته و بخش عمداء از تحصیلات خود را در آنجا گذرانده است. فرایین حاکی از آن

هستند که وی و استادش ابن همام اسکافی، با هم مدّتی نزد ابوالحسن سمری شاگردی نموده و از او حدیث شنیده‌اند؛ زیرا هر دو از سمری روایت دارند. پس از آن نزد ابن همام اسکافی، که از نظر ستی و علمی از او کامل‌تر بود، بهره‌ها بردا و به‌زودی در فقه و حدیث به حدّ کمال رسید. ظاهراً وی پس از وفات این استادش، در ۳۲۶ه قریب دو دهه دیگر حیات داشته؛ زیرا شیخ صدوق (م ۳۸۱ه) از شاگردان او بوده و در سال ۳۵۴ه که در بغداد به سر می‌برده، از وی حدیث شنیده است. از او انر تألیفی گزارش نشده است.

ملطبع

الخراج و الجراجع ج ۲ ص ۱۱۲۸. ح ۴۶ / الفیة. ص ۳۹۵ / کمال الدین و تمام النعمه. ج ۲. ص ۲۸۷. ح ۲۲ و ص ۲۹۴. ح ۴۵ / معجم رجال الصدیق. ج ۱۳. ص ۱۸۲. ش ۳۸۰۸

امد بن حسین بن احمد بن عمران (۴-ح ۳۸۱ق)

ابرعلی، محمد شیعی در نیمة دوم سده چهارم ه بود. درباره تولّد و وفاتش و همجنین محل آن دو گزارشی در منابع وجود ندارد. وی از معاصران شیخ صدوق (م ۳۸۱ه) بود. پس وفات او در همین حدود بوده است.
از شرح حال اندکی که از او در دست است، استفاده می‌شود که وی در قم و

کوفه حضور داشته و از استادان این دو شهر بهره برده است. از اینکه وی نزد استادان قمی همچون احمد بن هارون فامی، ابن ولید قمی (م ۳۴۳ ه) و ابر محمد مؤمن قمی (م ۳۴۰ ه) شاگردی نموده است، برمی آید که وی تحصیلات خود را در قم آغاز نموده؛ زیرا وی از معاصران صدوق (م ۳۸۱ ه) بوده و هنگام وفات استادان او در قم، دوران جوانی اش را سپری می کرده است. وی پس از آن به کوفه آمد و در درس ابرالمیاس احمد بن محمد بن فاسیم کوفی جلوس نمود و به استناع حدیث پرداخت. از دیگر استادان او - افزون بر آنچه گفته شد - حسن بن براء، احمد بن علی بن حسین بن رنجویه و ابرهیل الله حسین بن احمد علوی بودند. از شاگردان او، کسی در منابع معرفی نشده است. شیخ مفید (م ۴۱۳ ه) نخستین کسی است که نام او را زنده نگه داشته و محتمل است نزد او شاگردی نیز کرده باشد.

وی دارای کتابی به نام الاختصاص بوده و شیخ مفید بخش «عيون و محاسن» این کتاب را استخراج نموده است. در این بخش، احادیث وجود دارد که وی از استادان خود نقل کرده و بدین وسیله، برخی از استادان او روشن می گردند. شیخ مفید بخشی از کتاب مزبور را به ضمیمه کتاب هایی از نویسندهاگان دیگر همچون محن امیر المؤمنین، فضائل امیر المؤمنین و صفة الجنة والثار در آمیخته و نام آن را اختصار الاختصاص گذاشته است.

منابع

الاختصاص. ص ۳۱۹ // ارائل المقالات. ص ۲۵۷ / طبقات اعلام الشیعة. ج ۱، ص ۲۵.

احمد بن حسین بن اسامه (؟-ح ۳۷۵ق)

ابوالحسین بصری، محدث شیعی در سده چهارم ه از استادان شیعی مفید (م ۴۱۳ه) بود. به همین دلیل، وفات او در نیمة دوم سده چهارم در نظر گرفته شده است، اما تاریخ تولدش معلوم نیست. از وضعیت خانواده و چگونگی تحصیلات او چیزی در منابع نیامده است. این اندازه می‌توان گفت که وی در بصره پرورش یافت و نزد استادان این شهر به استماع حدیث مشغول شد. از استادان او، عبیدالله بن محمد واسطی بود که ظاهرآ وی در بصره نزد این استاد حدیث شنیده است. قرایین نشان می‌دهند که وی در بغداد نیز حضور داشته و بخشی از حیات علمی خود را در این شهر به سر آورده است؛ زیرا شیخ مفید، که ساکن بغداد بود، از او حدیث شنیده است. وی دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

الأعمالی، ص ۲۳۸ / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۵.

احمد بن حسین بن عبیدالله مهرانی (؟-ح ۳۸۱ق)

ابوالعباس آبی عروضی، ادیب و محدث شیعی، در اواخر سده سوم ه چشم به جهان گشود و در ح ۳۸۱ه یا پیش از آن دیده از جهان فربودست. احتمالاً محل وفات او در «مرو» بوده؛ زیرا شیخ صدقی (م ۳۸۱ه) در اواخر عمر خویش (ح ۳۶۵ه)، به این شهر سفر کرده و از او حدیث شنیده است و طبعاً صدقی نزد

کسی جلوس می‌کرده که از او سال‌خورده‌تر و دارای وجاحت علمی بیشتر بوده باشد.

نیاکان او از قبیله «آزاد»، بزرگ‌ترین قبیله عرب، بودند که به شش شاخه اصلی تقسیم شدند و سپس انشعابات فراوانی در یمن، شام، مصر، عراق و سایر ممالک اسلامی پیدا کردند. از نسبت «آیی» پیداست که وی اصالتاً اهل یکی از آبادی‌های یمن به نام «أب» بوده، ولی از اینکه وی در کجا به دنیا آمده و محل پرورش او کجا بوده، چیزی نمی‌دانیم. این اندازه روش است که بعضی از هم‌عصرانش، که با وی اشتراک اسمی و نسبت خوبشاوندی دارند، در نیشابور اقامت داشتند. بر همین اساس، بعضی از صاحب‌نظران احتمال اتحاد وی با ابویکر احمد بن حسین مهرانی نیشابوری (م ۳۸۶ هـ) را، که عالمی برجسته و مستجاب‌الدعوه بود، بعد ندانسته‌اند. همچنین احادیثی که شیخ صدوق در «مسرو» از او شنیده، گواه آن هستند که وی از مسیر نیشابور به مرور فته است؛ چنان‌که پیش از رفتن به نیشابور، مدئی در قم اقامت داشت و بخشی از حیات علمی خود را در این شهر به سر آورد.

وی در قم نزد احمد بن حسین قمی حدیث شنید و احتمالاً کتاب التفسیر علی ایی خلف را، که در رد آراء ایی خلف اشعری قمی (م ۳۰۰ هـ) نوشته شده، در همین ایام به رشته تحریر در آورده است. شاید بتوان گفت؛ وی پیش از اقامت در قم، در نخستین سفر خویش، به بغداد آمد و در آنجا بخش عمداء‌ای از تحصیلات خود در علوم حدیث، ادبیات و شعر را سپری کرد؛ زیرا وی از ابوالحسین زید بن عبدالله بغدادی روایت دارد. از استادان و شاگردان او، افزون بر آنچه گفته شد، چیزی در منابع ذکر نشده است.

از آثار اوست: کتاب ترتیب الادله که در این کتاب، ادله دشمنان شیعه را، که منکر غیبت امام دوازدهم علیهم السلام بوده‌اند، رد نموده است. ز دیگر تأثیفات او، المکافاة لفی المذهب است.

منابع

امل الامل. ج ۲. ص ۱۲. ش ۲۲ / الانساب. ج ۵. ص ۴۱۲. دبل «مهمنی» / تلیخ السلاط (حجری). ج ۱. ص ۵۸. ش ۳۴۰ / کمال الدین و تمام النعمۃ. ج ۲. ص ۱۶۰. ب ۴۲. ح ۱۵ و ص ۲۶. ب ۲۲. ح ۲۶ / معالم العلماء. ص ۶. ش ۱۱۳ / مهانی الاخبار. ص ۴۰ / معجم رجال الحديث. ج ۲. ص ۱۰۴. ش ۵۲۵

احمد بن حسین عطار (ح ۳۰۰-ح ۳۸۵)

ابوالحسین، محدث شیعی در اواخر سده چهارم هبود. از لقب «عطار» ممکن است استفاده شود که وی با گیاهان خوشبو و داروی سروکار داشت و از این راه، هزینه زندگی را تأمین می‌کرد. وی در بغداد اقامات داشت و در دوران جوانی، از شاگردان محمد بن یعقوب کلبی (م ۳۲۹) بود. بنابراین، ولادت او می‌تواند در آغاز سده چهارم بوده باشد.

زندگی و حیات علمی او در بغداد تا زمانی ادامه یافت که سید مرتضی حلم الهدی (م ۴۳۶) توانست مجلس درس او را درک کند و احادیث او را، که از شیخ کلبی نقل می‌شدند، بشنوید. از شاگردان دیگر او، عبدالله بن نصر بن خمیس موصلى بود که در ناحیه غربی بغداد در مسجد «رباط» از او حدیث شنیده است.

شاید حسین بن عبدالوهاب، صاحب کتاب *حیون المعجزات*، از دیگر شاگردان او بوده است؛ زیرا وی در این کتاب، از او نقل حدیث می‌کند. در منابع شیعه، احادیث اندکی از او بر جای مانده که بعضی از آنها درباره فضیلت حضرت علی علیه السلام وارد شده‌اند. از او کتاب یا رساله‌ای گزارش نشده است.

منابع

بخار الانوار، ج ۵۲، ص ۲۱۷، ب ۲۵، ح ۸۰ / طبقات اصلاح الشیعه، ج ۱، ص ۲۶ / صبور
المعجزات، ص ۱، ح ۱ / مدینة المعاجز، ج ۱، ص ۱۹۴، ح ۱۱۵ / البقین، ص ۹۲۳.

احمد بن حمدان بن احمد ورسنائی (۴-۳۲۲ ق)

ابو حاتم رازی، منکلم، فیلسوف و از داعیان بزرگ اسماعیلی در ایران. محل ولادتش در «فشاگویه» در جنوب ری بود. ولی زمان آن معلوم نیست. وفات او در سال ۳۲۲ ه در آذربایجان اتفاق افتاد. به گفته شیخ صدق، وی اهل فضل و ادب و آشنا به لغت بود و احادیث بسیاری شنبد و تصانیف متعددی تألیف کرده است. امامگر راه شد و از دعا اسماعیلی گشت و بزرگان زیادی را نیز گمراه نمود. از زندگی و چگونگی تحصیل او اطلاعی در دست نیست. شواهد موجود نشان می‌دهند که وی در زادگاهش نشو و نما پیدا کرد و در آنجا، ضمن تحصیل علوم حدیث، فلسفه و کلام، در اوایل عمر خود، وارد سلسله مراتب اسماعیلی گشت و در دستگاه آنان، فعالیت جذی داشت. از زندگی او، بهبشن از پیوستنش به تشکیلات اسماعیلیان اطلاع چندانی نداریم. تنها این احتمال وجود دارد که در

مدرسه دعات یمن تعلیم دیده و از آنجا به ری گسلیل شده باشد. وی گفناری شیرین و کلامی بلینگ داشت که نوانست امرا و عاقمه مردم را به مذهب اسماعیلی نزدیک کند. وی در علم لفت، شعر و حدیث دستی داشت و مقام علمی اش در حدی بود که مأموریت اصلاح خطایها و برقراری سازش و هماهنگی میان معتقدات جوامع مختلف اسماعیلی به او واگذار شد. دعوت او در عهد مهدی بالله (حک ۳۲۲-۲۹۷ه) پایه گذار دولت فاطمی، تأثیری خاص در امور سیاسی طبرستان و دیلمستان و مناطق دیگر ایران داشت.

وی نخستین جانشین غبات نامی گردید که داعی ری بود. سپس داعیانی به اطراف فرستاند و امیر ری، احمد بن علی، دعوتش را اجابت کرد و در ادامه فعالیت‌هایش، افرادی همچون اسفار بن شیرویه، سرداریح زیاری و سیاه چشم جستانی را به مذهب اسماعیلی درآورد و در پی آن، یوسف بن ابی الساج را چندان به تعالیم اسماعیلی معتقد ساخت که بر سفیر بر آن شد تا خلافت عیاسی را براندازد و به طاعت فاطمیان گردن سپارد. ابرحاتم به مردم دیلم وعده داد که «اما می در آینده نزدیک خواهد آمد و من به مذهب و گفناز او آگاهم». اما چون وعده سرآمد و امامی نیامد، وی را متهم به دروغ گویی کردند و ستارة اقبالش در دیلمان و طبرستان بهزادی افول کرد. وی که جان خوبیش را در خطر دید، به آذربایجان گریخت و در میانه راه یا در آن دیبار درگذشت. پس از مرگ ابرحاتم، اسماعیلیان ایران دچار هرج و مرج شدند و بسیاری از آنان آین خوبیش را رها کردند. با این حال، ابرحاتم در میان مذاهبان و فرق اسلامی، از اهمیت خاصی برخوردار است و آرائش مورد توجه پیروان مذهب اسماعیلی قرار دارد. وی، که

از رهبران و صاحب‌نظران اسماعیلی در دوره «ستر» محسوب می‌شود، رجعت محمد بن اسماعیل بن جعفر^{علیه السلام} را باور داشت. وی همچنین درباره مبدأ ستر و مبدأ ظهور، توجیهات جدیدی آورد و نظریات اسماعیلیان را در این باره با نظم نوینی آراست.

درباره استادان و شاگردان او، چیزی در منابع ذکر نشده است. احتمالاً دوست او، ابویعقوب اسحاق بن احمد سجزی، از شاگردان و هم‌کیشان وی بوده است. همچنین محتمل است ابراهیم‌الله محمد بن احمد نسفی، که جانشین او در ماواراء النهر بود، نزد وی شاگردی کرده باشد. از معاصران او، ابوطاهر جنابی بود که با او مکاتباتی داشت. همچنین از معاصران و هم‌بحثان معروف او، محمد بن ذکریا رازی (م ۳۱۱ هـ) بود که با او مناظرات متعددی در ری داشت.

وی آثار متعدد و ارزشمندی از خود بر جای نهاده؛ از جمله، کتاب الجامع که موضوعات فقهی و غیر آن را دربر دارد. کتاب الزینة لی تفسیر الالفاظ المستداولة یکی دیگر از تأثیفات او در علم لغت است که در انتهای آن، فرهنگ اصطلاحات کلامی آمده، در بخشی از این کتاب، سیر تاریخی لفظ «شیعه» نیز بررسی شده است. به گفته ابن ندیم، کتاب مذکور بسی بزرگ است و در چهارصد ورقه نوشته شده، اثر دیگر کتاب الاصلاح در رد کتاب المصلح نوشته تخشی و در اصلاح نظریات ابویعقوب سجزی نوشته است. مهم‌ترین اثر او کتاب اعلام النبوة، یکی از پر ارزش‌ترین آثار دینی، کلامی و فلسفی در جهان اسلام است و تاکنون چندین بار به چاپ رسیده، این کتاب در رد عقایدی است که به ذکریا رازی درباره ابطال شرایع و نبوّات نسبت داده می‌شود.

منابع

اعلام الاصحاعیلیة. صفحات متعدد /الاعلام. ج. ۱. ص ۱۱۹ /التبصیر فی الدین. ص ۱۲۴ و ۱۲۵
و اطراف آن / دائرة المعارف بزرگ اسلام. ج. ۵. ص ۳۰۷ / دائرة المعارف تشیع. ج. ۱. ص ۳۹۶
/الذریعة الى تصانیف الشیعه. ج. ۱۰. ص ۲۲۳ و ۲۵۲ و ذیل عنایون کتاب‌ها /نهرت این ندیم.
ص ۲۴۰ /سان المیزان. ج. ۱. ص ۱۶۲. ش ۵۲۴ /معجم المؤلفین ج. ۱. ص ۲۱۱.

احمد بن حمدان قزوینی (ح ۲۹۰-ب ۳۴۲ق)

کنیه او در منابع نیامده است. این محدث شیعی در اوخر سده سوم (ح ۲۹۰ هـ)
زاده شد و چنان‌که از لقب «قزوینی» پیدا است، احتمالاً راقدگاهش در قزوین بوده
است. وفات او به درستی روشن نیست، ولی حیات او تا ۳۴۲ هـ قطعی است؛ زیرا
برخی از شاگردان او در این سال از او حدیث شنیده‌اند. وی در قزوین پرورش
یافت و پس از دوران کودکی و نوجوانی به ری آمد و نزد محمد بن جعفر بن
محمد بن عون اسدی (م ۳۱۲ هـ)، که ساکن ری و نماینده نایب سوم امام عصر علیهم السلام
در آنجا بود، به فراگیری علوم حدیث پرداخت. در آنجا با کسانی همچون علی بن
احمد بن محمد دفاق و محمد بن موسی بن متزلگن معاصر بود و مشترکاً از ابن
عون اسدی روایت دارند.

از شاگردان او، احمد بن علی بن نوح سیرافی (م ۴۱۰ هـ) بود که در سال ۳۴۲
هزار او حدیث شنید. وی با توجه به اینکه دارای اثر تأییف نبوده، شرح حالش به
طور مستقل در رجال النجاشی و الفهرست شیخ طوسی نیامده؛ ولی از او ذیل نام
استادش، محمد بن جعفر اسدی، یاد شده است.

ملایع

جامع الروا، ج ۱، ص ۴۹ / رجال الطوسي، ص ۴۱۳، ش ۵۹۸۱ / رجال النجاشي، ص ۳۷۳.

ش ۱۰۲۰ / ضبطات اعلام الشبعة، ج ۱، ص ۲۷ / المحاسن، ج ۱، ص ۴۰.

احمد بن داود بن علی بن حسین قمی (۴- ۳۶۹ ق)

فقیه و محدث شیعی که به گفته برخی از صاحب‌نظران، کنیه‌اش در الفهرست طووسی، «ابوالحسین» آمده، ولی ظاهرآکنیه مذکور مربوط به نوی او احمد ابن محمد بن احمد بن داود است. وی در قم چشم به جهان گشود، ولی زمان آن معلوم نیست. وفات او پیش از ۳۳۳ ه در قم روی داده؛ زیرا پسرش پس از وفات پدر، به همراه دایی خود سلامه به بغداد عزیمت نمود و سلامه در ۳۳۳ ه درگذشت. وی با پدر شیخ صدق، علی بن حسین بن بابویه (م ۳۶۹ ه)، هم صحبت بود. از این‌رو، ممکن است تاریخ ولادتش ح ۳۶۹ ه بوده باشد.

وی در قم پرورش یافت و پس از دوران کودکی و نوجوانی، سفر کوتاهی به بغداد داشت و در آنجا با خواهر سلامه بن محمد بن اسماعیل ارزنی (م ۳۳۹ ه) ازدواج نمود و سپس به اتفاق همسرش به قم مراجعت نمود و از او فرزندی به نام ابرالحسن محمد بن احمد بن داود قمی (م ۳۶۸ ه) به دنیا آورد که بعدها آوازه او از پدر فراتر رفت و جزو لقها واستدان بغداد به شمار آمد. وی پس از اینکه به قم بازگشت، در این شهر اقامت دائم گزید و در مدت حیات علمی‌اش، در

گسترش فرهنگ و معارف تشیع از هیچ کوششی دریغ نوزید و پیوسته مجالس درس او برپا بودند. به همین دلیل، نجاشی او را «کثیرالحدیث» معرفی کرده است. وی در نگاه صاحب نظران، از شخصیت ممتازی برخوردار است و احادیثش دارای اعتبار ویژه‌ای است. نجاشی درباره معرفی شخصیت او، با تکرار کلمه «نقه»، که از این روش تنها در مورد افراد معدودی (۲۴ نفر) استفاده کرده از او تجلیل شایانی به عمل آورده است.

استادان او محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری (م.ب ۳۰۴ھ)، محمد بن جعفر مؤذب، محمد بن سندی، احمد بن محمد بن سعید، محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰ھ) و بسیاری دیگر بودند. وی همچنین از معاصرانش علی بن باقر و قمی (م ۳۲۹ھ) و محمد بن قولویه قمی (م ۳۲۹-۵ھ- پدر جعفر بن محمد بن قولویه) نیز روایت دارد.

از شاگردان او، می‌توان فرزندش محمد و سلامه بن محمد بن حسین را نام برد. پسرش بیشترین روایت را از او نقل کرده و در احیای نام پدر، نقش زیادی داشته است. از آثار او، کتاب *النواذر* (نازههای حدیث) است که کتابی پرفایده معرفی شده.

مراجع

- امل الامل. ج ۲. ص ۲۵. ش ۶۵ و ص ۲۴۰. ش ۷۰۸ / *تفییح المطالب* (حجری). ج ۱. ص ۶۱.
- ش ۳۶۸ / *رجال ابن داود*. ص ۳۷. ش ۷۲ / *رجال الطوسی*. ص ۵۱۲. ش ۵۹۸۴ و ص ۴۴۷.
- ش ۶۳۵۹ / *رجال النجاشی*. ص ۹۵. ش ۲۳۵ و ص ۱۹۲. ش ۵۱۲ و ص ۳۸۴. ش ۱۰۴۵ / *طبقات اعلام الشیعة*. ج ۱. ص ۲۷ و ۱۳۶.

احمد بن زیاد بن جعفر همدانی (ح ۲۸۵ - م.ب ۳۵۴ ق)

ابوعلی، محدث شیعی، کنیه اش در منابع ذکر نشد، تنها شیخ صدوق در الامالی با کنیه «ابوعلی» از او یاد کرده است. همچنین نام او به صورت احمد بن محمد بن زیاد و گاهی با اختصار، احمد بن جعفر همدانی نیز ذکر شده است. وی در ناحیه غربی ایران (اطراف دینور و همدان) در اواخر سده سوم ح ۲۸۵ ه چشم به جهان گشود و زمانی که در مجلس درس علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (م.ب ۳۰۷ ه) حضور می یافتد، از سن کافی و وجاهت لازم برخوردار بود. وفات او نیز اگرچه به درستی روش نیست، اما می توان آن را در اواسط سده چهارم تخمین زد؛ زیرا با توجه به اینکه شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) در سال ۳۵۴ ه در راه بازگشت از سفر حج، در همدان از وی استماع حدیث نموده، در می باشیم که وی دست کم تا این تاریخ، حیات داشته است، بلکه گزارش احمد بن عبدون (م ۴۲۳ ه) از وی حاکی از آن است که وی سال های زیادی پس از این تاریخ نیز حیات داشته است.

وی در همدان پرورش یافت و از ابویکر عمر بن سهل بن اسماعیل قرمی بنی دینوری (م ۳۰۳ ه) حدیث شنید، سپس به قم آمد و در کنار هم بختان خود همانند حسین بن ابراهیم ننانه، احمد بن علی بن ابراهیم قمی، محمد بن موسی بن متولّ (م.ح ۳۴۰ ه) و محمد بن علی ماجیلویه (م.ب ۳۴۳ ه)، نزد دانشمند و مدرس مشهور شیعی علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (م.ب ۳۰۷ ه) بیشترین بهره ها را برد. از دیگر استادان او، جعفر بن احمد علوی عربیضی بود که در سال ۲۹۳ ه با جمعی از بزرگان شیعه در بیت الله العرام به دیدار امام عصر (ع) شرفیاب شد. فراین نشان می دهنده که وی پس از قم، به بغداد سفر کرد و در آنجا شاگردانی

تریبیت نمود؛ زیرا از شاگردان ب福德ادی او، جمیعه بن عیاش جوهری (م ۴۰۱هـ) بود که یکسره در بغداد اقامه داشت و تنها یک بار به ری سفر کرد. شیخ صدوق، که از دیگر شاگردان او بود، ضمن آنکه در کتاب‌هایش روایات فراوانی از او نقل نموده، در کتاب *كمال الدين و تمام النعمه*، از وی به شایستگی تجلیل نموده و او را با دیانت، فاضل و راستگو معرفی کرده است. همچنین ابوالقاسم خرزاز قمی رازی (م ۴۰۰هـ) از شاگردان دیگر او بود که احادیثی در کتاب *کفاية الاشر* از او نقل نموده، از او، اثر تأثیفی بر جای نمانده است.

منابع

صدقه‌الآمالی، ص ۲۷۹، ۲۸۴، ۲۸۹، ۴۰۱ و ۴۸۴ // الاصفهانی، ج ۲، ص ۴۷۹، ذیل کلمه «فرمی‌سینی» / طبقات احلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۲ و ۶۸ // المهرست، ص ۳۵، ش ۵ / کمال الدین و تمام النعمه، ج ۲، ص ۵۸، ب ۳۴ / من لا یحضره الفقيه (كتاب المشبهه)، ج ۲، ص ۴۹۴ // کفاية الاشر، ص ۲۲۱ و ۲۷۴.

احمد بن سلیمان (؟ - ح ۳۶۰ق)

ابوعلى، محدث امامی در اواسط سده چهارم هـ شرح حالش در هیچ یک از منابع رجالی نیامده است. وی فربیض ۳۶۰هـ و احتمالاً در بغداد درگذشته است؛ زیرا شاگرد او علی بن محمد بن خرزاز قمی در ۴۰۱هـ در بغداد وفات یافته است و پیشترین فاصله زمانی بین استاد و شاگرد می‌تواند فربیض ۴۰۰ تا ۵۰۰ سال باشد. از محیط خانواده و دوران کودکی او، اطلاعی در دست نیست؛ اما استاد و شاگرد او

در بغداد اقامت داشته‌اند و این حاکمی از اقامات طولانی وی در بغداد است. از استنادان او در بغداد، ابوعلی محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ هـ) بود. برخی از روایات او هرچند درباره مناقب شهید جاوید اسلام، زید بن علی رض وارد شده، اما در آن روایات، به عدد امامان دوازده گانه شیعه علیهم السلام تصریح شده است. وی دارای اثر تألیفی نبوده است.

ملطبع

طبیعت اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۸ / کتابة الان، ص ۲۰۹.

احمد بن سهل بلخی شامستیانی (۳۴۴-۴۲۲)

احمد، مشهور به «ابوزید بلخی»، ادیب، فیلسوف، متكلّم، اخترشناس، پژوهشک و جغرافیدان شیعی ایرانی، در سال ۲۲۴ هـ در یکی از روستاهای بلخ به نام «شامستیان» دیده، به جهان گشود و پس از ۸۸ سال زندگی عالمانه، در سال ۳۲۲ هـ در همانجا وفات کرد. پدرش از مردم سیستان بود و به تعلیم کارآموزان دستگاه سامانی اشتغال داشت. وی نیز همانند پدر، تربیت اطفال را بر عهده داشت. از این رو، به وی لقب «علم‌الصبيان» داده‌اند.

وی در سال‌های جوانی، شیعه امامی بود و برای جست‌وجوی امام علیهم السلام، با کاروان حجج، از خراسان عازم عراق گردید و هشت سال در آنجا اقامت گزید. در این مدت، با هم‌بحثان خود، همچون ابرمعشر بلخی، ابوالقاسم عبدالله بن احمد بن محمد کعبی، احمد بن طبیب سرخسی و ابونصر فارابی در محضر

استادان و فلاسفه بنداد به فراغتی فلسفه، اخترسنایی، پزشکی و طبیعتیات پرداخت. پس از آن به خراسان بازگشت و با ابوعبدالله محمد بن احمد جیهانی (م ۳۳۰ ه) وزیر نصر بن احمد سامانی و حسین بن علی مسورو ودی (م ۳۲۰ ها سپهسالار سامانیان، که هر دو گرایش‌های شیعی اسماععیلی داشتند. پیوستگی یافت و از پاداش‌ها و تشویق‌های ایشان برخوردار شد. اما پس از چندی، پشتیبانی وزیر و سپهسالار را از داد و مشاهره (شهریه ماهیانه) ای که از ایشان می‌گرفت، بریده شد.

برخی احتمال داده‌اند علت این بریدگی از آن رو بود که وی مدتی مذهب اسماععیلی داشت و پس از روی‌گردانی او از این مذهب بود که جیهانی و مسورو ودی دست از حمایت او کشیدند. اما معلوم نیست که وی پس از پشت کردن به مذهب اسماععیلی، به کدام‌یک از مذاهب روی آورد. با توجه به اینکه در آن روزگار، «تشیع» مذهب آزاداندیشان بود و او نیز مردی فیلسوف و آزاداندیش بود احتمال پیوستن وی به مذهب شیعه، بیش از هر مذهب دیگری هست، به ویژه که در این مذهب، سابقه نیز داشت. به گونه‌ای که حتی بعضی از هم‌بحثان او (مانند کعبی) به دلیل ارتباطش با وی، منسوب به تشیع گشته‌اند. گواه شیعی بودن او آن است که وی در قصيدة تونیه‌اش، آنجاکه در کنار قبر ابراهیم حسن بن حسین علوی در بلخ مرتبه می‌خواند، نام پنج تن آل عبادت‌گر را به ترتیب می‌برد و این گونه می‌سراید:

يَا قَبْرًا إِنَّ الَّذِي ضَمَنْتَ جَنَّتَهُ	مِنْ عَصَبَةِ سَادَةِ لَبِسْوَةِ ذَوِي أَفْنِ
مُحَمَّدٌ وَ عَلَى ثَمَّ زَوْجَتِهِ	نَمَّ الْحَسْبَنَ إِينَهُ وَ الْمَرْتَضِيُّ الْحَسْنَ
مَسْقُرَّبُونَ طَوَّالَ الدَّهْرِ وَ الزَّمْنِ	صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَ الْمَلَائِكَةُ إِلَيْهِمْ

اما نسبت ارتداد، که در برخی از منابع اهل سنت به جسم می‌خورد، به واسطه علاقه او به فلسفه و گرایش به شک واستدلال بوده است. اگرچه می‌تواند به دلیل تعاپلات شیعی وی نیز باشد، زیرا در آن روزگار، ستیان قشری، فلاسفه شیعه را به ارتداد و الحاد متهم می‌کردند و آنها را «رافضی» می‌خواندند.

مهم‌ترین استناد او در بغداد، ابویوسف یعقوب بن اسحاق گندي شیعی (م ۲۶۰ ه) بود و از معروف‌ترین شاگردان او، ابوالحسن محمد بن یوسف حامری نیشابوری (م ۳۸۱ ه) و ابویکر محمد بن زکریا رازی (م ۳۱۱ ه) بودند.

از نوشه‌های تأثیرات او، پیداست که وی در علوم فلسفه، نجوم، طب، اقلیم‌شناسی و ادبیات عرب، کاملاً تسلط داشته. ابن ندیم شمار تأثیرات او را ۳۴ و یاقوت حموی ۵۶ کتاب یاد کرده‌اند. از جمله آثار او، می‌توان شرائیع الادیان، السياسة الكبير والصغير، کمال الدين، مصالح الابدان و الانفس، أسماء الله و صفاته، النحو والصرف، رسالة لى حدود الفلسفة، ما يصح من أحكام النجوم، همسة الانبياء، نظم القرآن، المسالك والعمالک، صور الأقاليم و نظائر بلخ را نام برد.

منابع

- الاعلام، ج. ۱، ص. ۱۳۴ // اهیان الشیعه (قطع بزرگ)، ج. ۲، ص. ۲۱۶ به بعد / دائرة المعارف
الشیعی، ج. ۲، ص. ۴۰۸ // الدریحة الى تصانیف الشیعه، ج. ۲، ص. ۱۵۳، ۲۵۲، ۲۵۳ و ۳۱۰ و ج. ۱۵،
ص. ۹۶ و ج. ۱۶، ص. ۴۷ / لمهرست ابن ندیم، ص. ۱۵۳ / کشف الظنون، ج. ۱، ص. ۲۲۷ و ج. ۲،
ص. ۱۶۶۹ / معجم الادباء، ج. ۳، ص. ۶۴ به بعد / معجم المؤلفین، ج. ۱، ص. ۲۴۰ / مذهب
العارضين، ج. ۱، ص. ۵۹

احمد بن صفار (۴۵۵-۴)

از محدثان شیعه در اواسط سده چهارم که کنیه اش در منابع ذکر نشده، چنان که ولادت و وفاتش نیز در دست نیست. شیخ طرسی وی را از شاگردان ویژه عیاشی سمرقندی (م.ح ۳۲۸) به شمار آورده است. وی همچنین از معاصران ابوصره و کشی (م.ح ۳۶۳) بود که با هم نزد عیاشی حدیث شنیده‌اند. بنابراین، وی از طبقه ابوصره و کشی است و وفاتش در اواسط سده چهارم ح ۴۵۵ ه اتفاق استاده، در اینکه وی اهل کجاست و از چه خانواده‌ای برخاسته، گزارشی وجود ندارد.

شاگردی او نزد عیاشی و ملازمت وی با این استادش، نشان می‌دهد که وی در دو شهر کوفه و بغداد به استماع حدیث مشغول بوده، اما میزان تحصیلات او و اینکه آیا به مقام استادی رسیده و شاگردانی داشته یا نه، برای ما روشن نیست. وی همچنین دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۳۱ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۸ / مجمع رجال
الحدیث، ج ۲، ص ۱۳۶، ش ۶۰۷

احمد بن طاهر قمی (۴-ح ۴۴۴)

محدث شیعی که نامش در منابع، بدون کنیه ذکر شده است. وی در عصر غیبت کبرا می‌زیست و معاصر ابن ولید قمی (م ۳۴۳) بود. بنابراین، وفاتش در اواسط سده چهارم به وقوع بیوسته است. در منابع رجالی، اشاره‌ای به شرح حال او

نشده، اما از لقب «قمی» پیداست که وی اهل قم بوده و بخش قابل اعتمایی از دوران تحصیلی اش را در این شهر گذرانده است. همچنین ممکن است وی در اواخر عمر، مدتی در بغداد به سر می پرده، زیرا شاگرد او اهل بغداد بود.

ظاهرآ علی بن احمد بن طاهر، که از شاگردان معروف ابن ولید قمی (م ٣٤٣ ه) بود، پسر اوست و شاید روایت نکردن او از پدرش به خاطر اعتقاد غلوآمیز پدر بوده باشد، زیرا از احادیث پدرش استفاده می شود که از معتقدان سرسخت مهدویت و غبیت امام دوازدهم شیعیان علیهم السلام بوده، به گونه ای که در این امر، متهم به افراط و ساختن داستان های غیر واقعی بوده است، جنان که استناد او محمد بن بحر بن سهل شیباني (زنده در ٢٨٦ ه) نیز در امر امامان شیعه علیهم السلام متهم به غلو بوده و کسی است که حکایت بشر نخاس (درباره خریداری جاریه ای به نام نرگس که بعدها مهدی موعود را به دنیا آورد) توسط او گزارش شده است.

در منابع حدیثی، چندین روایت از او به چشم می خورند که تعدادی از آنها درباره توأله و غبیت امام مهدی علیهم السلام است. در تمام این موارد، شاگرد او احمد بن عبیس و شاه بغدادی از او نقل حدیث کرده است. از او هیچ اثر تالییقی معرفی نشده است.

گفتنی است: نام او با احمد بن طاهر معروف به «بن طیفور» و «بن ابن طاهر» (م ٢٨٠ ه) صاحب بلالات النساء مشترک است.

صلایح

طبقات اعلام الشیعة، ج ١، ص ٢٨ / کمال الدین و تمام النعمه، ب ٣٣، ج ٢، ص ٣١، ح ٥١
ب ٩١، ح ١٣٢ / وسائل الشیعة، ج ٢٠، ص ١٥.

احمد بن عباس لجاشی صیرفى (ح ۲۹۴-ح ۳۷۵ق)

ابریغفرب، معروف به «ابن طبالسى»، محدث شیعی، تقریباً در اواخر سده سوم و احتمالاً در کوفه به دنیا آمد و در نیمة دوم سده چهارم (ق ۳۸۵) در بغداد وفات یافته است. نسب او به ابرسمال سمعان بن هبیره می‌رسد که خاندانی بزرگ در کوفه و از دیرباز به تشیع معروف بودند. وی در بغداد سکونت داشت و خانه‌اش در محله «درب البصرة» قرار داشت و چنان‌که مامقانی گفت. از لقب «صیرفى» برمن آید که به کار صرافی دراهم اشتغال داشت. شهرت و به «ابن طبالسى» شاید از آن روست که «طبیسان» واژه‌ای عجمی و برگردانیده «تالشان» است و برای اینکه وی را در مقام تحفیز و سرزنش از اصالت عربی دور سازند. با این اسم از او بیاد می‌کردند. این احتمال نیز وجود دارد که وی در تجارت نوعی پارچه به نام «طبیسان» دست داشته است که این احتمال با شغل صرافی او بینشتر تناسب دارد.

فرزند او علی بن احمد بن عباس (م.ح ۴۱۵) از شاگردان شیخ صدوق بود و نوه‌اش احمد بن علی بن احمد بن عباس معروف به «ابوالعباس نجاشی» (م ۴۵۰) ها از پیشوایان امامیه و صاحب کتاب رجال است. وی در بغداد از جمله استادانی بود که دیگران برای استماع حدیث نزد او جلوس می‌نمودند. تلمذکری (م ۳۸۵) ها در ۳۳۵ از او حدیث شنیده و اجازه نقل احادیثش را از وی دریافت کرده است. این گزارش حاکی از آن است که وی در ایام میان‌سالی، به این درجه از علم رسیده بود؛ چنان‌که اجازه تلمذکری از او نیز می‌تواند دلیل صحت اخبار و احادیث او باشد. وی از جمله کسانی بود که متن کامل دعاهاي صحیفة سجادیه را روایت کرده‌اند. در منابع رجالی، گزارش دقیقی درباره استادان و شاگردان او ذکر نشده

است. به گفته مامکانی از شاگردان او - جز تلمکبری - می‌توان ابراهیم بن هاشم (م.ح ۲۷۵ ه) را نام برد. همچنین در همین منبع، هشام بن حکم از استادان او معرفی شده است. نوء و نجاشی نیز به دلیل اینکه وی دارای اثر تأثیلی نبوده، شرح حالش را در رجال خود نیاورده است.

منابع

تلییع الممال (عجری)، ج. ۱، ص. ۳۶۲، ش. ۳۸۱ / دائرة المعارف تشیع، ج. ۱، ص. ۱۳۸ / رجال الطوسی، ص. ۴۱۲، ش. ۵۹۶۹ / طبقات اعلام الشیعة، ج. ۱، ص. ۲۸ / الفوائد الرجالية، ج. ۲، ص. ۳۲ / معجم رجال الحديث، ج. ۱، ص. ۱۲۰، ش. ۱۲۱۵ / نقد الرجال، ج. ۱، ص. ۱۲۸، ش. ۲۲۶.

احمد بن عبدالعزیز جوهری بصری بندادی (ح ۲۴۵ - ۳۴۳ ق)

ابویکر، دانشمند، ادیب، موّرخ، محدث و صاحب کتاب السقیفة و ندک، در اواسط سده سوم ح ۲۴۵ در بصره چشم به جهان گشود؛ زیرا بعضی از استادان او در ۲۶۲ ه وفات یافته‌اند. بنابراین، وی در این هنگام، دست کم به سن جوانی رسیده بود. وفاتش به گفته معاصرش ابویکر صولی شترنجی (م ۳۴۵ ه) در ۲۲۳ ه در زادگاهش بصره اتفاق افتاد. وی دوران کودکی و جوانی را در بصره سپری کرد و پس از آن به بنداد آمد و نزد استادان آنجا شاگردی نمود و در علوم حدیث و تاریخ، تبحر یافت. وی همچنین سفری به سامراء داشت و نزد استادش احمد بن اسحاق بن صالح (م ۲۸۱ ه)، که در این شهر اقامت دائم داشت و در همین شهر درگذشت، احادیثی فراگرفت.

استادان او عمدتاً از اهل سنت بودند و از استادان شیعی او، تنها می‌توان به محمد بن زکریا بن دینار غلامی جوهری (م ۲۹۸ ه) اشاره نمود. از استادان سنتی او، ابوزید عمر بن شبه (م ۲۶۲ ه)، ابویوسف یعقوب بن شیبیه (م ۲۶۲ ه)، احمد بن منصور رمادی (م ۲۶۵ ه) و احمد بن اسحاق بن صالح (م ۲۸۱ ه) بودند. از شاگردان شیعی و سنتی او، ابوالمفضل شیبانی (م ۳۸۷ ه) ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۶ ه)، ابوبکر درری و راق (شیعی منصب و م ۳۷۹ ه)، ابوعییده محمد بن عمران مرزبانی (م ۳۸۵ ه)، سلیمان بن احمد طبرانی و ابواحمد حسن بن عبدالله عسکری (م ۳۸۲ ه) بودند.

درباره اعتقاد او، سخن قاطعی نمی‌توان گفت، از یکسو، شیخ طوسی نام او را در الفهرست خود، یاد کرده، و اشاره‌ای به فساد اعتقاد او ننموده، و روشن است که بنای شیخ در این کتاب، بر آن است که جز دانشمندان شیعی را ذکر نکند. اما از سوی دیگر، ابن ابی الحدید به صراحت، وی را از عالمان سنتی پرشمرده است. از احادیث و اخباری که وی خود در کتاب *الستیفة* و *لذک گزارش* کرده نیز نمی‌توان به حقیقت اعتقاد او بپردازد. هرچند وی در این کتاب، بخش مهمی از تاریخ تشیع را بازگشایی نموده و به گفته سید بن طاروس، ظلم‌هایی را که در جریان انتخاب ابوبکر در شورای «ستیفة» بر بنی هاشم روا داشته شده، بر ملا ساخته است. بسیاری از دانشمندان شیعه، سخن شیخ طوسی را بر گفته ابن ابی الحدید ترجیح داده و وی را امامی معرفی کرده‌اند و شاید به همین دلیل، مؤذخان بزرگ اهل سنت مانند خطیب بغدادی، ابن حجر عسقلانی و دیگران متعرض شرح حال او نشده‌اند؛ چنان‌که برخی از اخبار او درباره فضیلت حضرت علی علیه السلام و تنقیص معاویه و نیز گزارش او درباره تخلف خلیفه اول از لشکر اسامه، می‌تواند گواه تشیع او باشد.

وی تالیفات بسیاری داشته که بیشتر آنها از بین رفته‌اند. از کتاب‌های مهم و معروف او، که اکنون در دست است، کتاب السقیفه و فدک است که در آن داستان «سقیفه» و خطبه حضرت زهراء^{علیها السلام} و ماجرای «فدک» گزارش شده. اصل این کتاب تا سده هفتم هم موجود بوده، اما از آن پس ابن الحدید معتلی (م ٦٥٥ھ) در شرح نهج البلاغه و ابوالفتح اربیلی (م ٦٩٣ھ) در کشف الغسته، از روی نسخه عتبه‌ای که در اختیار داشتند، متن آن را در کتاب‌هایشان درج نموده و به آیندگان انتقال داده‌اند.

مراجع

- اميان الشيعه (قطع بزرگ)، ج. ٢، ص. ٦ / طوسى، الأماوى، ص ٥٠٣ ح ١١٥٣ و ص ٥٩٤ ح ١٢٢٩ / تقييىع المقال (حجرى)، ج. ١، ص. ٦٢ ش ٣٨٢ / الدررية إلى تصانيف الشيعه، ج. ١٢، ص. ٢٠٦ ش ١٣٦٢ / السقیفه و فدک / شرح نهج البلاغه، جزء ١٦، ص. ٢١٠ / طبلات اصول الشيعه، ج. ١، ص ٢٨ / الفهرست، ص ٨٣، ش ١١٠ / کتابخانه ابن طاووس، ص ٥١٤ ش ٥٢٢ / المسنون في امامه امير المؤمنين عليه السلام، ص ١١٦ / مناقب امير المؤمنين عليه السلام، ج. ١، ص. ٣٠٠ . باور فی.

احمد بن عبدالله (ح ٤٣٥- ح ٤٥٥)

محذث شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده، در اواسط سده سوم ح ٤٥٥ هـ چشم به جهان گشود و شاگردی اش نزد احمد بن محمد بن خالد برقرار (م ٢٧٢ھ) گواه آن است که زادگاه او در قم بوده؛ زیرا احمد برقرار از کودکی تا هنگام وفاتش

در قم اقامت داشته. درباره وفات او نیز اطلاع دقیقی نداریم، اما شاگرد او ابومحمد حسن بن حمزه علری طبری در ۳۵۸ ه وفات یافته است. بنابراین، وی پیش از این تاریخ درگذشته بود. وی در قم پرورش یافته و نزد استادان آنجا به استناع حديث برداخت و به مقام استنادی نایل آمد.

در مجالس درس او، شاگردان چندی حضور داشتند که در این میان، تنها حسن بن حمزه طبری را می‌شناسیم که در سال ۳۰۰ ه وارد قم شد و از وی حدیث شنید. در منابع، هیچ گزارشی درباره شرح حال او نیامده است. تنها نجاشی نام او را در ذیل ترجمه عبدالله بن محمد نهیکی ذکر کرده است؛ اما جون وی دارای اثر تألیفی نبوده، شرح حال مستقلی از او به دست نداده است.

منابع

رجال النجاشی، ص ۲۲۹. ش ۶۰۵ / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۹.

احمد بن عبدالله بن احمد بن ابی عبدالله محمد بن ظالد برقو

(ح ۲۵۰-ح ۳۱۲ق)

احمد بن عبدالله، محدث شیعی در نیمة نخست سده چهارم ه فرزندش علی بن احمد از استادان شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) بود و جد پدری اش محمد بن خالد برقو (م ۲۷۴ ه) از شخصیت‌های نامدار شیعه و صاحب کتاب المحسن و طبقات الرجال. وی با علی بن محمد بن ابی القاسم ماجبلویه معاصر بود و با یکدیگر رابطه

خویشاوندی داشتند؛ زیرا برقی جذ مادری اوست. درباره ولادت و وفات او، اطلاعی در دست نداریم. وی از جذش، که در ۲۷۴ هجری قمری وفات یافت. روایت دارد. بنابراین، ولادت او سال‌ها پیش از وفات جذش بوده است. همچنین درباره وفات او، می‌توان حدس زد که چون شیخ صدوق (ت ۳۰۴ ه) از فرزندش نقل حدیث می‌کند و از خود او روایت ندارد، پس گویا وی در زمان کودکی صدوق، از دنیا رفته بود. بنابراین، وفات او تقریباً ح ۳۱۲ ه اتفاق افتاده است.

در منابع معتبر، گزارشی از شرح حال او نیامده، اما فرایین حاکی از آن است که وی در قسم از یک خانواده علمی، فرهنگی و مذهبی متولد شد و در همین شهر، پرورش یافت. وی با حضور در مجالس درس استادان و بزرگان قم، به‌زودی در علوم حدیث تبحر یافت و به آن اندازه رسید که وقتی حسن بن حمزه طبری (م ۳۵۸ ه) در ۳۰۰ هوارد قم شد و ظاهرآ تا ۳۲۸ ه در آنجا آقامت داشت، توانست از محضر درس او استفاده کند. در منابع حدیثی، روایات او تنها از طریق جذش برای ما نقل شده‌اند. بنابراین، استادان دیگر او قابل شناسایی نیستند. از شاگردان او، افزون بر این حمزه طبری، می‌توان پرسش علی بن احمد و شیخ کلبی (م ۳۲۹ ه) را نام برد. از او اثر ناییفی بر جای نمانده است.

منابع

- تلیف السفال (حجری)، ج ۱، ص ۸۲ ش ۴۹۶ / طبلات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۳۰ و ۱۷۱ و ۲۰۱ / طراائف السفال، ج ۱، ص ۲۰۳ و ۲۰۴ ش ۱۱۸۸ و ۱۱۸۹ //الکلبی والکافی، ص ۴۹۲ به بعد //المحسن، ج ۱، ص ۱۲.

احمد بن عبدالله بن احمد بن چلین (م ۳۷۹-۴۹۹ق)

ابویکر دوری و راق، محدث امامی، به گفته سمعانی در سال ۲۹۹ هـ دیده به جهان گشود و در رمضان ۳۷۹ هـ در سن ۸۰ سالگی دار فانی را وداع گفت. از محل نولد و وفاتش اطلاعی نداریم. ولی او را اهل بغداد معرفی نموده‌اند. بنابراین، ممکن است ولادت و وفات او در این شهر اتفاق افتاده باشد. وی از نوادگان چلین (بر وزن امید) بود که در منطقه «دور» بین سامراء و نکریت سکونت داشتند. وی خود در بغداد پرورش یافت و در سن ۱۴ سالگی قادر به نوشتن حدیث بود. از لقب «وراق» برخی آید که وی در این شهر به شغل صحافی و تعمیر کتاب اشتغال داشته است.

وی با حضور در مجالس درس بزرگان بغداد، به زودی در علوم حدیث تبحر یافت و مجموعه‌ای از احادیث و گزارش‌ها را نزد خود جمع آوری نمود. با اینکه وی در بغداد به «رافضی» شهرت داشت، اما در مجلس درس بسیاری از استادان سنتی، همانند ابوالقاسم بفری، ابوسعید عدوی، ابن مجاهد و ابراهیم ابن صدیله زبیی شرکت جست و از آنان حدیث شنید. ابن حجر وی را «رافضی منتصب» معرفی می‌کند و یادآور می‌شود که ابوالقاسم تنفسی (م ۳۸۴ هـ) در بغداد احادیث نارواهی از او نقل کرده است. وی در نگاه صاحب نظران شیعه، راستگو و احادیث اطمینان‌بخشن معرفی شده.

است. نجاشی وی را از اصحاب امامیه برسرده و بیاد آور شده که با علمای سنتی نیز مخالطت داشته است.

از جمله استادان او، عبدالباقي بن قانع، محمد بن جعفر بن عبد الله نحری، ابن عقدہ کرفی (م ۳۲۲ هـ)، احمد بن کامل بن شجره (م ۳۵۰ هـ، متخصص علوم فرقانی)، ابوالفرح اصفهانی (م ۳۵۶ هـ) و محمد بن احمد بن اسحاق حربیری بودند. از شاگردان معروف و شیعی او، حسین بن عبدون (م ۴۲۳ هـ) بودند که همه تصنیفات او را روایت نموده‌اند. از شاگردان دیگر او، عبدالسلام بن حسین بصری (متخصص علوم ادبی) بود که وی کتابی با خط خویش به این شاگردش داد و به او اجازه داد تا تمام روایاتش را نقل کند. شیخ طرسی کتابی درباره بررسی استاد راویانی که حدیث «رَدَ الشَّمْسُ» را گزارش نموده‌اند و در الذریعة الى تصانیف الشیعه با عنوان «طرق من روی رد الشمس» آمده است، به او نسبت می‌دهد.

ملايين

- الاسباب، ج ۲، ص ۷۸. ذیل کلمة «جلینی» / تلییع المطالب (حجری)، ج ۱، ص ۶۶. ش ۲۸۲ / الذریعة الى تصانیف الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۶۳. ش ۱۰۶۳ / رجال الطرسی، ص ۶۰۲۴. ش ۶۱۷ / ارجال النجاشی، ص ۸۵. ش ۲۰۵ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۲۹ / طائف المطالب، ج ۱، ص ۱۷۲. ش ۹۰۷ / الفهرست، ص ۷۹. ش ۹۷ / لسان المیزان، ج ۱، ص ۱۹۶. ش ۶۱۸ / معجم البیان، ج ۲، ص ۲۸۱. ذیل کلمة «دوره».

احمد بن عبدالله بن جعفر بن حسین بن جامع بن مالک حمیری فیض (ج ۲۰۵ ق)

احمد، محدث شیعی بود که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. پدرش عبدالله بن جعفر حمیری (م.ب ۲۹۷ ه) از روایان بزرگ و کاتب امام عصر(عج) بود که در ۲۹۰ ه از قم وارد کوفه شد. برادران او محمد (م.ب ۳۰۴ ه)، جعفر و حسین از روایانی بودند که با امام عصر(عج) مکاتباتی داشتند. وی خود نیز مکاتباتی با آن امام علیهم السلام داشت. از ولادت و وفات او اطلاعی در دست نیست، امامی دانیم که وی در اوایل سده چهارم ه وفات یافته است. وی در قم پرورش یافت و با برادران خود هم بحث بود و به درجه‌ای از وجاهت علمی رسید که با امام عصر علیهم السلام مکاتبه می‌نمود و آن حضرت جواب او را می‌دادند.

در منابع رجالی، گزارشی از حیات علمی وی به چشم نمی‌خورد و در منابع حدیثی نیز روایتی از او به ما نرسیده است. بنابراین، از اینکه وی نزد چه کسی درس خوانده و چه شاگردانی از او نقل حدیث کرده‌اند، اطلاعی نداریم. هرجند فویتاً محتمل است که وی بخش عمدای از علوم حدیث را نزد پدرش فراگرفته باشد. از او کتاب یا رساله‌ای شناسایی نشده است.

منابع

- تفییع المقال (حجری). ج ۱. ص ۶۵. ش ۳۹۱ / خلاصه الاتوال. ج ۱. ص ۲۰. ش ۲۸ / رجال النجاشی. ص ۲۵۴. ش ۹۴۹ / طبلات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۲۱ و ۲۷۸ / معجم رجال العدیث. ج ۲. ص ۱۴۶. ش ۶۳۶

احمد بن عبدالله بن علی ناقد (٣٣٩-٢)

ابوالحسین، محدث امامی، از استادان جعفر بن محمد بن قولویه (م ٣٦٨) بود و از نظر رجالی در طبقه پدر ابن قولویه (م ٣٠١) قرار دارد. بنابراین، وفات او فربیب ٣٠١ هبوده است. از تاریخ ولادت و زادگاه او اطلاعی نداریم. شرح حال او در منابع نیامد، و اطلاعات ما درباره او اندک است. تنها قرار داشتن وی در سلسله استاد کامل الزیارات، به ویژه اینکه مؤلف این کتاب به طور مستقیم از او روایت می‌کند، می‌تواند بر وجاهت علمی و راست‌گویی او دلالت داشته باشد. همچنین می‌توان این نکته را نیز دریافت که وی مدتی در بغداد اقامت داشته؛ زیرا ابوالقاسم بن قولویه در بغداد ساکن بود و در حرم کاظمین مدفون شده است. وی همچنین در سند بعضی از روایات اهل سنت قرار دارد که در آنجا از احمد بن محمد حاطیب روایت دارد و عبدالرحمان بن صمرنجیبی از او نقل حدیث کرده است. ابن صاکر در چند مورد از او با لقب «مصری» پیاد کرده و گفته؛ وی در مصر از هدیوس بن دیریه مصری و دیگران روایت کرده است. این گزارش حاکی از آن است که وی مدتی در مصر نیز اقامت داشته. از استادان شیعی او، ابوهارون هبیی و عبدالرحمان اسلمی بودند که افرادی ناشناخته‌اند. از او هیچ تألیفی معرفی نشده است.

منابع

- تاریخ مدینة دمشق، ج ٣٧، ص ٣٧٢، ش ٧، ج ٤٤٠، ص ٥١، ش ١٢٥، ج ٥٩٦، ٥٩٦ / طبلات اعلام الشیعه، ج ١، ص ٣١ / کامل الزیارات، ص ١٤٢، ح ١٦٧ و ص ١٥٣، ح ١٩٠ / مسنّ الشهاب، ج ١، ص ٧٥، ح ٦٧ و ص ٣٧٨، ح ٩٥٠.

احمد بن عبدالله کوفی (۴-ح۳۲۸ق)

محذث امامی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است، تا اواخر سده سوم هجری حیات داشت و با ابراهیم بن اسحاق احمری نهاوندی (م.ب ۲۹۳ ه) صحبیمی بود. همجنین از اینکه وی کتاب‌های دوستش را روایت نموده، استفاده می‌شود که وی اوایل سده چهارم را نیز درک نموده است، چنان‌که شاگردی تلمکبری (م ۳۸۵ ه) نزد او نیز گواه این مدعاست. حتی برخی از گزارش‌ها (مفید، الأمالی، ص ۳۳) نشان می‌دهند که حسن بن حمزه طبری (م ۳۵۸ ه)، که در ۳۲۸ ه وارد بغداد شده بود، از او نقل حدیث کرده است. بنابراین، وی تا این تاریخ زنده بوده است. از اصالت خانوادگی او چیزی نمی‌دانیم، اما از لقب «کوفی» می‌توان حدس زد که ریشه و نیار او از مردم کوفه بوده‌اند.

دوران کودکی و جوانی اش در کوفه سپری شد. در آنجا، ملازم ابراهیم بن اسحاق نهاوندی (م.ب ۲۹۳) بود و نزد او به استماع حدیث پرداخت و پس از چندی به اتفاق همین استادش به بغداد آمد و در مجلس درس بغداد شرکت جست و احادیث بیشتری در کتاب‌هایش جمع آوری نمود. شیخ تلمکبری، که در بغداد سکونت داشت، از او اجازه نقل همه کتاب‌هایش را دریافت کرده است. صاحب نظران درباره ارزش روایات او سخنی به میان نیاورده‌اند، اما شاگردی تلمکبری نزد او می‌تواند بر درستی احادیث او دلالت داشته باشد. از استادان و شاگردان او جز آنچه بیش از این گذشت، کسی را نمی‌شناسیم. همجنین از آثار تالیفی او نام و نشانی باقی نمانده است.

گفتنی است: در منابع حدیثی، فرد دیگری به نام احمد بن عبدالله به چشم می‌خورد که از اصحاب امام جواد^{علیه السلام} (شهادت ۲۲۰ ه) بوده است.

منابع

رجال الطوسي، ص ۱۲۰، ش ۵۹۶۷ / طرائف المقال، ج ۱، ص ۱۵۶، ش ۷۷۵ / معجم رجال
الحدیث، ج ۲، ص ۱۵۲، ش ۶۵۳ / تلذذ الرجال، ج ۱، ص ۱۳۱، ش ۲۵۲

احمد بن عبیدالله بن محمد بن عماد للهی (ح ۳۱۴-۲۳۵ ق)

ابوالعباس، کاتب، محدث، مؤرخ، ادیب و شاعر شیعی که به علم نجوم نیز آشنایی داشت و کتابی به نام الانواه (در معرفی فوائل سنارگان که هر فاصله را پک «نوه» می‌نامند) نوشته است. وی مشهور به «ابن صماد تقی» و ملقب به «عزیر» (بر وزن حسین) بود، زیرا فقیر بود و در اثر تنگ‌دستی، بر تقدیر الهی، شاکی می‌شد. از این‌رو، معاصرش ابن رومی بخدادی (م ۲۸۳ ه) وی را در اشعار نصیحت‌آمیز خود، به عزیر پیامبر مطیّب، که نسبت به خون‌های ریخته شده بنی اسرائیل توسط بخت‌النصر شاکی بود، تشییه نمود. بسیاری از شارحان احوال او، نام وی را «ابن عمار» (با راء) ضبط کردند.

وفات او به گفته ذهیب و یاقوت حموی، در سال ۳۱۴ ه ولی به گفته ابن ندیم، در ۳۱۹ ه اتفاق افتاده است. در گزارشی دیگر، که در الامالی طووسی آمده، تصویری شده که ابوالمحفل شیانی (م ۳۸۷ ه) در سال ۳۲۱ ه از او حدیث شنیده و خود او این حدیث را در سال ۲۵۰ ه از علی بن محمد بن سلیمان نوقلی استعمال کرده است. بدین‌سان، می‌توان ولادت او را پیش از ۲۵۰ ه در حدود ۲۳۵ ه تخمین زد و وفات او را نیز تقریباً در دهه دوم سده چهارم در نظر گرفت.

وی اصلانًا اهل کوفه بود. ولی به قبلیه «نقیف» منسوب است که در طائف و

اصفهان سکونت داشتند. وی برای تحصیل علم، به بغداد آمد و پس از تکمیل تحصیلات خود، کرسی تدریس را در آنجا به دست گرفت و جمع کثیری از افضل، گرد او حلقه زدند. در اینکه وی از مذهب شیعه پیروی می‌کرده، تربیدی نیست. ابن حجر در لسان المیزان، وی را از رئوس شیعه ذکر کرده و خطیب بغدادی او را علاقه‌مند به تشیع معرفی نموده و با قوت حموی نیز به تشیع او تصریح کرده است.

از استادان روایی او، عثمان بن ابی شیبہ، اسحاق بن اسماعیل و ابر عبدالله محمد ابن جراح بودند. محمد بن جراح کسی است که وی را به سفارش این رومی، از فقر و تنگ‌دستی نجاد داد. همچنین قویاً محتمل است که دوست صمیمی او، این رومی، نقش استادی وی را در شعر و بلاغت داشته است. هرچند وی میانه خوبی با این رومی نداشت و از زحمات او تشکر نکرد. شواهد موجود نشان می‌دهند که وی شاگردان زیادی تربیت کرده، اما نام بسیاری از آنها در منابع ذکر نشده است. از شاگردان معروف او، قاضی ابی‌کر بن جمابر (م ۳۵۵-۵) استاد شیخ مفید و شیخ صدقی)، احمد بن جعفر بن سلمه، محمد بن عبدالله بن ابی‌کعب فطّان و ابوالفرج علی بن حسین اصفهانی را می‌توان نام برد. وی آثار بسیاری در مدح اهل بیت علی‌آل و وقاریعی که بر این خاندان گذشت، از خود بر جای گذاشته است.

برخی از تألیفات او عبارتند از، مقاتل الطالبین، تفضیل بنی هاشم، المیففة فی اخبار آل ابی طالب، مثالب معاویة، اخبار این رومی، الاختیار من شعر این رومی، مثالب این نواس، کتاب المناقضات، الزیادات فی اخبار الوزراه و اخبار حجر بن عدی. از دو کتاب او به نام تفضیل بنی هاشم و المیففة فی اخبار آل ابی طالب (سفیدپوشان) می‌توان دریافت که وی مخالف سرسخت عیاسیان سیاهپوش و مدافع بنی هاشم بوده است.

منابع

الاعلام، ج. ١، ص ١٦٦ / اهیان الشیعة (قطع بزرگ)، ج. ٣، ص ٢١ / طوسی، الامالی، ص ٤٦٣.
ح ١٠٣١ / تاریخ بغداد، ج. ٥، ص. ٦، ش ٢٢٩٩ / الدریة الى تصانیف الشیعة، ج. ٢، ص ٣٥٩.
ج ١٢، ص ٣٧٦؛ ج ١٩، ص ٢٢٧؛ ج ٢٢، ص ٣٣٧ / فهرست ابن تدبیر، ص ١٦٦ / معجم الشراء.
ص ٥١٦.

احمد بن علویه بن جعفر اصفهانی (٣٢٠-٤١٢ق)

ابو جعفر، معروف به «ابوالاسود کاتب»، محدث، ادیب و شاعر توانمند اهل بیت^{علیہ السلام}، از ندبیان/حمد بن عبدالمعزیز مجلی (م ٢٨٠ هـ - حاکم اصفهان) بود. ولادتش در سال ٢١٢ هـ واقع شد، زیرا هنگامی که اوی قصيدة نونیه خود را در سال ٣٢٠ هـ تکمیل کرد، ٩٨ سال داشت. وفات او در سال ٣٢٠ هـ و احتمالاً در اصفهان اتفاق افتاد. از شرح حال او اطلاعی در دست نیست، ولی به دلیل آنکه اوی استاد بسیاری از محدثان قم بود و همچنین از لقب او، که گاهی ملقب به «کرمانی» و زمانی ملقب به «اصفهانی» است، به دست می‌آید که اوی بیشتر عمر خو را در بلاد ایران، به ویژه اصفهان، به سر برده است؛ اما گاهی هم به عراق می‌رفت و با علمای آن دیار، بخصوص علمای بصره، دیدار می‌کرد. وی شاعر بزرگ اهل بیت^{علیہ السلام} و مناقب‌سرای امسیل‌المؤمنین^{علیہ السلام} و امامان شیعه^{علیہ السلام} بود. هنگامی که قصيدة نونیه‌اش را، که معروف به «الفیه» و «محبره» است، کامل کرد، به بصره آمد و آن را بر ابوحاتم سجستانی (شاعر و لغوی معروف) عرضه کرد. ابوحاتم او را تحسین کرد و خطاب به مردم بصره گفت: «ای اهل بصره اصفهانی‌ها بر شما پیروز شدند». آغاز قصيدة او چنین است:

ما با عینک ثراة الأجيافان
عبرى للحظ سقيمة الإنسان.
(ترجمه: جرا از چشمت اين همه سرشک می بارد؟ چرا گوشة چشمت پر از اشک و
مردمک دیده ات بیمار است؟)

علماء امین در الفدیر، او را از شعرای غدیر بر شمرده و منتخبی از اشعار او را
نقل کرده است. همجنین این شهرآشرب در مناقب آن ابی طالب علیه السلام ۲۱۳ بیت، و
سید محسن امین در اهیان الشیعة ۲۲۴ بیت از اشعار او را نقل کرده‌اند. قصیده
«محبره» یکی از کم نظربرترین قصاید شیعه در حق خاندان اهل بیت علیهم السلام است.
وی در این قصیده، به کمک روایات مشهور فریقین، برخی مناقب حضرت
علی علیهم السلام را به نظم کشیده و با مخالفان خلافت و منکران ولایت، احتجاج نموده.
بهخصوص تفسیر کلمه «مولی» در این قصیده به معنای ولایت مطلق حضرت
علی علیهم السلام، به صورتی بدیع، بیان شده است.

وی در حدیث، از ابراهیم بن محمد تقی (م ۲۸۳ هـ) روایت می‌کند. تقی در
اصفهان سکونت داشت. از شاگردان او، بسیاری از محدثان فمی و غیر فمی از او
روایت دارند: مانند: محمد بن حسن بن ولید فمی (م ۳۴۳ هـ) عبدالله بن حسن
مزدّب، احمد بن یعقوب اصفهانی، سعد بن عبد الله بن ابی خلف اشعری
(م ۳۰۰ هـ)، حسین بن محمد بن عمران اشعری، حسین بن محمد بن عامر و احمد
ابن ابراهیم بن ابی رافع.

از تأثیفات او، می‌توان الاعتقاد فی الاذعنة، الرسائل المختارة و تصمیدة نونیة را نام
برد. وی ۱۸ کتاب در موضوع دعا داشته که بیشتر آنها از بین رفته است. گفتنی
است: ابن داود در رجال خود. وی را به اشتباه «رجاله» لقب داده؛ زیرا به اعتقاد این
داود، وی پنجاه بار از «حج» به «غزو» سفر کرده است. در حالی که گزارش مذکور
درباره بشیر بن رحال است که نجاشی آن را در نزجمه صاحب شرح حال آورده.

مَلَابِع

رجال النجاشی، ص ۸۸ ش ۲۱۴ / دائرة المعارف تشیعی، ج ۱، ص ۳۵۱ و ۵۲۱ / الدریعة الى تصانیف الشیعیة، ج ۱۷، ص ۱۲۷ / رجال ابن دارود، ص ۹۰ ش ۱۰۳ / رجال الطوسی، ص ۹۱۲ ش ۵۹۷۵ / طبلات اعلام الشیعیة، ج ۱، ص ۳۶ / معالم الصمام، ص ۵۹ ش ۱۱۰ / مجمّع المؤلّفين، ج ۱، ص ۳۱۴ / مجمّع رجال الحديث، ج ۲، ص ۱۶۰، ش ۵۷۱.

۶۳

لَهُمْ بِنْ عَلَى بَهْدَادِي سُورَانِی (۲- ح ۳۹۵ ق)

ابوالحسن، محدث شیعی، در اوایل سده چهارم در روستای «سوران» از نواحی بغداد دیده به جهان گشود و تا سال ۳۹۵ هجری حیات داشت، وی از آنجا به بغداد آمد و تحصیلات خود را در این شهر گذراند و ظاهراً در همین شهر وفات یافت.
از او روایات اندکی در منابع شیعیه به چشم می خوردند که بیشتر آنها در کتاب دلائل الامامة تألیف ابن جریر طبری شیعی آمده‌اند. از معاصران و هموطنان او، حسین بن یزید سورانی بود که با هم در بغداد اقامت داشتند.

از شاگردان او، ابن جریر طبری، برادر ابو جعفر محمد بن جریر طبری امامی، بود. در منابع رجالی، از او با لقب «بزرگ» (پارچه فروش) یاد شده که احتمالاً این لقب نشانه شغلی است که وی در بغداد داشته. برخی نیز به خاطر این لقب و یا به دلایل دیگر، وی را با محمد بن مخلد بزار (م ۴۱۹ ه) یکی دانسته‌اند.

مَلَابِع

ایضاً انشاء، ص ۲۲۵، ش ۷۹۵ / نهذب المطالب، ج ۱، ص ۵۸، ش ۱۵ / دلائل الامامة، ص ۳۰، ح ۱ و ص ۲۱۰، ح ۱۳۴ / طبلات اعلام الشیعیة، ج ۱، ص ۳۳ / مشایع الثقات، ص ۳۸، ش ۴۲ / مجمّع رجال الحديث، ج ۱۹، ص ۲۹۰، ش ۹۳۴۷.

احمد بن علی بلخی (؟-ح ۳۱۵ق)

محدث شیعی در اوایل سده چهارم که کنیه اش در منابع ذکر نشده، شیخ طوسی وی را «مردی صالح» معرفی نموده و گفته: تلمذکبری (م ۳۸۵ هـ) اجازه نقل روایاتش را از او دریافت کرده است. بنابراین، وفات او پیش از وقت تلمذکبری. در اوایل سده چهارم اتفاق افتاده است. به اعتقاد برخی از صاحب‌نظران، روایت مستقیم تلمذکبری از او، با توجه به اینکه معاصر تلمذکبری، یعنی شیخ صدوق (م ۳۸۱ هـ) با سه واسطه از او نقل حدیث کرده، هماهنگ نیست. بنابراین، در این نکته باید تأمل کرد.

در منابع رجالی، گزارش بیشتری درباره شرح حال او ذکر نشده است. از لقب «بلخی» شاید بتوان استفاده نمود که وی اهل بلخ بوده و بخشی از تحصیلات خود را در آنجا گذرانده است. وی سپس به عراق آمد و با هم وطنان خود، که بیشتر در کوفه و بغداد سکونت داشتند. هم‌بحث شد و به درجه‌ای از دانش رسید که صلاحیت نقل روایاتش را برای تلمذکبری پیدا کرد.

اکنون در منابع حدیثی، تنها یک روایت از او به جسم می‌خورد که در آن مناظره رسول خدا^{نهضت} با یکی از فرمانروایان ایرانی به نام سبخت فارسی درباره انبات وجود خدا و صفات اوست و در انتهای این حدیث، به ولایت و جانشینی حضرت علی^{علیه السلام} پس از بیان بر^{نهضت} تصریح شده است. وی این حدیث را از ابورجعفر محمد بن علی خراصی نقل نموده و احمد بن جعفر مقیلی از او روایت کرده است. وی دارای اثر تألیفی نبوده و یا دست کم گزارشی در این زمینه به دست نیامده است.

منابع

امل‌الآمل، ج ۲، ص ۱۸، ش ۳۹ // التوحید، ص ۱۰، ح ۲ / رجال الطوسی، ص ۴۱۲

احمد بن علی بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن محمد جوائی (۴-۳۵۵) ابوالعباس کوفی، محدث شیعی، از سادات علوی بود و نسبش به امام علی علیه السلام متصل می‌شود. وی ظاهرآ در کوفه به دنیا آمد، اما زمان آن معلوم نبست، چنان‌که وفات او نیز به درستی روشن نبیست. تنها من دانیم که شیخ تلمکبری (م ۳۸۵) از شاگردان او بوده است، بنابراین، وی از محدثان سده چهارم هبوده و احتمالاً در اواسط این سده، وفات یافته است.

تحقیقات نشان می‌دهند که بسیاری از بستان او اهل دانش بوده‌اند. جد اعلای او محمد بن صبیح‌الله اصرج از اصحاب امام صادق علیه السلام و اهل یکی از روسنایی نزدیک مدینه به نام «جوائیه» (به فتح جیم و نتشید واو) بود و از آنجا به کوفه آمد و در سال ۱۸۱ هجری‌گذشت و برخی از نوادگان و اعقاب او در بغداد، شام، خراسان و طبرستان ساکن شدند. جد سوم او حسن بن محمد بن صبیح‌الله اصرج از کسانی بود که امام جواد علیه السلام در ۲۲۰ هجری وصیت به پسرش امام هادی علیه السلام، او را شاهد گرفت. پدرش ابوالحسن علی بن ابراهیم علوی جوائی از استادان شیخ‌کلبی (م ۳۲۹) و دارای کتابی با عنوان اخبار صاحب فتح بود. نوه او ابوالحسن علی بن حسین بن احمد علوی جوائی از راویان حدیث بوده است.

به هر حال، وی در معیط علم و دانش پرورش یافت و دوران کودکی را به سر آورد. سپس به همراه پدرش راهی بغداد شد و نزد استادان آنجا به استماع حدیث پرداخت. شیخ تلمکبری (م ۳۸۵) احادیث اندکی از او روایت نموده و دعای «حریق» را از او شنیده است. از استادان و شاگردان او، کسی در منابع ذکر نشده است. همچنین کتاب یا رساله‌ای از او معرفت نگردیده است.

منابع

نهادیب المقال، ج ۲، ص ۲۵۹ / رجال الطوosi، ص ۹۰۹، ش ۵۹۴۷ / رجال النجاشی،
ص ۲۶۳، ش ۶۸۷ و ص ۳۹۵، ش ۱۰۵۸ / شرح اصول کافی ج ۶، ص ۲۰۹ / طبقات اعلام
الشيعة، ج ۱، ص ۲۲ / عيون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۸۷، ب دکuman السر، ج ۱ // الکانی، ج ۲،
ص ۲۷۵، ح ۲۶؛ ج ۶، ص ۲۲۵، ح ۲ / المسجدی نقی انساب الطالبین، ص ۱۹۵ و ۱۹۶ /
مسند روح الوسائل، ج ۶، ص ۳۰۰، ش ۶۸۷۱ / معجم البلدان، ج ۲، ص ۱۷۵ / معجم رجال
الحدیث، ج ۲، ص ۱۶۴، ش ۶۷۹.

احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم تusi (۹-ح ۳۵۵ق)

ابوعلی، فقیه، مفسر، محدث شیعی و استاد شیخ صدوق بود، شیخ منجب الدین در تاریخ ری، کنیه‌اش را ابوعلی ذکر نموده، ولی در منابع دیگر، کنیه‌اش ذکر نشده است. وی در اوخر سده سوم در قم دیده به جهان گشود و در میانه سده چهارم، فریب ۳۵۵ هدر همین شهر درگذشت. وی در قم برورش یافت. جدّ او ابواسحاق ابراهیم بن هاشم از اصحاب امام رضا^ع و اصلانّاً اهل کوفه بود، اما از آنجا به قم آمد و نخستین کسی بود که احادیث کوفه را در قم منتشر نمود.

برادرانش ابراهیم و محمد از محدثان زبردست و استاد شیخ صدوق (م ۲۸۱ ه) بودند. همچنین عمومی پدرش اسحاق بن ابراهیم یکی دیگر از محدثان شیعه بود که از احادیث متعددی در منابع شیعه به جسم می‌خورد.

وی نزد پدرش علی بن ابراهیم بن هاشم تusi (م ب ۳۰۷ ه)، که از مفسران بزرگ شیعه و استاد شیخ کلبی (م ۳۲۹ ه) بود، علوم حدیث را آموخت و

احادیث زیادی از او فراگرفت. وی در قم با کسانی همچون محمد بن موسی بن متولی (م.ح ۳۴۰ هـ)، محمد بن علی ماجلیریه (م.ب ۳۴۳ هـ) جعفر بن حسین بن علی بن شهریار قمی، جعفر بن محمد بن قولویه قمی (م ۳۶۸ هـ)، حسن بن احمد ابن ادريس قمی و بسیاری دیگر هم عصر و هم بحث بود و برخی از احادیث آنها به صورت مشترک از پدرش نقل شده‌اند. از استادان دیگر او، عبدالله بن جعفر حمیری (م.ب ۲۹۷ هـ)، سعد بن عبدالله الشمری (م ۳۰۱ هـ) و احمد بن ادريس قمی (م ۳۰۶ هـ) بودند. از شاگردان او، علاءه بر شیخ صدوق، می‌توان ابومحمد جعفر بن احمد بن علی ایلافی قمی را نام برد که در ری اقامت داشت و به «ابن رازی» معروف است. از او اثر تألیفی معرفی نشده است.

منابع

تاریخ ری /الخصال، من ۳۹، ح ۲۲ و من ۲۲۵، ح ۵۷ /طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، من ۲۲
عیون اخبار الرضا، ج ۱، من ۹، ح ۱۲ /سان المیزان، ج ۱، من ۲۲۲، ش ۷۳۴ /معجم رجال
الحدیث، ج ۲، من ۱۶۴، ش ۶۷۸

احمد بن علی بن اعثم کوفی (ق ۳۱۴-۲۰۴ ق)

ابومحمد، معروف به «بن اعثم کوفی»، از مؤذن‌خان چیره‌دست و مشهور شیعه بود که در شعر و شاعری نیز دستی توانداشت. تاریخ ولادتش در دست نیست. اما به گفته مستوفی هروی تایبادی (م.ح ۵۹۶ هـ)، که نخستین کتاب وی یعنی الفتوح را به فارسی ترجمه نموده، تاریخ نگارش آن کتاب را سال ۲۰۴ هـ ثبت کرده

است. از این‌رو، می‌توان گفت: وی سال‌ها پیش از نگارش تاریخ مذکور، زنده بوده و بدین‌روی، از عمر بالایی برخوردار بوده است. اما وفات او به سال ۳۱۴ ه‍.ق داد؛ زیرا کتاب دوم تاریخی او، وقایع زمان مأمون (م ۲۱۸ ه) تا زمان مقتدر (م ۳۲۰ ه) را گزارش می‌کند.

وی با اینکه از عمر طولانی برخوردار بود، اما چگونگی زندگی و شرح حالش در منابع معتبر به چشم نمی‌خوردند. از این‌رو، این اختلال بیشتر تقویت می‌شود که شهرت او بیشتر مربوط به دوره‌های پس از وفاته است. آنچه در منابع موجود است اینکه وی اهل کوفه بود و در همان‌جا نشو و نما پیدا کرد و احتمالاً برای کسب حدیث و گزارش‌های تاریخی، مسافرت‌هایی نیز داشت. او به دلیل اخبار فروانی که از تاریخ اسلام داشت، ملقب به « الاخباری» است. یاقوت حموی در مجمع الادباء، اطلاعات اندکی از او گزارش می‌دهد و این در حالی است که بیش از یاقوت حموی، کسی از شرح حال او سخنی به میان نیاورده است. یاقوت حموی در مجمع الادباء، ضمن تصریح به تشییع او، دو بیت شعر به نام او، که بر ابوعلى حسین بن احمد سلامی بیهقی انشا کرده، ثبت نموده است. سید محسن امین ضمن انتقاد از گفته شروستری در مجالس المؤمنین، که وی را شافعی المذهب معرفی کرده است، شیعه بودن وی را قابل تردید نمی‌داند.

تألیفات او سه کتاب در زمینه تاریخ هستند که دو کتاب نخست را یاقوت حموی دیده است؛ یکی کتاب *الفتح* که تاریخ فتوحات اسلام تا ایام هاورن الرشید (م ۱۹۳ ه) است. دوم کتاب *التاریخ* که شامل رویدادهای خلافت عباسی از آغاز خلافت مأمون (م ۲۱۸ ه) تا زمان مقتدر (م ۳۲۰ ه) است. اما سومی کتاب *الصالوف* است. شیوه تاریخ‌نویسی او با ابن جریر طبری (م ۳۱۰ ه) و

ساپر مورخان زمان او، از دو جهت تفاوت دارد؛ یکی آنکه استناد او بیشتر به روایات شیعه است، از این‌رو، بعضی از محدثان سنتی‌مذهب، اخبار و گزارش‌های او را تضعیف کرده‌اند. دیگر آنکه وقایع تاریخی را به صورت داستان و پیوسته با هم نوشته است.

منابع

الاعلام، ج. ۱، ص ۲۰۶ / اهیان الشبعة (قطع بزرگ)، ج. ۲، ص ۴۸۱، ج. ۱، ص ۵ / اسرار
ال المعارف لشیع، ج. ۱، ص ۳۰۳ / الدریحة الى تصانیف الشبعة، ج. ۲، ص ۲۲۰، ج. ۱۶، ص ۱۱۹
ج. ۱۹، ص ۲۶ / الکتب والالئاب، ج. ۱، ص ۲۱۵ / معجم الادباء، ج. ۱، ص ۳۷۹.

احمد بن علی بن حسن بن شاذان فامی قصی (۴-ح۳۷۲ ق)

ابوالعباس، فقهی و محدث شیعی، ولادت و وفاتش به خوبی روشن نیست. پسرش ابولحسن محمد بن احمد بن علی بن حسن بن شاذان (م.ب ۴۱۲ ه) و صاحب کتاب مأة منتبة از استادان ابوالعباس نجاشی (م ۴۵۰ ه) بود و نجاشی در ۳۷۲ ه متولد شده است، بنابراین، شاگردی نجاشی نزد فرزندش، نشان می‌دهد که زمان خود او را درک نکرده بود. از این‌رو، می‌توان نتیجه گرفت که وفات او پیش از ۳۷۲ ه و احتمالاً در قم اتفاق افتاده است. همچنین با توجه به تاریخ وفات او، ولادت او را می‌توان در آغاز سده چهارم تخمین زد.

پسرش علاوه بر نجاشی، از استادان شیخ کراجچک (م ۴۴۹ ه) نیز بود که در ۴۱۲ ه در ایام حج، کراجچکی نزد او کتاب ایضاح دقائق النواصب را فراگرفت. وی

خود چنان‌که از لقب «قمری» استفاده می‌شود، اهل قم بود و از لقب «فامی» برمن آید که در آنجا به تجارت حبوبات اشتغال داشت. در آنجا، با دختر خواهرزاده جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ه) ازدواج کرد و در کنار تجارت، به فرگیری دانش روی آورد و بخشی از تحصیلات خود را در قم گذراند. اما در آنجا نماند و راهی بغداد شد و در مجالس درس بغداد شرکت جست و در فقه و حدیث تبحر یافت و کتاب‌هایی تألیف نمود. از شخصیت او، در منابع رجالی به نیکی یاد شده و به عنوان «فقیه» و دارای «درک قوی» معرفی گردیده است.

از استادان او در قم، محمد بن حسن بن ولید (م ۳۴۲ه) را می‌توان نام برد، اما از استادان بغدادی او اطلاعی نداریم. در منابع حدیثی، روایات او بیشتر از طریق پرسش از او نقل شده‌اند. اما ابوالفتح کراجکی (م ۴۶۴ه)، که از شاگردان پسرش بود، از او نیز به طور مستقیم روایت دارد. همچنین از دیگر شاگردان او، ابوعلی احمد بن زید بن دارا بود که بخشی از احادیث او در کتاب *حیون المعجزات* آمده است.

به گفته نجاشی، وی دارای دو اثر تألیفی است و غیر از این دو اثر، کتاب دیگری تألیف ننموده: *یکی زاد المسافر و دیگری الأمالی*.

منابع

- تفییع المقال (حجری). ج ۱. ص ۷۱. ش ۴۱۹ / تهذیب المقال. ج ۱. ص ۴۵. ش ۳۰ / خلاصه الاقوال. ص ۷۰. ش ۴۲ / رجال این ماره. ص ۴۰. ش ۹۸ / رجال النجاشی. ص ۸۴ ش ۲۰۴ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۲۳ / کنز الفوائد. ص ۶۲. ش ۲۰۲.۱۲۱.۸۰ و ۲۵۹ / لسان العبران. ج ۱. ص ۶۷۶ / مأة منقبة. ص ۱۰. مقدمه.

لَهُمْ بَنْ عَلِيٌّ بْنُ حَكْمَ بْنِ أَبِي مَنْ حَلَّيَاطَ كُوفِيٍّ (۲-ح۳۰۵ق)

احمد بن علی، محدث شیعی، معروف به فقّاع خُمُری بود. در اینکه چرا وی به فقّاع خُمُری لقب یافته است، نمی‌توان تحلیل درستی ارائه داد. به گفته مامقانی، «فقّاع» (به ضم فاء و تشید قاف) به کسی گفته می‌شود که چهره‌اش بیش از حد سرخ باشد و خُمُر (بر وزن شتر) به پارچه‌های بلند و کشیده اطلاع می‌گردد که در این صورت، ممکن است وی در فروش این نوع پارچه‌ها دست داشته. از تاریخ ولادت و وفات او، آگاهی نداریم؛ اما این اندازه روش است که حمید بن زیاد نیز این (م ۲۳۱ هـ) از او نقل حدیث کرده است. بنابراین، شاید وی اوایل سده چهارم را درگ کرده باشد. وی اصالتاً اهل کوفه بود و ظاهراً در همانجا پرورش یافت.

قرایین نشان می‌دهند که وی از یک خانواده فرهنگی و علمی برخاست. جد او ابوعلی حکم بن ایمن از اصحاب امام صادق و کاظم (ع) و از استادان محمد بن ایم صیر (م ۲۱۷ هـ) بود. برخی از نوادگان جدش نیز، به ویژه ابوالحسن علی بن عبد الواحد خُمُری (م.ب. ۴۰۰ هـ) جزو راویان حدیث بودند. نجاشی به دلیل اینکه وی دارای اثر تأثیفی نبوده، شرح حال مستقلی از او ارائه نداده است. اما آنجاکه از شرح حال پدربرزگ او گزارش می‌دهد، از نام و شهرت او استفاده می‌کند و این حاکی از آن است که وی از دانشمندان شناخته شده عصر خوبیش به شمار می‌آمده است.

منابع

- ایضاح الائمه، ص ۱۱۵، ش ۹۹ / رجال النجاشی، ص ۱۳۷، ش ۳۵۴ / طیبات اعلام الشیعیة، ج ۱، ص ۲۹ / مجمع رجال العدیث، ج ۲، ص ۱۷۸، ش ۶۹۱

احمد بن علی رازی (ق ۲۸۱-ح ۳۵۰ ق)

ابوالعباس محدث بی‌ابرعلی، به خصیب الایادی معروف بود؛ زیرا ظاهر آدست‌های او همیشه خضاب بسته بود. تاریخ ولادت و وفات او روشن نیست. از تاریخ درگذشت استادان او، که بعضًا دهه نخست سده چهارم را درک کرده‌اند، می‌توان حدس زد که وی پس از این دهه زنده بوده است. از سوی دیگر، شاگردی محمد بن احمد بن داود قمی (م ۳۶۸ ه) و هارون بن موسی تلمذکری (م ۳۸۵ ه) نزد او نشانگر آن است که وی احتمالاً تا اواسط این سده حیات داشته است. از دوران کودکی و محل پرورش او، اطلاعی در دست نیست.

وی ظاهراً بخش زیادی از عمر خود را در قم و ری به سر آورد و در این دو شهر، نزد محمد بن جعفر بن محمد بن عون رازی (م ۳۱۲ ه) و احمد بن ادريس قمی (م ۳۰۶ ه) حدیث شنید. شاید از شاگردی تلمذکری نزد او بتوان استفاده کرد که وی مدتها در بغداد نیز اقامت داشته است؛ زیرا تلمذکری مقیم بغداد بود. وی در منابع رجالی، به افراط در حق امامان شیعه لهملا متهم شده و احادیث او از اعتبار چندانی برخوردار نیست. شیخ طوسی و نجاشی ضمن اینکه وی را «مضطرب المذهب» و «غالی افراطی» معرفی نموده‌اند. برخی از کتاب‌های او را ستوده‌اند.

وی تأثیبات متعددی داشته، اما تنها کتاب الشفاء والجلاء باقی مانده و مورد ستایش صاحب نظران قرار گرفته است. احادیث این کتاب را، که در موضوع غبیبت امام عصر (عج) است، شاگردش محمد بن احمد بن داود قمی به آیندگان انتقال داده، از تأثیبات دیگر او، کتاب القراءش و کتاب الآداب هستند که اکنون اثری از آنها نیست.

منابع

احمد بن علی بن سعید کوفی ۱۱۱

جمال الاسبوع، ص ۲۰۱ // الدریمة الى تصانیف الشیعة، ج ۱، ص ۱۰: ج ۱۶، ص ۱۴۵ / رجال الطوسی، ص ۴۱۶، ش ۶۰۲۰ / رجال النجاشی، ص ۹۷، ش ۲۴۰ // الفهرست، ص ۷۶، ش ۹۱ / معالم العلماء، ص ۵۴، ش ۸۲

۷۲

احمد بن علی بن سعید کوفی (۱- ح ۳۷۰ ق)

ابوالحسین، نامش در منابع، «احمد بن محمد بن علی کوفی» نیز ذکر شده است. در این صورت، علی جذش بوده است و نه پدرش، از تاریخ ولادت و وفات او اطلاعی در دست نیست، اما می‌توان حدس زد وفات او پس از نمایه دوم سده چهارم اتفاق افتاده، زیرا وی استاد سید مرتضی علم‌الهدی (م ۴۳۶ ه) بوده است. بنابراین، با توجه به ولادت سید مرتضی، که در ۳۵۵ ه روی داده است، وی می‌باشد سال‌های زیادی پس از تولد سید در قید حیات بوده باشد تا امکان شاگردی سید نزد او وجود داشته باشد. پس می‌توان وفات او را دست کم قریب ۳۷۰ ه هنگامی که سید پانزده ساله بود، تخمین زد.

به هر صورت، وی در کوفه پرورش یافته و پس از آن به بغداد آمد و در محضر محمد بن یعقوب کلبی (م ۳۲۹ ه) کتاب کالی را فراگرفت، تا اینکه خود در نقل حدیث، به مقام استادی رسید. وی از طبقه احمد بن ابراهیم معروف به «بن ابی رافع صیری» (م ح ۳۸۵ ه) و احمد بن احمد

کاتب کروفی (م.ب. ۳۸۰) است که با هم نزد شفیعه‌الاسلام کلبی کتاب کافی را آموختند. ظاهرآ مدت اقامت او در بغداد طولانی بود؛ حتی احتمال اینکه وی تا آخر عمر در آنجا زیسته باشد بعید به نظر نمی‌رسد؛ زیرا سبد مرفوضی، که در زمان نوجوانی نزد او شاگردی نموده، در بغداد اقامت داشته است. وی در منابع رجالی، به طور کامل تأیید نشده، اما چون ابن‌داود نامش را در بخش نخست رجال خود ذکر کرده است، می‌توان به حسن حال او بی‌برد. وی دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

نتیجه المقال (حجری)، ج. ۱. ص ۷۳، ش. ۴۲۰ / رجال النجاشی ص ۳۷۷-۳۷۶. ش. ۱۰۲۶ / طبقات اعلام الشیعه، ج. ۱. ص ۲۴ / الفهرست. ص ۲۱۱. ش. ۲۰۲. ذیل «کلبی».

احمد بن علی فائدی قزوینی (۴-۴۵۳ق)

ابو عمر، محدث امامی و از جهه‌های بر جسته قزوین، درباره نسبت «فائدی» او نمی‌توان سخن قاطعی گفت. «فائد» یکی از قلمه‌های کوهستانی بین کوفه و مگه است. اما ارتباط او از قزوین تا به آنجا اندکی بعید به نظر می‌رسد. این احتمال نیز وجود دارد که لقب مذکور مربوط به پدرش بوده باشد. بسیاری این، چنان‌که سامانی گفته، منافقاتی بین «فائدی» و «قزوینی» بودن

او نخواهد بود. برخی نیز به جای «فائدی»، ضبط آن را «فائیدی» (با فاف) نوشته‌اند.

وی ظاهراً در اواخر سده سوم، در فزوین دیده به جهان گشود و در اواخر نیمة نخست سده چهارم قریب ۳۴۵ هدرگذشت. ظاهراً محل وفات او فزوین بوده است؛ زیرا شیخ طوسی وی را از چهره‌های برجسته شهر خودش معرفی کرده و این مطلب نشان می‌دهد که وی در اواخر عمرش، به زادگاهش بازگشت و در فزوین، محل رجوع علماء مردم بود. از دوران کودکی و محل پرورش او، اطلاعی در دست نیست. احتمالاً دوران کودکی و بخشی از تحصیلات مقدماتی او در زادگاهش به انجام رسید. سپس به کوفه و بغداد آمد و در آنجا، تحصیلات خود را تکمیل نمود. نجاشی او را مورد اعتماد و از چهره‌های اصحاب امامیه معرفی کرده است.

وی نزد حسین بن عیبدالله بن سهل سعدی کتاب متعهاش را فراگرفت و سپس آن را برای شاگردش احمد بن اسماعیل سلیمانی تدریس کرد. از دیگر شاگردان او، ابوالحسن علی بن حاتم قزوینی (م.ب. ۳۵۰ ه) بود. از تأثیرات او، کتاب *النوادر الكبير* است.

ملطبع

ابحاج الاشباه، ص ۱۰۸، ش ۷۷ / تفعیح المقال (حجری)، ج ۱، ص ۷۲، ش ۴۲۷ / رجال الطوسی، ص ۱۶۶، ش ۱۸۰ / رجال النجاشی، ص ۹۵، ش ۲۳۷ و ص ۹۲، ش ۸۶ // الفهرست، ص ۷۵، ش ۸۹

احمد بن علی بن مهدی بن صدقه رقی (۹-ب ۳۶۰ق)

ابوعلی رقی انصاری، محدث شیعی، تاریخ ولادت و وفاتش در دست نیست. شیخ تلعکبری (م ۳۸۵ هـ) در سال ۳۴۰ هـ در مصر از او حدیث شنید و از وی اجازة نقل آنها را گرفت. همچنین ابراهی خالدی نیز در ۳۴۰ هـ در حلب از او حدیث شنید. بنابراین، وی از روایانی است که تقریباً در اواسط سده چهارم هجری درگذشته. وی اصالتاً اهل کوفه بود و ظاهراً در همانجا پرورش یافت و نزد پدرش ابوالحسن علی بن مهدی (مح ۲۷۰ هـ)، که از اصحاب امام رضا^{علیه السلام} بود، به فراغتی علم حوزه حدیث اشتغال یافت.

وی بیشترین بهره‌ها را از پدرش برد و زمانی که عازم مصر گردید، آنچه را در طول سفرش روایت می‌کرد، از کتاب پدرش بود. وی در منابع حدیثی، از غیر پدرش نقل حدیث نکرده است، جزوی که از هلال بن علاء باهی (از روایان اهل سنت) گزارشی درباره مردم شام و عراق بیان نموده، ظاهراً وی مدتی در بغداد اقامت داشت و شاگردان زیادی در آنجا تربیت نمود. بیشتر شاگردان او از استنادان ابوالعباس نجاشی (م ۴۵۰ هـ) بودند. از جمله شاگردان او، ابومحمد عبد الله بن محمد دعلجی، محمد بن اسماعیل صلوی، علی بن بلال مهلبی، ابوالمصل شیبانی (م ۳۸۷ هـ)، علی بن حسین بصری بزرگ و عثمان بن احمد واسطه بودند. همچنین شاگرد دیگر او محمد بن عثمان نسبی بود که زمانی در «رمله» (شمال شرقی بیت المقدس) نزد او حدیث شنید.

وی در منابع رجالی، به طور کامل تأیید نشده، اما اجازه تلمکبری از او و همچنین روایت بی‌واسطه شیخ جلیل جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ ه) از او در کتاب کامل الزیارات، نشانه آن است که وی از مقام ارجمندی برخوردار بود. وی به خاطر آنکه در راه سفر به مصر، مدتی در شام اقامت داشت، نامش در تاریخ مدینه دمشق (از منابع اهل سنت) نیز دیده می‌شود. این عساکر (م ۵۷۱ ه) برخی از گزارش‌ها و احادیث او درباره ولایت و جانشینی امیر المؤمنین علی^{علیہ السلام} را در تاریخ مدینه دمشق نقل کرده است. این گزارش‌ها مربوط به زمانی هستند که وی در «رمله» نزدیک فلسطین ساکن بود و افرادی را تحت تربیت خود داشت که از جمله آنها می‌نوان به محمد بن سلطام بن حسن و ابواحمد عبدالله بن بکر اشاره نمود. از او اثر تألیفی معرفی نشده است.

منابع

- تاریخ مدینه دمشق، ج ۱. ص ۲۸۴؛ ج ۹۲. ص ۲۱۲ / تنقیح المقال (حجری)، ج ۱. ص ۷۲.
 ش ۲۳۳ / رجال الطوسی، ص ۴۱۰. ش ۵۹۵۲ / رجال النجاشی، ص ۲۷۷. ش ۷۲۸ / شواهد
 التنزیل، ج ۱. ص ۴۸۹. ش ۴۶۴ / طبلات اعلام الشبعة، ج ۱. ص ۳۵.

درگذشت. لقب «کیسبه» (بر وزن فیصله) مربوط به یکی از احداد اوست که ظاهرآ به دلیل کسب و تجارت زیادش، به این نام لقب گرفته است. وی در کوفه پرورش یافت و در آنجا نزد استادان متعددی شاگردی نمود. وی در میان همبحثان خود، که بیشتر به مذهب «واقفیه» (هفت‌امامی) گرایش داشتند، حیات علمی خود را به سرآورد. در منابع حدیثی، به روایت او اهمیت چندانی داده نمی‌شود و در منابع رجالی نیز فردی غیر معتبر معرفی شده است.

از معاصران او، محمد بن عبدالله بن غالب انصاری، حمید بن زیاد نیواری (م ۳۱۰هـ) و علی بن حسن بن علی بن فضال (م ۲۹۰هـ) بر مذهب «واقفیه» پایبند بودند. از معاصران دیگر او، برادرش محمد با او همبحث بود و از استادان این عقده کروفی به شمار می‌آید. مهم‌ترین استاد او علی بن حسن طاطری جرسی (م ۲۶۰هـ) بود که در رأس واقفیان قرار داشت و امام موسی کاظم علیه السلام را «مهدی موعود» می‌پندشت. از دیگر استادان او، احمد بن فضل خزاعی و محمد بن بکر بن جناح (م ۲۶۳هـ) بودند که این دو نیز بر مذهب «واقفیه» بودند. از شاگردان او، احمد بن سعید بن عقده کروفی (م ۳۲۳هـ) و علی بن محمد بن زیر قرشی بودند. از او کتاب یا رساله‌ای معرفی نشده است.

منابع

- رجال النجاشی. ص ۷۵۵. ش ۶۶۷ و ص ۲۹۵. ش ۸۰۰ و ص ۸۴۱. ش ۳۶۱.
- ش ۹۶۸ // بضم الکاف. ص ۱۱۵. ش ۱۰۱ / مجمع رجال‌الحدیث. ج ۲. ص ۱۹۰. ش ۷۲۶.
- و ص ۱۹۳. ش ۷۲۵ / إكمال الکمال. ج ۷. ص ۱۵۸.

احمد بن عیسی بن جعفر علوی عمری زاهد (۴-ح ۳۴۴ ق)

ابو جعفر راوی قابل اعتماد شیعی بود. لقب «صمیری» به دو صورت خوانده می‌شود؛ نخست به فتح عین و میم که در این صورت، ممکن است وی فروشنده حوله‌هایی از این نوع بوده باشد؛ دوم به ضم عین و فتح میم که بر اساس این احتمال، ممکن است وی از طایفه «عمریین» (تیره‌ای از آل علی^{علیه السلام}) بوده باشد. لقب «علوی» با احتمال دوم سازگارتر است و شیخ طوسی نیز در کتاب الفیہ خود، وی را از نوادگان علی بن جعفر^{علیه السلام} معرفی نموده است. از تاریخ ولادت و وفات او آگاهی نداریم.

وی از شاگردان محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (م.ح ۳۲۸ هـ) بود. بنابراین، وی تازمان وفات عیاشی، حیات داشته است، چنان‌که از شاگردی فاضی ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالله فرزونی نزد او می‌توان دریافت که وی در سال ۳۵۶ هـ از دنبی رفته بوده است، زیرا فاضی ابوالحسن در کوفه شاگرد او بود و در سال ۳۵۶ هـ وارد بغداد شد و نخستین کسی بود که جزووهایی از کتاب‌های عیاشی سمرقندی را به بغداد منتقل کرده بود. گویا وی پیش از ورود این شاگردش به بغداد، درگذشته بود. بنابراین، وفات او بین سال‌های ۳۲۸ تا ۳۵۶ هـ اتفاق افتاده است.

وی ظاهرآ در کوفه پرورش یافته و علوم حدیث را نزد استادان آنجا، به ویژه عیاشی سمرقندی تکمیل نمود و با پسر عیاشی، جعفر بن محمد بن مسعود، هم‌بحث بود تا اینکه به مقام استادی رسید. وی با دیانت و زاهد بود و هنگامی که عبدالعزیز بن بحیر جلودی در ۳۳۲ هـ در بصره وفات کرد، ظاهراً وی را برای

اقامة نماز بر جنازه‌اش پیش ازداختند. فراین حاکی از آن هستند که وی پس از تبحیر در علوم حدیث، بیشتر در کوفه و بصره اقامات داشت و در همانجا به تربیت شاگرد مشغول شد. صاحب‌نظران از شخصیت او به نیکی یاد کردند و احادیث او در منابع شیعه از ارزش و اعتبار برخوردارند. وی در عصر غیبیت می‌زیست و بخش عمده روایاتش درباره غیبیت امام عصر(عج) است که در کتاب الغيبة شیخ طوسی آورده شده، از استادان و شاگردان او جز آنچه در متن آمده، کسی دیگر ذکر نشده است. از او انواع تألیفی معرفی نشده است.

منابع

الطوسي. الغيبة. ص ۱۹۹. ح ۱۶۵ و ص ۴۲۵. ح ۴۰۹ / رجال الطوسي. ص ۵۹۲۶ / خلاصة الأقوال. ص ۶۹. ش ۳۲ / تنبيح المقال (حجری). ج ۱. ص ۷۶. ش ۴۴۲ // اهیان الشیعه (قطع بزرگ). ج ۲. ص ۵۶. ش ۱۸۷.

احمد بن عیسی علوی حسیلی (ح ۲۳۵-ح ۳۱۰ق)

محذث شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده، همچنین در بعضی از جواجم روایی، نام پدرش «محمد» و نام جدش «عیسی» ذکر شده است. وی در نیمة نخست سده سوم، جسم به جهان گشود و ظاهراً تا اوایل سده چهارم بیشتر زنده نبود؛ زیرا شیخ صدوق (م ۳۸۱هـ) با یک واسطه از او نقل حدیث کرده است.

وی در کوفه بپوشید و با معاصران و هم‌بیان خود همچون علی بن حسن بن قاسم بن

زکریا بیان نزد استادان کوفه به استماع حدیث مشغول شد. از استادان پرآوازه او، عباد بن یعقوب رواجنس (م ۲۵۰ ه) بود که درباره اش گفته می‌شود؛ در منزل خود شمشیر عربیانی داشت و می‌گفت: «این شمشیر را برای جنگیدن در رکاب حضرت مهدی (عج) آماده کرده‌ام.» وی در محضر این استاد، با تعالیم شیعه، به ویژه اخبار و گزارش‌های مربوط به غیبت امام عصر (عج)، آشنا شد و احادیث چندی در این موضوع نقل کرده است. از استادان دیگر، مبدالله بن یحیی و محمد بن ابراهیم بن اسباط بودند. از شاگردان او، تنها احمد بن محمد بن رزمه قزوینی (م.ب ۳۵۴ ه) را می‌شناسیم که از استادان شیخ صدوق بود. از او هیچ اثر تألیفی گزارش نشده است.

مطلع

صدقی، الامانی، ص ۴۰۹ ح ۵۳۰ و ص ۴۱۲ ح ۵۴۳ / طبقات اعلام الشبهة، ج ۱، ص ۳۷.

احمد بن فارس بن (کردی) بن محمد بن حبیب (۴۹۵-۴۲۹)

ابوالحسین رازی قزوینی، شاعر، ادیب، لغت‌شناس، مفسر، فقیه، محدث و آشنا به علوم گوناگون، در برخی از منابع متأخر، سال تولدش ۳۲۹ ه تعبیین شده. اما این گفته با آنچه وی را از شاگردان احمد بن محمد بن خالد برقی (م ۲۸۰ ه) معروفی کرده، هماهنگ نیست. وی در اطراف قزوین دیده به جهان گشود و در ۳۹۵ ه در «محمدیه» ری وفات یافت و مقابل مقبره قاضی جرجانی به خاک سپرده شد. درباره تاریخ وفات او گزارش‌های دیگری نیز نقل شده است.

وی اصالنَا اهل فزوین بود، اما در همدان اقامت داشت. در مدت اقامتش در همدان، از وی دعوت شد به ری عزیمت کند و مسئولیت تربیت ابوطالب نخراالدوله دیلیمی (فرمانروای آل بویه) را بر عهده گیرد. به همین دلیل، به ری آمد و آنجا را مسکن دائمی خود قرار داد، محل پیروزش او همدان بود و ظاهراً تحصیلات خود را در این شهر به انجام رسانید. پدرش زکریا بن فارس از فقهان شافعی و اهل ادب بود که وی را در آغاز، با علم لغت و ادبیات عرب آشنا نمود و ظاهرآ کتاب اصلاح السنط نوشته این سکبت (م ۲۴۴ هـ) را به وی آموخت داده است. وی تحصیلات تكمیلی خود را در شهرهای فزوین، زنجان، اصفهان و بغداد به اتمام رساند و نزد استادان بسیاری همچون علی بن عبدالعزیز مکنی، ابرالقاسم سلیمان بن احمد طبرانی، ابوعسید سیراقی، ابوالفضل محمد بن عصید (م ۳۶۰ هـ) و دیگران شاگردی کرد. وی در علوم کوناگون، به ویژه علم لغت، چنان تبحر یافت و شهرنش عالمگیر شد که ثعالبی در یشیمه الدهر، می‌نویسد: وی اتفاقاً علمی دانشمندان و ظرافت لطیف شاعران را در خود جمع کرده و نادرة زمان بود. مقام او در ناحیه «جبل» (همدان) مانند مقام این لنکک در عراق، این خالویه در شام، این علّاف در فارس و ابوبکر خوارزمی در خراسان بوده است.

درباره مذهب او، گفته‌اند: وی نخست شافعی مذهب بود، اما پس از چندی به مذهب مالکی روی آورد و سپس در اواخر عمرش مستبصر شد و به حقائب مکتب شیعه پی برد. سید هاشم بحرانی (م ۱۱۰۷ هـ) وی را در شمار دانشمندانی فرار داده که در اواخر عمر، به مذهب شیعه روی آورده و گزارش شیعه شدن «بنی راشد» (طابقه‌ای در همدان) و فردی را که در میان آنان با امام مهدی (عج) دیدار داشت از او نقل کرده است. شیخ صدوq، که از شاگردان او بود، گزارش

مذکور را از زبان او شنیده و در کتاب *کمال الدین* و *تمام النعمة* آورده است. همچنین ابن شهرآشوب در *معالم العلماء*، ابن داود در قسم اول رجال خود و شیخ طوسی در *الفهرست خوبیش*، نام او را در ردیف عالمان شیعه یاد کرده‌اند. نزدیکی او با خاندان شیعی مذهب (ابن عصیان) و روابط دوستانه‌اش با صاحب بن عباد، که خود سخت به مذهب شیعه پابند بود، همچنین حدیثی که راغعی در *التلوعین* در ادامه یکی از مجالس املای او، از امام رضا^{علیه السلام} نقل کرده است، می‌تواند شواهد دیگری بر تشییع او باشند؛ چنان‌که کتابی که او در معنای «آل» تألیف نموده، موضوع شیعه‌گری او را بیشتر نمایان می‌سازد.

اما استادان او غیر از آنچه در متون آمده، اینانند، ابوالحسن علی بن ابراهیم بن تقطان و احمد بن طاهر منجم. وی شاگردان بسیاری نیز تربیت نمود که در میان آنها، چند تن از چهره‌های برجهسته ادبی و سیاسی دیده می‌شوند. بدیع الزمان همدانی احمد بن حسین (م ۳۹۸ هـ) از شاگردان هم‌وطن او بود که در واقعی، پایه‌ریزی فن «مقامه‌نویسی» را از او الهام گرفت. خطیب تبریزی، شیخ صدقه محمد بن باقره (م ۳۸۱ هـ) و اسماعیل بن عباد (م ۳۸۵ هـ - وزیر و دانشنامه‌نگار آوازه دیلمیان) از دیگر شاگردان او به شمار می‌آیند. وی در همدان، کتابی با عنوان *الصحابین فی فقه اللطفة*، برای اسماعیل بن عباد نوشت و از جایزه او بهره‌مند گشت. همچنین از شاگردان دیگر او، ابوالفتح ذوالکفایین علی بن عصیان (م ۳۶۶ هـ - وزیر رکن‌الدوله دیلمی) بود که به سبب روابط نزدیکش با خاندان (ابن عصیان)، وی را تحت تعلیم خود قرار داد. روابط نزدیک او با خاندان (ابن عصیان) موجب واپسگی و تعصّب فراوان او به این خاندان گردید و همین امر سبب شد ناصاحب ابن عباد به سبب رقابت‌های سیاسی با آنان، نسبت به او اندکی بی‌مهر گردد.

وی تأثیرات متعددی از خود بر جای گذاشت که بسیاری از آنها به چاپ رسیده است، بعضی از آثار چاپ شده او عبارتند از: ابیات الاستئhad (اشعار ضرب المثل گونه)، الاتباع و المزاوجة (در شناسایی کلمات مزدوج عرب)، أوجز السیر لغير البشر (رساله‌ای کوچک در سیره بیامبر ﷺ)، تمام التصصیح (در علم لغت)، کتاب الثلاثة (در معرفی کلمات سه‌حرفی شیعه هم). ذم الخطأ في الشعر، الصاحي فی نفع اللغة و ستن العرب وكلامها (در علم زبان‌شناسی که در آن برتری زبان عرب بر دیگر زبان‌ها را مورد تأکید قرار داده است)، اللامات (در بیان موارد استعمال لام)، المحمل فی اللغة (فرهنگ کلمات رایج عرب) و معجم مقاييس اللغة (ربشه‌یابی واژه‌های عربی). گذشته از کتاب‌های به چاپ رسیده او، آثار دیگری نیز از او در دست است که به صورت مخطوط در کتابخانه‌های معتبر جهان نگه‌داری می‌شود. از جمله آنها، حلية الفقهاء، اخلاق النبی ﷺ، شرح دیوان العمامۃ، قصص النہار و سمر اللیل و البیکریات هستند. همچنین فریب ۴۰ عنوان دیگر از آثار او به نسبت رسیده که اکنون اثری از آنها نیست.

منابع

- نهرست ابن نديم، ص ۸۸ / الفهرست، ص ۸۳ ش ۱۰۹ / كمال الدين و تمام النصمة، ص ۴۵۳.
- ب ۲۰. ح ۲۰ / بیتیمة الدهر، ح ۳. ص ۴۰۴-۳۹۷ / الثدوین، ج ۲، ص ۲۱۵ / معجم البلدان.
- ج ۵. ص ۶۵ / ذیل کلمة «محتدیه» / وفیات الاصیان، جزء ۱، ص ۱۱۹ / سیر اعلام النبلاء، ج ۱۷.
- ص ۱۰۳. ش ۶۵ / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱. ص ۳۷ / الدرریة الى تصانیف الشیعه، ج ۲۰.
- ص ۵۱. ش ۱۸۷۴ / دائرة المعارف بزرگ اسلام، ج ۲. ص ۳۶۸ / معجم المطبوعات العربية.
- ج ۱. ص ۱۹۹ / الکتب والالئاب، ج ۱، ص ۳۷۲.

امد بن فرج بن منصور بن حجاج فارسی (۳۶۲-۳۱۲ق)

ابوالحسن ورّاق، محدث شیعی بود. گزارش خطب ب بغدادی حاکم از آن است که وی در روز ۲۸ جمادی الثانی سال ۳۱۲ هـ در بغداد دیده به جهان گشود و در ۲۴ شعبان ۳۶۲ هـ در زادگاهش ولات یافت و در «رصافه» به حاک سپرده شد. وی در بغداد پرورش یافت و در سن ۱۲ سالگی حیات علمی خویش را آغاز کرد و نخستین حدیث دوران نوجوانی اش را نزد استادان بغداد شنید. وی دوران تحصیلی و سوابق علمی خود را تماماً در بغداد به انجام رساند. به گونه‌ای که در غیر بغداد حدیث نشنیده است. در آنجا، ضمن اشتغال به علوم حدیث، به کارنوشتن و صحافی کتاب نیز مشغول بود. خانه‌اش در جانب شرقی بغداد بود و ظاهراً محل کار او نیز همانجا قرار داشت. خطب ب بغدادی (م ۴۶۳ هـ) ضمن اینکه وی را شیعه معرفی نموده، از او به نیکی یاد کرده و گفته است، وی دائماً مشغول تلاوت قرآن بود و روزانه یک بار آن را ختم می‌نمود. سپس اصفهان می‌کند، وی محدثی مورد اعتماد است که استادان بی‌شماری دیده و کتاب‌های فراوانی نوشته است.

در یک مورد نیز وقتی حدیث «منزلت» (حدیث جانشینی حضرت علی^{علیه السلام}) را نقل می‌کند، نامش در سلسله اسناد این روایت به چشم می‌خورد. (تاریخ بغداد، ج ۱۰، ص ۴۵) همچنین ابن عساکر (م ۵۷۱ هـ) حدیث مشهور «علی مع الحق و الحق مع علی» را از او نقل کرده و پادآور شده که وی این حدیث را در ۳۲۸ هـ شنیده است. از معاصران او، ابوالمفضل شبیانی (م ۳۸۵ هـ) بود که در بغداد با

یکدیگر ارتباط داشتند و احادیثی درباره فضایل فاطمه زهراء نیز نقل نموده‌اند. این احادیث در کتاب دلائل الامامة طبری آورده شده است. وی با اینکه از معاصران شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) نیز بوده، اما روایات متعددی از او نقل کرده است.

از جمله استادان او، پدر شیخ صدوق علی بن بابویه قس (م ۳۲۸ ه) بود که احتمالاً شاگردی او نزد این استاد، مربوط به زمانی است که ابن بابویه در سال‌های پایانی زندگی‌اش در بغداد به سر می‌پرده، از دیگر استادان او، ابوالطالب احمد بن سعید بن عقده (م ۳۲۲ ه)، احمد بن بکران بن شاذان نخاس، بیزاد بن عبد الرحمن (م ۳۲۷ ه) و ابراهیم بن احمد همدانی (م.ب ۳۲۸ ه) بودند. برخی از شاگردان او ایوب جعفر محمد بن جریر طبری شیعی احمد بن علی بن حسین تویزی («تویز» از شهرهای فارس است)، حسن بن علی بن عبدالله مقرئ و احمد بن عبد الواحد وکیل بودند. از آثار و نوشته‌های متعدد او، چیزی در منابع ذکر نشده است.

گفتنی است: از گزارش‌های فراوانی که از او درباره موالید و وفاتیات عالمان بغداد نقل می‌شود، برمی‌آید که وی دارای تقویمی درین زمینه بود که ولادت و وفات بزرگان بزداد را یادداشت می‌نمود.

منابع

- دلائل الامامة. ص ۱۰۲. ج ۳۲ و ص ۱۳۹. ج ۴۷ و ص ۴۲۷. ج ۴۹ / تاریخ بغداد. ج ۵. ص ۱۰۳. ش ۲۲۸۷ / تاریخ مدینة دمشق. ج ۴۲. ص ۴۹۱ // الذریعة الى تصانیف الشیعه.
- ج ۲۱. ص ۲۲. ش ۳۷۸۹ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۳۸ // الکتب والانساب. ج ۱. ص ۵۲.

احمد بن قاسم بن ابی کعب (۴- ب ۳۲۸ ق)

ابو جعفر محمد شیعی در نیمة نخست سده چهارم هبود. در گزارش شیعی طوسی آمده است: تلمکبری (م ۳۸۵) از شاگردان او بود و در ۳۲۸ ه از او حدیث شنید و اجازة نقل آنها را از وی دریافت نمود. بنابراین، وی تا این تاریخ زنده بوده است. در این گزارش، روشن نیست که تلمکبری در کجا از وی حدیث شنیده، اما به دلیل آنکه مسکن دائمی تلمکبری بغداد بوده است، می‌توان احتمال داد که وی این احادیث را در بغداد از او شنیده است. در گزارش نجاشی - که خود ساکن بغداد بود - نیز کسی همنام او ذکر شده که او را از راویان امامیه بر شمرده و کتاب ایمان ابی طالب علیه السلام را تألیف وی دانسته است. با این وصف، با اطمینان بیشتر می‌توان گفت که وی دست کم مدتها در بغداد اقامت داشته و بخشی از حیات علمی خود را در آنجا به سر آورده است.

اکنون در جوامع روایی شیعه هیچ اثری از احادیث او به چشم نمی‌خورد. بنابراین، شناسایی استادان و شاگردان او امکان پذیر نیست. از گفته نجاشی نیز مبنی بر اینکه کتاب او با خط حسین بن عبید الله فضائری (م ۴۱۱) نوشته شده، نمی‌توان شاگردی فضائری را نزد او قطعی دانست. از او، اطلاعات بیشتری در منابع معتبر گزارش نشده، اما بی تردید، وی یکی از راویان صاحب نام شیعه بوده که شرح حالش در صفحات تاریخ پنهان مانده است.

منابع

- رجال الطوسی، ص ۹۱۱. ش ۵۹۵۹ / رجال النجاشی، ص ۹۵. ش ۲۲۴ / انسداد الرجال، ج ۱. ش ۱۲۶. ش ۲۹۱ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱. ص ۳۹.

احمد بن مابندهار بن بیزان اسکافی (ح ۴۰-ح ۳۱۵ق)

ابو جعفر، محدث شیعی، اصلانی ایرانی بود. اما ظاهراً خود در بغداد تولد یافت و در همان جا زندگی را وداع گفت. برخی از خاندان او در «اسکاف»، از نواحی نهروان بین بغداد و واسط سکونت داشتند و بر دین مجوس پایبند بودند. جدش بیزان اسکافی بپرو آیین زرتشت بود، اما به زودی اسلام آورد و مذهب شیعه را اختیار نمود. عمومیش سهیل اسکافی نیز با راهنمایی پدرش مابندهار به مذهب تشیع گرایید و پس از اینکه به زیارت خانه خدا نایل آمد، نامه‌ای به امام حسن عسکری علیه السلام نوشت تا از خدا بخواهد نوه‌ای صالح به او عطا نماید. برادرزاده پدرش ابوعلی محمد بن همام اسکافی (م ۳۲۶هـ. صاحب کتاب *التحمیص*) همان فرزندی است که به دعای آن امام متولد شده است.

وضعيت خانوادگی او نشان می‌دهد که وی در محیطی مذهبی و سرشار از دیانت پرورش یافته است. درباره تاریخ تولد و وفات و گزارش روشنی در دست نیست. در یک گزارش آمده است: برادرزاده پدرش یعنی محمد بن همام در سال ۲۸۷هـ نزد او به استماع حدیث مشغول بود. اما این تاریخ ظاهراً مربوط به دوران پس از میان سالی اوست؛ زیرا مهمترین استناد او احمد بن هلال (م ۲۶۷هـ) بود که مدت زیادی با او ملازمه داشت و هنگام وفاتش، وی دوران جوانی خود را پشت سر گذاشته بود. بنابراین، می‌توان حدس زد که تولد او قریب ۲۴۰هـ و وفاتش نقریباً در اوایل سده چهارم انفاق افتاده است. وی بیشتر تحصیلات خود را در بغداد به انجام رساند. اما شواهد حاکی از آن هستند که گاهی به کوفه نیز می‌رفت و از استنادان آنجا حدیث می‌شنید.

از معاصران او، عبدالله بن جعفر حمیری (م.ب ۲۹۷ ه) بود که با هم روایاتی از احمد بن هلال دارند. از دیگر استادان او، جعفر بن محمد بن مالک فزاری (م.ح ۳۰۰ ه)، منصور بن عیاس قصباتی و احمد بن معافی ثعلبی را می‌توان نام برد. از شاگردان او، تنها محمد بن همام را می‌شناسیم که بسیاری از احادیث او را به آیندگان انتقال داده است. وی چون در عصر غیبت می‌زیست، احادیث متعددی درباره امام عصر (عج) و موضوع «غیبت» نقل نموده است. شیخ نعمانی (م ۳۸۰ ه)، که از شاگردان با واسطه او به شمار می‌آید، از طریق محمد بن همام این احادیث را در کتاب الفیہ آورده است. وی دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

الشجاعی، ص ۱۵ و ۱۹ /نعمانی، الفیہ، ص ۱۵۰، ح ۸ و ص ۱۸۵، ح ۲۸ و ص ۳۶ و ۳۰۷، ح ۱ /منبد، الأماں، ص ۳۵۴، ح ۷ /نهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۸۲ ح ۱۶۲ /معجم رجال الحدبہ، ج ۲، ص ۲۰۴ ش ۷۶۹ /طبقات اعلام الشیعۃ، ج ۱، ص ۳۹ و ۲۱۲

احمد بن مثیل قمی (۹-ب ۳۰۵ ق)

محدث شیعی و از چهره‌های بر جسته عصر غیبت صنفرا که کتبه‌اش در منابع ذکر نشده است. وی در قم زاده شد و در همانجا وفات یافت. اما تاریخ نولد و وفاتش در هیچ‌یک از منابع نیامده است. تحقیقات نشان می‌دهند که وی گرچه سفرهایی به عراق داشت و به همراه پسرش جعفر در منزل نایب دوم امام عصر (عج) در رفت و آمد بودند و حتی در بغداد منزلی داشتند، اما بیشترین اقامت او در شهر قم بود و با کسانی همچون محمد بن حسن صفار قمی (م ۲۹۰ ه)، عبدالله بن جعفر

حمری (م.ب ۲۹۷ ه). سعد بن عبد الله اشعری (م ۲۹۹ ه) و بسیاری از بزرگان فم هم عصر بود.

وی در زمان نایب دوم محمد بن عثمان بن سعید عمری (م ۳۰۵ ه) چندان از وجاhest لازم برخوردار شد که مردم گمان داشتند مقام نیابت به او واگذار خواهد شد. اما وقتی این مقام به حسین بن روح (م ۳۲۶ ه) واگذار شد وی همچنان نسبت به مقام نیابت وفادار بود. برادرش حسن بن متیل (م.ح ۳۰۲ ه) از محدثان صاحب نام و استاد محمد بن حسن بن ولید فم (م ۳۴۳ ه) بود.

فرزندان او جعفر، محمد و علی هر کدام از استادان عصر خود بودند و برخی از آنان، به ویژه جعفر بن احمد بن متیل (م.ق ۳۶۹ ه) آوازه بلندی داشتند. همچنین برادرزاده‌اش محمد بن حسن بن متیل و نیز بعضی از نوه‌هایش از چهره‌های حدیثی قم بودند. وضعیت خانوادگی او و چهره‌هایی که از این خاندان برخاسته‌اند، گویای موقعیت اجتماعی و خوش‌نام بودن آنها در میان مردم قم است. بسیاری از شیعیان اطراف، وجوهات خوبیش را به او و پسرش جعفر می‌سپردند تا به دست نایب امام عصر (عج) بررسانند.

وی با اینکه از موقعیت معنادی برخوردار بود، ولی در منابع رجالی و حدیثی نامی از او به میان نیامده است. تنها منبعی که او را معرفی کرده گزارشی است که شیخ طوسی (م ۴۶۰ ه) در کتاب الفیہ آورده و در معرفی فرزندش جعفر از او نیز به عظمت یاد نموده است. اکنون استادان و شاگردان او قابل شناسایی نیستند. وی همچنین دارای انر تألیفی نبوده است.

منابع

- طوسی، الفیہ، ص ۳۶۹ گ ۳۳۷ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۴۰ / معجم رجال الحديث، ج ۲، ص ۲۰۶، ش ۷۷۴، ج ۵، ص ۱۸، ش ۲۱۳۱.

احمد بن محمد بن احمد اعرج (۳۵۸-۴)

سید ابو عبد‌الله، نقيب «طالبیان» در قم و از نوادگان موسی مبرقع (م ۲۹۶ هـ) فرزند امام جواد^{علیه السلام} بود. از تاریخ ولادت او گزارشی در دست نیست. محتمل است زادگاه او شهر قم بوده باشد؛ زیرا جذش موسی مبرقع در ۲۵۶ هـ به قم هجرت نمود و این شهر را مسکن دائمی خود قرار داد. وفات او در ۱۵ صفر ۳۵۸ هـ اتفاق افتاد و در کنار مزار جذش موسی مبرقع در محله «جهل اختران» قم به خاک سپرده شد.

وی در قم پرورش یافت و پس از طی مدارج تحصیلی، در آنجا در حمایت از آل ایوب طالب نلاش می‌نمود. او مردمی عالم و با دیانت بود و چندان از وجاهت برخوردار شد که او را به سمت «نقیب طالبیان» (یعنی مستول امور اجتماعی، فرهنگی و حقوق طالبیان) در قم منصوب کردند. فرزندش موسی بن احمد (م.ب. ۳۷۵ هـ) پس از او، مستولیت نقابت طالبیان را بر عهده گرفت و نزد حاکمان آل بویه، ارج و مقام بلندی داشت و از سوی دستگاه آنان، هزینه طالبیان بی‌پساعت، که در آن هنگام ۳۳۱ تن بودند، به طور مرتب برایش ارسال می‌شد. نوه‌اش ابوالفتح عبید‌الله بن موسی بن احمد از روایان مورد اعتماد و صاحب کتاب «الادیان والممل» است.

در منابع رجالی، گزارشی از شرح حال او به چشم نمی‌خورد. بنابراین، از اینکه وی نزد چه کسی درس خوانده و چه شاگردانی تربیت کرده است، چیزی نمی‌دانیم؛ چنان‌که در منابع حدیثی نیز روایتی از او دیده نمی‌شود؛ اما بی‌تردید، وی یکی از چهره‌های شاخص قم در عصر خود بود که زوایای زندگی‌اش بر ما مخفی مانده است. همچنین از او کتاب یا رساله‌ای گزارش نشده است.

صلیع

حمدة الطالب. ص ۲۰۱ // الدررية الى تصانيف الشيعة. ج ۱. ص ۲۰۴. ش ۲۱۰۳ / طبلات اعلام
الشيعة. ج ۱. ص ۲۰۴.

۸۴

احمد بن محمد بن احمد جرجانی (۴-ح ۳۴۵ق)

ابرعلى، محدث پرکار و راوی مورد اعتماد شیعی، تاریخ ولادت و وفاتش روشن نیست. قراین حاکی از آن هستند که وی در اواسط سده چهارم هجرگذشته و احتمالاً محل وفاتش در «حمص» (واقع در نوار مرزی مصر و سوریه) بوده است. از لقب «جرجانی» بیداست که وی اصالتاً ایرانی و اهل گرگان بود. اما در آنجا نماند و به سوی مصر عزیمت نمود و در آنجا متنزل گرفت. پدرش ابواحمد محمد بن احمد جرجانی قاضی ری بود و از راویانی به شمار می‌آید که احادیث درباره فضیلت اهل بیت^{علیهم السلام} و ظهور حضرت مهدی^{علیه السلام} در کتاب‌های معتبر روای نقل شده است. وی زمانی که در ایران بود، نزد بدرش تعلیم دید و بسیاری از احادیث را که درباره امام مهدی (عج) است، از او فراگرفت. سپس در مجلس درس استادان پرشماری از بزرگان شیعه و سنتی شرکت جست تا در علوم حدیث به حد کمال رسید.

گفته می‌شود: در بین کتاب‌های او، کتاب بزرگی نزد اصحاب امامیه محفوظ بود که در آن تنها احادیثی که حضرت مهدی(عج) را از فرزندان امام حسین^{علیهم السلام} معرفی می‌کرد، روایت شده بود. شاید به همین دلیل، احادیث او در نگاه صاحب نظران سنتی «غیر مستقیم» و «بی اعتبار» معرفی شده‌اند.

از استادان و شاگردان او گزارش کاملی در دست نیست. برخی از استادان او، ابن علیه و محمد بن عون معرفی شده‌اند. احتمالاً محمد بن عون همان محمد بن جعفر بن محمد بن عون اسدی رازی (م ۳۱۲ ه) است که از وکلای امام عصر (عج) در ری بوده است. از کتاب‌های او، جز آنچه در متن آمده، گزارشی در دست نیست.

گفتنی است، نام او با ابوالعباس احمد بن محمد بن احمد جرجانی (م ۴۸۲ ه)، فقیه شافعی و قاضی بصره، مشترک است.

منابع

رجال النجاشی، ص ۸۶، ش ۲۰۸ // المصصال، ص ۳۱۱، ح ۸۷ / سعجم احادیث الامام المهدی علیه السلام، ج ۲، ص ۹۷، ش ۶۲۹ و ص ۲۸۴ / تهذیب المطالب، ج ۳، ص ۳۸۴
ش ۲۰۶ / میرزان الاعظمال، ج ۱، ص ۱۵۲، ش ۶۰۲ / لسان المیزان، ج ۱، ص ۲۰۰، ش ۸۸۸

احمد بن محمد بن احمد بن حسن حکم (۴-ح ۳۶۸ ق)

ابوالعباس، محدث شیعی، از استادان شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) بود. بنابراین، وفاتش در اواسط سده چهارم انفاق اتفاقه است. درباره زندگی و محل پرورش او، گزارشی در منابع به چشم نمی‌خورد. شیخ صدوق درباره او، تعبیر «رضی الله عنہ» دارد که این جمله می‌تواند بر حسن حال او دلالت داشته باشد.
از او، تنها یک حدیث در جوامع روایی شیعه باقی مانده که درباره استجابت دعای مردی تُرک در بارگاه امام رضا علیه السلام است. ظاهراً این روایت مربوط به زمانی

است که شیخ صدوق در ۳۶۸ھ سفرهایی به خراسان قدیم از جمله «مر و رود» (نرکمنستان کنونی) داشت و آن را از زبان شخصیت مورد بحث شنید.
از استادان او، تنها ابوعلی هامر بن عبد الله ابیوردی (از اصحاب حدیث و حاکم
مر و رود) را می‌شناسیم. از او کتاب یا رساله‌ای گزارش نشده است.

متابع

عبدون اخبار الرضائیل، ج. ۱، ص. ۳۲۰، ح. ۱۳ / خاتمة المستدرک، ج. ۵، ص. ۴۶۹ / طبقات اعلام
الشیعه، ج. ۱، ص. ۴۰.

احمد بن محمد بن احمد بن داود قمی (ح ۳۸۸-۳۲۵ق)

ابوالحسین محمد شیعی در اواخر سده چهارم هبود. برخی از صاحب‌نظران
کنیه او را «ابوالحسن» گفته‌اند، اما این کنیه مربوط به پدر اوست. درباره
تاریخ ولادت او، سخن فاطمی نمی‌توان گفت، ولی به دلیل آنکه وی از
پدرش روایت دارد و از جد خود حدیثی نقل نکرده است می‌توان استظهار نمود
که وی در زمان جد خود (ح ۳۲۹) یا حیات نداشت و یا کوبدکی بیش نبود.
درباره وفات او نیز می‌توان گفت، وی در اواخر سده چهارم در بغداد درگذشته
است؛ زیرا حسین بن عبد الله خضائی (م ۴۱۱) نه تنها نزد پدرش شاگردی
نمود، بلکه از او نیز حدیث شنید و این حاکی از آن است که فاصله سنی او با
پدرش زیاد نبود.

وی ظاهراً دوران کوبدکی خود را در قم سپری کرد. اما هنگامی که پدرش از قم

به بغداد عزیمت نمود، او نیز به همراه وی به بنداد آمد و اندوخته‌های خویش را در آنجا تکمیل کرد. جذش احمد بن داود قمی از فقهاء و راویان کثیرالحدیث شیعه و مصاحب علی بن باقره (م ۳۲۹ ه) بود. پدرش از راویان بلندپایه و شیخ اهل فم معرفی شده و در ۳۶۸ ه در بغداد وفات نموده است. از معاصران بندادی او شیخ مفید (م ۴۱۳ ه) و ابن خضائی (م ۴۱۱ ه) هستند.

وی در بنداد شاگردانی تربیت نمود و بسیاری از روایاتی که در جوامع شیعه از پدرش نقل می‌شوند به واسطه او به آیندگان انتقال یافته‌اند. هرجند نام او به طور مستقل در منابع حدیثی کمتر به چشم می‌خورد. وی ظاهراً دارای اثر تأثیفی مستقل نبوده، بلکه بیشتر از کتاب‌های پدر و جذش نقل حدیث کرده است. به همین دلیل، نام استادان دیگر او روشن نیست. شیخ طوسی نیز در تهذیب الاحکام، که کتاب النوادر را به او نسبت داده، سلسله راویان حدیث او را به طور کامل ذکر نکرده تا استادانش قابل شناسایی باشند. شاید از دیگر استادان او علی بن حبیس بن قونی کوفی (م.ب ۳۳۲ ه) بوده باشد که طوسی در الامالی خود، حدیث وی را از این استاد نقل کرده است. مهم‌ترین شاگرد او حسین ابن عیاد الله خضائی (م ۴۱۱ ه) بود که در انتشار احادیث او سهم بسزایی داشته است.

متابع

- رجال الطوسی. ص ۹۱۳. ش ۵۹۸۴ / تهذیب الاحکام. ج ۸. ص ۳۲۵. ح ۱۲۰۷ / اصل الامر.
ج ۲. ص ۲۵. ش ۶۵ / سمعجم رجال الحدیث. ج ۳. ص ۶۱. ش ۸۶۲ / طبقات اعلام الشیعه.
ج ۱. ص ۹۱.

احمد بن محمد بن احمد بن طلعة (ح ۲۵۰-ح ۳۲۵ق)

ابو عبد الله عاصم، فقیه، محدث و ستاره‌شناس شیعی، به «عاصم» معروف بودا زیرا او برادرزاده محدث مشهور علی بن عاصم بود و شیخ طرس نیز در الفهرست خود، نامش را با عنوان احمد بن محمد بن عاصم ذکر کرده است. او با اینکه در کوفه و بغداد از شهرت بسیاری بخوردار بود، اما جگونگی زندگی و دوران تحصیلش کاملاً برای ما روشن نیست. چنان‌که درباره تاریخ ولادت و وفات او نیز هیچ گزارشی نیامده است. با توجه به اینکه شیخ طرسی او را از جمله روایانی قرار داده که به طور مستقیم از امام معموس^{علیه السلام} حدیث نقل نکرده است، می‌بایست تولدش پس از عصر ائمه اطهار^{علیهم السلام} و در اواسط سده سوم ه یا اندکی پس از آن، روی داده باشد. وفات او نیز با توجه به اینکه شیخ کلبی (م ۳۲۹ ه) از شاگردان او بوده، باید کمی پیش از آن، اتفاق افتاده باشد.

او اصالاً اهل کوفه بود و در همانجا پرورش یافت و نزد بسیاری از شیوخ کوفه حدیث شنید. سپس به بغداد آمد و بخش عمدات از حیات علمی خود را در آنجا به سر آورد. او ظاهراً در اواخر عمر، بغداد را به قصد کوفه ترک گفت و در آنجا از جمله ولای امام مهدی (عج) در آمد و با آن امام نیز به طور مستقیم دیدار داشت، از او احادیث و روایات فراوانی در جوامع روایی شیعه به چشم می‌خورد و صاحب‌نظران بالاتفاق روایات او را معتبر و قابل استناد می‌دانند.

از استنادان او در کوفه، علی بن حسن بن علی بن نقش (م ۲۹۰ ه) است که بر

مذهب «واقفیه» (هفت‌امامی) پایبندی داشت، اما هیچ‌گاه وی تحت تأثیر افکار این استاد قرار نگرفت. از دیگر استادان او، ابو جعفر محمد بن احمد نهدی قلانسی (معروف به «حمدان کوفی»)، عبدالواحد بن صواف، علی بن حاصم همدانی و علی ابن حاتم قزوینی (استاد شیخ صدوق) بودند. وی همچنین درباره غیبت امام عصر (عج)، گزارش‌هایی از حسین بن قاسم بن ابی‌بوب نقل کرده که در کتاب کمال الدین و تمام النعمه شیخ صدوق آمده‌اند. برخی از صاحب‌نظران یکی دیگر از استادان او را علی بن حسن تیملی معرفی کرده‌اند، ولی ظاهراً این نام، مربوط به علی بن حسن بن علی بن فضال است - که پیش از این ذکر شد.

از جمله شاگردان مشهور او، که در بغداد از او حدیث شنید، محمد بن یعقوب کلبی (م ۳۲۹ ه) بود که در کتاب کافی، از وی با عنوانین گوناگون، قریب ۴۲ حدیث نقل کرده است. از دیگر شاگردان او، حسین بن علی بن سفیان بزوفری و محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ ه) بودند. همچنین فرات بن ابراهیم کوفی (م.ب ۳۱۰ ه) نیز در کتاب تفسیر خود، در ذیل سوره‌های نساء، اعراف، سجده، شوری و شمس، که با نسبت «خراسانی» از او یاد کرده، روایت‌های فراوانی از او نقل نموده است. ابوغلاب زراری (م ۳۶۸ ه) و ابن جنید اسکافی (م ۳۸۱ ه) نیز از دیگر شاگردان او در بغداد بودند و این موضوع با توجه به سال تولد این جنید، که اندکی پیش از ۳۰۰ ه بهوده، امکان‌بذیر است.

با بررسی کوتاهی از زندگی او، در می‌باید که تخصص عمده او در فقه و حدیث بوده، هرچند در این زمینه، کتابی از او گزارش نشده است. در گزارش نجاشی، کتاب‌های النجوم و مواليد الائمه و أعيارهم به او نسبت داده شده و این حاکی از آن است که وی در علوم غریبه نیز دست داشته است.

منابع

رجال النجاشی، ص ۹۳، ش ۲۳۲ / رجال الطوسی، ص ۴۱۶، ش ۴۰۱۶ / الفهرست، ص ۷۳، ش ۸۵ / خلاصۃ الانفوا، ص ۶۵، ش ۱۶ / رجال ابن مارہ، ص ۴۲، ش ۱۱۵ / حلل الشرائع، ج ۲، ص ۵۲۲، ح ۷ / ثواب الاعمال، ص ۲۱۳ / کمال الدین و نسام النعمۃ، ص ۳۲۸، ب ۲۲، ح ۱۲ و ۱۲ / طوسي، الأماں، ص ۲۲۸، ح ۴۰۲ / تفسیر فرات کوفی، ص ۲۶ و موارد متعدد دیگر / فرج المهموم، ص ۱۲۲ / معجم رجال الحديث، ج ۲، ص ۳۵، ش ۸۱۵ و ص ۷۶، ش ۸۷۷ و ص ۱۲۷، ش ۹۵۰.

۸۸

احمد بن محمد بن اسماعیل بن قاسم (۳۴۵-۲۸۱ ق)

ابوالقاسم، معروف به «ابن طباطبا مصری»، عالم، ادیب، شاعر و نقیب سادات طباطبائی در مصر، ولادت و وفاتش در مصر بود. وفات او در ۲۵ شعبان ۳۴۵ هـ رخ داد، اگرچه به گفته این نظیف در تاریخ المنصوری، سال وفات او ۳۴۶ هـ بوده است. وی در سن ۶۵ سالگی در زادگاهش درگذشت و در همانجا به خاک سپرده شد. بنایراین، ولادت او در سال ۲۸۱ هـ بوده است. وی از نوادگان اسماعیل دیباچ بود. اسماعیل به همراه پدرش قاسم رسی به مصر آمد و در آنجا ماندگار شد و خاندان بزرگی از سلسلة «طباطبائیان» مصری را پدید آورد. وی پس از پدرش محمد شعرانی و برادرش اسماعیل بن محمد شعرانی، ناقبت طالبیان مصر را به عهده گرفت. (عہدة الطالب، ص ۱۷۵)

در برخی از منابع، بین ترجمة او و ابوالحسن شامر، مؤلف کتاب‌های تقریظ الدفاتر و نسام العمالی، معروف به «ابن طباطبا اصفهانی» (م ۳۲۲ هـ) خلط شده است. (اصیان الشیعۃ «قطع بزرگ»، ج ۹، ص ۷۲) ابن خلکان نیز در اینکه

ابوالحسن شاعر چه نسبتی با صاحب شرح حال داشته، دچار تردید شده است. ولی به گفته آقا بزرگ، آن دو با چند واسطه پسر عمومی یکدیگر بودند؛ زیرا ابوالحسن شاعر از نوادگان احمد رئیس بود و ابوالقاسم شاعر (یعنی صاحب شرح حال) از نوادگان اسماعیل دیباچ، و احمد و اسماعیل با یکدیگر برادر بودند. از زندگی و دوران تحصیل او چیزی معلوم نیست. همچنین از استادان و شاگردان او نیز سخنی در منابع گفته نشده است. از او اشعار زیبایی درباره «زهد» و «تفزل» بر جای مانده که برخی از آنها را تعالیٰ در یتیمه الدهر آورده است. درباره تشیع او، دلیل قاطعی در دست نیست. اما به گواه اینکه وی از علویان بوده و نقابت طالبیان مصر را بر عهده داشته است. می‌توان تشیع او را استنظرهار نمود؛ جنان که ادیب بودن او نیز خود گواه دیگری بر تشیع اوست، زیرا به اعتراف داشمندان اهل سنت، ادب غیرشیعی کمتر سراغ داریم. (اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۱۲۴)

از تأثیفات او، دیوان شعری است که به نام او ثبت شده است. حاجی خلیفه و اسماعیل پاشا، کتابی با عنوان حیار الشعر به او نسبت داده‌اند. همچنین آقا بزرگ طهرانی احتمال داده است کتاب التذكرة والتبصرة، که یکی از مآخذ مهم تاریخ بیهق است، بد و منسوب باشد.

مللبع

- عبدة الطالب، ص ۱۷۲-۱۷۶ / یتیمه الدهر، ص ۳۲۸-۳۳۰ / الدریمة الى تصانیف الشیعه، ج ۹، ص ۲۶، ش ۱۵۳، ج ۲۶، ص ۱۸۷ / ش ۹۳۲ / دائرة المعارف تشیع، ج ۱، ص ۳۴۲ / دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۶۴ / وفیات الاعیان، ج ۱، ص ۱۱۲ / کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۱۸۱ / بیضای المکنون، ج ۲، ص ۱۳۱ / الاعلام، ج ۱، ص ۲۰۸ / معجم المؤلفین، ج ۲، ص ۶۱ / الکنی والالقاب، ج ۲، ص ۹۴۱

احمد بن محمد بن بطّه (؟-ح ۳۴۵)

ابو طبیب، محدث شیعی در اواسط سده چهارم هجری، شرح حالت در هیجیک از منابع معتبر نیامده است. نخستین منبع آگاهی ما از او گزارشی است که شیخ طوسی در الاماکنی نقل کرده و در این گزارش، برخی از سناتان و شاگردان او را ذکر کرده است. بنابراین، از ولادت و وفات او آگاهی نداریم. پدرش محمد بن جعفر بن احمد بن بطّه قمی (م.ب ۳۱۷ ه) از روایان سرشناس شیعه و شاگرد ابوعبدالله برقی (م ۲۸۰ ه) بود. جذش ظاهرآ ابوالحسن احمد بن ابی اسحاق بطّه مدائیش بود که این هلال ثقی (م ۲۸۳ ه) در اصفهان از او حدیث شنید. وی ظاهرآ در قم پژوهش یافت. اما در اینکه آیا از زیردستان پدرش بود، سخن فاطئی نمی‌توان گفت.

از معاصران او، احمد بن هارون فامی، حسن بن حمزه علوی طبری (م ۳۵۸ ه)، جعفر بن محمد بن مسرور و علی بن حاتم فزویی بودند که از شاگردان پدرش به شمار می‌آمدند. ولی از ارتباط او با این افراد و شاگردی او نزد پدرش، گزارشی در دست نیست. در منابع حدیثی نیز وی حتی یک حدیث از پدرش نقل نکرده، اما در برخی از روایات، وی از کسی به نام «خبرگاتب» نقل حدیث کرده است. همچنان وقتی پدرش از قم به بغداد عزیمت نمود و در محل «نویختیه» منزل گرفت، از همراهی او با پدرش خبری گزارش نشده است. با این همه، این اندازه معلوم است که وی به عراق سفر کرد و در آنجا به نشر احادیث اهل بیت علیهم السلام پرداخت و شاگردانی همچون ابوالحسن محمد بن احمد بن عییدالله منصوری (استاد تلمکبری) و ابومحمد حسن بن محمد بن یحیی فحام

(استاد شیخ طوسی) از او حدیث شنیدند.

درباره او گفته شده است، وی هنگام زیارت امام هادی و عسکری در سامرا، هیچ‌گاه وارد بارگاه نمی‌شد، بلکه از پشت دریچه، آن دو امام را زیارت می‌نمود. اما یک‌بار در روز عاشورا، گویا صدای امام مهدی (عج) را شنید که به او اذن دخول دادند، از او هیچ اثر تأثیری معرفی نشده است.

منابع

رجال النجاشی، ص ۳۷۲، ش ۱۰۱۹ / طوسی، الامالی، ص ۵۵۸ و ص ۲۹۹، ح ۵۹۰
الغارات، ص ۲۵ / بشاره المصطفی، ص ۲۲۴، ح ۴۹ / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۴۲

احمد بن محمد بن حضرت (۴- ب ۳۵۳ ق)

ابرهلی صولی بصری از راویان معتبر شیعه و استاد شیخ مفید بود. نسبت «صلوی» یا بدین دلیل به او داده شده است که نیار او به مردمی از ترک‌ها برمن گردد که نامش «صرل» بود و یا بدین سبب است که نیاکان او اصالتاً اهل روستایی به همین نام در شرق نیل (مصر آدنی) بودند. تاریخ و محل ولادت او معلوم نیست، اما شواهد موجود نشان می‌دهند که وی در بصره پرورش یافت و احتمالاً در همانجا به دنیا آمد. از تاریخ وفات او نیز اطلاعی نداریم، ولی در سال ۳۵۳ ه (در اوآخر عمرش) وارد بغداد شد و شیخ مفید در مسجد «پرانا» احادیثی از او گرفت. پناهراین، وفات او پس از این تاریخ بوده است.

وی اهل بصره بود و در آنجا به استماع حدیث پرداخت و یک عمر با عبد‌العزیز جلودی بصری (م ۳۳۲ ه) مصاحب بوده و نزدش شاگردی کرد. سپس

در نواخر عمر، وارد بنداد شد و با اندوخته‌های فراوانی که داشت، حلقة درسی تشکیل داد و شاگردان زبادی از اوی اخذ حدیث نمودند. نجاشی وی را راستنگو و روایت‌هایش را آرام بخش توصیف می‌کند، هرچند گاهی از روایان ضعیف نیز نقل حدیث می‌کند. شیخ طوسی نیز در کتاب الفهرست، او را تأیید نموده و در کتاب رجالش، وی را از جمله روایانی قرار داده که به طور مستقیم از ائمه اطهار^{۲۶} روایت نکرده‌اند. عنانه حلبی و ابن داود نیز نام او را در قسم اول رجال خود - که مخصوص روایان معتبر است - ذکر نموده‌اند. استادان او عبد العزیز بن یحیی جلوردی بصری و محمد بن حسین طائی بودند.

از جمله شاگردان روایی او، ابوعبد الله محمد بن محمد بن نعمان معروف به «شیخ مفید» (م ۴۱۳هـ)، ابوالفرج محمد بن موسی قزوینی و ابوعبد الله احمد بن محمد بن عیاش جرهی (م ۴۰۱هـ) بودند. همچنین سید محمد حمیری از دیگر شاگردان روایی او بود که همه آثار و نوشته‌هایش را روایت کرده است. وی تأثیفات چندی داشت که مهم‌ترین و بزرگ‌ترین آنها کتاب اخبار ناطمه^{۲۷} است و او این کتاب را بر شاگردش ابوالفرج محمد بن موسی قزوینی املا کرده است.

مراجع

- رجال النجاشی. ص ۸۴ ش ۲۰۲ / رجال الطوسی. ص ۴۱۷ ش ۶۰۲۲ // الفهرست. ص ۷۸.
 ش ۹۵ // مکالم العلماء. ص ۵۵ ش ۸۶ / خلاصة الآقوال. ص ۶۷ ش ۲۲ // اپساح الاشباء.
 ص ۱۰۱ ش ۶۱ / رجال ابن داود. ص ۴۲ ش ۱۱۹ // اهل الامر. ج ۲. ص ۲۳ ش ۵۹ / سمع
 رجال الحديث. ج ۳. ص ۲۰ ش ۸۳۶ / طبلات اصلاح الشيعة. ج ۱. ص ۴۲ // الدریسه الى
 تصانیف الشیعه. ج ۱. ص ۳۴۳

امحمد بن محمد بن حسن بن مزار خبیثی حلبي الطاکي (٣٣٤-٩ ق)
ابویکر، معروف به «صنوبری»، از شاعران اهل بیت ~~الله~~ کنیه‌اش در الفدیر،
«ابوالقاسم» و «ابوالفضل» نیز آمده است. از او درباره شهرتش به «صنوبری»
سؤال شد، در جواب گفت: پدر بزرگ من حسن از بزرگان «بیت الحکمه» در زمان
مأمون بود و در مناظره‌ای که بین او و دیگران در حضور مأمون انجام شد، سخنان
نیکو و تیزهوشی او موجب شد تا به وی لقب «صنوبری» بدهدند.
از تاریخ ولادت او، اطلاعی در دست نیست. ولی وفات او به سال ٣٣٤ هـ و
احتمالاً در دمشق اتفاق افتاد. وی اهل «حلب» از بلاد شام بود و از آنجا وارد
عراق شد و نزد استادان و بزرگان ادب، جلوس نمود و پس از چندی اشعار او
مورد توجه امرا و وزرا واقع شد و مدایح او در وصف ایشان، مقبولیت پیدا کرد. اما
وی در عراق نماند و به حلب بازگشت و در دمشق با سیف الدوله حمدانی
(م ٣٥٦ هـ) مصاحب شد.

وی شاعری مجید و دارای طبعی بلند بود و هرگز برای اخذ جایزه شعر
نمی‌سرود. زیانش را از بدگویی دیگران حفظ می‌کرد و بیشتر اشعار خوبش را به
وصف جویبارها، باغ‌ها و شکوفه‌های آن اختصاص می‌داد. از این‌رو، اشعار او به
روضیات صنوبری نیز شهرت دارند. با اینکه بیشتر سروده‌های او درباره طبیعت و
زیبایی‌های آن هستند، اما تأثیری در این زمینه، کمتر با کسی مناظره می‌کرد. این
عماد در شذرات الذهب و این شاکر در فواید الولیات (بدون اشاره به اشعار او
درباره اهل بیت ~~الله~~) سروده‌های او را به «ذروة علیا» (اوج فنه) تشبیه نموده‌اند.
اشعار زیبا و روان او با معانی بلندشان، موجب شدند تا به او لقب «حبیب اصفر»

بدهنند، در مقابل ابوتمام حبیب بن اوس طائی (م ۲۳۱ ه) که «حبیب اکبر» لقب دارد. وی همچنین اشعار زیبایی (قریب ۱۰۴ بیت) در توصیف شهر حلب (زادگاه خود) دارد که به گفته بستانی در دائرة المعارف، نظیر آن را تاکنون کسی نسروده است. این اشعار در معجم البلدان (ج ۲، ص ۲۸۶) آمده‌اند.

ابن شهرآشوب وی را از شعرای اهل بیت علیهم السلام معرفی کرده و پس از اینکه مناظره وی با ابوالعلاه معزی را خاطرنشان کرده، بسیاری از اشعار او را در کتاب مناقب آل ابی طالب علیهم السلام آورده است. مرحوم سید هاملی در اهیان الشیعه، پس از اینکه شرح حال مبسوطی از او ارائه داده و ۴۰۰ بیت از اشعار او را آورده، درباره تشیع او، هیچ تردیدی به خود راه نداده است. مسلمان امینی نیز وی را شاعری شیعی معرفی کرده و شرح حال او را همراه اشعارش آورده است. برخی از اشعار او درباره اهل بیت علیهم السلام چنین است:

حبت النبی محمد و ولیه	مع حب فاطمه و حب بنیها
أهل الکسام الخمسة الغرر التي	یبنی العلا بعلهم بآبیها
ارجو شفاعتهم فتلک شفاعة	بلند برد رجانها راجیها

وی در بعضی از اشعار خود، با اشاره به حدیث معروف «منزلت»، مقام و شأن حضرت علی علیهم السلام در برابر بیامبر را همچون مقام هارون نسبت به حضرت موسی علیهم السلام تشییه نموده و سپس در وصف آن حضرت گفته است: علی کسی است که به سوی دو قبله نماز گزارد، در حالی که مردم کور و کر بودند. کسی جز همسرش همانی او نیست. و کسی را نتوان با دو فرزندش فیاس نمود. پس کسی که محبت اینها را در ضمیر خود دارد، داخل نور بهشت است، و کسی که کینه آنها را در دل دارد اهل آتش است.

وی همچنین در بخشی از سرودهای خود، به واقعه «عاشورا» اشاره می‌کند و

اشعار سوزناکی می‌سراید:

هذا قتيل الاشقياء وذا قتيل الادعاء

يوم الحسين هرقفت دمع الارض بل دمع السماء

يوم الحسين تركت باب العزّ مهجور الفنانه

يا كربلاه خلفت من كرب علی ومن بلاه.

(ترجمه: این کشته اشقيا و دیگری کشته دعوت‌کنندگان است. ای روز حسین! اشک زمین و آسمان را روان ساختی. ای روز حسین! راه عزّت و شرف را به مهجوړیت و فنا سپردی. و نواحی کربلا تنهای رنج و بلا برایم به بادگار گذاشتی).

وی اشعار را تا به اینجا می‌رساند که «وی را از چشیدن آب منع کردند که خود هرگز طعم آب را نچشند»

از اشعار او به خوبی بیدارست که وی شبخته اهل بیت مظلوم بود، و از اینکه ذہبی و ابن شاکر و ابن صماکر و برخی دیگر از دانشمندان اهل ستّت هیج اشاره‌ای به تشیع و محبت وی نسبت به خاندان پیامبر مظلوم نکرده‌اند، دلیل موجهی سراغ نداریم.

از استادان او، در منابع چیزی گفته نشده، اما ممکن است وی زمان این رومی بخدادی (م ۲۸۳ هـ) و بختی طائی (م ۲۸۴ هـ) را درک گرده باشد. از معاصران او، ابویکر صولی (م ۳۳۵ هـ) خبر ارزی (م ۳۲۷ هـ) و ابوالحسن علی بن محمد معنوی بودند. وی همچنین با ابوطیب متنبی (ت ۳۰۳ هـ) نیز دیدارهایی داشت که در یک بار، ملاقات آن دو با استهزا و نقد اشعار همیگر سپری شد. ولی رابطه آنها با یکدیگر صمیمانه بود. ابوطیب بیشتر با فرزندش ابرعلی حسین بن احمد رابطة دوستی داشت و گاهی با او شوخی‌های ملیحی می‌کرد که نعالیین در یتیمه‌الدهر یک

نمونه از آنها را آورده است. از دوستان دیگر او، کشاجم شاعر (م ۳۵۰ یا ۳۶۰ ه) بود که در ستایش از صاحب شرح حال و نیز هنگامی که یکی از دختران صنیری را وفات کرد، در تعزیت او اشعاری سرود.

به گفته علامه امینی، محمود بن حسین بن سندي بن شاهک، معروف به «کشاجم»، یقیناً دارای مذهب شیعه بود و رفاقت او با ولی نشانه گراپیش شیعی صاحب شرح حال است. (الغدیر، ج ۳، ص ۳۷۲)

به گفته سمعانی، از کسانی که روایتگر اشعار اوست، ابوالحسن محمد بن احمد ابن جمیع غسانی است که یک مجلد از سرودهای او را در حلب روایت کرده است. از او یک اثر باقی مانده که به دیوان صنیری مشهور است. به گفته ابن ندیم، دیوان اشعار او توسط ابویکر صولی شترنجی در ۲۰ ورقه جمع آوری و تنظیم گردید که بدین سان، (طبق قرارداد ابن ندیم) چون هر صفحه از ورقه ۲۰ بیت است، بدین روی، اشعار او بالغ بر ۴۰۰ بیت می‌گردد. دیوان مذکور برای نخستین بار، به صورتی مستقل و با اضافات و ملحقات، در سال ۱۳۶۳ ه توسط محمد طاهر سماوی جمع آوری و با خط او نوشته شده است.

منابع

- اہب الشیعۃ (طبع بزرگ). ج ۲. ص ۹۵ / متناسب آل ابی طالب علیه السلام. ج ۲. ص ۱۴۷. ج ۳. ص ۲۵.
- ۱۶۷ و ۹۹ و ۲۶۹ / الدریۃ الى تصانیف الشیعۃ. ج ۹. قسم دوم. ص ۶۲۰ / بحار الانوار. ج ۹۵.
- ص ۲۵۲ / العوالم. ص ۵۵۷ / الصدیر. ج ۳. ص ۳۶۷ به بعد / تاریخ مدینة دمشق. ج ۵.
- ص ۲۳۹ به بعد. ش ۱۳۰ / ابن نجاش، تاریخ بغداد. ج ۹. ص ۹۲، ش ۹۰۲ / الاصلام. ج ۱.
- ص ۲۰۷ / مجمع المؤلفین. ج ۲. ص ۹۱ / الانساب. ج ۳. ص ۵۵۹. ذیل «صنیری» / البداية و النهاية. ج ۱۱. ص ۱۳۵.

احمد بن محمد بن حسن عامری بردعی (۳۴۷ق - ۹ق)

احمد، راوی و محدث نیمة نخست سده چهارم هجری، که کنیه‌اش در منابع نیامده، اما برخی از صاحب‌نظران برآورده که نام کاملش ابوالحسن احمد بن حسن ابن سکن عامری بردعی است. از نسبت «عامری» استفاده می‌شود که وی اصالتاً عرب و از نسل «بنی عامر» بود که در زمان پیامبر ﷺ در مکه سکونت داشتند. لقب «بردعی» در زبان فارسی به معنای «پرده‌دار» است. گویا برخی از پادشاهان فارس پرده‌های اسیر را در محلی نگهداری می‌کردند و اصطلاحاً اهل آنجا را «بردعی» لقب می‌دادند.

وی دوران کودکی را در ژادگاهش سهری کرد و پس از چندی به بغداد آمد و از کسانی همچون یعقوب بن عبد العزیز زهری و دیگران نقل حدیث نموده است. وی همچنین در بغداد مجلس درسی داشت و شاگردانی نیز تربیت نمود که این امر حاکی از اقامت طولانی او در بغداد است. اما از اینکه آیا وی تا آخر عمر در بغداد بوده، خبری گزارش نشده است. ممکن است حدیثی که شیخ صدوق (م ۳۸۱ه) از شاگردش ابن جراده بردعی (۳۴۸ه) در رجب ۳۴۷ه در ری از او نقل کرده، گواه این باشد که وی در اوآخر عمر، به ایران آمده و در ری مسکن گزیده باشد. درباره تنشیع او، هرچند مدرک قابل استنادی در دست نیست، ولی روایات او در منابع حدیثی شیعه و همچنین اعتقاد شیخ صدوق بر گفته‌های او، می‌تواند سلامت اعتقاد او را ثابت کند.

وی از استادانی همچون ابراهیم بن عیسیٰ بن صید سدویسی، حسین بن سعید اهوازی و هارون بن سعید ایلی نیز روایت دارد. از شاگردان او، محمد بن احمد بن

علی اسدی معروف به «ابن جراده بردی» و هارون بن محمد بن هارون موصی
بودند. وی دارای اثر تأثیفی نبوده است.

منابع

الخصال. ص ۱۱۲.ح ۱۱۲ و ص ۷۹.ح ۱۲۸ و ص ۶۴۱.ح ۲۰ / صدوق.الأمالی. ص ۲۹۷.
ح ۲۲۲ / رجال النجاشی. ص ۶۰.ش ۱۳۷ / طبقات اعلام الشیعة. ج ۱.ص ۴۳ / تاریخ بغداد
ج ۵.ص ۱۹۰.ش ۲۶۳۴ / معجم البلدان. ج ۱.ص ۳۷۹.ذیل کلمه «برذعه».

احمد بن محمد بن حسین الادی (؟-ح ۳۵۰ق)

محمد شیعی در اواسط سده چهارم که کنیه اش در منابع ذکر نشده است، وی از شاگردان محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (م.ح ۳۲۸ق) بود. بنابراین، وی با شاگردان دیگر عیاشی مانند حبیر بن محمد بن نعیم سمرقندی (م.ب ۳۴۰ها) و محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی (م ۳۶۳ها) در یک طبقه است. از این رو، وفات او تقریباً در اواسط سده چهارم روی داده است. شیخ طوسی ضمن اینکه وی را از غلامان و شاگردان عیاشی معرفی کرده، او را از جمله راویانی قرار داده که پس از عصر ائمه اطهار^{تبریز} می زیسته و از امامان معصوم^{تبریز} به طور مستقیم نقل حدیث نکرده‌اند.

وی ظاهراً - چنان‌که از نسبت «ازدی» برمن آید - اهل کوفه بود و پس از ورود عیاشی به کوفه (در ۲۶۰ها)، وی محض او را درک تکری و در مجلس درس او حاضر شد. شاید وی ملازمت با عیاشی را رها نکرده و زمانی که عیاشی از کوفه

به بنداد عزیمت نموده، وی نیز در آنجا نزد او به تکمیل اندوخته‌های خویش پرداخته باشد، اما با توجه به روش نبودن سوابق علمی او، معلوم نیست که وی در آنجا تا چه مرحله‌ای مدارج علمی را طی نموده و چه شاگردانی زیر دست او پرورش یافته‌اند، چنان‌که از تأییفات او نیز خبری گزارش نشده است.

مراجع

رجال الطوسی، من ۷۰۲، ش ۵۹۳۵ / نند الرجال، ج ۱، من ۱۵۴، ش ۳۰۷ / جامع الرواۃ، ج ۱، من ۶۳

احمد بن محمد بن حسین بن حسن بن دل قمی (۳۵۰-۴۳۵ق)

محمدت، فقیه، مفسر شیعی و مصنف یکصد کتاب که تاریخ ولادتش در دست نیست، ولی وفات او به سال ۳۵۰ ه (احتمالاً در قم) روی داد. وی فرزندی داشت به نام «محمد» که کتاب الاعتقاد را برای او نوشت و این نشان می‌دهد که پسرش اهل دانش بود. وی با اینکه کتاب‌های فراوانی تصنیف کرده و نجاشی فربیت هشتاد عنوان کتاب از او برشمرده، اما هیچ اطلاعی از زوایای زندگی و کیفیت تحصیل او در دست نیست، چنان‌که از شاگردان و استادان او نیز هیچ گزارشی دیده نمی‌شود. روایتگر کتاب‌های او ابوعلی احمد بن علی است که از او نیز در منابع رجالی، هیچ گزارشی ندیده‌ایم.

این نام را تنها در یک مورد مشاهده می‌کنیم که از محمد بن حسن بن ولید قمی (م ۳۴۳ ه) روایت کرده است. (طبقات اعلام الشیعیة، ج ۱، ص ۳۱) اگر روایتگر او با روایتگر محمد بن حسن بن ولید متعدد باشد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که وی در قم زندگی می‌کرده، اما معلوم نیست که وی پس از این، همچون

برخی از محدثان قم، به کوفه هجرت کرده است یا نه. از لقب «قمشی»، که به او داده شده است، می‌توان حدس زد که وی مدت زیادی در قم بوده است.

نگاشی پس از اینکه کتاب‌های او را منتشر است گردیده و تاریخ وفات او را یادآور شده، درباره وثائق او همچوئی اظهار نظری نکرده است. رجال‌شناسان متأخر به استناد اینکه ابن‌داود نام او را در قسم اول رجال خود ذکر نموده، وی را فردی «خوب و راستگو» معرفی کرده‌اند. برخی از مناخران اهل سنت نیز وی را «فضل و امامی» معرفی کرده‌اند. (الاعلام، ج. ۱، ص ۲۰۸) از برخی از کتاب‌های او مانند کتاب المثالب، کتاب السنمه، کتاب المعجزات و کتاب الدلائل (درباره معجزات ائمه اطهار^{بیان}) نیز می‌توان استفاده کرد که وی از دانشمندان بزرگ امامیه بوده است.

وی در تمام ابواب فقهی (بنجاه باب) کتاب نوشته است. همچنین در زمینه تفسیر، رجال و اعتقادات نیز تأثیراتی داشته است. برخی از کتاب‌های او کتاب الوصوه، حج، زکات و سایر ابواب فقهی، کتاب الطبقات، کتاب القضايا، کتاب الخصائص، کتاب التفسیر، خلق العرش، شواهد امیر المؤمنین^{علیه السلام} و الحضائمه، کتاب المناقب و کتاب المثالب هستند. اکنون نه تنها همچ یک از تأثیفات او در دست نیست، بلکه همچ روایتی از او در منابع به چشم نمی‌خورد و شاید به همین دلیل، شخصیت او در هاله‌ای از بُهم افراط گرفته است.

منابع

- رجال النجاشی، ص ۸۹، ش ۲۲۳ // بفتح الاشباء، ص ۱۰۶، ش ۷۲ / رجال ابن‌داود، ص ۴۳.
- ش ۱۲۰ / جامع الروا، ج ۱، ص ۶۳ / نظیح المقال (حجری)، ج ۱، ص ۸۲ ش ۴۹۲ / طرائف المقال، ج ۱، ص ۱۵۸، ش ۷۸۹ // الاعلام، ج ۱، ص ۲۰۸ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۴۹ / مجمع رجال الحديث، ج ۳، ص ۲۶، ش ۸۵۲، ج ۱۶، ص ۲۲، ش ۱۶۳.

احمد بن محمد بن حسین بن سعید بن عثمان قرشی (۴-ق ۳۳۳ق)
ابن عبدالله، محدث شیعی در اوایل سده چهارم هجری، نامش با عنوان احمد
بن حسن (حسین) بن سعید نیز آمده است. بنابراین، در اینکه نام پدرش
«محمد» است یا «حسن»، تردید وجود دارد. طوسی در رجال خود، نام پدرش
را «محمد» و در الفهرست خود، «حسین» آورده است. نجاشی نیز نام پدر او
را «حسن» ذکر کرده است. درباره تاریخ ولادت و وفات او، تنها با توجه به
شاگردی ابن عقدہ نزد او، می‌توان گفت: وی پیش از وفات ابن عقدہ، درگذشته
است.

وی اصالتاً عرب و از نسل قریشیان اموی تبار مکه بود که بسیاری از آنها در
کوفه اقامت گزیدند. از خانواده و محل بروزش او گزارش نرسیده است، اما قراین
نشان می‌دهند که وی در کوفه و بغداد به فراغیری علوم حدیث اشتغال داشت.
شیخ مفید (م ۴۱۳هـ) در الامالی خود، با دو واسطه از او با عنوان احمد بن حسین
بن سعید قرشی، گزارش غسل و نکفین بدین مبارک پیامبر اکرم ﷺ توسط
حضرت علیؑ را نقل کرده که وی از پدرش روایت نموده و این حاکی از آن
است که پدرش از روایان حدیث بوده و احتمالاً در بروزش علمی او نقش داشته
است. از شاگردان او، احمد بن محمد بن سعید بن عقدہ (م ۳۳۳هـ) و عبدالله بن
یحییٰقطان بودند.

از آثار او، کتاب التوادر معرفی شده که برخی از صاحب‌نظران ابن کتاب را یکی
از «اصول چهارصدگانه» به شمار آورده‌اند. «اصول چهارصدگانه» مجموعه
کتاب‌های پایه‌ای هستند که معارف شیعه در آنها جمع آوری شده‌اند.

منابع

رجال النجاشی، ص ۹۱، ش ۲۲۷ / رجال الطوسی، ص ۴۱۶، ش ۶۰۱۳ / رجال اہن ماءد،
 ص ۴۳، ش ۱۲۱ / نلد الرجال، ج ۱، ص ۱۵۴، ش ۳۰۹ / معجم رجال الحديث، ج ۲، ص ۸۱
 ش ۲۹۱ / مفید الامالی، ص ۱۰۲، ح ۹.

احمد بن محمد بن حمدان مکتب (۴-ح ۳۵۵ق)

محمد شیعی اواسط سده چهارم که کنیه اش در منابع ذکر نشده است.
 لقب «مکتب» (بر وزن مصدق) شاید از آن روی به او داده شده که وی
 دارای خطی خوش بود و در نویسنده‌گی مهارت داشت. شیخ صدوق (م ۲۸۱ه)
 از شاگردان او بود و حدیث «مراوح» پیامبر ﷺ را از او شنید. بنابراین،
 وفات او در اواسط سده چهارم (ح ۳۵۵ه) اتفاق افتاده است. در اینکه
 وی اهل کجا بوده و حیات علمی خود را چگونه به سر آورده، خبری گزارش
 نشده است.

از استادان او، ابو عبدالله بن عبد الرحمن صفار بود که شرح حال او نیز در منابع
 نیامده است. از او کتاب یا رساله‌ای معرفی نشده است.

منابع

صدوق، الامالی، ص ۲۴۹، ح ۲۷۴ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۴۴

احمد بن محمد دینوری سرّاج (ح ۲۱۷-ح ۳۰۰ق)

ابوالعباس، ملقب به «استونه» یا «آستاره»، محدث شیعی او اخیر سده سوم هـ در دوره غبیت صنرا می‌زیست و در آغاز آن (۲۶۰ هـ) فردی میان سال بودا زیرا وی در تاریخ مذکور، از چهره‌های بر جسته «دینور» و پاسخگوی خواسته‌های مردم آنجا بود. به گفته خود او، وی دو سال پس از وفات امام حسن عسکری (ع) (۲۶۰ هـ) از اربیل به سوی دینور به قصد زیارت خانه خدا حرکت کرد. شیعیان دینور از آمدن او به این شهر، به هم‌دیگر بشارت می‌دادند و پس از ورود او به آنجا، گرد او جمع شدند و شانزده هزار دینار طلا تسلیم او کردند تا به دست نایب والی امام حسن عسکری (ع) بر ساند. گزارش مذکور حاکی از آن است که وی در آن زمان، از وجاهت لازم برخوردار بود و ظاهرآ دوران میان سالی (قریب ۴۵ سالگی) خود را سپری می‌کرد. بنابراین، تولدش می‌باشد حدود ۲۱۷ هروی داده باشد. درباره وفات او نیز گزارش دقیق وجود ندارد، ولی این اندازه روش است که وی تا ۳۰۰ هـ حیات داشت و در برگشت از زیارت مشهد رضوی، در ایام فرمان‌روایی جعفر بن حسن ناصر وارد آمل (مرکز طبرستان) شد.

وی اصالتاً ایرانی و اهل دینور، یکی از شهرهای ناحیه «جبل» نزدیک «فرمیسین» (کرمانشاه) بود که با همدان قریب بیست فرسخ فاصله دارد. همچنین از لقب «آستاره» یا «استونه» استفاده می‌شود که وی ارتباطاتی با مردم ترک نشین «آستاره» داشته است. وی احتمالاً پیش از آنکه به عراق عزیمت کند، بخشی از تحصیلات خود را در ایران به انجام رساند و ظاهرآ در کنار درس، به کار سرّاجی

نیز مشغول بود. به همین دلیل، او را «سراج» لقب داده‌اند.

وی سبسب وارد کوفه شد و نزد استادان بزرگی همچون حسین بن سعید اهوازی (م.ب ۲۵۷ه) و علی بن حسن بن علی بن فضال کوفی (م ۲۹۰ه) به فراگیری علوم حدیث اشتغال یافت. وی همچنین مسافرت‌هایی به بغداد و سامراء نیز داشت، اما معلوم نیست وی در این شهرها اقامت تحصیلی داشته یا خیر. از شاگردان او، حسن بن حمزة بن علی طبری (م ۳۵۸ه) و احمد بن محمد بن سعید بن عقده (م ۳۳۳ه) بودند. از او همچ اثر نالیفی گزارش نشده است.

منابع

- رجال النجاشی، ص ۵۹. ش ۱۳۷ / رجال الطوسی، ص ۴۰۷. ش ۵۹۲۲ / نعمانی، الغیبة.
 ص ۱۴۵. ح ۲ / رسالة فی المهر، ص ۱۸ / دلائل الامامة، ص ۵۱۹. ح ۴۹۲ / مسندruk الوسائل.
 ج ۱۲. ص ۲۹۵. ح ۱۴۱۲۵ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۴۴.

احمد بن محمد بن رمیم مرزوqi نفعی بصری (؟-ح ۳۴۵ق)

محمد شیعی در اواسط سده چهارم که کنیداش در منابع ذکر نشده، از شاگردان ابوعلی محمد بن همام اسکافی (م ۳۶۶ه) بود. بنابراین، وفات او پس از این تاریخ اتفاق افتاده است. از تاریخ تولد و زادگاه او اطلاعی نداریم. شیخ طوسی نام او را در ردیف محدثان امامیه برشمرده و او را از جمله روایانی قرار داده که به طور مستقیم از امامان شیعه نقل حدیث نکرده‌اند.

در منابع رجالی، از او با نسبت «مروزی» و «انسخی» یاد شده است. از این‌رو، ممکن است وی اصلتاً اهل بمن از تیره «نخع» (بر وزن نبا) یکی از شاخه‌های قبیله «مذحج» بوده باشد، اما چون مدتی در «مرو» به سر می‌برد، لقب «مروزی» گرفته است.

درباره سوابق علمی او، هرچند در منابع رجالی گزارشی دیده نمی‌شود و از استادان بغدادی او تنها محمد بن همام را می‌شناسیم، اما تحقیقات حاکی از آن هستند که وی در دو شهر بصره و بغداد نیز به فراگیری علوم حدیث اشتغال داشته و حتی شاگردانی نیز تربیت نموده است. از شاگردان او در بصره، ابوالعباس احمد بن علی بن نوح سیرافی (م ٤١٠ هـ) بود که دست کم بین سال‌های ٣٤٢ تا ٣٥٢ در بصره اقامت دائم داشت و یا در حال رفت و آمد بدان بود. اکنون در منابع حدیثی اثری از روایات او نیست. بنابراین، شناسایی استادان و شاگردان دیگر او امکان پذیر نیست. همچنین وی به دلیل نداشتن اثر تألیفی، نامش در فهرست نجاشی نیامده است.

منابع

- رجال الطرسی، ص ٤١٣. ش ٥٩٨٧ / معجم رجال الحدیث، ج ٣. ش ٨٦٧ / جامع الرواۃ، ج ١، ص ٤٦ / طبلات اعلام الشبیة، ج ١، ص ٩٦

احمد بن محمد بن زیاد همدانی (ح ٢٨٥ - ب ٣٥٤ ق)

ابرهلی، نک. احمد بن زیاد بن جعفر همدانی، (ص ٧٩ از همین کتاب)

احمد بن محمد بن سعی شیعی کوفی (۴-۳۵۷ق)

ابویکر، معروف به «ابن ابن دارم کوفی»، فقیه، حافظ و محدث شیعی بود که درباره تاریخ تولدش گزارشی در منابع نیامده است. اما زادگاهش در کوفه بود. درباره وفات او نیز گزارش‌ها مختلف هستند. ذہبی در تذكرة الحفاظ، وفات او را ۳۵۲هـ و به نقلی، ۳۵۱هـ اعلام کرده، اما ابن حجر در لسان المیزان، آن را ۳۵۷هـ گزارش نموده است. وی اصلتاً اهل کوفه از تیره «بنی دارم» شاخه‌ای از «بنی تمیم» از فیبلة «عدنان» بود. سلسله اجداد او به دارم بن مالک بن حنظله منتب است. وی در کوفه پرورش یافت و روزگار درازی در این شهر اقامت داشت. مدتی در بغداد به سر برد و در آنجا ظاهر^۱ از موسی بن هارون احادیثی شنید، هرجند خطب بمندادی از اقامت تحصیلی او در بغداد گزارشی نقل نکرده است.

از معاصران او در کوفه، ابوالعباس بن عقده (م ۳۲۳هـ) بود که با هم به فراگیری حدیث نزد احمد بن موسی بن اسحاق تمیمی (م ۲۸۶هـ) و حسن بن حبیش بن یحیی کوفی (م ۳۰۳هـ) اشتغال داشتند. وی در کوفه نزد بسیاری از بزرگان عصر خود، حدیث شنید و روایات فراوانی در خطر سپرد. تا آنجا که او را «حافظ» و «مستند» لقب داده‌اند. ذہبی در یک گزارش تعصب‌آمیز، ضمن اینکه وی را «شيخ گمراه» معرفی نموده، می‌نویسد: «وی در بیشتر عمر خود، دارای اعتقادی سالم بود، اما در آخرالایام، از این اعتقاد رجوع نمود و به مثالب و مطاعن سلف پرداخت و شاگردان او را می‌دیدم که حدیث لکذدن عمر بر فاطمه و سلطنت محسن را نزد او فرامی‌گرفتند». وی همچنین حدیث چگونگی عبور حضرت فاطمه[ؑ] از قیامت را، که با سندی صحیح نقل شده، گزارش نموده، اما ذہبی این حدیث را جعلی و ساختگی معرفی کرده است. بسیاری از احادیث او درباره

فضیلت حضرت علیؑ و ظهور مهدی آخرالزمانؑ هستند و حدیثی نیز در باب «أهل کساد» دارد که در آنجا به فضیلت اهل بیتؑ اشاره نموده است. وی در علوم حدیث، بسیار ماهر و وزیردست بود و در کوفه شاگردان زیادی از علمای شیعه و اهل سنت در مجلس درسشن شرکت داشتند. از جمله آنها، شیخ تلمکبری (م ۳۸۵ هـ) بود که در ۳۲۳ هـ پس از آن، در کوفه از او حدیث شنید و اجازه نقل آنها را از وی دریافت نمود. همچنین ابوعبدالله حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ هـ)، ابویکر احمد بن حسن حیری شافعی (م ۴۲۱ هـ) محمد بن جعفر تبیین (م ۴۰۲ هـ - معروف به «بن نجاش» و مؤلف کتاب تاریخ کوفة) و ابوالحسن دارقطنی (م ۳۸۵ هـ) از دیگر شاگردان او در کوفه بودند.

وی به دلیل اینکه بیشتر عمرش را با گرایش‌های اهل سنت به سر آورد، از استادان شیعی اش کسی شناخته شده نیست، اما از استادان سنتی اش، می‌توان نخست عمومی او هناد بن سری صفیر دارمن (م ۳۳۱ هـ) را نام برد و سپس به افرادی همچون محمد بن هنمان بن ابی شیبہ کوفی (م ۲۹۷ هـ) محمد بن عبد الله بن سلیمان حضرتی کوفی ملقب به «عطین» (م ۲۹۷ هـ)، محمد بن علی بن ابراهیم مروزی (م ۳۰۶ هـ) ابراهیم بن عبد الله عبسی قصار، ابوعبدالله حسین بن محمد بجلی و بسیاری دیگر اشاره نمود. از کتاب‌های او، ذکری در منابع نیامده، اما بنا به گفته ذہبی، وی کتابی در انحطاطات برخی از صحابه تألیف نموده است.

منابع

- طوسی، القیۃ، ص ۱۷۸، ج ۱۳۵ / رجال الطوسی، ص ۵۹۶، ش ۴۱۱ / طبقات اعلام الشیعۃ.
- ج ۱، ص ۴۶ / نیکیش اللذیہر، ج ۱، ص ۵۴۹ / شواهد النزیل، ج ۱، ص ۱۰۹، ج ۱۲۲، ح ۱۰۹ و ص ۳۸۷، ح ۲۰۷، ج ۲، ص ۹۹، ح ۷۲۵ / سیر اصلاح النبلاء، ج ۱۵، ص ۵۷۹، ش ۳۴۹ / الانساب، ج ۲، ص ۲۴۰، ذیل «دارمن».

احمد بن محمد بن سعید بن عقدہ (۴۲-۳۴۹ق)

ابوالعباس، معروف به «بن عقدہ کوفی»، از محدثان و حافظان مشهور شیعه (زیدی جارودی). در سال ۲۴۹ ه در کوفه متولد شد و در هفتم ذی قعده سال ۳۳۲ ه در کوفه دعوت حق را تبیک گفت. برخی نیز بفات او را به سال ۳۲۳ ه نوشته‌اند. وی از موالی بنی هاشم بود و جد اعلای او «عجلان» اهل همدان بود. پدرش محمد عقدہ معلم قرآن در کوفه و دارای خطی خوش بود و ضمن این کار، به حرفة صحافی نیز اشتغال داشت. ظاهراً وی نیز از موقعيت شغلی پدرش استفاده می‌کرد و اوراق و نوشته‌هایش را (که به ششصد بار شتر می‌رسید) در آنجا صحافی می‌کرد. فرزند او ابونعمیم محمد بن احمد بن عقدہ از روایان و حافظان حدیث بود و تلمذکبری در زمان حیات پدرش، از او روایت گرفته است. به گفته ذهنی، وی پس از سال ۲۶۰ ه به طلب حدیث پرداخت و در شهرهای کوفه، بغداد و مکه از روایان بی‌شماری حدیث گرفت. به گونه‌ای که یادداشت‌های او قابل شمارش نیستند. ذهنی در ادامه می‌نویسد: «وی در حفظ حدیث به این درجه عالی رسید. اما چون کینه خلفای نخستین را در دل داشت، پس او معاند و زندیق است.»

یافعی درباره صاحب شرح حال، ضمن اینکه وی را «شیعه» معرفی کرده است. می‌گوید: «یکی از ارکان حدیث و یکی از نشانه‌های خداوند در حفظ بود». دارقطنی می‌گوید: «آججه وی دارد مردم ندارند و آنچه دیگران دارند

در وی موجود است».

ابن عقده از حافظان پزرجی بود که اهل کوفه بالاجماع وی را همطر از عبد‌الله بن مسعود صحابی (م ۳۲ ه) قرار داده‌اند. به گفته دارقطنی، وی ۱۲۰ هزار حدیث همراه اسانید آنها حفظ کرده بود و درباره سیصد هزار حدیث در خصوص اهل بیت پیغمبر اسلام آمادگی گفت و گو و منافره داشت. وی شجاع و بسیار بود و در زمانی که در بغداد بود، منبری در مسجد «برانا» (یکی از پایگاه‌های مهم شیعیان) داشت و در آنجا به ذکر مطاعن و مثالب سلف می‌پرداخت. به همین دلیل، بارها دستگیر و به زندان انداخته شد. بسیاری از علمای حدیث از عame و خاصه از وی روایت کرده‌اند و جز اندکی (مانند ذہبی، یاقوت و دارقطنی)، که او را صرفآ به خاطر تشیعیش جرح نموده‌اند. دیگران به ستایش او پرداخته‌اند.

وی از استادان کلیسی بود و کلیسی در کتاب الکافی بارها از او روابت کرده است. ابورغالب زراری (م ۳۶۸ ه)، ابوعبدالله محمد بن ابراهیم نعمانی معروف به «بن ابی زینب» (م ۳۶۰ ه) و احمد بن صلت اهوازی نیز از وی اجازه روایت داشتند. وی با اینکه مذهب «زیدی جارودی» (چهار امامی) داشت، مورد احترام علمای امامیه بود و اینان ارزش آثار وی را به اندازه تأییفات دانشمندان شیعه اثنا عشری می‌دانند. وی در جمع آوری احادیث بی‌شمارش، از استادان بسیاری روایت گرفته که از جمله آنها ابورجمفر محمد بن مخلص بن ابراهیم اشعری، علی بن حسن بن علی بن فضال (م ۲۹۰ ه) جعفر بن احمد بن یوسف اودی، حمید بن زیاد بن نبیوایی (م ۳۱۰ ه) قاسم بن محمد بن حسین بن خازم، جعفر بن عبدالله علوی و حسین بن حمدان بودند. از جمله شاگردان روایی او، احمد بن محمد بن

مرسی بن صلت اهوازی، محمد بن علی بن بابویه (م ۳۸۱ھ)، محمد بن احمد بن داود، هارون بن موسی تلمذکبری (م ۳۸۵ھ) و جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ھ) بودند.

وی نویسنده‌ای پرکار بود و آثار فراوانی از خود به یادگار گذاشته است. معروف‌ترین تألیفات او عبارتند از: الولاية و من روی هن غدیر خم، فصل الكوفة، اخبار ابی حنیفة، من روی هن امیر المؤمنین و مسند، من روی هن الحسن و الحسین علیهم السلام، من روی هن زید بن علی، الرجال، الجهر ببسم الله، اخبار یحیی بن حسین بن زید و صلح الحسن علیهم السلام.

منابع

- رجال الطرس، ص. ۴۰۹، ش. ۵۹۴۹ و ص. ۴۴۲، ش. ۶۲۱۷ / النهرست، ص. ۷۳، ش. ۸۶ / مرآة الجنان، ج. ۲، ص. ۱۱، وفایع سال ۳۳۲ق / دائرة المعارف تشیعی، ج. ۱، ص. ۳۵۰ / مجمع رجال الحديث، ج. ۳، ص. ۶۶ ش. ۸۷۱ / تاریخ بلداء، ج. ۵، ص. ۲۲۰، ش. ۲۶۸ / سیر اعلام النبلاء، ج. ۱۵، ص. ۳۹۰، ش. ۱۷۸ / الاعلام، ج. ۱، ص. ۲۰۷ / الانساب، ج. ۲، ص. ۲۱۵ / المسجدی نق انساب الطالبین، ص. ۳۲۲ / الکتب والالقاب، ج. ۱، ص. ۲۵۸ / الدریحة الى تصانیف الشیعیة. ذیل عنوانین کتاب‌ها.

امد بن محمد شیعیانی مکتب (ج ۲۶۰- ۳۲۵ق)

ابو عبسی، محدث شیعی در نیمه نخست سده چهارم هجری، نک. محمد بن احمد سنانی مکتب.

احمد بن محمد صفوانی (ق ۳۰۰ - ب ۳۵۲ ق)

ابو عبدالله کوفی، معروف به «ابو عبدالله صفوانی»، محدث شیعی و از شاگردان کلینی، نک، محمد بن احمد بن عبدالله بن قضاوه بن صفوان بن مهران جمال.

احمد بن محمد بن طرخان کلدی چهاردهمی (۴-ح ۳۹۹ ق)

ابوالحسین، نویسنده و محدث شیعی اوخر سده چهارم هجری، درباره اصالت خانوادگی اش، این اندازه روش است که جد او طرخان کلدی از رؤسای اقوام عرب بود و چون به برداخت مالیات ملزم نبود، «طرخان» لقب گرفت، اما از این مطلب هیچ‌گاه نمی‌توان استفاده نمود که وی ریشه و اصالت عربی داشت، زیرا «طرخان» واژه‌ای فارسی است و به رئیس قبیله‌ای اطلاق می‌گردد که پنج هزار نفر زیر دستش باشند. در مقابل، کلمه «بطریق»، واژه‌ای رومی است، به کسی گفته می‌شود که ده هزار انسان زیر دستش باشند، چنان‌که «فومس» نیز به کسی گفته می‌شود که دویست نفر در اختیار داشته باشد. این موضوع با توجه به اینکه نام او در منابع رجالی به صورت ابوالحسن احمد بن محمد جرجانی نیز آمده است، احتمال غیر عربی بودن وی را بیشتر تقویت می‌کند.

درباره تاریخ ولادت و وفات او، گزارشی در منابع نیامده است. از نسبت «جرجرانی» (بر وزن قهقرانی) استفاده می‌شود که محل تولد او در ناحیه پایین دست نهروان، بین واسط و بنداد بوده است. به گفته نجاشی، شخصی معروف به

«ابن ابی العباس»، وی را به دلیل اینکه از علویان بود، به قتل رساند، اما تاریخ این حادثه روشن نیست. بنابراین، از ولادت و وفات او نمی‌توان زمان دقیقی ارائه داد. ولی با توجه به اینکه وی از استادان شیخ مفید (م ۴۱۳ ه) بوده، می‌باشد وفاتش تقریباً در اواخر سده چهارم روی داده باشد. وی ظاهراً دوران کودکی را در زادگاهش سپری کرد و پس از آن برای کسب علوم و معارف دینی به بغداد آمد و آنجا را مسکن دائمی خود فرار داد.

وی در بغداد نزد استادان متعددی علوم حدیث را فراگرفت. اما: کنون از استادان او تنها اسحاق بن عبدون را می‌شناشیم که خود از محمد بن عبد الله بن سلیمان حضرتی روایت دارد. از شاگردان او، محمد بن محمد بن نعمان معروف به «شیخ مفید» (م ۴۱۳ ه) بود که در الامالی خود، چند حدیث از او نقل کرده است. از شاگردی شیخ مفید نزد او برمی‌آید که وی از جهره‌های علمی بغداد بوده و احتمالاً بزرگان دیگری نیز در مجلس درس او شرکت داشته‌اند که نام و نشان آنها بر ما مخفی مانده است. از معاصران یا شاگردان دیگر او، ابی العباس نجاشی (م ۴۵۰ ه) بود که وی را از دوستان خود معرفی نموده و بر درستی احادیث او تأکید کرده است. همچنین از شاگردان با واسطه او شیخ طوسی (م ۴۶۰ ه) بود که در بعضی از منابع حدیثی، کاهی احادیث او به طور مستقیم از وی نقل می‌شوند. از نالیفات او، کتاب ایمان ابی طالب علیه السلام معرفی شده است.

منابع

- رجان النجاشی. ص ۸۷. ش ۲۱۰ / رسائل الشیعه. ج ۸. ص ۶۰۷ / مستدرک الوسائل.
- ج ۹. ص ۱۳۲. ح ۱۰۴۰ / تهذیب المقال. ج ۲. ص ۲۹۸. ش ۲۰۸ / طبقات اعلام الشیعه.
- ج ۱. ص ۴۰ / ناج العرس. ذیل ماده «طریخان».

احمد بن محمد بن علی بن عمر بن ریاح بن قیس (۴-ح ۳۱۵ق)
ابوالحسن فلان سوّاق محدث شیعی هفت‌امامی بود. لقب «فلان» (به فتح فاف و
تشدید لام) از آن روی به وی داده شد که به کار کباب‌بزی و بخت گوشت
مشغول بود؛ چنان‌که لقب «سوّاق» (به فتح سین و تشدید واو) نیز ظاهراً به این
دلیل به او داده شده که وی در بازاریابی و ترخ‌گذاری اشیا شرکت داشت. وی از
هم‌فکران و هم‌بحثان حمید بن زیاد نبوایس (م ۳۱ ه) بود. بنابراین، می‌توان
وفات او را اوایل سده چهارم تخمین زد. درباره ولادت او، خبری در منابع گزارش
نشده است.

وی اصالتاً ایرانی بود و نیاکانش از هم‌بیمانان آل سعد بن ابی‌وقاص بودند.
وی در یک خانواده علمی و فرهنگی دیده، به جهان گشود و بیشتر
دوران تحصیلی‌اش در دو شهر کوفه و بغداد سپری شد. بسیاری از بستگان
او اهل علم و دانش بودند، هرجند از نظر اعتقادی تماماً بر مذهب
«واقفیه» (هفت‌امامی) پای‌بندی داشتند. آنها سه برادر بودند به نام‌های:
۱. ابوالحسن احمد (صاحب ترجمه) که از همه بزرگ‌تر بود. ۲. ابوالحسین
محمد که از نظر سنی از ابوالحسن کوچک‌تر بود و از علم و دانش نیز
بهره‌ای نداشت. ۳. ابوالقاسم علی که از همه کوچک‌تر بود، اما احادیثش بیش
از دیگران بود.

از خوبشاوندان او، علی بن محمد بن علی بن سالم بن عمر بن ریاح بود که کتابی
در موضوع «غبیت» دارد. جد اعلای او عمر بن ریاح از پاران امام صادق علیه السلام بود
که بر امامت امام کاظم علیه السلام توقف نمود و آن امام را مهدی موعود علیه السلام می‌بندشت.

صاحب نظران بر صحت و درستی روایات شخصیت مورد نظر تأکید دارند، با اینکه او را «واقفی» معرفی می‌کنند. ابرغالب زراری (م ۳۶۸ ه) نخستین کسی است که در رساله‌اش به اعتبار احادیث او تصریح نموده و سپس دیگران از او پیروی کرده‌اند.

وی نزد استادانی همجون محمد بن عباس بن حبیس، احمد بن علی حمیری و احمد بن حسین مجلس حدیث شنید و در علوم حدیث تبحر یافت و شاگردانی تربیت نمود. از شاگردان او، ابرغالب زراری (م ۳۶۸ ه) ابرطالب عبیدالله بن احمد انباری (م ۳۵۶ ه)، ابوعلی محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ ه) فرات بن ابراهیم بن فرات کوفی (م.ب ۳۱۰ ه) و عبدالواحد بن عبدالله بن یونس موصی (استاد تلعکبری) بودند.

وی تأثیرانی داشته که به گفته نجاشی، کتاب‌های الصیام، الدلائل و سقطات المجلیة از نوشه‌های او بیند. وی همچنین کتابی درباره شرح حال ابوالخطاب محمد بن ابی زبیب مقلالص درد که با مشارکت برادرش علی بن محمد، آن را به رشته تحریر در آورده است. ابوالخطاب مقلالص که بود که مورد نظرین امام صادق علیه السلام قرار گرفت.

مراجع

- رجال النجاشی، ص ۹۲، ش ۲۲۹ / نعمانی، الغيبة، ص ۳۶، ج ۶ / رجال الطوسی، ص ۴۱۶،
ش ۶۰۱۴ / الفهرست، ص ۷۱، ش ۸۲ / اللصول المشرفة، ص ۱۵ / رجال ابن داود، ص ۲۳۰،
ش ۴۳ / تنقیح المقال (حجری)، ج ۱، ص ۸۸، ش ۵۱۸ / بخار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۵۶، ج ۱۴
/ تفسیر فرات کوفی، ذیل «سوره حجرات».

احمد بن معقد بن علی بن سعید کوفی (۴-۷۰ ق)

ابوالحسن یا ابوالحسین، شاگرد شیخ کلبی (م ۳۲۹ ه) و استاد سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ ه) نک. احمد بن علی بن سعید.

احمد بن محمد بن عمار کوفی (۴-۳۴۶ ق)

ابوعلی، رجالی منتقد و از راویان معتبر و کثیرالحدیث شیعه، ولادتش معلوم نیست، اما قراین نشان می‌دهند که محل تولدش در کوفه بوده است؛ زیرا نیاکان او همکی در کوفه سکونت داشتند. وفات او به گفته ابن خضائیری در سال ۳۴۶ ه و به احتمال قوی، در کوفه روی داد. وی اهل کوفه بود و در یک خانواده علمی و مذهبی پرورش یافت، زیرا پدر و جدش از راویان حدیث و از اصحاب ائمه اطهار نبیل است. اطهار نبیل بودند.

وی در کوفه نزد پدرش محمد بن عمار (از اصحاب علی بن حسن بن علی ابن فضال - م ۲۹۰ ه) و استادان دیگر به استماع حدیث پرداخت. چون فردی پرکار بود، احادیث و اصول زیادی جمع کرد و اندکی نگذشت که خود به مقام استادی رسید. وی بیشتر اصول و روایات را از طریق پدرش نقل می‌کند و این نشان می‌دهد که پدرش در تربیت علمی اش نقش اساسی داشته است. نجاشی و شیخ طوسی پس از اینکه مدح بلیغی از او به عمل آوردند.

از او با عنوان «شیخ الاصحاب» یاد کرده‌اند. وی علاوه بر پدرش، از کسانی همچون حسن بن محمد قطعنی، ابومرسی ضریر بعلی و دیگران نیز حدیث شنیده است. مهم‌ترین شاگرد او ابوالحسن محمد بن احمد بن داود قمی (م ۳۶۸ ه) بود که به نشر آثار و احادیث او پرداخت. شاگرد دیگر او هارون ابن موسی تلعکبری (م ۳۸۵ ه) بود که کتاب المیفه نی اخبار آل ابی طالب (سفیدپوشان) را روایت کرده است. همچنین محمد بن علی بن منفصل نیز از او روایت‌هایی دارد. علامه حلی در خلاصه الاقوال می‌نویسد: شاگرد روایی او ابوحاتم هروی است. ابن در حالی است که ابن شخص در هیچ‌یک از روایات او دیده نشده است.

تألیفات او، کتاب العلل، اخبار النبی ﷺ، ایمان ابی طالب علیه السلام، فضل القرآن و حملته، المدحیین والمذمومین (کتاب رجالی بزرگ) و المیفه هستند. کتاب المیفه به گروهی از سفیدپوشان اشاره دارد که در مراجعت سیاهپوشان بنی عباس به مقابله برخاستند و نوشتند چنین کتابی حاکی از مخالفت وی با بنی عباس از یکسو، و شرایط مساعد شیعه در زمان آل بویه از سوی دیگر است.

مطبع

- رجال النجاشی، ص ۹۵، ش ۲۲۶ / رجال الطوسی، ص ۹۶، ش ۱۷ / الفهرست، ص ۷۵.
- ش ۸۸ / معالم العلماء، ص ۵۴، ش ۷۹ / خلاصه الاقوال، ص ۶۵، ش ۱۸ / رجال ابن داود، ص ۹۹، ش ۱۲۸ / نجد الرجال، ج ۱، ص ۱۶۶، ش ۲۲۹ / جامع الرواۃ، ج ۱، ص ۶۹ / طبلات احلام الشیعة، ج ۱، ص ۵۱ / الذریعة الى تعبانف الشیعة، ج ۱، ص ۳۱۱ و ذیل عناوین کتاب‌ها.

احمد بن محمد بن عمران بن موسی بن جراح نهشلی (۳۹۰-۳۰۶ق)

ابوالحسن، از عالمان شیعه، به «بن جندی» معروف بود. لقب «بن جندی» شاید از آن روی به وی داده شد که پدرش از مأموران نظامی دولت بنی عباس بود. وی از تیره «بنی نهشل» از طایفه «بنی تمیم» بود و نسب او به نهشل بن دارم بن مالک ابن حنظله تمیمی رسید. قبیله «بنی تمیم» شاخه‌های متعددی داشت و بخشی از آن در کوفه مسکن داشت که از جمله آنها «بنی دارم» و «بنی نهشل» بودند. وی در اواخر سال ۳۰۶ه (احتمالاً در کوفه) دیده به جهان گشود و در ۳۹۰ه (و به قول ذمیم، ۳۹۶ه) در بغداد درگذشت. وی اصلانًا اهل کوفه بود و شاید تحصیلات مقدماتی را در همین شهر به انجام رسانده است. نخستین بار در سن هشت سالگی وارد حوزه علوم دینی شد و احادیث فراگرفت. سپس وارد بغداد گشت و در درس استادان سنی و شیعی آنجا حضور یافت و به تدریج، در علوم حدیث تبحر یافت و به مقام استادی رسید.

وی در بغداد نخستین استاد ابوالعباس احمد بن علی بن احمد نجاشی (۴۵۰-۳۷۲ه) بود و همو بود که نجاشی را با استادان دیگر آشنا نمود. از جمله استادان او، ابوهعلی محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ه)، ابوالقاسم عبد الله بن محمد بنوی (م ۳۱۷ه)، یحیی بن محمد بن صاعد (م ۳۱۸ه) و یوسف بن یعقوب نیشابوری (م.ب ۳۲۰ه) بودند. وی در بغداد شاگردان زیادی تربیت نمود که از جمله آنها، ابوطالب بن غرور (استاد شیخ طرسی)، محمد بن علی علوی شجری (م ۴۴۵ه - نویسنده کتاب *فضل زیارت الحسین* ظاهرا)، ابوالقاسم ازهري، حسن بن محمد بن خلال، محمد بن علی بن مخللد و رواق و محمد بن عبد العزیز بردهی

بودند. از دیگر شاگردان سنتی او، احمد بن محمد بن عتبی بود که وی از زبان این شاگرد، شیعه معرفی شده و تأییفاتش نیکو دانسته شده است. همچنین شاگرد دیگر او ابر مسعود احمد بن محمد حافظ بود که کتاب تاریخ ابی معاشر را نزد او با پرداخت دست مزد فراگرفت.

اگرچه بیشتر استادان و شاگردان او سنتی بودند، اما نمی‌توان درباره تشیع او تردید نمود؛ زیرا اولاً ذکر نام او در کتاب‌های تجاشی و طرسی دلیل بر تشیع اوست؛ ثانیاً، شاگردان شیعی او کم نبوده‌اند که نام برشی از آنان گذشت؛ و ثالثاً بسیاری از مورخان و رجال‌شناسان اهل سنت او را به شیعه‌گری متهم نموده‌اند. ذهنی و خطیب بقدادی ضمن طعنه به مذهب و اعتقاد او، در یک گزارش تعصّب‌آمیز درباره کتاب او به نام دیوان الانواع، می‌نویسنده، این کتاب نوشته او نیست. بلکه چون نام نویسنده آن با نام او مشابهت داشته، ادعای تألیف آن را نموده است. وی همچنین از لسان ابن حجر نیز متهم به تشیع شده و حدیث او در فضیلت علی بن ابی طالب رض راجعی و ساختگی معرفی نموده است.

از تأییفات او، می‌توان کتاب‌های دیوان الانواع (کتابی بسی بزرگ است)، الرواۃ و الفلاح، کتاب الخط، الغيبة، هقلاء المجانين، الهواتف، العین والورق، فضائل الجماعة و ما روی فیها و رجال ابن جندی را نام برد.

منابع

- رجال التجاشی، ص ۸۵ ش ۲۰۶ / رجال الطوسی، ص ۴۱۷ ش ۶۰۲۵ / الفهرست، ص ۷۹.
ش ۹۸ / تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۸۲، ش ۲۷۸ / سیر اعلام النبلاء، ج ۱۶، ص ۵۵۵، ش ۴۰۷.
لسان السیزان، ج ۱، ص ۲۸۸، من ۸۵۲ // الاصاب، ج ۲، ص ۹۶. ذیل «جندی» // الدریعة الى
تصانیف الشیعیة، ج ۱، ص ۸۹ ش ۱۵۲.

احمد بن محمد بن ابی غربیب فتنی (۴-۳۲۵ق)

ابوالحسن از محدثان امامی بود. لقب «ضئی» (به فتح ضاد و تشدید باء) با به این دلیل به او داده شده که وی اهل روستایی به همین نام در «تھام»، واقع در ساحل دریا در مسیر شام بود، و یا بدین سبب که وی به طایله‌ای از عرب منسوب بود که نسب آنها به ضئیه بن اذ بن طابخه منتهی می‌شود. در بعضی از منابع، همراه «ضئی»، لقب «نصیبین» نیز ضبط شده است. در این صورت، وی از مردم «نصیبین» واقع در «دیار بکر» از اهالی شمال عراق نزدیک موصل بوده است.

درباره زمان وفات او، تنها می‌توان گفت، یکبار در سال ۳۲۲ هـ تلعکبری (م ۳۸۵ هـ) به طور مستقیم از او حدیث شنید. اما بیشتر استماعات تلعکبری از طریق پدرش از او بود، بنابراین، شاگردی تلعکبری نزد او می‌باشد در اواخر عمر ابوغریب بوده باشد. از این‌رو، وفات او را می‌توان حدود ۳۲۵ هـ تخمین زد. وی بخش عمدات از حیات علمی خود را در بصره گذراند و در آنجا از محمد بن زکریا غلامی (م ۲۹۸ هـ) بهره‌های فراوان برداشت و به اندازه‌ای از دانش رسید که اجازه نقل تمام روایاتش را دریافت کرده است. وی همچنین در بصره، روایات از حسن بن محمد بن جمهور عتی (م ۳۱۰ هـ) شنید و در علوم حدیث تبحر یافت. سپس به بغداد آمد و در آنجا شاگردان چندی تربیت نمود. اکنون تعداد انگشت‌شماری از احادیث او در جوامع روایی شیعه به چشم می‌خورند که درباره فضیلت حضرت فاطمه^{علیها السلام} و دعاها وارد شده هستند.

بیشتر صاحب‌نظران روایات او را قابل قبول دانسته و درباره شخصیت او

اظهار رضایت نموده‌اند. از شاگردان او غیر از تلمکبری و پدرش، می‌توان به احمد ابن محمد بن عیاش (م ۴۱۰ھ - صاحب کتاب مقتضب الاشر) اشاره کرد. از تألیفات او، چیزی در منابع گزارش نشده است.

منابع

رجایل الطوسی، ص ۴۱۰، ش ۵۹۵۱ / مستدرک الوسائل، ج ۱۲، ص ۲۰۴، ح ۱۵۶۱۲ و
ص ۳۱۱، ح ۱۶۷۹۸ / انبیاء الاعمال، ج ۳، ص ۲۰۹ / طرائف المقال، ج ۱، ص ۱۵۸، ش ۷۸۵
/ معجم رجال الحديث، ج ۳، ص ۱۷، ش ۸۰۱ / تفہیم الممال (حجری)، ج ۱، ص ۷۷، ش ۹۶۶.

احمد بن محمد بن لاده شبیانی (ح ۲۴۰-ح ۳۱۵ق)

ابو جعفر، محدث شیعی، اهل کوفه از نسل «لاحق» از طیفة «بنی شبیان» بود و در همان جا دیده، به جهان گشود و ظاهراً در همین شهر نیز درگذشت؛ زیرا شاگردان او در اواخر عمرش در کوفه اقامت داشتند. از زمان ولادت و مرگ او، اطلاعی در دست نیست؛ اما از شاگردان و استادان او، می‌توان حدس زد که نولد او در دهه چهارم سده سوم ه (ح ۲۴۰ ه) روی داده است؛ زیرا کهن ترین استاد او ابو عبد الله احمد بن حسن بن فضال (م ۲۶۰ ه) بود. بنابراین، وی در زمان وفات این استادش از رشد کافی (دست کم ۲۰ سال) برخوردار بود. همچنین تاریخ وفات او تقریباً در اوایل سده چهارم ح ۳۱۵ هاتفاق افتاده است؛ زیرا وی از استادان ابو غالب زراري (م ۳۶۸ ه) بود و همه استادان ابو غالب در سده چهارم وفات باقی نداشتند. مگر دو نفر که وی جزو این دو نیست.

وی در کوفه نزد استادان وقت، بهره‌های فراوان برد و از شمار استادان و شاگردان او پیداست که محفوظات حدیثی اش کم نبوده است، درباره سفر او به بغداد، گزارشی ندیده‌ایم، اما ممکن است وی سفرهای کوتاه مدتی به بغداد داشته است، اکنون در منابع حدیثی، هیچ اثری از روایات او یافت نمی‌شود، نخستین کسی که او را به آیندگان معرفی نموده ابوطالب زراري در رساله‌اش بوده است، درباره امامی بودن او، تردید وجود دارد، زیرا وی نزد پسران ابن فضال تربیت شد و آنها سخت به مذهب «واقفیه» (هفت‌امامي) پایبند بودند، چنان‌که احتمالاً واقفی بودن برخی از شاگردان او نیز می‌تواند گواه بر گراش او به این مذهب بوده باشد، با این‌همه، وی با اینکه هم عصر بزرگ واقفیان حمید بن زیاد نیروایی (م ٣١٠ هـ) بود، ولی هیچ خبری از ارتباط این دو با یکدیگر گزارش نشده است، جز اینکه هر دو از شاگردان ابن فضال بودند.

از استادان او، غیر آنچه گذشت، علی بن حسن بن علی بن فضال (م ٢٩٠ هـ) و یحیی بن زکریا نژولی را می‌توان نام برد، از شاگردان او، ابوطالب زراري (م ٣٦٨ هـ)، ابوطالب عبد الله بن احمد انباری (م ٣٥٦ هـ)، علی بن حبیش بن قونی (م ب ٣٣٢ هـ) و محمد بن علی بن فضل بن تمام (م ب ٣٤٠ هـ) بودند، از او اثر تألیفی گزارش نشده است.

متابع

تاریخ آن زرارة، ج ١، ص ٣٢ / رجال النجاشی، من ٢٠٢، ش ٥٣٩ و من ٢٣٥، ش ٦٢١ و من ٥٣، ش ٨١٤ // الفوائد الرجالية، ج ١، ص ٢٢٩ / طبلات اعلام الشبعة، ج ١، ص ٥٣

احمد بن محمد بن معقد بن سلیمان (۲۸۵-۳۶۸ق)

ابرغالب زراری، فقیه، محدث، متکلم، ادیب و شاعر شیعی بود. وی آخرین شخصیت علمی از سلسله «آل اعین بن سنن» بود که در سال ۲۸۵ هدر کوفه راهده شد. وفات او در جمادی الاول سال ۳۶۸ ه پس از بازگشت از مکه، در بغداد روی داد و سپس جنازه‌اش را به کوفه انتقال دادند و در همانجا به خاک سپرده‌ند. وی از نسل اعین بن سنن بود و اصالت خانوادگی‌اش به بلاد روم بر می‌گردد؛ زیرا سنن راهبی مسیحی در یکی از بلاد روم بود و اعین نیز از غلامان رومی بود که توسط یکی از شبیانیان کوفه خردباری شد و در کوفه تربیت اسلامی یافت.

ابر غالب در خانواده‌ای مذهبی و مشهور به علم و دانش، نشو و نما پیدا کرد. خاندان او از بزرگ‌ترین و با دوام‌ترین سلسله‌های شیعی کوفی بودند که از زمان امام چهارم شیعیان علیه السلام یعنی از سال ۹۴ تا ۳۶۸ ه زمامت علمی شیعیان کوفه را به عهده داشتند. وی در سن پنج سالگی، پدر جوانش را از دست داد و از آن پس، جذش ابوظاهر محمد بن سلیمان (م ۳۰۰) تربیت و رابر عهده گرفت. در یازده سالگی دانش حدیث و ضبط آن را آموخت و پس از درگذشت پدر بزرگش، در سن کمتر از بیست سالگی ازدواج کرد و از همسرش دارای فرزندی شد که درگذشت. و در پس آن، میان وی با همسرش ناسازگاری پدید آمد و گویا همسرش در انحر هجوم قرمطیان به کوفه کشته شد و او در ایام جوانی، از کوفه راهی بغداد گردید. در آنجا، تحصیلات خود را ادامه داد و به ندریج، با علوم رایج زمان خود آشنا شد. پس از آن، مسافرت‌هایی به قم و ری داشت و تحصیلات خود را نزد عالمان این شهرها نکمل کرد و شاگردانی نیز تربیت نمود. وی در قم

تحت تعلیم و سرپرستی ابوالحسن علی بن حسین سعدآبادی قرار داشت و با جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۷ ه) هم بحث بود. اقامت‌گاه دایمی ابرغالب بغداد بود، اما مدتی در ری نیز اقامت داشت. شواهد موجود نشان می‌دهند که وی در ۳۴۰ ه در بغداد بود و تلعکیری (م ۲۸۵ ه) از او حدیث شنید. در ۳۵۰ ه توفیق زیارت خانه خدا را پیدا کرد و مدتی را در آنجا به عبادت گذراند. در ۳۵۶ ه وی به نگارش رساله‌ای در معرفی خاندان خود اقدام کرد و پس از نگارش این رساله، چون فرزندی نداشت، آن را به نوه‌اش محمد بن عبدالله اهدانمود تا شابد او خاندان فروپاشیده و منقرض شده‌اش را به یاد آورد و استمرار حدیث را در این سلسله ممکن سازد. اما این امید تحقق نیافت. در ۳۶۷ ه از مگه بازگشت و یک سال پس از آن درگذشت.

ابرغالب محضر استادان و دانشمندان زیادی را درک نمود. مشهورترین استادان او عبدالله بن جعفر حمیری قمی (م.ب ۲۹۷ ه)، احمد بن ادریس فسی (م ۳۰۶ ه)، حمید بن زیاد نینوایی (م ۳۱۰ ه)، محمد بن یعقوب کلبیس رازی بغدادی (م ۳۲۹ ه)، ابن حقله کرفی (م ۳۲۳ ه)، ابروطالب انساری (م ۳۵۶ ه) و بسیاری دیگر بودند. همچنین وی شاگردان زیادی داشت که معروف‌ترین آنها ابن حیاشر جوهری (م ۴۰۱ ه)، ابن نوح سیراقی (م ۴۱۰ ه)، حسین بن عبدالله خضائی (م ۴۱۱ ه)، شیخ ملبد (م ۴۱۳ ه) و احمد بن عبدون (م ۴۲۳ ه) بودند.

از نالیقات او، می‌توان کتاب‌های ذیل را نام برد: التاریخ، الافقان، مناسک الحجع الکبیر و الصفیر، دعاء السفر و الرسالة الى ابن ابی طاهر لغی ذکر آل اعین، کتاب تاریخ او کتابی بس بزرگ بود که ناتمام ماند و همین مقدار به اندازه هزار ورق

می شد. از آثار او، اکنون تنها رساله آکل اعین در دست است که به کوشش محمد علی موحد ابطحی در سال ۱۳۹۹ ه در اصفهان به چاپ رسیده است.

منابع

رجال التجاشی. ص ۸۲. ش ۲۰۱ / رجال الطوسی. ص ۱۰. ۴۱. ش ۵۹۵۳ و ص ۴۲۳. ش ۶۱۹۹
/ الفهرست. ص ۹۴. ش ۷۷ / معالم العلماء. ص ۵۵. ش ۸۵ / رجال این دارد. ص ۴۳. ش ۱۲۵
/ تفسیر المقال (حجری). ج ۱. ص ۹۳. ش ۵۳۲ / الکتب والآثار. ج ۱. من ۱۲۹ / تاریخ آکل
وزارت (دو جلدی) / دائرة المعارف بزرگ اسلام. ج ۱. من ۵۷۳

احمد بن محمد طبری (ح ۲۴۵-ح ۳۲۵ق)

محاذت شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. وی در طبرستان دیده به جهان گشود و در بغداد درگذشت. اما زمان تولد و وقتی روش نیست. شیخ طوسی وی را از ملازمان احمد بن بدبل کوفی (م ۲۵۸ هـ. از راویان خوش نام و فاضی همدان در زمان معتز عباسی (حک. ۲۵۵-۲۵۲ هـ) به شمار آورده است. بنابراین، تولدش می باشد اندکی پیش از اواسط سده سوم بوده باشد. درباره وفات او، تنها می دانیم که پسرش ابراهیم بن احمد بن محمد طبری (م ۳۹۳ هـ) معروف به «تیزون» در ۳۲۴ هـ در بغداد به دنیا آمد. بنابراین، وفات او طبیعاً باید در همین حدود رخ داده باشد و یا پس از این تاریخ اتفاق نفتاده باشد. با توجه به اینکه در منابع حدیثی، پسرش از او نقل حدیث نکرده است، می توان دریافت که وفات او پس از تولد فرزندش، چندان به طول نینجامیده است.

وی اصالتاً ایرانی و اهل طبرستان بود، دروس مقدماتی را در زادگاهش سپری کرد و سپس به فراتر قرآن روی آورد و چون در ضبط کلمات قرآنی تخصص داشت، لقب «مقرئ» به او دادند. از استادان او یعقوب بن اسحاقی بود که شرح حالی از او در منابع گزارش نشده است. وی پس از مدنی اقامت در ایران، به عراق رفت و ظاهراً تا آخر عمر در بغداد اقامت داشت. وی در بغداد، شاگردان جندی تربیت نمود که از جمله آنها، هارون بن موسی تلمذکبری (م ۳۸۵) و ابوطیب حسین بن علی بن محمد بودند. درباره ارزش روایات او، هرچند سخن صریحی از سوی صاحب نظران ارائه نشده است، اما اجازة نقل احادیثش به تلمذکبری می‌تواند بر حسن حال او دلالت داشته باشد. از آثار تالیفی او، خبری گزارش نشده است.

منابع

الطوسي، الأمازي، ص ۵۸۴ / رجال الطوسي، ص ۲۱۲. ش ۵۹۶۵ / جامع الرواية، ج ۱، ص ۷۱ / طبقات أعلام الشيعة، ج ۱، ص ۵۵

احمد بن محمد بن موسی نوْفَلِي (ج ۲۴۵-ج ۳۱۰ ق)

ابو محمد، محدث شیعی اوایل سده چهارم ه سلسله نسبیش به نوْفَلِی بن حارث بن عبدالمطلب بن هاشم منتهی می‌گردد. به همین دلیل، گاهی در منابع حدیثی، از او با عنوان احمد بن محمد بن موسی هاشمی یاد می‌شود. تاریخ ولادت و وفات او به درستی روش نیست. تنها با شناسایی شاگردان و استادان او، می‌توان حدس زد

که وی در دهه نخست سده چهارم حدود ۳۱۰ ه درگذشته است. همچنین به دلیل آنکه کهن ترین استاد او در ۲۶۷ ه وفات یافته، پس زمان تولدش می‌باشد تقریباً اواسط سده سوم، حدود ۲۴۵ ه بوده باشد. وی بیشتر عمر خود را در بغداد به سر آورد و در آنجا نزد استادان وقت، روایات فراوانی شنید و مجموعه شنیده‌هایش را در ضمن کتابی بزرگ به نام نوادر (نازههای حدیث) گرد آورد. از معاصران او، جعفر بن محمد حسینی، محمد بن احمد کاتب و محمد بن حسین بن‌باز بودند که با هم نزد عیسی بن مهران روایاتی در فضیلت علی بن ابی طالب علیهم السلام شنیده‌اند. وی از شاگردان ویژه احمد بن هلال صیرتائی (م ۲۶۷ ه) بود و شاید عدم اعتنای شایسته به احادیث او ناشی از ضعف اعتقادی همین استادش بوده باشد؛ زیرا احمد بن هلال از جمله کسانی بود که نیابت نایب دوم امام عصر علیهم السلام را انکار کرد. از استادان دیگر او، محمد بن عبدالله زازی (زراری) بود که وی روایات چندی از این استاد فراگرفته است. وی پس از استنامع نزد استادان عصر خود، در علوم حدیث تبحر یافت و مجلس درسی در بغداد به راه انداخت که در آن شاگردان سرشناسی همچون محمد بن عباس بن ماهیار (صاحب کتاب ما نزل من القرآن فی اهل الْبَيْت)، محمد بن همام اسکانی (م ۳۳۶ ه) محمد بن احمد بن ابی الثلح (م ۳۲۵ ه) و بسیاری دیگر حضور داشتند. ظاهرآ کتاب نوادر او نیز در همین مجالس نوشته شده است.

منابع

- الطوسي، الإمامي، ص ۲۲۲، ج ۴۱۲، ح ۲۲۲ / رجال النجاشي، ص ۸۱، ش ۲۲۱ / خاتمة المستدرك.
- ج ۱، ص ۹۷ / بحار الانوار، ج ۷، ص ۱۹۳، ح ۵۶، ج ۲۲، ص ۸ / ح ۲۲، ج ۶۵، ص ۷۱، ج ۷۱ / طبقات اعلام الشيعة، ج ۱، ص ۵۵.

احمد بن محمد بن نصر رازی سمسار (۴-ح ۳۷۵ق)

محمد شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. وی از معاصران شیخ صدوق (م ۳۸۱ه) بود و وفات او با توجه به درگذشت استادش، که در ۲۴۰ه روی داد، باید در نیمة دوم سده چهارم اتفاق افتاده باشد. وی اصلان ایرانی بود و از لقب «رازی» برگزید که دست کم مدت زیادی در ری اقامت تحصیلی داشته است. از لقب «سمسار» نیز برگزید که وی واسطه بین فروشنده‌گان و خریداران کالا بود و از این راه هزینه زندگی را تأمین می‌نمود.

از جزئیات زندگی او، خبری در منابع گزارش نشده است. نخستین بار شیخ منتجب الدین بن بابویه (م ۵۸۵ه) در فهرست خود، نام او را به میان آورده و سپس ابن حجر حستلانی (م ۸۵۲ه) نیز وی را از راویان شیعه معرفی نمود. وی همچنین مدت زیادی در قم به سر برده و در آنجا از جعفر بن حسین بن علی بن شهریار قمی (م ۳۹۰ه) معروف به «ابو محمد مؤمن قمی» احادیثی شنید. از شاگردان او، تنها علی بن محمد قمی را می‌شناسیم که احتمالاً این شاگرد او همان است که کتاب کفایة الاثر را تألیف نموده و به «خرّاز قمی» (م ۴۰۱ه) معروف است. وی ظاهراً دارای اثر تألیفی نبوده است.

متنبیع

لسان المیزان. ج ۱. ص ۳۰۵. ش ۹۱۶ // الاربعون حدیثاً. ص ۱۳ / طبقات اعلام الشیعیة. ج ۱.

احمد بن محمد بن هودة بن هراسة باهلى نهاوندی (۴-۳۳۳ق)

ابوسلیمان، معروف به «بن ابی هراسه». محدث و فقیه شیعی بود. ولادت او معلوم نیست. اما وفات او در روز هشتم ذی حجه سال ۳۳۳ هـ در نزدیکی پل نهروان روی داد و در همانجا به خاک سپرده شد. از زندگی و چگونگی تحصیل او اطلاعی نداریم. بعضی از قرابین نشان می‌دهند که وی پیشتر در نهاوند سکونت داشته و در آنجا شاگردانی تربیت نموده است؛ زیرا از استادان او، ابراهیم بن اسحاق نهاوندی بود که وی در سال ۲۹۳ هـ در نهاوند از او اخذ حدیث نمود. همچنین از برخی شواهد بر می‌آید که وی مدتها در بغداد اقامت داشت و با ترقه‌الاسلام کلبیس (م ۳۲۹ هـ) در آنجا هم عصر بود. بعضی از شاگردان او نزد کلبیس نیز شاگردی کرده‌اند که از جمله آنها محمد بن عباس بن ماهیار (م ۳۳۶ هـ) بود که در کتاب خود، *ما نزل من القرآن فی اهل البیت* (ع) از او احادیثی در فضایل اهل بیت ^{علیهم السلام} نقل می‌کند؛ چنان‌که تلمذکری نیز، که مقیم بغداد بود، در سال ۳۳۱ هـ از او حدیث شنید و اجازة نقل آنها را از وی دریافت کرد.

از دیگر شاگردان روایی او، ابوعبدالله محمد بن ابراهیم نعمانی (م ۳۶۰ هـ) و عبد‌الواحد بن عبدالله بن یونس بودند. از استادان او، ابواسحاق ابراهیم بن اسحاق این ابی شر احمری نهاوندی معروف به «ابراهیم مجسم» بود که در اواخر عمرش، از بغداد به نهاوند مراجعت کرد و برخی از احادیث او توسط وی در نهاوند منتشر شد.

شیخ طوسی صاحب شرح حال را به صورت‌های متفاوتی معرفی نموده است، یک بار در رجال خود، نام او را ابواسحاق ابراهیم بن رجاء معروف به «ابن هراسة شبانی» ذکر کرده و او را از اصحاب امام صادق^ع به شمار آورده است. سپس در قسم دوم رجال خود، استدراک کرده و او را جزو اشخاصی قرار داده که به طور مستقیم از ائمه اطهار^{علیهم السلام} روایت نکرده‌اند. بار سوم در کتاب الفهرست، او را به نام احمد بن نصر بن سعید باهلي معروف به «ابن ابن هراسة» معرفی کرده و وی را از استادان تلمذکری به شمار آورده است. بسیاری از رجال شناسان معتقدند که شیخ طوسی فرد واحدی را در موارد پاد شده معرفی کرده است، اما برخی نیز وی را غیر از ابراهیم بن رجاء شبانی می‌دانند.

(جامع الرواۃ، ج ۱، ص ۷۳)

از تأییفات او، الایمان والکفر وکتاب التوبہ به ثبت رسیده‌اند.

ملاجع

- رجال الطوسی، من ۱۵۸، ش ۱۷۶۶ و ص ۹۰۹، ش ۵۹۵ //الفهرست، ص ۲۸۲، ش ۹۰۵ //ابسحاق الاشتباه، من ۸۸، ذیل ش ۲۲ و پاورقی آن /امل الأمل، ج ۲، ش ۸۰ /شنیع المقال (حجری)، ج ۱، من ۹۸، ش ۵۶۷ /نقد الرجال، ج ۱، من ۶۱، ش ۶۸، ج ۵، من ۲۴۹، ش ۶۲۶۷ /جامع الرواۃ، ج ۱، من ۷۳ /طبقات اسلام الشیعۃ، ج ۱، من ۵۶ /معجم رجال الحديث، ج ۱، من ۲۰۲، ش ۱۵۳، ج ۳، ص ۱۴۲، ش ۹۹۲ /دائرة المعارف شنبیع، ج ۲، من ۸۱ /السان المسجزان، ج ۱، من ۱۲۱، ش ۳۷۲ /تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۳۹۱، ش ۲۹۴۶.

احمد بن محمد بن هبیل (ابراهیم) عجلی (؟-ح ۲۵۵ق)

وی محدث شیعی و از استادان شیخ صدوق (م ۳۸۱ھ) بود. بنابراین، وفات او تقریباً در اواسط سده چهارم اتفاق افتاده است. قرایین نشان می‌دهند که وی در ری پرورش یافت و ممکن است در همانجا تولد یافته باشد. اما تاریخ ولادت او در دست نیست. سوابق علمی او حاکی از آن هستند که وی بسیشتر در شهر قم اقامت داشت و در آنجا ضمن اینکه خود به استماع حدیث مشغول بود، شاگردان چندی نیز تربیت نمود. پدرش محمد بن هبیم صحیلی از چهره‌های اصحاب حدیث بود و روایاتش مورد قبول صاحب‌نظران فرزندش حسن بن احمد بن محمد بن عجلی از ری به کوفه مهاجرت نمود و در آنجا به نقل حدیث پرداخت. نجاشی اخبار و روایات این خانواده را مورد قبول دانسته و از آنها به نیکی پاد نموده است. شیخ صدوق نیز هرگاه حدیثی از او نقل کرده با تعبیر «رضی الله عنہ» از او پاد نموده است.

از معاصران او، احمد بن حسن قطان، علی بن احمد بن موسی، حسین بن ابراهیم بن احمد مکتب و محمد بن احمد سنانی بودند که احتمالاً در قم نزد ابوالعباس احمد بن یحیی بن زکریا قطان به استماع حدیث اشتغال داشتند. از دیگر استادان او، حمزه بن قاسم هلوی شاگرد حسن بن متیل قمی (مح ۳۰۵ھ) بود که وی در قم نزد او حدیث شنید. از شاگردان او، تنها شیخ صدوق را می‌شناسیم که احادیث او را به آیندگان انتقال داده است. در منابع، هیچ اثر تألیفی از او گزارش نشده است.

منابع

الصال، ص ١٥٨، ح ٢٠٣ و ص ١٩٥، ح ٢٧٠ و ص ٢٤٤، ح ٩٩ و ص ٢٢٨، ح ٥ و ص ٩٣٠، ح ١٠ و ص ٥٤٢، ح ١٨ / رجال النجاشي، ص ٦٥، ش ١٥١ / خلاصة الأقوال، ص ٧٢، ش ٥٢ / نظیف الممال (حجری)، ج ١، ص ٩٥، ش ٥٤٧ / طبلات اعلام الشبعة، ج ١، ص ٤٠ و ٥٧.

احمد بن محمد و راق (٤- ح ٣٢٥ ق)

ابرطیب، محدث شیعی در دهه‌های نخستین سده چهارم ه بود. وی در بغداد زندگی می‌کرد و ظاهراً از راه و راقي و صحافی کتاب، هزینه زندگی را تأمین می‌نمود. از استادان او، محمد بن حسن بن درید همانی (م ٣٢١ ه) بود که در ٣٠٨ ه به بغداد بازگشت و وی از آن پس در مجلس درس او شرکت جست و تا آخر عمر، ملازم این استاد بود. بهابراین، وفات او پس از درگذشت استادش اتفاق افتاده است، اما با توجه به اینکه شیخ صدوق (م ٣٨١ ه) از شاگردان باواسطه او بوده و به طور مستقیم از او نقل حدیث نکرده است، درمی‌یابیم که وفات او پس از ابن درید همانی چندان به طول نینجامیده است. از استادان دیگر او، علی بن هارون حمیری بود که شرح حالش در منابع نیامده است. از شاگردان او، احمد بن یحیی مکتب بود که خود از استادان شیخ صدوق بود. از او روایات چندی در فضیلت امام رضا^{علیه السلام} و علی بن ابی طالب^{علیه السلام} باقی مانده که تماماً توسط این شاگرد نقل شده‌اند. از او، انر تأثیفی بر جای نمانده است.

منابع

عبدون اخبار الرضا(ع)، ج ١، ص ١٥٤، ح ٩، ج ٢، ص ٧٦، ح ٧ / صدوق، الأمساني، ص ٣٠٠، ح ٣٤١ / کمال الدین و تمام النعمة، ج ٢، ص ٣٥٢، ب ٥٢ / معانی الاخبار، ص ٣٥٣، ب «معنی قول سليمان»، ح ١ / طبلات اعلام الشبعة، ج ١، ص ٥٦.

احمد بن محمد بن یحییٰ بن (کریا فطّان) (؟-ح ۳۱۲ق)

ابوالعباس، فقیه و محدث شیعی، نامش به صورت احمد بن یحییٰ بن زکریا نیز ذکر شده است. اما یحییٰ جدّ اوست، نه پدرش. وی از معاصران محمد بن ابی عبد‌الله کوفی رازی (م ۳۱۲ هـ) بود که نماینده تمام الاختبار امام عصر^{علیهم السلام} در ری بود و با هم نزد محمد بن اسماعیل بر مکن (صاحب کتاب الرَّضْلِ اهل الاستطاعة و معروف به «صاحب صومعه») شاگردی نموده‌اند. بنابراین، تاریخ وفات او را می‌توان حدود ۳۱۲ هـ در نظر گرفت. از استادان و شاگردان او نیز برمی‌آید که وی تا دهه‌های نخستین سده چهارم بیشتر زنده نبوده است.

از تاریخ ولادت او و محل آن، اطلاعی در دست نیست. محل پرورش او در ری بود و چنان‌که از لقب «فطّان» استفاده می‌شود، وی در آنجا به کار پنهان‌زنی اشتغال داشت و از این راه مخارج زندگی را تأمین می‌کرد. پس از طی تحصیلات مقدماتی، به علوم حدیث روی آورد و نزد استادان وقت، بهره‌های فراوان برد. شیخ صدوق با یک واسطه، روایات زیادی از او در کتب‌های خود نقل نموده – که برخی از آنها در پاورقی آمده‌اند. محتوای احادیث او در بیاره فضیلت علی بن ابی طالب^{علیهم السلام}، موضوع «مهدویت» و معرفی تعداد امامان شیعه است.

وی از دست پروردگان ابومحمد بکر بن عبد‌الله بن حبیب در ری بود و بیشتر احادیث مذکور را از این استادش شنیده است. در برخی موارد نیز از استادان دیگر خود مانند موسی بن اسحاق و محمد بن هبّاس بن بسام نقل حدیث کرده است. وی در ری شاگردان زیادی تربیت نمود که در میان آنها، احمد بن حسن بن عبد‌وهی فطّان رازی (استاد شیخ صدوق) و محمد بن احمد سنانی (استاد دیگر

شیخ صدوق) بیشترین احادیث او را به آیندگان انتقال داده‌اند. از شاگردان دیگر او، علی بن احمد بن موسی دقاق، حسین بن ابراهیم بن احمد بن هشام مؤذب، علی ابن عبدالله وراق و احمد بن محمد بن هیثم مجلی (استاد شیخ صدوق) بودند. از او افراد تأثیرگذاری معرفی نشده است.

مطبع

من لا یحضره الفقيه، ج. ۲، ص. ۲۲۸، ح. ۲۲۹۲ / حلل الشرائع، ج. ۱، ص. ۱۳۰، ب. ۹، ح. ۱ و ص. ۱۵۹، ح. ۳، ج. ۲، ص. ۸۵۹، ب. ۲۲۱، ح. ۱ / الخصال، ص. ۱۵۸، ح. ۲۰۳ و ص. ۱۹۱، ح. ۲۶۵ و ص. ۲۴۴، ح. ۹۹ / صدوق.الأمامی، ص. ۹۳، ح. ۷۱ و ص. ۱۳۲، ح. ۱۲۵ و ص. ۲۲۴، ح. ۲۹۱ و ص. ۵۶۰، ح. ۵۶۲ / التوحید، ص. ۲۱، ح. ۲ / کمال الدین و تمام النعمۃ، ج. ۱، ص. ۵۲۵، ح. ۲۹ و رجال النجاشی، ص. ۹، ش. ۲۷۷ / معجم رجال الحديث، ج. ۲، ص. ۱۵۹، ش. ۱۰۱۵ / طبلات اعلام الشجنة، ج. ۱، ص. ۵۷ و ۵۹

ابرعلی، فقیه و محدث شیعی، ظاهرآ در قم متولد شد. اما زمان آن روشن نیست. کهن ترین استاد او در اوایل سده سوم (ح. ۲۹۷ هـ) ولات یافت. پس وی در آن زمان، دست کم دوران جوانی (۲۰ سالگی) خود را می‌گذرانده است. بنابراین، تولد او تقریباً در ۲۷۷ هـ روی داده است. شیخ تلمذکبری (م. ۳۸۵ هـ) در ۳۵۶ هـ در

بغداد از او حدیث شنید و اجازه نقل تمام روایاتش را از او گرفت. بنابراین، وی تا این تاریخ حیات داشته است.

وی در قم شو و نما پیدا کرد و مانند پدرش، به کار «عطاری» اشتغال داشت. در سنین نوجوانی، تحصیلات خود را آغاز کرد و در محضر بسیاری از بزرگان و مشایخ قم، جلوس نمود و از چهره‌های قم در فقه و حدیث به شمار آمد. پدرش ابرغمفر محمد بن یحییٰ عطار از بزرگان حدیث در قم و روی بود و شیخ کلینی (م ۳۲۹ ه) از دست پروردگان پدر او، وی بیشترین بهره‌ها را از پدرش برد. از استادان دیگر او در قم، عبد الله بن جعفر حمیری (م.ب ۲۹۷ ه) و سعد بن عبدالله اشعری (م ۳۰۰ ه) بودند. وی پس از تحصیلاتش در قم، عازم شهرهای کوفه، بصره و به ویژه بغداد شد و اندوخته‌های خوبیش را در آنجا منتشر ساخت. از معاصران او، احمد بن محمد بن ولید قمی (م ۳۴۳ ه) بود که هر دو از استادان شیخ مفید (م ۴۱۳ ه) بودند. وی در بغداد مجلس درسی به راه انداخت و شاگردان سرشناسی همچون هارون بن موسی تلمکبری (م ۳۸۵ ه)، حسین بن عبد الله غفاری (۴۱۱ ه)، ابرالمباس احمد بن علی بن فرج سیرافی (م ۴۱۰ ه)، محمد بن محمد بن نعمان، معروف به شیخ مفید (م ۴۱۳ ه)، علی بن احمد بن ابی جبل قمی (استاد شیخ طوسی)، محمد بن علی بن شاذان قزوینی (استاد نجاشی) و ابن هبائش جوهری (م ۴۰۱ ه) در درس او حضور داشتند.

در منابع کهن رجالی، اگرچه به صحت یا عدم صحت احادیث او تصریح نشده، اما سوابق علمی او، به ویژه شاگردان سرشناسی که وی تربیت نموده و نسبت به آنها دارای مقام اجازه بوده، کاشف از آن هستند که روایات او قابل استناد بوده و

از ارزش حدیثی بپخوردارند. وی گرچه از نظر علمی هیچ‌گاه به اندازه پدرش کسب اعتبار نکرد، اما بسیاری از صاحب‌نظران احادیث او را به دیده قبول نگیریسته و شخصیت علمی اش را ستوده‌اند. ابن‌داود با اینکه شخصیت او را «ناشناسخته» دانسته، ولی نام او را در قسم اول رجال خود، که مخصوص راویان و موردنعت آن است، ذکر نموده. وی دارای اثر تأثیقی نبوده است، زیرا نجاشی و طرسی در فهرست خود، بسیاری از گزارش‌ها را از طریق ابن سرخ سیرالفس و دیگران از او نقل کرده، اما درباره خود او شرح حال مستقلی ارائه نداده‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که وی دارای کتاب یا رساله‌ای نبوده است.

ملابع

رجال النجاشی، ص ۵۹، ذیل ش ۱۳۶ و ۱۳۷ / رجال الطرسی، ص ۴۱۰، ش ۵۹۵۵ / رجال ابن داود، ص ۹۵ ش ۱۳۶ / جامع الرؤا، ج ۱، ص ۷۱ / تشیع المطالب (حجری)، ج ۱، ص ۹۵ و ۹۶ / مجمع رجال الحدیث، ج ۲، ص ۱۲۰، ش ۹۲۱ و ۹۲۲ / مجمع رجال الحدیث، ج ۲، ص ۵۴۹

امحمد بن محمد بن یعین قصرانی (؟ - ح ۳۱۵ ق)

ابوالحسین محدث و راوی اوایل سده چهارم هجری بود. «قصران» نام دو کاخ در اطراف ری بود که آب و هوای خوش داشتند و به «قصران داخل» و «قصران خارج» معروف بودند. وی ظاهراً مدتی در «قصران خارج» اقامت داشت و لقب

«قصرانی» نیز از همین روی به او نسبت داده شده است. از اینکه وی کجا و در چه تاریخی تولد یافته، گزارشی نیافتنیم. وفات او نیز برای ما روشن نیست، اما برخی از استادان او در ۲۸۸ ه وفات یافته‌اند. همچنین شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) با یک واسطه از او نقل حدیث کرده است. بنابراین، وی از راویانی است که احتمالاً دهه‌های نخستین سده چهارم را درک کرده.

وی همچنین مدتها در بغداد اقامت تحصیلی داشت و در آنجا نزد استادانی همچون حسین بن لیث بن بهلول موصلى (م ۲۹۴ ه) و بشر بن ابی موسی بن صالح اسدی (م ۲۸۸ ه) شاگردی کرد. از شاگردان او، تنها عبدالله بن محمد صانع را می‌شناسیم که از استادان شیخ صدوق بود. درباره نشیع او، مدرک قابل اعتمادی در دست نیست. اما مضافین بعضی از روایات به جای مانده از او، درباره مهدی آخرالزمان (عج) است. همچنین وی در روابطی از زبان مبارک رسول خدا^{علیه السلام}، تعداد خلفاً و امامان را دوازده تن معرفی کرده که همه آنها از سل فریش هستند. وی ظاهراً در میان دانشمندان حدیث، چندان شناخته شده نبوده و احتمالاً به همین دلیل، خطیب بغدادی شرح حال او را با اینکه وی مدتها در بغداد اقامت داشته، در تاریخ خود نیاورده است. از او، اثر تألیفی گزارش نشده است.

منابع

- صدوق، الأمازي. ص ۳۸۷. ح ۵۰۰ // التحصل. ص ۳۶ / کمال الدین و تمام النعمة.
- ب ۲۲ و ۲۴ // الانساب. ج ۲. ص ۵۱۱. ذیل کلمة «قصرانی» / معجم البلدان. ج ۲.
- ص ۳۵۳. ذیل کلمة «قصران الداخل و قصران الخارج» / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۵۷

احمد بن محمد بن یحییٰ فارسی (۴-ح ۳۳۰ ق)

ابرعلی محدث شیعی بود. به گفته شیخ طوسی در رجال خود، شیخ تلکبری (م ۳۸۵ ه) پیش از آنکه به فزوین مهاجرت کند، در ۳۲۸ هاڑ او حدیث شنید که البته اجازة نقل احادیث او را نداشت. این گزارش نشان می‌دهد که وی تاریخ پاد شده حیات داشت و وفات او پس از ۳۲۸ هافق افتاده است. اطلاعات ما درباره زندگی و تحصیلات او بسیار انگک هستند؛ زیرا شرح حال او در منابع معتبر ذکر نشده.

از لقب «فارسی» برمن آید که وی اصلانًا ایرانی بود، اما ظاهراً در پنداد به سر می‌برد و در آنجا علوم حدیث را فراگرفت و شاگردانی نیز تربیت نمود. شیخ طوسی کسی را با عنوان ابوالحسن محمد بن یحییٰ فارسی در رجال خود نام برده و در وصف او گفته است: از افراد بی‌شماری نقل روایت کرده و برای طلب حدیث، دور دنیا را گشته است. ظاهراً فرد مذکور پدر او بود. در این صورت، ممکن است وی بخشی از تحصیلات خود را نزد پدرش فراگرفته باشد. اکنون در منابع حدیثی، هیچ روایتی از او به چشم نمی‌خورد. از این‌رو، استادان و شاگردان او ناشناخته‌اند. درباره تشیع او، تنها می‌توان گفت، چون شیخ طوسی از یکسو، نام او را در رجال خود ذکر کرده و از سوی دیگر، به تستن وی تصریح ننموده است. از این‌رو، می‌باشد وی شیعی امامی بوده باشد. وی دارای اثر تأثیفی نبوده است.

منابع

- رجال الطوسی، ص ۱۱، ش ۵۹۵۸ و ص ۴۳۹، ش ۶۲۷۶ / رجال این داره، ص ۴۵، ش ۱۳۷
- / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۵۷ / مجمع رجال الحدیث، ج ۲، ص ۱۲۳۷ ش ۹۳۳، ح ۴۲
- ص ۲۷۵، ش ۱۴۶۱

احمد بن محمد بن پرذیار بن رستم طبری نحوی (۴-۳۱۳ ق)

ابو جعفر، فاری قرآن، ادیب و از عالمان علم نحو و متعلق به مکتب «بصره»، از طبقه ابویعلی بن ابی زرمه بود. تاریخ ولادتش معلوم نیست ولی وفات او حدود سال ۳۱۳ ه در بغداد روی داده؛ زیرا وی ساکن بغداد بود و در سال ۳۰۴ ه از نصیر بن یوسف حدیث گرفت. وی همچنین از ملازمان ابن فرات شیعی وزیر مقندر عباسی (حکم ۳۲۰-۲۹۵ ه)، بود که در سال ۳۱۳ ه وفات نمود. زندگی و چگونگی تحصیلات او بر ما معلوم نیست. اما شواهد موجود نشان می‌دهند که وی ابرانی و اهل طبرستان (مازنداران) بود و به تصریح علامه طهرانی، وی اهل روسنای «کجه» از توابع شهرستان آمل بوده است. بنابراین، می‌توان احتمال داد که وی در روسنای «کجه» دیده به جهان گشود و سپس تحصیلات ابتدایی اش را در آمل - که در آن زمان مرکز استان طبرستان بود - به انجام رساند. پس از آن برای تکمیل تحصیلات خود، به عراق رفت و در مکتب نحویان بصره، مشغول فراگیری علوم عربی شد.

درباره تنشیع او، نمی‌توان تردید کرد؛ زیرا وی در طبرستان نشو و نما پیدا کرد و در آن زمان، طبرستان مرکز حکومت شیعیان بود و فرمانروایان علوی بر جامعه صدرصد شیعی طبرستان حکومت داشتند. علاوه بر این، هنگامی که وی ساکن بغداد شد در خانه «بن فرات اول» ابرالحسن عسی بن محمد (مح ۳۱۲ ه)، وزیر شیعی مقندر (حکم ۳۲۰-۲۹۵ ه)، مستولیت تربیت اطفال را بر عهده داشت. روشن است که «بن فرات اول»، که در تنشیع او شکی نیست، غیرشیعی را برای تربیت اطفال برنگزیده.

گفتنی است، «ابن فرات» طایفه‌ای بودند که در زمان خلفای عباسی، به مقام وزارت و دیگر مناصب اداری رسیدند و همه از مذهب شیعه پیروی می‌کردند. وی در بغداد نزد استادانی همچون ابومنذر نصیر بن پرسف و هاشم بن عبد العزیز درس خواند و از آنها روایت کرد. این دو استاد وی از دوستان نزدیک ابن حمزه کسانی بودند. از شاگردان او، احمد بن جعفر بن سلم ختلی و عمر بن محمد بن سیف کاتب بودند. وی تألیفاتی نیز داشته که در موضوع صرف، نحو و لغات فرقانی، آنها را به رشته تحریر در آورده است. از جمله تألیفات او، غریب القرآن، المقصور والمددود، کتاب صورة الهمز، کتاب التصریف و کتاب النحو هستند.

منابع

النهرست. ص ۶۵ / تاریخ بغداد. ج ۵. ص ۲۲۳. ش ۲۸۶۳ // الدریبة الى تصانیف الشیعہ. ج ۲ .
من ۱۹۷۱: ج ۱۶. ص ۴۷ / معجم المؤلفین. ج ۲. ص ۱۶۸ / طبقات اعلام الشیعہ. ج ۱. ص ۹۵.

احمد بن محمد بن یعقوب بیهقی (ح ۳۱۰ - ح ۳۴۰ ق)

ابوعلی فقیه و محدث شیعی در اوایل سده چهارم هبود. به گفته خود او، «هنگامی که فضل بن شاذان نیشابوری (م ۲۶۰) در اندر بیماری در یکی از روستاهای بیهق وفات نمود، من بر جنازه‌اش نماز گزاردم»، این گزارش حاکی از آن است که وی در آن زمان، از وجاهت لازم و سن کافی برخوردار بوده است. پس تواند او را می‌توان در نیمة نخست سده سوم، حدود ۳۰۰ هتخمین زد. از جمله شاگردان او،

محمد بن حمر بن عبدالمعزیز کشی (مح ۳۶۳ ه) بود. ازین رو، وی می‌باشد سده چهارم را درک نموده و احتمالاً در اوایل این سده درگذشته باشد.

وی در بیهق (نیشاپور) تولد یافت و در همان جا نشو و نما بیدا کرد. تحصیلات مقدماتی را در زادگاه خود فراگرفت و احتمالاً برخی از آموزه‌های فقهی و حدیثی را از فضل بن شاذان آموخت. سپس برای ادامه تحصیل به عراق رفت و در شهرهای کوفه و بغداد، اندوخته‌های خوبیش را تکمیل کرد و در ردیف استادان آنجا به شمار آمد. وی از جمله کسانی بود که در برابر توقیع لعن امام حسن عسکری شهشهانی که درباره فضل بن شاذان جعل کرده بودند، قاطعانه موضع گرفت و توقیع مذکور را ساختگی و تاریخ صدور آن را دو ماه پس از مرگ فضل بن شاذان اعلام کرد.

از استادان او، عبدالله بن حمدویه بیهقی بود که در موارد متعددی از او نقل حدیث می‌کرد. از شاگردان او، کسی جز محمد بن حمر بن عبدالمعزیز کشی را نمی‌شناسیم که هرگاه حدیثی از او نقل می‌کرد. رحمت خدا را برای این استادش طلب می‌نمود، و این موضوع می‌تواند نشانه نیک‌نفسی و شخصیت مورد اعتماد استادش بوده باشد. از او اثر تأثیفی معرفی نشده است.

گفتنی است: نام و کنیه او با ابوعلی احمد بن محمد بن یعقوب بن مسکویه (م ۴۲۱ ه) مشترک است.

متابع

اخبار معرفة الرجال. ج ۲. ص ۶۶۵. ش ۶۸۷ و ص ۷۷۳. ش ۹۰۳ و ص ۸۲۰. ش ۱۰۲۸ /

طرائف الرجال. ج ۱. ص ۲۰۴. ش ۱۱۹۳ / معجم رجال الحديث. ج ۲. ص ۱۲۳. ش ۱۹۲۵

ج ۱۴. ص ۳۱۵. ش ۹۳۷۴

احمد بن مسرور (ح ۳۳۵-۴)

محذّث شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. از استادان او، سعد بن عبدالله الشمری (م ۳۰۰ ه) بود که وی روایت تشریف این استادش به محضر امام عصر (عج) را گزارش کرده است. بنابراین، وی از رواییان سده چهارم به شمار آمده و احتمالاً تادهه چهارم این سده را درک کرده است؛ زیرا از شاگردان او، محمد بن بحر هنی کرمانی بود که اندکی پس از ۳۴۲ ه حیات داشت. درباره شرح حال او، هیچ گزارشی در منابع دیده نمی‌شود. بنابراین، از جزئیات زندگی و چگونگی تحصیلات او اطلاعی در دست نیست. تنها آگاهی ما از او روایتی است که شیخ صدوقی (م ۳۸۱ ه) آن را در کتاب خود آورده است. از این روایت، می‌توان استفاده کرد که وی در قم اقامت تحصیلی داشته و بخشی از حیات علمی خود را در آنجا به سر آورده است، از آثار تأثیفی او، خبری گزارش نشده است.

منابع

- کمال الدین و تمام التحمة، ج ۲، ص ۱۹۰، ب ۲۱، ح ۴۳ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۵۸ /
معجم رجال الحدیث، ج ۳، ص ۱۳۲، ش ۹۶۸ / سمعومة الرسائل، ج ۲، ص ۱۳۹-۱۵۲.

احمد بن مُفلیس حمالی (ح ۳۰۸-۲۳۱ ق)

ابوالعباس، محذّث شیعی، نام پدرش «مُفلیس» (بیر وزن مُحسن) به معنای ورشکسته بود. اما در بعضی از منابع، نام پدر او «مُفَلّس» (به تشديد لام) آمده که از ریشه «غلس» و به معنای تاریکی آخر شب است. تاریخ ولادت او در دست

نیست. برخی از معاصران او، یعنی ابوسعید مالینی سن او را در ۲۹۷ ه بیش از شصت سال تخمین زده است که در این صورت، تولدش دست کم می‌باشد در ۲۳۱ ه روی داده باشد تا امکان روایت او از یکی از استادانش که در ۲۴۶ ه وفات یافته، وجود داشته باشد. وفات او در ۳۰۸ ه در بغداد اتفاق افتاد.

وی اصلان آهل کوفه از طایفة «بنی حمان» بود و ظاهراً بخشی از تحصیلات خود را در آنجا به انجام رساند؛ زیرا تعدادی از استادان او در کوفه اقامت داشتند. سپس برای ادامه تحصیل به بغداد آمد و در شرق بغداد مسکن گرفت و در آنجا ضمن استماع حدیث، سالیان درازی به نقل روایت نیز مشغول بود؛ اما احادیث او در منابع آهل سنت به شدت تضعیف شده و در منابع شیعی نیز سخنی درباره ارزش روایات او به میان نیامده است. از استادان او، قاسم بن رئیس بن ابراهیم طباطبای (م ۳۵۶ ه) بود که وی نیز در منابع رجالی توثیق نشده است. از او اثر تألیفی گزارش نشده است.

منابع

- رجال النجاشی، ص ۳۱۹، ش ۸۵۹ / ابضاح الاشباء، ص ۱۱۶، ش ۱۰۳ / تاریخ بغداد، ج ۵، ۵۸. ص ۲۲۶، ش ۲۶۹۷ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص

احمد بن مهردان (ح ۲۳۰-ح ۳۰۵ق)

فقیه و محدث شیعی که کنیه اش در منابع نیامده و تاریخ تولد و وفاتش به خوبی روشن نیست. اما از معاصران او علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (م.ب ۳۰۷ ه) بود که با هم نزد محمد بن علی (شاگرد ابوصیر) روایاتی شنیده‌اند. همچنین دیگر معاصر او احمد بن ادریس قمی (م ۳۰۶ ه) بود که احتمالاً در قم با یکدیگر هم صحبت بودند.

بنابراین، وفات او تقریباً در دهه نخست سده چهارم اتفاق افتاده است.

از استادان او حضرت عبدالعظیم بن عبد الله حسنی علیه السلام بود که اندکی پیش از ۲۵۰ هوقات یافت. بنابراین، وی هنگام شاگردی نزد حضرت عبدالعظیم علیه السلام از سن کافی برخوردار بوده است و شاید بتوان تولد او را تقریباً در ۲۳۰ هتخمین زد. زندگی و تحصیلات او بیشتر در قم و ری سپری شد و روایات او از حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام نیز مربوط به زمانی است که حضرت عبدالعظیم علیه السلام تازه وارد ری شده بودند. وی پس از اینکه در علوم حدیث تبحر یافت، شاگردان چندی تربیت نمود که در میان آنها، بزرگانی همچون محمد بن یعقوب کلبی (م ۳۴۹) و محمد بن احمد مکتب به چشم می خوردند.

درباره ارزش روایات او، اگرچه ابن خصائری (م ۴۱۱) بدون ذکر هیچ دلیلی، احادیث او را بعتبر و ضعیف دانسته، اما پس از اینکه نظران سخن این خصائری را نادیده گرفته و بر ارزش روایات او تأکید نموده‌اند. شیخ کلبی، که از شاگردان پرآوازه است، در کتاب الکافی احادیث فراوانی از او نقل کرده و بارها رحمت خدا را برای او طلب نموده و این خود شاهدی بر شخصیت والای او و اهمیت روایات اوست؛ چنان‌که شاگردی صاحب شرح حال نزد حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام نیز می‌تواند شاهدی دیگر بر اعتبار و اهمیت روایات او بوده باشد. از استادان و شاگردان دیگر او، اطلاعی در دست نیست. از آثار تألیفی او نیز گزارشی نرسیده است.

منابع

- الکافی، ج ۱، ص ۴۷۸، ح ۴ / شرح اصول کافی، ج ۷، ص ۲۱۳ / خلاصة الأقوال، ص ۳۲۴، ش ۲۲ // التحسین، ص ۵۷۶، ب ۲۸ / تلیق المقال (حجری)، ج ۱، ص ۹۸، ش ۵۶۵ / جامع الرواية، ج ۱، ص ۷۲ / طرالث المطالب، ج ۱، ص ۲۰۴، ش ۱۱۹۴ / سماء المطالب، ج ۱، ص ۶۲ و ۶۳.

احمد بن هارون فامی (ح ۴۷۰-ب ۳۵۴ق)

فقیه و محدث شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. وی در ۳۵۴ه در مسجد کوفه حدیث می گفت. بنابراین، وفات او پس از این تاریخ اتفاق افتاده و احتمالاً در کوفه بوده است. وی ظاهراً در قم تولد یافت و زمان آن نفریباً در دهه هفتم سده سوم هبوده است؛ زیرا کهن ترین استاد او محمد بن حسن صفار قمی (م ۲۹۰ه) بود که وی در جند مورد از این استاد به طور مستقیم نقل حدیث کرده است.

وی تحصیلات خود را در قم آغاز کرد و سال‌های درازی نزد استادان این شهر، حیات علمی خود را به سر آورد تا اینکه خود در فقه و حدیث تبحر یافته و به حد کمال رسید. در ضمن فraigیری حدیث، او به کار «بقالی» و تجارت حبوبات نیز شغفال داشت و از این راه، درآمد زندگی را تأمین می نمود. از این‌رو، لقب «فامی» به او داده شده است. در بعضی از منابع، به جای «فامی»، لقب «فاضی» یا «طائی» آمده که ظاهراً هر یک از این دو تحریف «فامی» هستند.

از معاصران او در قم، ابن ولید قمی (م ۳۴۳ه)، جعفر بن محمد بن مسرور و ابر محمد متزم من قمی (م ۳۴۰ه) بودند که با هم نزد محمد بن جعفر بن احمد بن بطّه قمی (م، ب ۳۱۷ه) احادیث شنیدند. همچنین معاصر دیگر او جعفر بن محمد بن قولوبه (م ۳۶۸ه) بود که مشترکاً نزد علی بن ساپریه قمی (م ۳۲۹ه) شاگردی نمودند. وی در قم استادان زیادی دید که معروف ترین آنها محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری (م، ب ۳۰۴ه)، محمد ابن حسن صفار قمی (م ۲۹۰ه) و محمد بن جعفر بن احمد بن بطّه قمی

(م، ب ۳۱۷ ه) بودند.

تحقیقات نشان می‌دهند که وی در دهه‌های آخر عمر، از قم خارج شد و راهی عراق گردید. شیخ صدوق محمد بن باقره (م ۲۸۱ ه)، که از شاگردان ویزا او بود، در ۳۵۴ ه در مسجد کوفه از او حدیث شنید و خود او نیز از ابن عقده، کوفی (م ۳۲۲ ه) روایت دارد. نجاشی نیز در ذیل شرح حال جعفر بن بشیر و حجاج بن رفاعه، گزارش او از ابن عقده را نقل کرده است. همچنین از شاگردان دیگر او، احمد بن حسین بن احمد بن عمران (م، ح ۳۸۱ ه - استناد شیخ مفید و صاحب کتاب الاختصاص) بود که در بغداد اقامت داشت و این موضوع احتمال اقامت وی در بغداد (علاوه بر کوفه) را تقویت می‌کند.

درباره ارزش روایات او سخن صریحی در منابع نیامده، اما سوابق علمی او و همچنین اظهار رضایت شیخ صدوق درباره شخصیت او کاشف آن است که گفته‌های حدیثی او قابل استناد و مورد قبول هستند. نجاشی نام او را در رجال خود، به طور مستقل ذکر نکرده است. بنابراین، می‌توان حدس زد که وی دارای آثار تألیفی نبوده است.

ملطبع

میرون اخبار الرضا ^{علیه السلام}. ج. ۱. ص ۲۹۱. ح ۲۲. ح ۲۲۶ و ص ۲۲۶. ح ۲۵۰ و ص ۱۳ و موارد دیگر /
الخصال، ب «الاثین»، ص ۳۲. ح ۱ و ص ۱۰۴. ۱۰۳. ۶۹ و موارد دیگر / صدوق، الأمسال،
ص ۹۲. ح ۶۸ و ص ۱۷۷، ۱۷۹، ۲۸۹ و ۲۶۶ / رجال الطرسی، ص ۴۱۳. ش ۵۷۸ و
ص ۴۴۵۷ ش ۴۳۳۶ / تلیغ الطال (حجری)، ج. ۱. ص ۹۹. ش ۵۷۲

احمد بن یعین (۴۶۰-ح)

ابونصر، فقهی و محدث معتبر شیعی، اهل سمرقند بود و ظاهر در همانجا تولد یافت، اما زمان آن روشن نیست. همچنین درباره وفات او، مدرک قابل استنادی در دست نیست. ولی چون استاد او در ۳۲۸ھ وفات یافته، وی می‌باشد در اواسط سده چهارم زندگی را به سر آورده باشد. از معاصران او، ابراهیم بن نصیر کشی (م.ح ۳۳۵ھ) و حمدوریه بن نصیر کشی (م.ح ۳۳۵ھ) بودند که مشترکاً نزد عیاشی سمرقندی به فراگیری فقه و حدیث اشتغال داشتند. بنابراین، وفات او را می‌توان با اندکی مسامحه، قریب ۳۴۰ھ تخمین زد.

شیخ طوسی (م.ح ۴۶۰ھ) ضمن تصریح به ارزش احادیث او گفته است: «وی فردی نیکوکار و اهل دانش بود و مذاهب گوناگونی همچون شیعه امامیه، حشویه و فرقه‌های اهل سنت، بر اساس فتوای او رأی می‌دادند.» از گفته شیخ طوسی استفاده می‌شود که وی در زمان خود، عالمی برجسته بود و در فقه و حدیث، تخصص بالایی داشت. وی ظاهراً پس از تحصیلات مقدماتی در سمرقند، عازم عراق شد و در شهرهای کوفه و بغداد، آموخته‌های خوبیش را تکمیل نمود.

از استادان او، تنها محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی (م.ح ۳۲۸ھ) را می‌شناسیم که در بغداد آوازه بلندی داشت. در منابع حدیثی، روایتی از او به ما نرسیده است. از این‌رو، تعبین شاگردان و دیگر استادان او ممکن نیست؛ اما روش است که وی با شهرت بالایی که در میان مذاهب مختلف بغداد داشته، حتیماً استادان متعددی دیده و شاگردان زیادی تربیت کرده است. از آثار تألیفی او نیز خبری گزارش نشده است.

منابع

رجال الطوسی، ص ۵۹۳۲ و ص ۵۹۷ ش ۴۵۱ / سعید رحال الحدیث، ج ۳.
ص ۱۵۸، ش ۱۰۱۲ / طبقات اعلام الشبعة، ج ۱. ص ۵۹.

احمد بن یعنی مکتب (۴-ح ۳۵۵ ق)

ابرهلی محدث شیعی در اواسط سده چهارم ه بود. لقب «مکتب» (پر وزن محدث) از آن رو به او داده شد که در امر کتابت و نویسندگی دست داشت و از معلمان این رشته بود. تاریخ تولد و مرگ او با توجه به اینکه شرح حال او در منابع نیامده، کاملاً مبهم و نامعلوم است؛ چنان‌که از زادگاه و آرامگاه او نیز خبری در دست نیست.

از شاگردان و استادان او می‌توان حدس زد که وفات او در اواسط سده چهارم، قریب ۳۵۵ ه انفاق افتاده و احتمالاً محل آن بغداد یا کوفه بوده است. از اوایل زندگی و محل پرورش او اطلاعی در دست نیست؛ اما روایات او از ابن درید همانی (م ۳۲۱ ه) مربوط به سال ۳۰۸ ه به بعد است؛ چراکه ابن درید پس از فرار دوازده ساله‌اش به عمان و شیراز، تازه به بغداد برگشته بود. همچنین او در بغداد، نزد ابروطيپ احمد بن محمد و رائی (م ح ۳۲۵ ه) بزرگدی کرد. بنابراین، با توجه به استادان بغدادی او، او می‌باشد مدتنی از حیات علمی خود را در بغداد سپری کرده باشد؛ چنان‌که شاگردی او نزد محمد بن قاسم بن زکریا مغاربی (م ح ۳۲۴ ه) که از بزرگان کوفه

به شمار می‌آمد، نشانگر آن است که وی در کوفه نیز حضور داشته و از محضر استادان آنجا بهره برده است. وی همچنین حدیثی از محمد بن یحییٰ صولی (م ۳۳۵ه) دارد که مضمون آن برسشن مأمون (حک ۲۱۸-۱۹۸ه) از امام رضا^{علیه السلام} درباره فلسفه قیام زید بن علی^{علیه السلام} است، از استادان دیگر او، کسی را نمی‌شناسیم.

از شاگردان او، شیخ صدوق ابرجعفر محمد بن بابویه قمی (م ۳۸۱ه) بود که روایات متعددی از او شنیده و به گمان قوی، این روایات مربوط به سال‌های ۳۵۲ و ۳۵۴ه است که شیخ صدر در بازگشت از سفر حج، اقامات‌های کوتاهی در بغداد داشته است از او احادیث اندکی در جوامع روایی شیعه باقی مانده که درباره فضیلت علی بن ابی طالب^{علیه السلام} و برخی امامان دیگر است. صاحب نظران درباره ارزش روایات او سکوت کرده‌اند. ولی شیخ صدوق در نقل برخی از روایت‌های او، با جمله «رضي الله عنه» از او تجلیل کرده است. از آثار تألیفی او، گزارشی دیده نشده است.

ملاجع

- علل الشرائع. ج ۱، ص ۷۱. ب ۶۲. ح ۱ و ص ۱۴۵. ب ۱۲۱. ح ۱ / عيون اخبار الرضا(ع). ج ۲، ص ۷۶. ح ۷ و ص ۲۲۵. ح ۱ / صدوق، الأمازي. ص ۵۱. ح ۵ و ص ۲۳۹. ح ۲۳۹ و ۳۴۱ / کمال الدین و نعام النعمه. ج ۲. ص ۲۵۴. ب ۵۲. ح ۱ و ب ۵۳. ح ۱ / معجم رجال الحديث. ج ۳. ص ۱۶۰. ش ۱-۱۹ / طبقات احالم الشیعه. ج ۱. ص ۵۰.

احمد بن یعینی هادی (۳۲۴-۲۷۵ ق)

ترجمان‌الدین، معروف به «بن طباطبای» و مشهور به «احمد ناصر»، فقیه، اصولی، منکلم، شاعر و سومین امام شیعی زیدی در یمن بود. او پس از کناره‌گیری برادرش، مرتضی‌لدين‌الله (م ۲۲۳ هـ)، در سال ۳۰۱ هـ به امامت رسید. ولادت او در سال ۲۷۵ هـ بود و وفاتش به سال ۳۲۴ هـ به دست فرزندش ابوالقطشم ابراهیم بن ناصر در «صعده» مرکز خلانتش، اتفاق افتاد. وی به درد «نقرس» (ورم مفاصل) مبتلا بود و در جنگ‌ها حضور عملی نداشت. در روزگار او، قرمطیان و باطنیان، بار دیگر سر به شورش برداشتند و در سال ۳۰۷ هـ با وی در نزدیکی صنعاه جنگیدند. در این جنگ، او با سی هزار سپاهی، با قرمطیان جنگید و بر آنان پیروز شد. وی در منابع معتبر، از ادبیان و شاعران برجسته معرفی شده، اما اشاره‌ای به حیات علمی و استادان و شاگردان او نشده است. از تأثیفات اوست: *النجاة* (در اصول - ۱۳ جلد)، *الدامغ*، *الشوحید*، *الفقه*، *التتبیه* و *الرَّةُ عَلَى الْقَدْرِيَّة*.

متابع

محمد الطالب، ص ۱۷۸ / *تاریخ ابن خلدون*، ج ۲، ص ۱۱۱ / *دائرة المعارف بزرگ اسلام*، ج ۲.

احمد بن یعقوب اصفهانی (ح ۳۵۴-۲۸۰ق)

ابرجعفر، ادیب و محدث شیعی، معروف به «بزروریه» (به تقدیم زاد بسر راه)، ولادتش با توجه به اینکه وی با یک واسطه از ابن هلال ثغفی (م ۲۸۳) نقل حدیث کرده است، باید حدود ۲۸۰ ه روی داده باشد. تاریخ وفات او به گفته شاگردش ابوعلی بن شاذان در رجب ۳۵۴ ه اتفاق افتاده است.

وی اصالتاً ایرانی و اهل اصفهان بود. بخش عمده‌ای از تحصیلات او، در اصفهان سپری شد و در آنجا نزد استادان شیعی و سنتی، به فراگیری ادبیات و حدیث اشتغال یافت. سبیس به بغداد آمد و مدنی از محضر ابوعبد الله نظر طویله نجوعی ظاهری (م ۳۲۳) بهره برد و آموخته‌های دینی خود را تکمیل کرد. وی در بغداد مسکن داشت و ظاهراً تا آخر عمر در آنجا ماندگار شد. همجنین در اصفهان، از استادانی همچون ابروجعفر احمد بن علی (علویه) اصفهانی شیعی (م ۳۲۰) محمد بن یحیی بن مند، اصفهانی حلبی (م ۳۰۱) علی بن رستم اصفهانی و دیگران بهره برد و به تدریج، در دانش نحو و حدیث تبحر یافت. از شاگردان او، تنها ابوالحسین بن رزقویه و حسن بن احمد بن ابراهیم بن شاذان معروف به «ابعلی بن شاذان» (م ۳۴۹-۴۲۵) را می‌شناسیم که ناقل حدیثی از او درباره اسرار شب مراجح است که پیامبر اکرم ﷺ آن را برای حضرت علی بن ابی طالب بازگو نموده است.

درباره تشیع او، اگرچه سخن قاطعی نمی‌توان گفت، اما در عصر او، به دلیل ورود ابن هلال ثغفی (م ۲۸۳) به اصفهان و ترویج فرهنگ تشیع توسط او، و همجنین پس از ابن هلال ثغفی، با روی کار آمدن دولت شیعی آل بویه، مردم

اصفهان به تدریج، گرایش‌های سنتی را رها کرد، و به مذهب شیعه روی آوردند. نیز شاگردی او نزد احمد بن هلوبه و همچنین قرار داشتن امامان شیعه در سلسله اسناد حدیثی که از او پیش از این یاد آور شدیم، می‌توانند شواهد دیگری بر تشیع او بوده باشند. از او اثر تألیفی بر جای نمانده است.

منابع

فتح الابواب، ص ۱۹۳ به بعد / بحار الانوار، ج ۸۸، ص ۲۶۷ / تاریخ بغداد، ج ۵۷،
ص ۳۲۶، ش ۲۰۲۱ / إكمال الكمال، ج ۱، ص ۲۵۸، ب «برزویه و بزرزیه و بردزیه» / طبقات
اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۶۰ / الکنی والالقاب، ج ۲، ص ۷۷

احمد بن یعقوب سنانی (؟ - ح ۳۴۵ ق)

ابونصر، محمدث شیعی، نقش گاهی به صورت «سناني» و «شیبانی» نیز ذکر می‌شود؛ چنان‌که کنیه‌اش به صورت «ابویصیر» نیز ضبط شده است. ظاهرآ لقب صحیح او «سناني» است که یا منسوب به صحرای «نجد» در مرکز هجاز است و یا نوعی حریر که وی ظاهرآ در تجارت آن دست داشته، از تولد، وفات، محل زندگی و چگونگی تحصیلات او هیچ خبری گزارش نشده است، تنها شیخ طوسی (م ۴۶۰) در رجال خود، نام او را ذکر کرده و وی را از شاگردان ویژه محمد بن مسعود عیاشی (م ۳۲۸) به شمار آورده است. از این گزارش، می‌توان استفاده نمود که وی پس از وفات استادش، درگذشته و احتمالاً تا اواسط سده چهارم زنده بوده است. همچنین از گزارش مزبور استفاده می‌شود که وی بخشی از حیات علمی

خود را در بغداد به سر آورده است؛ زیرا عبائی‌شیعه در بغداد مسکن داشت. اکنون در جوامع روایی و منابع تاریخی، حدیث یا گزارشی از او باقی نمانده است. از آینه رو، شناسایی استادان و شاگردان او ممکن نیست؛ چنان‌که از آثار او نیز اطلاعی نداریم.

منابع

رجال الطرسی، ص ۵۹۲۸ /تفصیل المقال (حجری)، ج ۱، ص ۱۰۲. ش ۵۸۴ /طبقات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۶۰.

اسحاق بن حسن بن بکران عفرانی تمار (ح ۳۸۴-۳۰۰ق)

ابوالحسین، محدث شیعی در اوخر سده چهارم ه (حدود ۳۰۰ ه) در زادگاهش «عفراء» در یکی از روستاهای نزدیک کوفه دیده به جهان گشود. لقب او را «عفرانی» (با تون) نیز نوشته‌اند که در این صورت، «عقران» نام یکی از اجداد اوست. همچنین گزارش ابوالعباس نجاشی (ت ۳۷۲ ه) درباره وفات او حاکی از آن است که نجاشی در سنین نوجوانی او را در حالی که سال خنوده بود، دیده و در کوفه در مجاورت بارگاه امیر المؤمنین علیه السلام کتاب الکافی را تدریس می‌کرده است. بنابراین، اگر سن نجاشی را در آن وقت، ۱۲ سال در نظر بگیریم، وفات او می‌باشد در ۳۸۴ ه رخ داده باشد.

وی تحصیلات مقدماتی را در کوفه آغاز کرد و در سنین جوانی وارد بغداد شد و بخشی از عصر شیخ کلبی (م ۳۲۹ ه) را درک نمود. شاید وی از آخرین شاگردان بازمانده کلبی بود که در آن زمان به طور مستقیم از وی نقل حدیث

می‌کرد. به همین دلیل، نجاشی با عبارت «وكان فی هذا الوقت علّةً» او را توصیف نموده است. وی - چنان‌که از لقب «تعار» برمن آید - در کنار تحصیل، به کار خرمافروشی نیز اشتغال داشت و از این راه، هزینه زندگی را تأمین می‌کرد. به گفته نجاشی، وی احادیث بسیاری شنید، اما در نقل حدیث، قابل اعتماد نبود و در اعتقادش نیز دچار ضعف بود. این گفته نجاشی موجب شده است برخی از صاحب‌نظران او را «غالی» و روایات او در حق امامان شیعه علیهم السلام را افراط آمیز بدانند؛ چنان‌که از کتاب *نفي السهو عن النبي و عدد الأئمة* علیهم السلام او پیداست. ولی ظاهراً منظور نجاشی از اینکه وی را «ضعیف المذهب» معرفی کرده، صرفاً به سمت بودن اعتقادش اشاره داشته و نظری به غالی بودن او نداشته است؛ زیرا در این صورت، برداشت مذکور باکنایی که او در رد غلات نوشته، تناقض خواهد داشت.

از استادان او، غیر از کلینی، محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ ه) و محمد بن شعبان بن احمد مالکی بودند که وی برخی از دعاها مریبوط به امام عصر(عج) را از این استادان نقل کرده است. از شاگردان فراوانی که او تربیت کرده، تنها نام ابوالحسین زید بن جعفر علوی محمدی به جسم می‌خورد که چند روایت از او نقل کرده است. وی تأییفاتی داشته که نجاشی نام سه کتاب او را ذکر کرده است. به گفته نجاشی، کتاب‌های الرأة على الغلة، *نفي السهو عن النبي و عدد الأئمة* علیهم السلام از تأییفات او بیند.

مراجع

- رجال النجاشی، ص ۱۷۸ / رجال ابن داود، ص ۲۲۱، ش ۴۸ / خلاصة الانوار، ص ۳۱۸، ش ۶ / معجم رجال الحديث، ج ۳، ص ۲۰۵۷، ش ۱۱۹۰ / جمال الاسبوع، ص ۳۱ / ایجاد الاشباه، ص ۹۵، ش ۴۳ / الكلینی والکافی، ص ۱۸۸ / الفريضة الى تصنیف الشیعة، ج ۱۰، ص ۲۱۲، ش ۵۸۸

اسحاق بن روح بصری (۴-ح ۳۶۰ق)

محمد شیعی در نیمة نخست سده چهارم که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. در روایتی که شیخ صدوق (م ۳۸۱) از او درباره ولادت امام عصر (عج) آورده، نام او را اسحاق بن ریاح بصری ذکر کرده و در مواردی دیگر، نام پدرش «ریاح» نسبت شده است. وی از بک سو، با برخی از شاگردان کلبینی (م ۳۲۹) معاصر بود و از سوی دیگر، شاگردان خود او غالباً تا اواسط سده چهارم حیات داشتند. از زین رو، وفات او را می‌توان فربی ۳۴۰ هجری نظر گرفت. از تاریخ تولد او اطلاعی در دست نیست. ولی ظاهراً محل آن بصره بوده است. از زندگی و چگونگی تحصیلات او، اطلاع چندانی نداریم. از لقب «بصری» برمی‌آید که وی اهل بصره بوده و احتمالاً تحصیلات خود را در آنجا آغاز نموده است.

سوابق علمی او نشان می‌دهند که وی علاوه بر کوفه، بخش عمده‌ای از حیات علمی خود را در بغداد سپری کرده و در آنجا از نایب دوم امام عصر (عج)، محمد ابن عثمان بن سعید عمری (م ۳۰۵) را بزرگی شنیده است. گمان می‌رود که وی همچنین مدتی در قم اقامت داشته و در آنجا شاگردانی تربیت کرده است. از شاگردان قمی او، محمد بن علی ماجیلویه (م.ب ۳۴۳)، محمد بن مرسی بن متولک (مح ۳۴۰) و احمد بن محمد بن یحیی عطار (م.ب ۳۵۶) ها بودند. این احتمال نیز وجود دارد که شاگردان او در بغداد از او حدیث شنیده باشند؛ زیرا اگر وی اواخر عمر در قم اقامت داشت، هیچ‌گاه شیخ صدوق با واسطه از او نقل حدیث نمی‌کرد. از او اثر تألیفی به نسبت نرسیده است.

منابع

کمال الدین و تمام النعمة. ب «میلاد قائم (عج)» ح ۶ / معجم احادیث الامام المهدي علیه السلام. ج ۲.
ص ۱۲۸۶. ج ۱۲۴۳ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۶۱

اسحاق بن عباس بن اسحاق بن موسی بن جعفر (ع - ب ۳۲۲ق)

ابوالقاسم، محدث شیعی، در روایتی از او با کنیه «ابو عبد الله» یاد شده که ظاهراً بین کنیه او و فرزندش خلط شده است. از تاریخ ولادت و وفات او، آگاهی درستی نداریم. به گفته نجاشی، ابوالسفّل شیبانی (م ۳۸۷ ه) با اینکه از شاگردان فرزندش احمد بن اسحاق بن عباس بود، ولی در ۳۲۲ ه در ناحیه «دبیل» (بر وزن قبییر - از سواحل هند نزدیک سند) به طور مستقیم نزد او احادیث شنید. بنابراین، وی تا این تاریخ حیات داشته است. در برخی از نسخه‌ها، به جای «دبیل»، «دبیل» (بر وزن دبیر - از نواحی آذربایجان، یا روسنایی در «رمله» نزدیک فلسطین) ضبط شده است.

وی اصالتاً عرب و از نوادگان امام هشتم شیعیان علیهم السلام بود. بدروش عباس بن اسحاق مرسوی از اصحاب امام رضا علیهم السلام و گزارشگر کتاب مسائل علی بن جعفر علیهم السلام بود. پدرش این کتاب را توسط استادش اسماعیل بن محمد بن اسحاق بن موسی (از شاگردان علی بن جعفر علیهم السلام) روایت کرده است. جد اوسحاق بن اسحاق بن موسی ملقب به «امیر» یا «امین» بود که در ۲۴۰ ه در مدینه وفات یافت. وی ظاهراً در کوفه پژوهش یافت و از جمله طالبیان بود که از ناحیه «آذربایجان» به کوفه منتقل شد و احتمالاً وی همان کسی است که ابن طباطبا در کتاب منتقلة الطالبیة از او با عنوان ابرالقاسم مهلوس اسحاق بن عباس یاد کرده و وی را از جمله انتقال یافتنگان طالبیه به کوفه به شمار آورده است. در صدۀ الطالب نیز ضمن اینکه از او با عنوان اسحاق مهلوس یاد کرده، گفته است: وی دارای اعتقابی بود که در بغداد اقامت داشتند و به آنها «بنی مهلوس» می‌گفتند.

اکنون در منابع حدیثی، روایات اندکی از او بر جای مانده که غالباً مضامین اخلاقی دارند. از این روایات به دست می‌آید که استادان او، یکی پدرش عباس بن اسحاق بن موسی بود و دیگری اسماعیل بن محمد بن اسحاق که با او رابطه خویشاوندی داشت. از شاگردان او، ابوالمفصل محمد بن عبدالله شیباني (م ۳۸۷ه) و ابوعبدالله محمد بن احمد تصاصی (م.ب ۳۵۲ه) بودند. از او اثر تألیفی بر جای نمانده است.

منابع

الخصیال. ص ۶۸. ج ۱۰۲ / رجال التجاوش. ص ۲۹. ش ۶۰ / طوسی. الأمسال. ص ۵۷۸
 ح ۱۱۹۵ و ص ۶۱۸. ج ۱۲۷۴ / سائل علی بن جعفر. ص ۲۴۶. ح ۸۵۲ / سائل الشجعة. ج ۱.
 ص ۸. ح ۹۲ / بخار الانوار. ج ۲۹. ص ۲۴ / تهذیب المقال. ج ۱. ص ۲۲. ذیل ش ۶۰
 / صدۃ الطالب. ص ۲۳۱ / منظلة الطالبیه. ص ۱۲۸ و ۲۷۲ // الانساب. ج ۲. ص ۵۷. ذیل
 «دبیل» و ص ۵۲۳ ذیل «دبیل».

اسحاق بن عیسی (۴-ح ۳۴۵ق)

محدث شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. وی ظاهراً در نیمة دوم سده سوم هدر قم دیده به جهان گشود و در اواسط سده چهارم در همین شهر، چشم از جهان فرویست. از معاصران وهم بختان او در قم، محمد بن حسن بن ولید قمی (م ۳۴۳ه) بود که با هم از سعد بن عبد الله اشعری (م ۳۰۱ه) روایت داردند. شیخ صدوق (م ۳۸۱ه) نیز، که در قم اقامت داشت، از شاگردان او بود و روایتی از او

درباره همراهی علی بن ابی طالب^{علیه السلام} با رسول خدا^{علیه السلام} در زمان غیبتش، نقل کرده است. درباره ارزش روایات او، با توجه به اینکه شرح حال او در منابع رحال نیامده، سخن قاطعی نمی‌توان گفت. اما شیخ صدوق در روایت مذکور، با جمله «رضی الله عنہ» از او تجلیل کرده است.

نکته‌ای که درباره او مایه شگفتی است آنکه شیخ صدوق در نقل روایت مذکور، که به صورت مشترک از او و معاصرش ابن ولید قصی نقل کرده، نام او را بر نام معاصرش مقدم داشته. و این گویای آن است که وی می‌باشد از استادان مشهور و کثیرالحدیث شیخ صدوق بوده باشد. ولی در سراسر کتاب‌های صدوق، تنها همین روایت است که از او نقل شده. به همین دلیل، برخی صاحب‌نظران بر آنند که شیخ صدوق احتمالاً این روایت را از پدرش، از سعد بن عبد الله نقل کرده است، نه از صاحب ترجمه. از تأییفات او گزارشی در منابع ذکر نشده است.

صلیب

کمال الدین و تمام النعمة. ج. ۲. ص. ۱۹. ب. ۲۲. ح. ۲۶ / طبقات احلام الشیعۃ. ج. ۱. ص. ۶۱.

اسحاق بن محمد بن خالویه (۴- ح ۳۴۰ ق)

محذّث شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. همچنین در هیچ یک از مأخذ به سال تولد و وفات او اشاره نشده است. از معاصران او، محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶) بود که با هم شاگردانی مشترک تربیت نموده‌اند. بنابراین، وفات او باید تقریباً در نیمه نخست سده چهارم ه اتفاق افتاده باشد. از نام جدّ او «خالویه»

بپد است که وی اصالتاً ایرانی و احتمالاً اهل همدان بوده، ولی هیچ مدرکی درباره زادگاه او و اینکه کجا پرورش یافته، در دست نیست. تنها از معاصر بودن او با ابن همام اسکافی و شاگردان منترکی که این دو داشته‌اند، می‌توان حدس زد که وی مدت نسبتاً در رازی در بغداد بوده است.

از آنار او نیز چیزی نیافتنیم، اما روایتی از او باقی مانده که در آن به فضیلت اهل بیت علیهم السلام به ویژه امام حسن و امام حسین علیهم السلام اشاره شده و در انتهای حدیث، نهمین فرزند امام حسین علیهم السلام، مهدی آخر الزمان علیهم السلام معرفی شده است. از استادان او، تنها بزرید بن سلیمان بصری رامی شناسیم که وی حدیث یاد شده را از این استاد نقل کرده است. از شاگردان او، حسین بن علی بن حسن رازی (مح ۳۷۵ه) بود که خود از استادان خزار قمی، صاحب کتابه الأثر، است.

منابع

کتابه الأثر، ص ۹۸ / بغار الانوار، ج ۳۶، ص ۲۱۹ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۶۱.

اسحاق بن محمد بن علی بن خالد بن ملقی تمار (مح ۲۵۶-۲۴۰ق)
محدث شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. وی از نظر زمانی، در ردیف استادان شیخ صدوق (م ۳۸۱) فوار دارد؛ زیرا شیخ صدوق با یک واسطه از استاد او ابوصره راحم بن حازم غفاری کوفی (م ۲۷۶ه) نقل حدیث می‌کند. بنابراین، وفات او من بایست در اواسط سده چهارم یا اندکی پیش از آن، روی داده باشد. همچنین درباره ولادت او نیز می‌توان گفت: با توجه به اینکه استاد او در ۲۷۶

ه وفات یافت. پس وی می‌باشد از سن کافی (حدود بیست سال) برخوردار بوده باشد تا امکان نقل حدیث از این استادش را داشته باشد. از اینکه وی کجا درس خوانده و از چه خانواده‌ای برخاسته، اطلاعی در دست نیست، اما ظاهراً مدت زیادی در کوفه اقامت تحصیلی داشته و از استادان آنجا بهره برده است. از لقب «مقرئ» استفاده می‌شود که وی در قرائت قرآن دست داشت و به اختلافاتی که در ضبط کلمات قرآنی وجود دارد آشنا بود. از لقب «تمار» نیز بر می‌آید که وی در ضمن تحصیل و تدریس، به کار خرمافروشی نیز اشتغال داشت.

از شاگردان او، تنها احمد بن علی بن نوح سیرافی (م ۴۱۰ هـ) را می‌شناسیم که خود از استادان نجاشی و شیخ طوسی بوده است. از معاصران او، ابرجعفر محمد بن علی شبیانی (استاد حاکم نیشابوری - م ۴۰۵ هـ) و محمد بن سلیمان کوفی (صاحب کتاب مناقب) بودند که مشترکاً از ابن حازم غفاری روایت دارند.

در منابع حدیثی، تنها یک حدیث از او باقی مانده که درباره فضیلت اهل بیت علیهم السلام، به ویژه امام حسن و امام حسین علیهم السلام، است و در انتهای حدیث بادشده، وجود مقدس امام مهدی(عج) به عنوان نهمین فرزند امام حسین علیهم السلام ذکر شده است.

منابع

- رجال الطوسی. ص ۲۱۳. ش ۵۹۸۶ / تلیع العمال (حجری). ج ۱. ص ۱۲۱. ش ۷۱۲ / طبلات اعلام الشیعة. ج ۱. ص ۶۱

اسد بن عبدالله بسطامی بیطار (۴-۳۵۰ق)

محدث شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. وی نویسنده رساله‌ای است که برخی از مطالب آن در کتاب تاریخ قم آمده، از زمان نولد و تاریخ مرگ او اطلاعی نداریم، اما از استادان او، شیخ امین عباد بن عباس طالقانی را می‌شناسیم که در ۳۳۵ھ وفات یافت. بنابراین، وی احتمالاً پس از این تاریخ، حیات داشته و شابد تا اواسط سده چهارم زنده بوده است. وی اصالناً ایرانی بود و چنان‌که از لقب بسطامی استفاده می‌شود، اهل «بسطام» از توابع شهرستان شاهروд بود. از لقب «بیطار» نیز برخی آید که وی در علم دامپزشکی و معالجه چهاربایان تبحر داشت اما سوابق علمی او در این زمینه کاملاً مبهم هستند.

وی از زادگاه خود به قم هجرت کرد و ظاهراً برخی از علوم فرآنی را نزد شیخ امین عباد بن عباس طالقانی (م ۳۳۵ھ) فراگرفت. این استاد او پدر وزیر نامدار شیعی اسماعیل بن عباد (م ۳۸۵ھ) و صاحب کتاب احکام القرآن بود. از دیگر استادان و شاگردان او، کسی را نمی‌شناسیم. از آثار او، غیر از رساله یادشده، نوشته دیگری معرفی نشده است.

منابع

- تاریخ قم، ص ۱۱ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۶۲ / الدریعة الى تصانیف الشیعه، ج ۲، ص ۲۳۶.

اسعاعیل بن ابراهیم حلوانی (؟ - ح ۳۲۰ ق)

محدث و راوی که شرح حالش در منابع گزارش نشده است. از او تنها یک حدیث در منابع روایی باقی مانده که درباره فضیلت اهل بیت مذکور وارد شده است. شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) این حدیث را با یک واسطه از او نقل کرده است. بنابراین، وفات او تقریباً می‌باشد در دهه‌های نخست سده چهارم اتفاق افتاده باشد. تاریخ تولد و زادگاه او برای ما روش نیست. از نسبت «حلوانی» برمی‌آید که اوی با اهل کرمانشاه (سرپل ذهاب) بوده با اهل خوزستان، اما از خانواده و نیاکان او شناختی نداریم. اوی حدیث مذکور را از استادش احمد بن منصور بزرج نقل کرده و شاگرد او احمد بن محمد بن اسحاق، که خود از استادان شیخ صدوق بوده، آن را از اوی نقل کرده است. اوی دارای اثر تأییفی نبوده است.

منابع

صدوق، الامال م ۷۲، ص ۵۶۲ ح ۱۵ / معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۹۰. ذیل ماده «حلوان» / طبقات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۶۲.

اسعاعیل بن عبّاد بن عباس قزوینی طالقانی (ح ۳۸۵-۳۲۶ ق)

ابوالقاسم، معروف به «صاحب بن عبّاد» و ملقب به «کافی الکفاء»، محدث، متکلم، نویسنده، شاعر و ادیب توانای شیعی و وزیر بلندآوازه آل بویه بود که مدت هجهده سال و اندی مقام وزارت داشت. در ۱۶ ذی قعده سال ۳۲۶ ه در روستای

«طلاقان» از توابع فزوین دیده به جهان گشود و در ۲۴ صفر ۳۸۵ ه در سن ۵۹ سالگی در ری درگذشت و سپس جنازه‌اش را به اصفهان انتقال دادند و در محنه‌ای معروف به «طوقچی» به خاک سپرده‌ند. در تشییع جنازه او، بازار ری بسته شد و فخرالدوله نیز بدون هیچ تشریفاتی در این مراسم شرکت کرد. مزار او اکنون پایرجاست و زیارتگاه عاشقان است.

وی در یک خانواده علمی، ادبی و سیاسی نشو و نما پیدا کرد. پدرش حباد (به ضم عین و تشدید باع) معروف به «شیخ‌الامین» (م ۳۲۵ ه) از عالیان مشهور و نویسنده کتاب احکام القرآن بود که در اوآخر عمر، به وزارت رکن‌الدوله دیلمی (حک ۳۶۶-۳۶۵ق) رسید. به گفته ابوبکر خوارزمی (م ۳۹۲ ه)، حک او نیز از وزرای دربار عباسی بود. وی بخشی از تحصیلات مقدماتی را در زادگاه خود نزد پدر فراگرفت و نه ساله بود که پدرش را از دست داد. پس از آن تحت سربرستی مادرش به مکتب خانه رفت و علم فراتت قرآن آموخت. مادرش علاوه بر مراقبت علمی، در اخلاق و پرورش سجاپای انسانی او نیز کوشای بود. به گفته سیوطی، در بقیه‌الواعمه، مادرش هر روز برای روانه کردن او به مسجد، یک دینار و یک درهم به او می‌داد و می‌گفت: اینها را به نخستین فقیری که ملاقات کرده، اهدایکن، و بر همین روش بود تا اینکه دوران کودکی خود را پشت سر گذاشت.

سپس در ایام جوانی به اصفهان عزیمت کرد و نزد احمد بن فارس رازی لغوی (م ۳۹۵ ه)، که در آن زمان در اصفهان به سر می‌برد، دانش لغت را فراگرفت و همین امر زمینه تألیف کتاب *المحيط فی اللغة* را برای و فراهم آورد. وی، که هنوز جوان بود، به دلیل شایستگی‌های علمی و ادبی و همچنین به سبب شناخت و به خاطر شهرتی که از پدرش در دستگاه رکن‌الدوله داشت، به شیراز فراخوانده شد و در آنجا به خدمت ابوالفضل بن عمید (م ۳۶۰ ه) وزیر رکن‌الدوله رسید و به شغل دبیری اشتغال یافت. در آنجا با راهنمایی و آموزش‌های این عمید، علم بلاغت و

لصاحت را، که شرط اساسی در امر نویسنده بود، فراگرفت و در این رشته، به مقام بلندی نایل آمد. ملازمت و مصاحبت او با ابن حمید، چندان بود که وی را لقب «صاحب» داده‌اند.

پس از مرگ ابن حمید در ۳۶۰ ه وی شایستگی‌های زیادی در امر نویسنده بیداکرد و همین امر موجب شد تا ابو منصور مؤیدالدوله دیلمی (حکم ۳۷۳-۳۶۶ ه)، که حکومت اصفهان و ری را در اختیار داشت، وی را به دربار خود فراخواند و شغل دبیری را به او واگذار نماید. به گفته برخی از مورخان، وی در اصفهان و ری، از جنان جایگاه والایی برخوردار گشت که مؤیدالدوله او را «صاحب» نامید. هرچند به اعتقاد بعضی دیگر، لقب «صاحب» به دلیل مصاحبت و همنشینی او با ابن حمید، به او داده شده است، اما ظاهراً مؤیدالدوله با توجه به انس و علاقه‌ای که به او داشت، لقب مذکور را پا به دیگر برای او تنفیذ نمود.

همزمان با دبیری او، فرزند ابن حمید یعنی ابوالفتح بن حمید (م ۳۶۶ ق) به مقام وزارت رسید و وی با نامه‌های متعددی مقام وزارت را به او تبریک گفت. اما ابوالفتح شبوة خصم‌های با او در پیش گرفت. تا جایی که سپاه خود را بر ضد وی شوراند و در صدد هلاک او برقآمد. این ماجرا، که موجب رنجش مؤیدالدوله و همچنین مکدر شدن خاطر فخرالدوله دیلمی ابوالحسن علی (فرمانروای همدان - ۳۶۶ تا ۳۸۷ ه) گردید، زمینه برکناری ابوالفتح را از مقام وزارت فراهم کرد و پس از چندی، حکم عزل ابوالفتح توسط این دو صادر گشت و ابن هباد به مقام وزارت منصوب شد. پس از خلافت مؤیدالدوله در ۳۷۳ ه با وجود روابط صمیمانه‌ای که وی با فخرالدوله داشت، همچنان در مقام وزارت باقی ماند و در این حدت، توانست پنجه قلمه را برای فخرالدوله فتح نماید. گفته می‌شود که فخرالدوله چنان به وی اعتماد داشت که نظر او را بر نظر خویش مقدم می‌دانست.

گذشته از جنبه‌های سیاسی و مشاغل اداری ابن هباد، وی در علم و دانش نیز

به مقام بلندی دست یافت. شاید از بین کسانی که علی‌رغم اشتغالات سیاسی، آوازه بلندی در علوم مختلف پیدا کردند، وی در میان آنان نظریه نداشت و یا کم‌نظریه بود. وی با اینکه در علوم فقه، حدیث، تجویم و کلام تخصص داشت، اما بیش از همه، جنبه‌های ادبی و شعری او زبانزد همگان بودند. در اشعار او، تمام آرایه‌ها و صنایع بدیع شعری به چشم می‌خورند. توانایی او در شعر، چنان بود که حتی نثر او نیز از سجع و قافیه پرخوردار بود و به شعر شباخت داشت. ادب‌شناسان وی را از جمله ذیبایی به شمار می‌آورند که همچون ابوالفضل بن عمید، ابویکر محمد بن عباس خوارزمی و بدیع الزمان همدانی، نثر مسجع را در مکاتبات دیوانی وارد کرده‌اند.

بسیاری از شاعران بزرگ، که بنا به قول یاقوت حموی در معجم الادباء، تعداد آنان به پانصد تن می‌رسد، در اشعار خود، وی راستوده‌اند و در میان آنها، سید رضی (م ۴۰۶ ه) بیش از ۱۲۰ بیت در ستایش او سروده است. حتی ابرحیان توحیدی (م ۳۹۹ ه)، که با وی رابطه ناخوشایندی داشت و در مذمت او و ابن عمبد کتاب مستقلی با عنوان مثالب الوزیرین نوشت، در کتاب الامتعة والمؤانسة، وی را ستایش کرده است.

مقام ارجمند و قابل ستایش او در علم و دانش و همجنین حمایت بی‌مانند او از دانشمندان و فقهاء، موجب شد تا آنان کتاب‌هایی به نام او بنویسند و نوشته‌های خوبیش را به وی تقدیم نمایند. در این زمینه، شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) نیز پیشنهاد ادھر را در شرح حال او و شاعران معاصرش، که در مدح وی شعر سروده‌اند، به رشته تحریر در آورد. حسن بن محمد فرمی نیز کتاب تاریخ قم را در ۳۷۸ ه به خاطر او نوشت. همجنین ابن فارس لغوی، که از استادان وی بود، با اینکه به سبب واپسگویی و تعصب فراوان این استاد به خاندان ابن صمید، مهر و محبت ابن حماد را در انر رقابت‌های سیاسی اش با ابرالفتح بن صمید (م ۳۶۵ ه)، از دست داد، اما

کتابی با عنوان الصحابی لئی لقہ اللہ (در علم زبان‌شناسی که در آن برتری زبان عرب بر دیگر زبان‌ها مورد تأکید قرار گرفته) نوشت و به او تقدير نمود. وی در مدت حیات علمی‌اش، استادان بسیاری دید. مهم‌ترین استادان او در شعر و ادب، ابوالفضل هبّاس بن محمد نحوي، ملقب به «هرام»، ابوالفضل بن عمید، ابن فارس لغوي رازی، ابوسعید سیرافي و قاضی ابوبکر بن کامل بودند. همچنین وی در نقل روایت، از استادانی همچون عبدالله بن جعفر بن فارس و احمد بن کامل بن شجره بهره برد. از شاگردان مشهور او، می‌توان شیخ عبدالفاهر جرجانی، حسن بن قاسم بغدادی معروف به «رازی نحوي» (م.ح ۴۰۰ هـ)، ابوبکر بن مفری، قاضی ابوطیب طبری و ابوبکر بن علی ذکوانی را نام برد. شاگردانی که در حلقة درس او شرکت داشتند بیش از حد شمارش بودند. به گفته شهید ثانی در درایة الحديث، یک بار در مجلس درس او، ۱۲۰۰۰ نفر شرکت داشتند و برای رساندن صدای او به جمعیت، شش نفر با صدای رسانامور این کار بودند. درباره علاقه صاحب بن هبّاد به کتاب و کتاب‌خوانی نیز مطالب فراوانی گفته‌اند. وی با کوشش فراوان و هزینه‌های هنگفت، کتاب خانه‌ای فراهم آورد که تعداد کتاب‌هایش را چهارصد بار شتر شمارش کرده‌اند و ابر محمد عبدالله کاتب اصفهانی (م ۴۱۰ یا ۴۲۰ هـ) کتابدار آن بود. در مسافرت‌های نیز همیشه چندین بار شتر با خود کتاب حمل می‌کرد و لحظه‌ای از کتاب جدا نبود و حتی دعوت پنهانی خلیفه نوح بن منصور سامانی از او برای تصدی مقام وزارت در خراسان را به سبب داشتن چنین کتاب‌خانه‌ای رد نمود.

درباره مذهب او، اگرچه برعی از صاحب‌نظران مانند شیخ مفید (م ۴۱۳ هـ) و سید مرتفع (م ۴۳۶ هـ) وی را متكلّم معتزلی خوانده‌اند. اما هبیج‌گاه در تشییع او تردید نکرده‌اند. حتی بسیاری از علماء پس از اینکه او را شیعه امامی به شمار آورده‌اند، وی را از نسبتی که شیخ مفید و سید مرتفع به او داده‌اند، میزداسته

و آن را ساخته اهل سنت معرفی کرده‌اند. ابن حجر (م ۸۵۲ هـ) در لسان المیزان، به نقل از ابن ابی طی، وی را شیعه امامی معرفی نموده و گفته است: «شیخ مفید گواهی داده کسانی که کتابی به صاحب بن عباد در زمینه اعتزال نسبت داده‌اند، دروغ گفته است و نوشته او نیست.» بر پایه این گزارش، نمی‌توان باور داشت که شیخ مفید در کتاب نهج الحق وی را معتزلی خوانده باشد. قاضی عبدالجبار معتزلی شافعی اسدآبادی (م ۴۱۵ هـ) نیز با اینکه از موهاب او در زمان فضاؤتش در ری و فزوین بسیار بهره‌مند بود، اما نتوانست تشیع او را کتمان کند و وقتی بر جنازه‌اش حاضر شد بر او نرحم نکرد و گفت: «نمی‌دانم چگونه بر این راضی نماز بگزارم؟» همچنین رساله‌ای که وی در شرح حال حضرت عبدالعظیم بن عبدالله حسنی صلی الله علیه و آله و سلم (م.ق ۲۵۰ هـ) تألیف کرده، می‌تواند شاهد دبکری بر تشیع او باشد؛ چنان‌که وزارت او در دستگاه آل بویه، که به شیعه‌گری مشهور بودند، نیز تشیع او را بیشتر آشکار می‌سازد و حتی به اعتقاد برخی از صاحب‌نظران، شیعه شدن مردم اصفهان در اثر فعالیت‌ها و ترویج‌های او بوده است. در اشعار او نیز سروده‌های زیادی در مدح امیرالمؤمنین صلی الله علیه و آله و سلم و اهل بیت صلی الله علیه و آله و سلم به چشم می‌خورند که در آنها به جانشینی امام علی صلی الله علیه و آله و سلم پس از بی‌امیر صلی الله علیه و آله و سلم تصریح شده است.

وی فریب ده هزار بیت در فضیلت اهل بیت صلی الله علیه و آله و سلم شعر سروده و به همین دلیل، ابن شهرآشوب او را در ردیف شاعران شجاع و مجاهر اهل بیت صلی الله علیه و آله و سلم قرار داده و در سراسر کتاب مناقب آن این طالب صلی الله علیه و آله و سلم، اشعار او را آوردۀ است. در میان اشعار او، به خوبی می‌توان از مذهبی اطمینان حاصل کرد. در یکی از اشعارش، که دلیل کافی بر تشیع اوست، چنین سروده:

نمی و الوصی و سیدان	و زین المابدین و باقران
و موسی و الرضا و الفاضلان	بهم آرجو خلودی فی الجنان

(ترجمه: امید من در بهشت جاودان به پیامبر و جانشین او و دو آنا و زین العابدین و باقر و صادق و موسی و رضا و دو دانشمند محمد تقی و علی التقی پیغمبر است).

در جای دیگر، او گفته است:

حبت علی بن ابی طالب هو الذى يهدى الى الجنة

(ترجمه: محبت علی بن ابی طالب پیغمبر همان است که انسان را به سوی بهشت هدایت می کند).

در یک رباعی نیز گفته است:

إنَّ الْمُحْجَّةَ لِلْوُصْبِ فِي رِبِيعَةٍ

أَعْنَى أَمِيرَالْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ

وَاخْتَارَهُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلِيَهَا

(ترجمه: دوستی جانشین پیامبر یعنی امیرالمؤمنین علی پیغمبر واجب است؛ خداوند موجودات را بر محبت او تکلیف کرد و او را به عنوان سربرست مؤمنان برگزید). شیخ صدوق نیز وقتی دو قصیده از قصاید او را در مدح علی بن موسی الرضا پیغمبر مشاهده کرد، کتاب حسیون اخبار الرضا پیغمبر را به نام او تألیف نمود و در مقدمه این کتاب، ضمن اینکه مدح بلیغی از او به عمل آورده است، با اشاره به قطمه شعری بدین مضمون، «شیفع اسماعیل فی الآخرة؛ محمد والعترة الطاهرة»، که بر یکی از انگشتراش نوشته بود، وی را معتقد به امامت اهل بیت پیغمبر معرفی کرده است. نشان انگشتراش دیگر ش این قطمه شعر بود: «علی الله توکلت و بالخمس توسلت». با توجه به شواهد فراوانی که گواه بر شیعه بودن اویند، هرگونه شک و تردید در این باره زدوده می شود و نیازی به تفصیل بیشتر نیست.

در میان عالمان شیعه، به ویژه متاخران، کسی نیست که بر تشیع او نصریح نکرده باشد، مگر آنچه از شیخ مفید و سید مرتفع نقل شده که آنان وی را در

اصول احکام، معتزلی و در فروع احکام، اثنا عشری می‌دانند. از وی تأییفات ارزشمندی بر جای مانده که کمتر وزیری با توجه به اشتغالات امور داخلی، خارجی و نظامی کشور، توانسته است این همه تأییفات از خود به یادگار بگذارد. موضوع نوشته‌های او بیشتر علوم زمانش را دربردارد. از جمله آثار وی، که اکنون در دست هستند و بارها به چاپ رسیده، عبارتند از: *المحيط* نسی^۱ اللغة، *ديوان شعر الصحاب* و *الكشف عن مساوى شعر المتنى*. کتاب‌های دیگری که به او نسبت داده‌اند عبارتند از: *الجهورة مختصر الجهرة*، *فضائل النيروز*، *الأنوار*، *كافن*، *الرسائل* (شامل فرامین و نامه‌های شخصی و اداری کشور)، *اسماء الله سبحانه* و صفات‌های *كتاب الامامة*، *الإبانة* (در بیان اصول عقاید معتزلیان)، *الوزراء*، *الوقف* و *الابتداء*، *الامثال السائرة من شعر المتنى*. رسالت فی احوال عبد العظيم الحسن، رسالت فی الهدایة و *الفصلة* (در باره قضا و قدر)، *عنوان المعارف* و ذکر الخلاف (در تاریخ پیامبر و خلفاً تا مطیع هبّاسی) و اخبار ابن‌العیناء. همچنین از کتاب دیگر او با عنوان *الاقناع* فی العروض نسخه‌هایی در *كتاب خانة باریس* و *كتاب خانة مصر* دیده شده است.

متابع

- بنیمة الدهر. ج. ۳. ص. ۱۶۹ / المهرست ابن نديم. ص ۱۹۴ : *الكامل فی التاریخ*. ج. ۹. ص ۳۷
- / *مجمع الادباء*. ج. ۶. ص ۳۱۷-۳۱۸ / *وفیيات الاصیان*. ج. ۱. ص ۲۲۸ به بعد / *مساند آن* ابن طالب رض. ج. ۲. ص ۲۵۱. ۲۶۲. ۲۶۲ و صفحات دیگر / *البغین*. ص ۴۵۷ / فرج المهموم.
- ص ۱۷۷ / *السان المیزان*. ج. ۱. ص ۳۱۳ ش ۱۳۰۰ / *مجمع البلدان*. ج. ۲. ص ۶. *ذیل مادة* «*طالقان*» / *تاریخ ابن خلدون*. ج. ۴. ص ۴۶۶ / *روضات الجنات*. ج. ۲. ص ۴۲-۱۹ / *اصیان الشیعه* (قطع مزرگ). ج. ۳. ص ۲۲۸ ش ۱۰۹۲ // *القدیر*. ج. ۲. ص ۸۱-۴۲ / *هدیة المارفین*. ج. ۱. ص ۲۰۹ // *الاعلام*. ج. ۱. ص ۳۱۶ / *الکنی و الالقاب*. ج. ۲. ص ۳. ۴۰۲-۰۳.

اسماعیل بن علی بن اسحاق بن ابی سهل نوبختی (۳۱۱-۲۳۷ق)

اب سهل، شیخ المتكلّمین و ادیب شیعی ایرانی و دایی حسن بن موسی نوبخت (صاحب فرق الشیعیة) و برادرزاده اسماعیل نوبختی صاحب کتاب *لصّ الیاقوت* بود. او در سال ۲۳۷ هـ و احتمالاً در بغداد تولّد یافت و در ۳۱۱ هـ در سن ۷۴ سالگی در بغداد بدروز حیات گفت. وی با امام حسن عسکری علیه السلام دیدار داشت و در زمان وفات آن حضرت در ۲۶۰ هـ امام زمان(عج) را مشاهده کرد. وی هنگام ملاقات با امام زمان(عج) ۲۳ سال داشت و پس از آن، بقیه عمرش در غیبت صفراء سپری شد.

از زندگی و محل تحصیل او، اطلاعی در دست نیست. اما شواهد موجود نشان می‌دهند که وی بیشتر عمر خود را در بغداد و گاهی در سامراء بوده و احتمالاً با دوستان خود پیغمبری طانی (م ۲۸۴ هـ) و ابن رومی (م ۲۸۳ هـ) در فراگیری علم بلاغت و ادبیات، در بغداد هم بحث بوده و یا شاگردی آنها را نموده است. همچنین به نظر می‌رسد که وی به دلیل هم عصر بودن با بعضی از بستگان خود همچون حسن بن موسی نوبختی (م ۳۱۰ هـ)، حسین بن روح نوبختی (م ۳۲۶ هـ) و ابوالحسن علی بن هبّاس بن اسماعیل نوبختی (م ۳۲۴ هـ) همزمان با آنها در بغداد مشغول تحصیل بوده است.

وی در تحصیل علم کلام، به درجه عالی رسید و کسانی که شرح زندگانی او را نوشته‌اند، از او به عنوان «شیخ المتكلّمین» نام برده و او را مشهورترین فرد خاندان «نوبخت» معرفی کرده‌اند.

وی در اواخر عمر، ریاست فرقه امامیه را بر عهده داشت. هنگامی که حسین ابن روح نوبختی به عنوان سومین نایب امام عصر(عج) در سال ۳۰۵ هـ برگزیده

شد، از او پرسیدند: چرا مقام نیابت را به تو واگذار نکردند؟ در جواب گفت: «هم اعلم و ما اختاروه» (ائمه^{علیهم السلام} به آنچه اختیار کردند داناترند). روشن است که این پرسش بر صلاحیت و زمینه نیابت در او دلالت دارد.

جنان که بیشتر اشاره شد، وی بیشتر عمر خود را در دوران غیبت سپری کرد و این دوره برای امامیه از بزرگ‌ترین دوره‌های بحرانی به شمار می‌آمده است؛ زیرا در این مدت، نه تنها دشمنان برای برچیدن امامیه کوشش‌های فراوانی انجام می‌دادند، بلکه به سبب فوت امام یازدهم^{علیهم السلام} و نماندن فرزندی به ظاهر از ایشان، میان بیرون امامیه، آشفتگی و اختلاف آراء بروز نمود و آنها را (به گفته شیخ مفید در الفصل المختاره، ص ۳۱۸) به چهارده فرقه تقسیم نمود. وی، که از شهادت‌دهنگان به ولایت و رؤیت و غیبت امام دوازدهم(عج) و از تصویب‌کنندگان مقام نیابت و کالت شیخ ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی بود، از مسئله «غیبت» دفاع نمود و آن را تدوین و تنبیت کرد؛ به گونه‌ای که علمای بعدی این فرقه از وی پیروی نمودند.

وی همچنین پس از ظهور حسین بن منصور حجاج در سال ۲۹۹ هـ و ادعای بایت حجاج از طرف حضرت حجت(عج)، به شدت با این اعتقاد مبارزه کرد و او را نزد کوچک و بزرگ، رسوا ساخت و احتمالاً در دستگیری و کشته شدن حجاج (م ۳۰۹ هـ) توسط حامد بن عباس وزیر مقندر عباسی نیز دست داشت. جنان که وقتی شلمغانی یکی دیگر از مدعيان نیابت، از او خواست تا به وی بپیوندد، با تمسخر به او گفت: «من سرم أصلع است و پیشگاهش موندارد. اگر موی در آن رویید به تو ایمان خواهم آورد.»

وی ذوق ادبی و شعری هم داشت و با دو شاعر معروف زمان خود، یعنی بحتی طائی و ابن رومی دوستی و نزدیکی داشت و آنان وی را در اشعار خود می‌ستودند و او خود نیز شعر می‌گفت، اما به گفته بحتی طائی، شعر او لطفی

نداشت و خالی از جذابیت و معنا بود. به گفته ابن ندیم، «وی در باب امامت، با برگزاری مجالس درس، تلاش پسیار کرد تا موضوع امامت، میان امامیه مانند توحید و عدل و نبوت، وارد اصول و مباحث کلامی گردید.»

در منابع معتبر، نامی از استادان او دیده نمی‌شود. به همین دلیل، معلوم نیست وی نزد چه کسی درس خوانده است. از شاگردان کلامی و ادبی اویند: ۱. فرزندش ابوالحسن علی بن اسماعیل شاگرد ادبی ثعلب کوفی^۱. ۲. ابریکر محمد بن یحییٰ صولی (م ۳۳۵ ه) کاتب و ادیب مشهور^۲. ۳. ابوالحسین محمد بن بشر حمدونی، منکلم و صاحب کتاب‌هایی در موضوع امامت^۳. ۴. ابوالحسین علی بن عبدالله بن وصیف (م ۳۶۵ ه) شاعر و منکلم معروف و مذاخ اهل بیت^۴. ۵. ابوالجیش مظفر بن محمد بلخی (م ۳۶۷ ه) استاد شیخ مفید^۵. ۶. ابرهیلی حسین بن قاسم کوکسی کاتب (م ۳۲۷ ه)، همچنین ابوسلیمان داود بن فسان بحرانی از شاگردان روایی او بود و ماجراهی تولد امام عصر(ع) را از او شنید.

برخی از نوشته‌های او، که گویا به ۳۷ عنوان می‌رسند، عبارتند از: کتاب الامامة، الرد علی الفلاة، نقض رسالة الشافعی، الرد علی أصحاب الصفات، ابطال القیاس و الانوار لی تواریخ الانسنة الاطهار، از تأییفات او هیچ اثری بر جای نمانده است.

منابع

- طوسی، الفهرست، ص ۵۷ و ۵۸ / خاندان نویسنده، ص ۹۶ / در رضات الجنات، ج ۱، ص ۱۱۱ / بخار الانوار، ج ۵۱، ص ۳۵۹ / معجم رجال الحديث، ج ۲، ص ۶۹، ش ۱۳۹۳ / ج ۱۶، ش ۱۰۳۲۱ / بهلیلیت المقال، ج ۲، ص ۲۰۴ / سیر اعلام النبلاء، ج ۱۵، ص ۳۲۸ / تاریخ الاسلام، ج ۲۲، ص ۴۰۹ / الدرریمة الی تصانیف الشیعۃ، ذیل عناوین کتاب‌ها // الاعلام، ج ۲، ص ۲۹۷ / الکنی و الالقاب، ج ۱، ص ۹۳ / تیجیان بدداه، ص ۱۸۵.

اسحاق بن علی بن رزین بن بدیل ورقاء خزاعی (۲۵۹-۳۵۲ق)

ابوالقاسم ادیب و محدث شیعی بود که نسبش به بدیل بن ورقاء خزاعی متصل است که از اصحاب خوش نام رسول خدا^{علیهم السلام} بود و در اندر دعای حضرت، زندگی با برکت و فرزندان شجاع و با ایمانی پیدا کرده بود. به گفته خطیب بغدادی، ولادت او در ۲۵۹ هـ و احتمالاً در «واسطه» (بین کوفه و بصره) روی داد. وفات او نیز در همین شهر در ۳۵۲ هـ اتفاق افتاد.

وی در خانواده‌ای علمی و ادبی نشو و نما پیدا کرد و بستگان او در علم و ادب، بین همگان شناخته شده بودند. پدرش ابوالحسن بن علی من رزین خزاعی (م ۲۸۳ هـ) از ادبیان و راویان حدیث بود که در ۱۹۸ هـ به اتفاق برادرش دهبل، با امام رضا^{علیهم السلام} در طوس دیدار داشت. عمومی او دعبدل بن علی خزاعی (م ۲۴۵ هـ) از شاعران مشهور اهل بیت^{علیهم السلام} و از اصحاب ویژه امام رضا^{علیهم السلام} بود که در یکجا با اشعار خود، اشک آن امام را درآورد. همچنین هر یک از اجداد او نیز در زمان خود، از شهرت علمی - ادبی بخوردار بودند و پرخشن از نیاکان او از شجاعان اصحاب امیر المؤمنین^{علیهم السلام} به شمار می‌آمدند.

وی تحصیلات مقدماتی و نکمبلی را نزد پدرش، که در پرورش او نقش اساسی داشت، فراگرفت. محل اقامت او در «واسطه» بود و در آنجا مستولیت امور حسینیه (امور و امانته شهری) را بر عهد داشت. اما مسافرت‌هایی به بغداد، کوفه، صنعاه و شهرهای دیگر داشت و نزد استادان آنجا حدیث شنید و در فقه، ادبیات و علوم حدیث تبحر یافت. بر اساس گزارش‌ها و احادیث بسیاری (۶۶ مورد) که از وی بر جای مانده، وی در ۲۷۲ هـ از پدرش در بغداد حدیث شنید و در ۲۷۴ هـ

در «باب الشام» بغداد از محمد بن ابراهیم بن کثیر صیرفى، و در سال های ۲۷۶ و ۲۸۳ هدر صنعت از ابویعقوب اسحاق بن ابراهیم دیری استماع حدیث کرد. بیشتر روایات او، که غالباً سلسله سند آنها به پیامبر ﷺ متصل می شود، درباره فضیلت امیر المؤمنین علیه السلام، اهل بیت علیه السلام و برخی از پیش بینی های رسول علیه السلام درباره منفرق شدن امت اسلامی گزارش شده اند.

نجاشی و تسبیح طرسی با نگاهی منصفانه درباره ارزش روایات او گفته اند: «وی فردی مختلط الامر بوده و روایات او خوب و بد دارند.» اما خطیب بغدادی وی را «غیر راستگو» و این خصائصی او را صراحتاً «دروغگو» معرفی کرده است. به همین دلیل، علامه حلبی و ابن داود روایات او را غیر قابل قبول دانسته اند. سوابق علمی او نشان می دهند که وی در محل اقامت خود، مجلس درسی داشت و شاگردانی تربیت کرد. در میان شاگردان او، هلال بن محمد بن جعفر حفار بیشترین بهره ها را از او برد و احادیث زیادی را از وی به آیندگان انتقال داد.

از شاگردان دیگر او، شریف ابو محمد محمدی، علی بن عیسی مجاور، ابوالحسن دارقطنی (م ۳۸۵ ه) و احمد بن علی بن مهدی بن صدقه رقی انصاری (م.ب. ۳۴۰ ه) بودند. از استادان او غیر از پدرش، می توان به کسانی همچون محمد بن غالب بن حرب تمام، هباس بن محمد دوری، ابویعقوب اسحاق بن ابراهیم دیری، هشیم بن عدی طائی، احمد بن علی خوار و بسیاری دیگر اشاره نمود.

از آثار او، دو کتاب تاریخ الانتمة و کتاب النکاح معرفی شده اند. کتاب دیگری نیز به او نسبت داده شده که درباره انبیا و وصیت های آنهاست. نسخه ای از این کتاب در مصر موجود است و عکس آن در کتابخانه شیخ باقر محمدی وجود دارد.

ملایع

رجال النجاشی، ص ۲۲. ش ۶۹ و ص ۱۶۱. ش ۴۲۸ و ص ۲۷۶. ش ۷۲۷ / رجال الطوسي.
ص ۱۵. ش ۶۰۰۳ / الفهرست. ص ۵۰. ش ۳۷ / طوسي. الأنماي. ص ۳۶۱-۳۸۰.
ح ۱۶. ۷۵۰ / خلاصة الأقوال. ص ۳۱۶ / وسائل الشيعة. ج ۲. ص ۹۹. ح ۴۶۱۸ ج ۱۶.
ص ۳۲۴. ح ۲۱۶۹۴ / الفدیر. ج ۲. ص ۳۶۳-۳۶۷ / مسنن الإمام الرضا (ع). ج ۱. ص ۱۰۴ و
صفحات دبکر / تاریخ بغداد. ج ۶. ص ۳۰۳. ش ۳۲۴۹.

اسماعیل بن عیسیٰ بن معقد بن مؤذب (۴-ح ۳۸۰ق)

ابواحمد، محدث شیعی، شرح حالت در منابع ذکر نشده است. بنابراین، از تاریخ تولد و زمان مرگ او، اطلاعی در دست نیست. حدیثی که وی از «ابن اشعت» در مصر شنیده، نشان می‌دهد که وی مانند شیخ تلمذکری (م ۳۸۵) و ابوالمفضل شیبانی (م ۳۸۷) به طور مستقیم از محمد بن محمد بن اشعت کروفی (م.ب. ۳۱۴) روایت دارد. بنابراین، وی هم عصر تلمذکری بود و وفات او تقریباً حدود ۳۸۰ هـ اتفاق افتاده است. از زین رو، وفات یکی از شاگردانش در ۳۶۸ هـ لزوماً گواه بر این نیست که وی پیش از این تاریخ یا همزمان با شاگردش وفات بافته است. اطلاعات ما درباره چگونگی تحصیلات او، اگرچه بر پایه حدس و گمان استوارند. اما حضور او در مصر و استماع حدیث نزد این اشعت کروفی قطعی است. احتمالاً وی علاوه بر مصر، بخشی از حیات علمی خود را در بغداد به سرآوردده و در آنجا حلقه درسی داشته است؛ زیرا از شاگردان معروف او محمد بن احمد بن داود قمی (م ۳۶۸) بود که سال‌ها در بغداد اقامت داشت و در همانجا وفات

یافت. وی ظاهراً پیش از آنکه به مقام استادی نایل آید، به تربیت اطفال اشتغال داشته است؛ چنان‌که از لقب «مؤذب» ابن‌گونه استفاده می‌شود. از استادان او، ابراهیم بن محمد بن هبیله قرشی را می‌شناسیم که او نیز از ابن اشعث کوفی روایت دارد. از شاگردان دیگر او و همچنین از آثار تألیفی او، خبری گزارش نشده است.

منابع

نهدب الاحکام. ج. ۶. ح. ۱. ب «فضل زیارة رسول الله ﷺ / رسائل الشبعة». ج. ۱۴. ص ۳۲۷. ح ۱۹۳۴۴ / خاتمة المستدرک. ج. ۱. ص ۲۱ / طبقات اعلام الشبعة. ج. ۱. ص ۶۹ / معجم رجال الحديث. ج. ۹. ص ۷۸. ش ۷. ۱۴۰۷.

اسماعیل بن محمد بن اسماعیل مخزومی (۳۰۱-۴)

ابومحمد، معروف به «بن هلال مخزومی» و ملقب به «قُبْرَه»، از روایان موروث اعتماد و از وجوده اصحاب امامیه در مکه ہود. در منابع رجالی، هیچ اشاره‌ای به سال تولد و وفات او نشده است. تنها آقا بزرگ در التذیرۃ الى تصانیف الشیعیة، وفات او را سال ۳۰۱ هـ بترتیب کرده است. محتمل است وفات او در مکه روی داده باشد؛ زیرا وی در مکه اقامت داشت. به همین دلیل، با اینکه احادیث زیادی از آئمه اطهار ﷺ در عراق شنیده، روایات اندکی از او در منابع به جشم می‌خورند. وی برای کسب دانش، وارد عراق شد و پس از اخذ روایات بسیار، به مکه بازگشت و در همانجا اقامت گزید.

در مکه، راویانی همجون آیوب بن نوح، حسن بن معاویه، علی بن حسن بن علی این فضال و برادرش احمد بن حسن بن فضال از او حدیث شنیده‌اند. فرزند او محمد بن اسماعیل از راویان شیعه و گزارشگر کتاب‌های پدرش بود. شیخ طوسی در الفهرست خود، با سه واسطه از فرزند صاحب ترجمه، کتاب‌های او را فهرست کرده است. همچنین یکی دیگر از گزارشگران کتاب‌های او علی بن احمد عقبی علوی است. استاد او علی بن حسن بود.

وی صاحب آثاری مانند کتاب التوحید، کتاب الصفرة، کتاب الصلاة، کتاب الامامة و کتاب التجعل والمرؤة است. از آثار او بپیاست که در فقه، حدیث و اعتقادات، تخصص داشته است.

گفتنی است: نام اسماعیل بن محمد مخزومی صاحب شرح حال بانام اسماعیل بن محمد، ملقب به «قبره»، که در منابع رجالی، «امامی مجہول» معرفی شده، مشترک است؛ اما محتمل است این دو نام عنوانی برای یک شخص بوده باشند. به گزارش آیوب بن نوح، که از شاگردان راویی است، یکی از القاب مخزومی «قبره» (بهضم قاف) بود. («قبره» پرندۀ سبک بالی است که با چاپکی پرواز می‌کند. و چون وی در راه رفتن، به راحتی گام بر می‌داشت و با پشتی خمیده حرکت می‌کرد، به «قبره» ملقب بود). این گزارش شاهد بر آن است که وی همان اسماعیل بن محمد مخزومی است که به «قبره» نیز ملقب بوده است. شاهد دیگر آن است که کنیه هر دو «ابو محمد» و در ذیل تالیفات هر دو، کتاب المعرفة معرفی شده است. از این رو، قویاً محتمل است که اسماعیل بن محمد تنها یک شخصیت بیشتر نیست. تنها اشکالی که در اینجا وجود دارد این است که اسماعیل بن محمد، که در منابع رجالی، «امامی مجہول» معرفی شده، اهل قم بوده، در حالی که

اسماعیل بن محمد صاحب شرح حال، اهل مکه بوده است. این اشکال موجب شده است تا علمای رجال و زندگی‌نامه‌نویسان، درباره تعدد یا اتحاد آن دو، دچار تردید شوند؛ اما ممکن است که اصلانَا اهل مکه بوده و مدتی در قم اقامت داشته است. تفصیل این بحث مستلزم تحقیقات وسیع تری است که در این مجال نصی‌گنجد.

ملاجع

اعیان الشیعة (قطع بزرگ)، ج. ۳، ص. ۴۰۱ / تتفیع المقال (حجری)، ج. ۱، ص. ۱۲۹، ش. ۸۸۲ /
اللهurst، ص. ۲۸، ش. ۲۵ / خلاصة الانوار، ص. ۵۵، ش. ۹ / نسل الرجال، ج. ۱، ص. ۲۲۹
ش. ۵۳۷ / جامع الرواية، ج. ۱، ص. ۱۰۲ / طرائف المقال، ج. ۱، ص. ۱۲۹، ش. ۷۱۳ / الدریبة الى
تصانیف الشیعة، ج. ۲۱، ص. ۲۴۴

اسماعیل بن موسی بن ابراهیم (؟ - ح. ۳۵۰ق)

محدث شیعی در اواسط سده چهارم هجری که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. از شاگردان معروف او، محمد بن حسین بن حکم کوفی معاصر شیخ تلعکبری (م ۳۸۵) بود و قریب سال ۳۸۰ھ وفات یافت. بنابراین، وفات او طبیعاً می‌باشد. بیش از این تاریخ اتفاق پافشاره باشد، اما زمان دقیق آن روشن نیست. وی ظاهراً در کوفه پرورش یافت و بخش عمده‌ای از حیات علمی خود را در بغداد سپری کرد. از معاصران او، حسین بن حکم کوفی، حسین بن حمدان خصیبی (م ۳۵۸) یا ۳۴۶ھ و علی بن عیاس بن ولید بجلی (م ۳۶۰) بودند که در بغداد و کوفه شاگردان مشترکی داشتند. با توجه به اینکه شرح حال او در هیچ یک از منابع

معتبر نیامده، بخش‌های زیادی از زندگی او برای ما ناشناخته است. در منابع حديثی، تنها یک روایت از او باقی مانده است. مضمون این حدیث خطبه‌ای است که امیر المؤمنین علیه السلام بر بالای منبر کوفه ایجاد کردند و بر امامت امامان دوازده‌گانه شیعه علیهم السلام تصریح نمودند. وی این حدیث را از سلیمان بن حبیب نقل کرده است. از او انر تأثیف معرفی نشده است.

منابع

کتابة الائمه، ص ۲۱۳ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۶۵ و ۲۶۷.

اسماعیل بن یحیی بن احمد عَبَّسی (۴-ح ۳۸۰ق)

ابو محمد محدث شیعی بود که تاریخ ولادت و وفاتش در دست نیست. با توجه به شاگردی ابن غضائی (م ۴۱۱ه) نزد او، گمان می‌رود وفات او در دهه‌های آخر سده چهارم، حدود ۳۸۰ هـ اتفاق افتاده باشد. از جزئیات زندگی او، گزارشی در منابع دیده نمی‌شود. از نسبت «عَبَّسی» (به فتح عین و سکون باء) برمن آبد که وی اصلانًا از مردم عرب کوفه بوده است. عَبَّسیون کوفه قبیله‌ای پر جمیعت، شناخته شده و دارای شاخه‌های متعدد بودند که سلسله نیاکانشان به مبس بن بقیض می‌رسد و در نهایت، به نزار بن محمد بن هدنان بازمی‌گردد.

وی در کوفه پرورش یافت و از شاگردان ویژه امیر ابراهیم محمد جعفر بن ورقه شیبانی (م ۳۵۲ه) بود که کتاب حقائق التخلصیل فی تأویل التنزیل را نزد او فراگرفت. این کتاب شامل مجموعه روایاتی است که درباره امامت

امیر المؤمنین علیه السلام و برتری آن حضرت بر سایر اهل بیت علیهم السلام وارد شده، همچنین وی مدتی در بغداد اقامت داشت و در آنجا، حسین بن عبیدالله غفاری (م ۴۱۱ هـ)، شیخ مجید محمد بن محمد بن نعمان (م ۴۱۳ هـ) و دیگران از او احادیثی در فضیلت حمزه سید الشهداء علیه السلام، فاطمه زهراء علیه السلام و امیر المؤمنین علی علیه السلام شنیدند. سوابق علمی او نشان می‌دهند که وی مدتی نیز در قم اقامت داشت؛ زیرا اجازه‌نامه‌ای که شیخ تلعکبری (م ۳۸۵ هـ) از استادان قمی خود حسن بن عبد السلام و محمد بن عبد ربه انصاری دریافت کرد، از طریق او به تلعکبری رسانده شد. از استادان دیگر او، ابرالحسین محمد بن احمد بن ابی سهل حریثی و ابو جعفر محمد بن جریر طبری بودند. از شاگردان او، غیر از ابن غفاری و شیخ مجید کسی دیگر را نمی‌شناسیم. وی ظاهراً دارای اثر تألیفی نبوده است.

مراجع

طوسی، الامالی، ص ۱۵۹، ح ۲۵۶ / رجال الطوسی، ص ۴۲۴، ش ۱۰۲ و ص ۶۱۰ و ص ۴۵، ش ۶۳۰
/ رجال التجاوش، ص ۱۴۲، ش ۳۱۹ و ص ۳۰۸، ش ۱۰۸۲ / طبلات اعلام الشبعة، ج ۱،
ص ۶۵ // الانساب، ج ۲، ص ۱۴۰، ذیل «عبسی».

پسر بن سعید بن قلبویه معدّل (۴-ح ۳۱۵ ق)

محذّث شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. در مورد کلمه «قلبویه»، که ظاهراً نام جدّ اوست، وجود دیگری نیز نقل شده از جمله «قرلویه»، «فیلویه» و «قالویه»؛ اما مدارکی که در دست ماست، بیشتر با نام «قلبویه» از جدّ او پاد کرده

است. از معاصران او، ابن درید عقانی (م ۳۲۱ هـ) بود که با او شاگردان مشترکی داشت. بنابراین، می‌توان حدس زد که وی در دهه‌های نخست سده چهارم وفات پیافته است. شرح حال او از جمله تاریخ ولادت، دوران کودکی و جگونگی تحصیلات او برای ماروشن نیست. احتمالاً احادیثی که شاگرد او ابر طیب احمد بن محمد وزراق در «رافقه» از او شنید، کاشف از آن هستند که اقامت‌گاه اصلی او در این شهر بوده است. «رافقه» شهری است که در گذشته، به آن «رَفْقَةُ» (به فتح راء و تشديد قاف) می‌گفتند و در ساحل فرات نزدیک موصل قرار دارد. اما گمان می‌رود که وی بخش عمداتی از حیات علمی خود را در بغداد به انجام رسانده است. از او احادیث اندکی در جوامع روایی شیعه باقی مانده که سلسله سند آنها به امام صادق علیه السلام می‌رسند و درباره مناقب امیر المؤمنین علیه السلام وارد شده‌اند. صاحب نظران درباره ارزش روایات او سخنی نگفته‌اند؛ اما آن‌گونه که از لقب «معدل» (به فتح دال و تشديد آن) برمی‌آید، وی ظاهرآ دارای شخصیتی استوار و به عدالت و راستگویی شناخته شده بود. وی احادیث مذکور را از استنادش عبد الجبار بن کثیر تعمیمی یمانی نقل می‌کرد و احتمالاً آنها را در بغداد از او شنیده بود. از روایتگران احادیث او، جز ابر طیب وزراق کسی دیگر را نمی‌شناسیم. همچنین از او اثر تأثیی معرفی نشده است.

مراجع

- حلل الشرائع، ج. ۱، ص. ۱۷۳، ب. ۱۳۹، ح. ۱ / صدوق، الأمسى، ص. ۲۹۹، ح. ۲۲۹ / الأربعون حدیثاً، ص. ۳۱، ح. ۳۱ / مراسد الاعلام، ج. ۲، ص. ۵۹۵، ذیل «رفق» / الانساب، ج. ۳، ص. ۸۶
- ذیل «رفق» / طبلات اعلام الشيعة، ج. ۱، ص. ۶۶

جعفر بن احمد علوی رَقْنِ عَرَبِیَّس (۴-ح۳۱۵ق)

ابوالقاسم، محدث شیعی، در برخی از منابع حدیثی، نام پدرش «محمد» آمده است. از لقب «رَقْنِ» (به فتح راء و تشید فاف) برمی‌آید که وی دست کم مدنه در «رَقْهَ» واقع در ساحل فرات نزدیک موصل اقامت داشته است. اما آنگونه که از لقب «عَرَبِیَّسِ» (به ضم عین و فتح راء) استفاده می‌شود، وی اصالتاً اهل «عَرَبِیَّسِ» از روستاهای نزدیک مدینه و ظاهرآ نیاکان او از نوادگان امام صادق ع بودند. از جزئیات زندگی او، هیچ گزارشی در منابع دیده نشده است. بنابراین، تاریخ تولد، زمان وفات و چگونگی تحصیلات او بر ما مجهول است. شاید از آن روی که شیخ صدر ق (م ۳۸۱ھ) با یک واسطه از او نقل حدیث می‌کند، بتوان وفات او را در اوایل سده چهارم در نظر گرفت.

از او احادیث اندکی باقی مانده که آنها را از استادان خود ابوالحسن علی بن احمد مفیض و ابرهیم الله احمد بن محمد بن خلبان نقل کرده است، مضافین روایات او درباره تشریف سی تن از رجال شیعه به محضر امام عصر(عج) در ایام حج در سال ۲۹۳ھ همچنین درباره معراج پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم و برخی مناقب امیرالمؤمنین صلوات الله علیه و آله و سلم است. از شاگردان او، احمد بن زیاد بن جعفر همدانی استاد شیخ صدوق بود. وی ظاهرآ دارای اثر تأثیثی نبوده است.

منابع

- کمال الدین و تمام النعمه. ص ۴۷۰. ج ۵. ب ۲۲ / بحار الانوار. ج ۶۵. ص ۷۶ و ۷۷ / معجم البلدان. ج ۲. ص ۱۱۲. ذیل «عربیس» / طبلات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۶۸.

جعفر بن احمد بن علی ایلاقی قمی (۴-ح ۳۸۰ ق)

ابو محمد، معروف به «ابن رازی»، فقیه، نویسنده و محدث شیعی، در بعضی از منابع، نام جدش پیش از نام پدرش به صورت جعفر بن علی بن احمد ذکر شده است، از معاصران و هم بحثان او در ری، شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) و ابو القاسم صاحب بن عباد (م ۳۸۵ ه) بودند. بنابراین، وفات او می‌باشد در همین حدود و به ظن قوی، در ری اتفاق افتاده باشد. از تاریخ تولد او، اطلاعی در دست نیست. وی - چنان‌که از نسبت «ایلاقی» برمنی آید - اصالتاً از تبار ترکان ازبکستان بود. «ایلاقی» یکی از شهرهای آباد و پر رونق بلاد ترک است که در ده فرسخی «شان» قرار دارد و به شهر «قرغانه» (بر وزن پروانه) متصل است.

وی ظاهراً بخش نخست زندگی را در زادگاهش سپری کرد و پس از تحصیلات ابتدایی، به قم رفت و سالیان چندی در آنجا به استنام حديث پرداخت، تا اینکه در فقه و حدیث تبحر یافت و به مقام استادی نایل شد. سپس به ری رفت و این شهر را مسکن دائمی خود قرار داد. اقامت دائم او در ری سبب شد تا او را «ابن رازی» (بجه ری) لقب دهند. وی ظاهراً پیش از آنکه به قم و ری عزیمت کند، مدتی نیز در بغداد به سر برد و در آنجا ضمن اینکه نزد سهل بن احمد دیباچی بغدادی (م ۳۸۰ ه) احادیث شنید، کسانی همچون ابوالفتح کراجکی (م ۴۴۹ ه)، ابن خضائیری (م ۴۱۱ ه) و ابو محمد تلمکبیری (م ۳۸۵ ه) نیز از او روایاتی فراگرفتند. وی در قم و ری از استادانی همچون احمد بن علی بن ابراهیم ابن هاشم (ح ۳۵۵ ه)، حسن بن محمد بن علی بن صدقه قمی، حسن بن حمزه علوی قمی (م ۳۵۸ ه)، محمد بن حسن بن ولید قمی (م ۳۴۳ ه) و ابوسعید عبدان

ابن فضل بهره برد و مناظرات امام رضا^{علیه السلام} با اهل ادیان در حضور مأمون هبّاس
حکم ۲۱۸-۱۹۸ هـ را گزارش کرده است.

شیخ صدوفی روایات متعددی از او نقل کرده و هر بار با جملة «رضی الله عنہ»
از او تجلیل نموده است. بنابراین، ستایش شیخ صدوفی از او می‌تواند بر حسن حال
او دلالت داشته باشد، و از آینکه در منابع رجالی، به وثاقت او تصریح نشده است،
نمی‌توان چهره علمی او را بی اعتبار دانست. شیخ ابوالفتح کراجچی (م ۴۴۹ هـ نیز،
که ظاهراً از شاگردان او در بغداد بوده، ستایش بليغی از شخصیت او به عمل
آورده، تا آنجا که وی را «عظیم الشأن» و از «بزرگان امامیه» به شمار آورده است.
به گفته کراجچی، وی در قم و ری تأییفات فراوانی به رشته تحریر در آورده که
تعداد آنها به ۲۲۰ اندر می‌رسد، از جمله تأییفات او زهد النبی، العروس،
السلسلات، الفایات، الصانعات من دخول الجنة، ادب الامام و المأمور و جامع
الاحادیث النبویه هستند. همچنین از دیگر تأییفات او، کتاب نوادر الانفرانی علن خیر
البشر است که حدیث معروف «علی خیر البشر فمن ایں فقد کفر» (علی برترین
مردم است و هر کس باور ندارد کافر است) در آن با سندی صحیح آورده شده
است. آثار و تأییفات یادشده اکنون موجود و در دسترس هستند.

مراجع

- الترجید، ص ۸۸ ح ۱ و ص ۹۱۷ ح ۱ / رجال الطوسی، ص ۶۰۳۶ ش ۶۱۸ / الدروع الواقعیة،
صفحات آخر / طبلات احلام الشیعه، ج ۱، ص ۵۸، ۵۹، ۷۱ / الدریعة الى تصانیف الشیعه، ج ۱،
ص ۳۸۶ ش ۱۹۸۷ ج ۵، ص ۳۱ ش ۱۴۵ و ذیل عنوانین کتاب‌ها / مجمع رجال الحديث،
ج ۵ ص ۵۱ / الانساب، ج ۱، ص ۲۲۸، ذیل «ابلاطی» / مجمع المؤلفین، ج ۳، ص ۱۳۲.

جعفر بن احمد بن مُثَبْل قمی (ح ۲۷۵-ق ۳۶۹ق)

فقیه، محدث شیعی و از چهره‌های برجسته عصر غیبیت صفارا که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. نام جد او «مُثَبْل» (به فتح میم و تشید ناء) به معنای جنباندن و به حرکت درآوردن است. اما علت این نام‌گذاری روشن نیست. وی با همه شهرتی که دارد، بیشتر گوشه‌های زندگی‌اش برای ما نامعلوم است. درباره تاریخ تولد و وفات او نیز اطلاعی در دست نیست. ما با توجه به اینکه وی از استادان جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ه) بود، احتمالاً وفات او اندکی پیش از این تاریخ اتفاق افتاده است. درباره زمان ولادت او، تنها می‌توان گفت: وی در ۳۰۵ه، هنگامی که نایب دوم امام عصر(عج) در پست مرگ بود، بر بالین او حضور داشت و در آن زمان، چندان از وجاهمت لازم برخوردار بود که مردم گمان می‌کردند مقام نیابت به او واگذار خواهد شد. بنابراین، وی در آن زمان از من کافی برخوردار بود و می‌توان تاریخ ولادت او را در دهه‌های آخر سده سوم، فربت ۲۷۵ه نخمن زد.

از لقب «قمی» برمی‌آید که وی اهل قم بود و ظاهرآ زادگاه و محل وفاتش نیز در همین شهر بوده است. پدرش احمد بن مُثَبْل قمی از بزرگان عصر خویش و نماینده نایب دوم امام عصر(عج) در قم بود. برادرزاده او محمد و علی هر کدام از استادان عصر خود بودند. برادرزاده او محمد بن علی بن مُثَبْل از استادان شیخ صدق (م ۳۸۱ه) و نیز از شاگردان خود او بود. همچنین عمومی او حسن بن مُثَبْل دفاقت (م ۳۰۲ه) از استادان ابن ولید قمی (م ۳۴۳ه) و محمد بن قولویه (پدر جعفر بن محمد بن قولویه صاحب

کامل الزیارات) بود.

وضعیت خانوادگی او و چهره‌هایی که از این خاندان برخاسته‌اند، گویای موقعیت اجتماعی و خوش نام بودن آنها در میان مردم قم است. بر باایه گزارش شیخ صدوق در کمال الدین و تمام النہمہ، بسیاری از شیعیان اطراف، وجهات خویش را به او و پدرش احمد می‌سپردند تا به دست نایب امام عصر (عج) پرسد. بنا به گزارش شیخ طوسی در کتاب الفقیہ، وی به همراه پدرش سفرهایی به عراق داشت و روایت نزدیکی با نایب دوم امام عصر (عج) داشتند و حتی در پنداد منزلی داشتند که در اوآخر عمر سفیر دوم، به سبب حادثه‌ای که برای این سفیر پیش آمده بود، تنها از منزل او پدرش برای وی غذا فرستاده می‌شد. درباره چگونگی زندگی او پس از وفات نایب دوم، چیز زیادی نمی‌دانیم، اما این اندازه معلوم است که با روی کار آمدن سفیر سوم، حسین بن روح نویختی (م ۳۲۶ هـ)، او و پدرش همچنان نسبت به مقام نیابت و فدار ماندند. از او در منابع حدیثی و تاریخی، تنها چند گزارش به ما رسیده که در آن نمی‌توان استنادان او را شناسایی نمود. از شاگردان او نیز تنها برادرزاده‌اش علی بن محمد بن مثیل و ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ هـ) را می‌شناسیم. از او اثر نالیفی معرفی نشده است.

منابع

کمال الدین و تمام النہمہ، ص ۳۰۵، ب ۴۵، گ ۲۴، ۲۵ و ۲۶ / طوسی، الفقیہ، ص ۳۶۹.

م ۳۲۶، ۳۲۷ و ۳۲۹ / طبقات اعلام الشیعۃ، ج ۱، ص ۶۹.

جعفر بن حسین بن علی بن شهریار (۳۴۰-۴۶ق)

ابر محمد، معروف به «ابو محمد مؤمن قمی»، شیخ اهل فم و از راویان راستگوی شیعه بود. از تاریخ ولادت او اطلاعی در دست نیست، ما بر اساس شواهدی که در شرح حال او مشهودند، می‌توان محل تولد او را قم دانست. به گفته نجاشی، وی اصالتاً اهل فم بود، سپس به کوفه منتقل شد و در سال ۳۴۰ ه در همین شهر وفات یافت. محل برورش او در فم بود و در آنجا نزد استادان ابن شهر به استماع حدیث پرداخت و بیش از سفرش به کوفه، از صلاحیت کافی و اعتبار علمی بالایی برخوردار شد. به گونه‌ای که رجال شناسان وی را از استادان امامیه و بزرگ اهل فم معرفی کردند.

وی در فم از مصاحبان ابن ولید قمی ابوجعفر محمد (م ۳۴۳ ه) بود و زمانی که به عراق رفت حامل اجازه روایات ابن ولید برای هارون بن موسی تلمذکری (م ۳۸۵ ه) بود. برخی از روایات او به طور مستقیم از محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰ ه) نقل شده، ولی در برخی موارد، با واسطه ابن ولید، از صفار روایت کرده است. شیخ طوسی وی را از جمله راویانی قرار داده که به طور مستقیم از ائمه اطهار
روایت نکرده‌اند.

استادان او محمد بن عبد الله بن جعفر حميری (م.ب ۳۰۴ ه) کاتب امام عصر (عج)، محمد بن حسن بن احمد بن ولید، محمد بن جعفر مؤذب و محمد بن جعفر بن احمد بن بطّه (م.ب ۳۱۷ ه) بودند. شاگردان روایی او احمد بن محمد بن نصر رازی سمار (م.ح ۳۷۵ ه)، ابوعلی احمد بن حسین بن احمد بن صمران (م.ح ۳۸۱ ه)، شیخ صدوق محمد بن بابویه (م ۳۸۱ ه)، ابرالحسین محمد بن علی بن

فضل بن تمام (م.ب ۳۴۰ ه) و شیخ مفید محمد بن محمد بن نعمان (م ۴۱۳ ه) بودند. شیخ مفید در کتاب الاختصاص احادیث زیادی از او نقل کرده است. همچنین از دیگر کسانی که از او روایت کرده، حیدر بن محمد بن نعیم (م.ب ۳۴۰ ه) معروف به ابواحمد سمرقندی (شاگرد عیاشی) است، و این نشان می‌دهد که شاگردان محمد بن مسعود هیاشی (م.ح ۳۲۹ ه) با وی ارتباط داشتند. تألیفات او فضل الكوفة و مساجدها، کتاب الشوادر و کتاب المزار هستند. کتاب‌های او را ابوالحسین بن تمام روایت کرده است.

ملابع

رجال النجاشی، ص ۱۲۲، ش ۴۱۷ / رجال الطوسی، ص ۶۰۵۸، ش ۹۲۰ / خلاصة الأقوال، ص ۹۱ / رجال ابن داود، ص ۵۳ / نقد الرجال، ج ۱، ص ۳۴۱، ش ۹۵۷ / طبقات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۷۰ / الدررية الى تصانيف الشیعة، ج ۲۲، ص ۳۲۵ // الاختصاص، صفحات متعدد.

چهفر بن سلیمان قمی (۴-ح ۳۲۰ ق)

ابومحمد محدث شیعی بود، ولی آگاهی ما درباره او ناچیز است. از همین روی، درباره تاریخ تولد، وفات و چگونگی تحصیلات او نمی‌توان سخن قاطعی گفت. از لقب «قمی» برمی‌آید که وی در فم اقامست داشت و از شاگردی ابن ولید قمی نزد او استفاده می‌شود که وی در اواخر عمر، در آنجا مشغول تربیت شاگردد بوده و احتمالاً پایان زندگی او نیز در همین شهر بوده است. ابوالعتاس نجاشی (م ۴۵۱ ه) نخستین کسی بود که او را به آیندگان معرفی نمود و سپس سید بن طاووس (م

۶۶۴ ها) برخی از روایاتش را در کتاب‌های خود آورده است. به گفته نجاشی، وی کتابی با عنوان ثواب الاعمال داشته که شاگرد او محمد بن حسن بن ولید قمی (م ۳۴۳ ه) این کتاب را روایت کرده است. بنابراین، ممکن است وی بیش از وفات این شاگرد، زندگی را به سر آورده باشد. در برخی از منابع روایی، هارون بن موسی تلمذکری (۳۸۵-۳۹۱ ه) نیز بدون واسطه از او نقل حدیث نموده است. از این‌رو، ممکن است وی دست کم دهه‌های نخستین سده چهارم (ح ۳۲۰ ه) را درک کرده باشد.

در روایاتی که از او بر جای مانده، نام استادانش ذکر نشده است. تنها در یک مورد، نام استاد او آمده که در آنجا از اسماعیل بن محمد بن زیتونی نقل حدیث کرده است. صاحب نظران درباره ارزش روایات او اتفاق نظر داشته و او را راستگو و «شیخ اصحاب امامیه» در قم لقب داده‌اند. از آثار او، کتاب ثواب الاعمال به نسبت رسیده و اکنون برخی از احادیث آن در جوامع روایی شیعه موجودند.

گفتنی است: نام او با جعفر بن سلیمان ضبعی (م ۱۷۸ ه)، که از اصحاب امام صادق علیه السلام بود، مشترک است. همچنین وی غیر از جعفر بن سلیمان از اصحاب امام کاظم علیه السلام، و نیز غیر از شخصی به همین نام از اصحاب امام هادی علیه السلام است.

منابع

رجال النجاشی، ص ۱۲۱، ش ۳۱۲ / جمال الاصیل، ص ۲۵۹ / خلاصة الاقوال، ص ۹۱

ش ۱۶ / جامع الرواۃ، ج ۱، ص ۱۵۲ / مستدرک الوسائل، ج ۵، ص ۵۲۶ ح ۴۹

چهلترین بن عبدالله بن چهلترین بن حسین بن مالک بن جامع قمی چهارمی (ج ۳۶۰-۹)

محاذت شیعی که درباره تاریخ تولد و وفاتش گزارشی نرسیده است. برادرش محمد حدود ۳۰۴ هـ وفات یافت. همچنین از معاصران او محمد بن موسی بن متولّک (م.ح ۳۲۹ هـ) و علی بن حسین بن پابویه (م ۳۲۹ هـ) بودند که مشترکاً نزد پدرش شاگردی نمودند. بنابراین، می‌توان وفات او را در دهه‌های نخست سده چهارم، قریب ۳۲۰ هـ تخمین زد.

وی اصالتاً عرب یمنی و از قبیله «چهارمی» (پسر وزن یمنی) بود که در کوفه سکونت داشتند، اما نیاکان او همراه با ورود سلسلة جلیل‌القدر «اشعری» به قم، به این شهر آمدند و در قم مسکن گزیدند. وی خود در قم پرورش یافت و احتمالاً در همین شهر زندگی را به سر آورد. پدرش از چهره‌های برجسته قم و نماینده سلیمان دوم، محمد بن هشمان عمری (نیابت: ۳۰۵-۳۶۷) بود که در سال ۲۹۷ هـ وارد کوفه شد و برای اهل آنجا نقل حدیث کرد و کتاب‌های زیادی تصنیف نمود. به گفته نجاشی، وی برادرانی به نام‌های حسین، احمد و محمد داشت که هر کدام با امام عصر (عج) مکاتبه داشتند. خود او نیز در عصر غیبت صفراء می‌زیست و با امام دوازدهم علیهم السلام مکاتباتی انجام داد. از مکاتبات او چیزی در منابع ذکر نشده، جنان که از احادیث او اثری در منابع به چشم نمی‌خورد. بنابراین، شناسایی استادان و شاگردان او با توجه به اینکه نام آنها در کتب رجالی نیز نیامده، ممکن نیست. وی ظاهراً دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

جعفر بن علی بن حسن بن علی بن عبدالله بن مهیره بجنی کوفی
(ح ۲۷۵- ۳۵۵ق)

ابوالقاسم، فقیه و محدث مورد اعتماد شیعی، ناریخ تولد و وفاتش در هیچ یک از منابع ذکر نشده است. برخی از صاحب‌نظران بزرگ (وحید بهبهانی در تعلیقه) اختلال داده‌اند که صاحب شرح حال با جعفر بن محمد کوفی متعدد است. در این صورت، وی می‌باشد جزو آن دسته از راویانی بوده باشد که در عصر پس از ائمه اطهار^{علیهم السلام} (ب ۲۵۵ هـ زندگی می‌کرده) زیرا شیخ طوسی در رجال خود، نام او را در ردیف این دسته از راویان ذکر کرده است. بنابراین، تولد او با توجه به اینکه وی استاد شیخ صدوق (م ۳۸۱ هـ) بوده و طبعاً بخش زیادی از سده چهارم را در کرده، می‌باشد در اواسط دهه هفتم از سده سوم، قریب ۲۷۵ هـ اتفاق افتاده باشد. درباره وفات او، تنها می‌دانیم که وی از معاصران پدر شیخ صدوق، علی بن بابویه (م ۳۲۹ هـ)، بود و هر دو نزد پدر صاحب شرح حال حدیث شنیدند. همچنین با توجه به اینکه شیخ صدوق در کوفه از وی استماع حدیث کرد و مسافرت شیخ صدوق به کوفه در سال ۳۵۴ هـ در راه بازگشت از سفر حج به وقوع بیوست، می‌توان دریافت که وی دست کم تا این تاریخ حیات داشته است. وی در خانواده‌ای علمی و مذهبی در کوفه دیده به جهان گشود. پدرش علی از راویان حدیث و استاد علی بن بابویه فیض (م ۳۲۹ هـ) بود. جد او حسن از عالمان حدیث بود و در پرورش علمی او، نقش بسزایی داشت. وی روابیات خود را از همین جدش نقل کرده است. جد اعلای او عبدالله بن مهیره نیز از عالمان سرشناس شیعی و در آغاز، از اصحاب امام هفتم شیعیان^{علیهم السلام} بود و با دیدن

کرامتی از امام هشتم^{علیه السلام}، به امامت آن حضرت ایمان آورد و جزو اصحاب امام رضا^{علیه السلام} نیز درآمد. از شاگردان او، تنها محمد بن یابویه ملقب به «شیخ صدوق» (م ۳۸۱ ه) را می‌شناسیم که در معرفی او به آیندگان و ذکر روایات او دخالت کامل داشته است.

از او احادیث فراوانی در کتاب‌های شیخ صدوق نقل شده، که برخی از آنها در پاورقی ذکر گردیده‌اند. وی در تمام این موارد، از جد خود نقل حدیث کرده، مگر در یک مورد (صدقه، الخصال، ص ۵۰۱، ح ۳) که از پدرش روایت نموده است. بنابراین، تنها استاد شناخته شده او جذش حسن بن علی کوفی بود که شرح حال او در منابع نیامده است. از آثار تأثیفی او، چیزی در منابع ذکر نشده است.

منابع

جامع الرواية، ج ۱، ص ۲۱۲ // الخصال، ص ۲۴۱، ح ۹۲ و ص ۵۰۱، ح ۲ / طبقات اعلام الشيعة، ج ۱، ص ۷۲ / طرائف المقال، ج ۱، ص ۱۶۲، ش ۸۲۳ / حلل الشرائع، ج ۲، ص ۳۱۹، ب ۵، ح ۱ و ص ۳۶۵، ب ۸۵، ح ۲ / عيون اخبار الرضا^{علیه السلام}، ج ۱، ص ۲۸۸، ح ۱۵ / معجم رجال الحديث، ج ۵، ص ۵۲، ش ۲۲۱، من لا يحضره الفقيه، ج ۲، ص ۲۴۶ و ۵۲۶

جعفر بن علی بن سهل بن فروخ بندادی (ح ۳۳۰-۲۶۵ ق)

ابو محمد دفّاق دوری، حافظ و محدث شیعی در سده چهارم ه در بعضی از منابع (ستدرگ الوسائل، ج ۶، ص ۲۸۸، ح ۶۸۵۶) کنیه‌اش «ابوالفضل» یا «بابالفضل» ذکر شده، اما شیخ طوسی در رجال خود، تصریح کرده، که کنیه او «بابا محمد»

است. تاریخ ولادت او در هیچ منبعی ذکر نشده است.

سوابق علمی او گواه آن هستند که تولد او در اواسط سده سوم هجری یا اندکی پس از آن، قریب ۲۶۵ هروی داده است؛ زیرا برخی از استادان او در اوخر همین سده زندگی را وداع گفته‌اند. درباره وفات او، گزارش خطیب بغدادی حاکی از آن است که وی در سال ۳۳۰ ه در بغداد زندگی را به سر ورده است. به گفته شیخ طوسی، شیخ تلمکبری در سال ۳۲۸ ه و پس از آن از او حدیث شنیده و اجازه نقل آنها را از وی دریافت کرده است. بنابراین، وی دو سال پس از ملاقات تلمکبری، از دنیا رفته است.

محیط خانواده و چگونگی پرورش او بر ما معلوم نیست. اما چنان‌که از لقب «دوری» استفاده می‌شود، موطن اصلی او ناحیه «دور» (منطقه‌ای بین سامراء و تکریت) بوده است. از لقب «بغدادی» نیز بر می‌آید که وی سال‌های درازی در بغداد اقامت داشته و احتمالاً در ضمن تحصیل، به کار «دقاقی» (آرد فروشی) نیز مشغول بوده و از این راه، هزینه زندگی را تأمین می‌کرده است.

وی مدتها نیز در بصره بود و در آنجا از محمد بن زکریا غلامی (م ۲۹۸ ه) احادیث فراگرفت، اما در بغداد تحصیلات خود را به حد کمال رساند و آموخته‌های او چندان بود که به اولقب «حافظ» دادند و شاگردانش می‌باشد با کسب اجازه از او، روایاتش را نقل می‌کردند. احادیث و محفوظاتی که وی در سینه داشت موجب شد تا شاگردان سرشناسی از شیعه و سنتی مانند شیخ تلمکبری (م ۳۸۵ ه) و ابرالحسن دارقطنی (م ۳۸۵ ه) نزد او گرد آیند و سال‌ها از معلومات او بهره‌مند گردند.

وی به دلیل اینکه از شیوخ اجازه بود، در نگاه صاحب‌نظران شیعی، مورد

اعتماد و احادیثش مورد قبول همگان است. اما ابروزرده جرجانی، که از عالمان سنتی بود، او را به دلیل تشییعش، فاسق و کذاب معرفی نمود. خطیب بغدادی در تاریخ خود، پس از نقل حدیثی از او، که بر فضیلت علی بن ابی طالب رض دلالت دارد، گزارش تضعیف شخصیت او را از ابروزرده آورده و بدین وسیله، صحّت حدیث مذکور را زیر سؤال برده است. اکنون در جوامع حدیثی شیعه، روایات متعددی از او باقی مانده که بیشتر آنها اخلاقی و عبادی‌اند. وی این روایات را از جعفر بن محمد بن زکریا غلابی و علی بن حارث مروی نقل کرده و هارون بن موسی تلعکبری (م ۳۸۵) و ابی‌المفضل محمد بن عبد الله از او نقل حدیث نموده‌اند. از او اثر تأییفی معرفی نشده است.

مراجع

- تاریخ بغداد. ج ۷. ص ۲۳۰. ش ۳۷۰۴ / جامع الرواۃ. ج ۱. ص ۱۵۴ / رجال ابن داود. ص ۶۶.
 ش ۳۱۸ / رجال الطووس. ص ۴۱۹. ش ۶۰۵۵ / سؤالات حمزه. ص ۲۲ / کتابة الاثر. ص ۱۱۰.
 / معجم رجال الحديث. ج ۵. ص ۵۳. ش ۲۲۱.

جعفر بن فضل بن جعفر بن محمد بن موسی بن حسن بن فرات
 (۳۹۱-۳۰۸ق)

ابوالفضل، معروف به «ابن حنزباه» و مشهور به «ابن فرات سوم»، دانشمند شیعی، محدث و شاعر بود. خاندانش از ناحیه «دجله» (سواحل رود دجله در منطقه نهروان) به بغداد رفتند و به نام «بنی فرات» معروف شدند و در دستگاه عباسی مشاغلی یافتند. پدرش فضل بن جعفر (م ۳۲۷) نیز به «ابن حنزباه» مشهور و از

وزیران مقندر عباسی (حک ۲۹۵-۳۲۰ه) بود. مادر بدرش کنیزی رومی به نام «حنزابه» (یعنی زنی کوتاه و فربه) بود و به همین دلیل، آنان را «بن حنزابه» لقب داده‌اند.

وی در ۳۰۸ه در بغداد دیده به جهان گشود و در ۳۹۱ه در مصر درگذشت. جنازه‌اش را به مکه مکرمه منتقل کردند و در خانه خدا طواف دادند و سپس از آنجا به مدینه آوردند و در روضه مطهره در محلی که خود قبلًا برای این کار خریداری نموده و تربت امام حسین علیه السلام را در آن قرار داده بود، به خاک سپردن. گفته می‌شود: وی سه تار موی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم را به قیمت گزاری خریداری نمود و پس از غسل، این موها را برای تبرک، در کفن او قرار دادند.

وی بیشتر تحصیلات خود را در بغداد انجام داد و در سامراء نیز از احمد بن محمد مراجی حدیث شنید. پس از آن رهسبار مصر گشت و در دوره کافور اخشیدی (م ۳۵۷ه) و ابوالفوارس احمد بن علی بن اخشید به مقام وزارت «اخشیدیان» رسید. وی پس از مرگ کافور اخشید، از کار برکنار شد و در ۳۵۸ه به شام گریخت که در جریان فرار او، خانه و اموالش به تاراج رفت. ظاهراً وی در دوره ابوالفوارس احمد بن علی بن اخشید بار دیگر به کار گمارده شد و در ۳۶۱ه به دلیل خالی شدن خزانه دولت و توقعتات بیاندازه «بنی اخشید»، از مقام وزارت معزول گردید و بار دیگر متواری شد. وی در زمان غلبة امیر جوهر صقالی (م ۳۸۱ه) - سردار فاطمی سپاه المعرز لدین الله (م ۳۶۵ه) - بر اخشیدیان، بار دیگر با احترام به مصر بازگردانده شد. اما او از فاطمیان شغلی نپذیرفت و در زهد و عزلت به سر برد.

وی مردی راهد و نیکوکار بود و گذشته از فعالیت‌های سیاسی، صردي با

فرهنگ و دانشمند نیز بود که در این زمینه، شهرتی پسزا داشت، به ویژه اینکه برخی از دانشمندان و موڑخان غیر شیعی نیز او را ستوده‌اند. وی در راه علم و دانش و امور خبریه، اموال بسیاری صرف ننمود، نسبت به علماء و دانشمندان عنایت ویژه‌ای داشت و از اموال خود، آنان را بی‌نیاز می‌ساخت. زمانی که در مصر مقام وزارت داشت، مجلس درس او نیز دایر بود و در آنجا اعلام کرده بود هر کس نزد من بباید او را بی‌نیاز خواهم کرد. به همین دلیل، یکی از کسانی که به مصر رفت و از او حدیث شنید ابوالحسن دارقطنی (م ۳۸۵ ه) بود و بدین وسیله، از پاداش‌ها و جوابیز بی‌شمار او بهره‌مند گردید. همین امر موجب شد تا یافعی در مرآة الجنان، دارقطنی را ملامت کند.

وی همیشه عده‌ای از نویسنده‌گان و صنایع‌گران همچون ابومسلم محمد بن احمد کاتب (م ۳۹۹ ه) و دیگران را در کنار خود داشت که مشغول توشن و استنساخ کتاب بودند و برای این منظور، کاغذهای مرغوب از سمرقند برای او فرستاده می‌شد. اما آنچه درباره وی مایه شگفتی بود علاقه‌اش به گردآوری موزه و مجموعه‌ای از گزندگان و خزنده‌گان بود که برای جمع آوری آنها، جوابیز کلانی به مارگیران مصری می‌برداخت.

درباره تشییع او، اگرچه شواهد محکمی در دست نیست، اما شیعه بودن خاندان «بنی فرات» چیزی نیست که بتوان آن را انکار نمود. علامه امینی با استفاده از منابع کهن، خاندان «بنی فرات» را تماماً شیعه معرفی کرده است. ابن شهرآشوب نیز وی را در ذمرة مصنفان شیعه یاد کرده و کتاب الفرق را تألیف او دانسته است. وی در این کتاب، ماجراهای «سفیله بنی ساعدة» را گزارش کرده و آتش زدن خانه فاطمه زهراء^{علیها السلام} به فرمان خلیفة دوم را روایت نموده است.

وی در بغداد در محضر عالمان سنی و شیعی شاگردی نمود و استادان زیادی به خود دید. از جمله استادان او، محمد بن هارون حضرمن و محمد بن سعید ترخمن بودند. وی همجنین سفری به اصفهان داشت و در آنجا از عبدالله بن محمد بن عبدالکریم، محمد بن حمزه بن عماره و حسن بن محمد دارکن حدیث شنید.

از تألیفات اوست کتاب‌های اسماء الرجال والانساب، الأمالی و الفخر، همجنین او کتاب دیگری را با عنوان *المسند* به کمک دارقطنی و حافظ عبد الغنی بن سعید به انعام رساند.

منابع

- الغدیر. ج. ۵ ص. ۷۸ / اهیان الشبیة (قطعه بزرگ). ج. ۴ ص. ۱۲۲ / سخالم العسلمان، ص. ۶۸.
ش. ۱۷۲ / مرآة الجنان. ج. ۲. ص. ۴۲۶ / معجم الادباء. ج. ۷. ص. ۱۶۳ / وفيات الاہیان. ج. ۱،
ص. ۲۲۹-۲۴۶ / الانساب. ج. ۵ ص. ۵۹۹ ذیل کلمة «وزیر» / تاریخ بغداد، ج. ۷. ص. ۲۲۱.
ش. ۳۷۲۲ / تذكرة الحفاظ. ج. ۳. ص. ۱۰۲۲ / دائرة المعارف تشیع. ج. ۱. ص. ۳۱۶ / بحار الانوار.
ج. ۲۸. ص. ۳۳۹ / النص و الاجتهاد. ص. ۱۶.

جعفر بن محمد بن ابراهیم علوی موسوی مصدری (۹- ب ۳۴۰ ه)
ابوالقاسم، ملقب به «شریف صالح»، محدث و فقیه امامی بود که از تاریخ تولد
و وفاتش گزارشی نیافریدم. امامی دانیم که شیخ تلمکبری در سال ۳۴۰ ه در
مصر از او حدیث شنیده است. بنابراین، وفات او پس از این تاریخ بوده است.

وی در کوفه پرورش یافت و نزد استاد خصوصی اش، حبیدالله بن احمد بن نبیک (که خود شاگرد ابن ابی صمیر بود) بهره‌های فراوان برداشت. وی در موارد متعددی، از این استادش به نیکی پاد کرده و او را «علمّم» و «مؤذّب» خود معرفی کرده است. حتی از برخی منابع استفاده می‌شود که وقتی حبیدالله بن احمد بن نبیک از کوفه به مکه عزیمت نمود، وی نیز همراه این استادش به مکه هجرت کرد و بخش مهمی از حیات علمی خود را در جوار خانه خدا سپری نمود. (تهذیب المقال، ج ۵، ص ۴۸۹) وی پس از اینکه در کوفه و احتمالاً شهرهای دیگر عراق، تحصیلات خود را به حد کمال رساند، از راه مکه و دمشق، عازم مصر گردید و به دلیل سکونت بسیاری از سادات موسوی در مصر، وی نیز در آنجا رحل آغازت افکند.

احادیث و منقولات او اگرچه در نگاه صاحب نظران از اعتبار محکمی برخوردار نیستند، اما شواهد نشان می‌دهند که وی در مصر، از عالمان بزرگ بود و احادیث بسیاری در سینه داشت، چندان که برخی از دانشمندان بزرگ شیعی مانند شیخ تلمکبری (م ۳۸۵) ها ضمن استناع حديث از او، اجازه نقل این احادیث را از او خواستار شدند و این موضوع گواه آن است که وی از شیوخ اجازه (یعنی بالاترین مرتبه علم حديث) بوده است. از بسنگان او، تنها ابو جعفر احمد بن جعفر بن محمد بن ابراهیم علوی موسوی را می‌شناسیم که احتمال اینکه این شخص فرزند او بوده باشد، بعید به نظر نمی‌رسد و شیخ تلمکبری از این فرزندش نیز در سال ۳۷۰ هـ حدیث شنیده است. (رجالت الطوسی، ص ۹۰۹، ش ۵۹۴۸)

با توجه به اینکه شرح حال او در هیچ منبعی نیامده است، از استادان و شاگردان او اطلاع چندانی نداریم، اما با نگاهی به روایات او، در می‌باید که وی

علاوه بر استناد ویژه‌اش عبیدالله بن احمد بن نهیک، از ابوحنام محمد بن ادریس حنظلی رازی، ابوالحسین یحیی بن حسن بن جعفر علوی و محمد بن اسماعیل بن سالم صانع نیز حدیث شنیده است، اما هیچ‌یک از این استادان آوازه بلندی نداشتند و به همین دلیل، شرح حال آنها نیز بر ما پوشیده است.

از شاگردان او، فاضی ابوالحسین محمد بن هشمان نصیبی (استاد نجاشی)، ابومحمد هارون بن موسی تلمذکری (م ۳۸۵ هـ)، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ هـ) و ابوالحسین بن محمد بن ابی سعید (از شاگردان او در مصر) را می‌شناسیم که در موارد متعددی از او استناع حدیث داشتند. همچنین در برخی از منابع اهل سنت آمده: ابومحمد عبدالرحمن بن عمر، که از شاگردان او در مصر بوده، در سال ۳۳۶ هـ او نقل حدیث کرده است.

اکنون احادیث قابل توجهی از او در جوامع روایی شیعه و اهل سنت دیده می‌شوند که برخی از آنها بر فضیلت آل ابی طالب و مذمت بنی امیه دلالت دارند. در حدیثی از منابع اهل سنت از او نقل شده است که پیغمبر ﷺ به عقبی فرمودند: «من تو را از دو جهت دوست دارم؛ نخست به خاطر خودت و دیگر اینکه چون ابوطالب تو را دوست دارد». در منابع شیعی نیز روایاتی از او در موضوعات فقه، عبادت و ثواب زیارت امام حسین علیه السلام نقل گردیده است.

از او اثر نالیفی معرفی نشده است، اما وی احتمالاً دارای کتابی بوده که شیخ طوسی در الفهرست خود، در ذیل نام جعفر بن محمد بن عبیدالله آن را به او نسبت می‌دهد. در حالی که نام این کتاب را ذکر نکرده است.

در اینجا، توجه به این نکته لازم است که برخی پنداشته‌اند وی غیر از جعفر ابن محمد بن عبیدالله است، یعنی آنها شخصیت‌های متعدد بوده‌اند، اما

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهند که شخصی به نام جعفر بن محمد بن عبیدالله در طبقه او وجود خارجی ندارد، بلکه عبیدالله از استادان او بوده است. این اشتباه از آنچه ناشی شده که در نسخه‌های قدیمی به جای اینکه «جمفر بن محمد عن عبیدالله» نوشته شود، جعفر بن محمد بن عبیدالله نوشته شده است. علاوه بر این، نام جد اعلای او «عبیدالله» و نسب کامل او جعفر بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن عبیدالله بن موسی کاظم علیهم السلام است.

گفتنی است: در رجال الطوسي، فرد دیگری به همین نام با کنية «ابوصبدالله» آمده و در سلسله اجداد او به جای عبیدالله، «محمد» ذکر شده که تلمذکری در سال ۳۶۰ هجری است. اما این فرد از اهالی «حیره» در نجف بوده و احتمالاً با صاحب شرح حال رابطه خوبشاوندی داشته است. به هر حال، وی از جمله شخصیت‌هایی است که درباره تعدد و اتحاد او بین صاحب نظران اختلاف نظر وجود دارد.

منابع

- تاریخ مدینة دمشق، ج ۱۰، ص ۴۵۲؛ ج ۴۱، ص ۱۳، ۱۷، ۱۸، ۲۲، ۵۱، ص ۲۸ / تهدیب المقال، ج ۹، ص ۵۱۱ / رجال الطوسي، ص ۹۰۹، ش ۵۹۲۸ و ص ۲۱۹، ش ۶۰۵۴ / رجال النجاشی، ص ۱۲۷، ذیل ش ۲۲۹ و ص ۱۴۴ و ذیل ش ۳۷۵ و ص ۵۲۹ و ذیل ش ۱۹۹، ذیل ش ۵۲۹ و ص ۱۰۵؛ ذیل ش ۵۴۶ و ص ۲۳۲، ذیل ش ۱۵۶ و ص ۳۲۷، ذیل ش ۸۸۷ و ص ۴۳۱، ذیل ش ۱۱۵۸ / طبقات احلام الشبعة، ج ۱، ص ۷۳ و ۷۴ / الفهرست، ص ۹۳، ش ۱۵۰ / کامل الزيارات، ص ۱۶۷، ب ۶۹، ح ۱ و ص ۱۷۴، ب ۷۱، ح ۶ / معجم رجال الحديث، ج ۵، ص ۷۱، ش ۲۲۸ و ۲۲۹ / وسائل الشبعة (۲۰ جلدی)، ج ۲۰، ص ۲۵، ش ۵۹ و ۶۰.

جهندر بن محمد بن ابراهیم علوی موسوی حیری (۴- ب ۳۶۰ق)

ابر عبدالله، محدث شیعی، اصالتاً عراقی بود و در «حیره» (به کسر حاء و راء) متولد شد. «حیره» در لغت، به معنای منزل گزیدن است و به دو منطقه اطلاق می‌شود: نخست ناحیه‌ای در یک فرسخی نجف نزدیک کوفه؛ و دیگر محله مشهوری در مسیر نیشابور به سوی مرغ. وی از نوگان امام موسی کاظم (علیه السلام) بود، در کوفه پرورش بافت و حیات علمی خود را در این شهر سپری کرد. از خانواده او کسی را نمی‌شناسیم. ولی احتمال می‌رود ابوجعفر احمد بن جعفر علوی حیری، که از دانشمندان حدیث بود و شیخ تلمکبری در سال ۳۷۰ هجری او حدیث شنید، از فرزندان وی بوده باشد. با اینکه به نظر می‌رسد وی و فرزندش در زمان خود از عالمان بزرگ و از شیوخ اجازه در علم حدیث بوده‌اند. اما شرح حال آنها در هیچ منبعی ذکر نشده و اطلاعات ناچیزی از آنها در اختیار داریم.

درباره تاریخ تولد و وفات او، خبری در منابع گزارش نشده است. تنها آگاهی ما در این زمینه، گزارش شیخ طوسی است که در رجال خود گفته است: وی نا ۳۶۰ هزنه بوده و شیخ تلمکبری در این سال از او حدیث شنیده است. بنابراین، وفات او بس از این تاریخ اتفاق افتاده است. همچنین شیخ طوسی در گزارش خود، ضمن اینکه وی را در ردیف عالمان و محدثان شیعه فرار داده، افزوده است: وی از حمید بن زیاد نیواخی (م ۳۱۰ هـ) استماع حدیث داشته و هارون بن موسی تلمکبری (م ۳۸۵ هـ) از او نقل حدیث کرده است.

درباره تشییع او و فرزندش، هیچ تردیدی وجود ندارد. ولی امامی بودن آنها را نمی‌توان ثابت کرد؛ زیرا آنها شاگرد حمید بن زیاد بودند و حمید پای‌بندی سختی

نسبت به مذهب «واقفیه» (هفت‌امامی) داشت و این مطلب با توجه به اینکه آنها از نوادگان امام کاظم علیه السلام بودند، احتمال واقعی بودن آنها را بیشتر تقویت می‌کند. اکنون در جوامع روایی، حتی یک حدیث هم از او باقی نمانده است. همچنانی کتاب پا رساله‌ای نیز از او معرفی نشده است.

منابع

الانساب. ج. ۲. ص. ۲۹۷. ذیل کلمه «جبری» / رجال الطوسی. ص. ۴۱۹. ش. ۶۰۵۴ / طبقات اعلام الشبعة. ج. ۱. ص. ۷۲ / نقد الرجال. ج. ۱. ص. ۱۰۹ و ص. ۳۵۲. ش. ۹۹۷

چهلترین محدث ازدی کوفی (۴- ح ۳۰۰ ق)

محدث شیعی تا اوایل قرن چهارم هجری که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. درباره تاریخ ولادت و وفات او هرچند اطلاع دقیقی در دست نیست. اما سابقه علمی و شناخت ما از استادان و شاگردان او حکایت از آن دارند که وی در نیمة نخست سده سوم متولد شد و در اولین همین سده یا اوایل سده چهارم، زندگی را به سر آورد. برخی از استادان او در سال ۲۵۰ هـ و بعضی از شاگردان او در حدود ۳۱۰ هـ وفات یافته‌اند. و این مطلب نشان می‌دهد که زندگی و حیات علمی او در محدوده این دو تاریخ بوده است. وی اصلانًا از قبیله «آزاد» بود که طایفة بزرگی در یمن بودند و بیشتر آنان در کوفه مسکن گرفتند. به همین دلیل، او را «ازدی» و «کوفی» لقب داده‌اند. وی خود در کوفه پرورش یافت و احتمالاً محل تولد و وفات او نیز در همین شهر بوده است.

از معاصران و هم بحثتان او، علی بن احمد بن حاتم و جعفر بن مالک فزاری (م.ح ۳۰۰ ه) بودند که با هم نزد عباد بن یعقوب در کوفه به فراگیری حدیث اشتغال داشتند. در منابع معتبر، گزارشی از شرح حال او ذکر نشده و زندگی علمی او کاملاً بر ما بوشیده است. اکنون چند روایت از او در منابع شیعی باقی مانده که برخی از آنها درباره فضیلت امام علی علیه السلام و عظمت روز غدیر است. وی این روایات را از استنادان خود، عباد بن یعقوب رواجی (م. ۲۵۰ ه) و محمد بن حسین صائغ نقل کرده است. از شاگردان او، احمد بن محمد طبری خلیلی (صاحب کتاب فضائل علی علیه السلام) و فرات بن ابراهیم کوفی (م.ب. ۳۱۰ ه) رامی شناسیم که احادیث اندکی از او نقل نموده‌اند. از او اثر تأثیف معرفی نشده است.

گفتنی است؛ وی غیر از جعفر بن محمد کرفی دلآل و غیر از جعفر بن محمد کرفی فزاری است.

منابع

بخاری الانوار. ج ۳۶. ص ۱۴۲. ح ۱۰۵. ح ۱۱۷. ص ۱۶۹. ح ۲۱۰. م ۴۶. ح ۲۱۰. تفسیر فرات کوفی. ص ۱۱۷. ح ۱۲۲ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۷۴ / الفدیر. ج ۱. ص ۲۸۲.

جعفر بن محمد بن اسحاق بن رباط بعلی کوفی (۴-ح ۳۲۹ق)

ابوالقاسم، فقیه و محدث سرشناس شیعی، جدش اسحاق بن رباط از فقهاء عالمان حدیث بود و برادران جدش به نام‌های حسن بن رباط، حسین بن رباط، علی بن رباط و پرنس بن رباط همکی از اصحاب امام صادق علیه السلام بودند. آنها فرزندان و نوه‌های بسیاری داشتند که به «بنی رباط» شهرت یافتند و آخرین نفر

از آنان محمد بن محمد بن اسحاق کوفی برادر صاحب شرح حال است که در بغداد مسکن داشت. برادرش در بغداد، از دانشمندان فقه و حدیث در عصر غیبت بود و آوازه‌اش از او بیشتر. وی از معاصران شیخ کلبی (م ۳۲۹ ه) بود و ظاهراً عصر غیبت کبرا را درگ نکرده زیرا در منابع معتبر، درباره برادرش محمد تصریح شده که از رجال دوره غیبت بوده، اما درباره او چنین مطلبی گفته نشده است. بنابراین، وفات او می‌باشد تقریباً در سال ۳۲۹ ه یا اندکی پیش از آن اتفاق افتاده باشد.

وی در کوفه پرورش یافت و احتمالاً در همانجا زندگی را به سر آورد، اما چگونگی حیات علمی او بر ما معلوم نیست. در منابع کهن، با اینکه او را از جهovahای برجسته فقه و حدیث بر شمرده‌اند، ولی هیچ گزارشی از شرح حال او ارائه نکرده‌اند. با توجه با اینکه وی در خاندان علمی و مذهبی «بنی ربات» پرورش یافته، احتمال اینکه او به دست اعضای همین خاندان پرورش یافته باشد، قوت می‌یابد و از همین جا، می‌توان نتیجه گرفته که وی همانند دیگر اعضای این خاندان، دارای عقیده‌ای سالم و استوار بود و در دوره غیبت صفا (۳۲۹-۲۵۵ ه)، که بسیاری عالمان شیعه در امر امامت حضرت ولی عصر (عج) دچار حیرت شدند، هیچ‌گونه انحرافی در عقیده‌اش رخ نداد. این موضوع با توجه به کتاب‌هایی که او در رذ «فطحیه» (شش امامی) و «واقفیه» (هفت امامی) نوشته است، کاملاً روشن به نظر می‌رسد.

از استادان او، کسی معرفی نشده و در جوامع روایی نیز حدیثی از او باقی نمانده است تا به عنوان بدین وسیله، استادان او را شناسایی کرد. از شاگردان او، تنها ابو عبد الله محمد بن احمد صفوانی (م.ب ۳۵۲ ه) را می‌شناسیم که نزد شیخ کلبی

و علی بن ابراهیم قمی (م.ح ۳۲۹ه) نیز شاگردی کرد و مستجاب الدعوه و صاحب کرامت بود.

از آثار تألیفی او، کتاب النواور، الرة على الواقفية و الرة على الفطحۃ معرفی شده‌اند.

متابع

تهذیب المقال. ج. ۲، ص. ۷۲، ج. ۴، ص. ۴۲۱ / جامع الرواۃ. ج. ۱، ص. ۱۵۶ // الدریحة الى تصانیف الشیعة. ص. ۲۱۶، ش. ۶۱۲ / رجال ابن دارم. ص. ۶۹، ش. ۲۲۴ / رجال النجاشی. ص. ۱۲۱، ش. ۳۱۱.

جعفر بن محمد امین بن جون حسلی (۳۷۰-۴)

ابو محمد، عالم، جنگجو و امیر شجاع مکه، ظاهرآ در مدینة منوره دیده به جهان گشود؛ اما از زمان آن اطلاعی در دست نیست. وفات او پس از قریب بیست سال حکومت در ۳۷۰ه در مکه مكرمه اتفاق افتاد. وی از نوادگان امام حسن مجتبی بیله بود و بر خلاف دیگر امرای شیعی مکه، که به دلیل تداوم سلطنت خود اظهار تشیع نمی‌کردند، آشکارا تشیع را در آنجا رواج داد و از نخستین علوبیان «بنی جون» بود که حکومت مکه را از دست اسماعیلیان آزاد ساخت و با همیاری فرزندان و نوادگان خویش، که همکی از مذهب امامیه پیروی می‌کردند، فریب یک سده زمام امور را در دست داشتند. وی با اینکه از علم و دانش بهره داشت و نزد علمای خاندان خویش،

فقه و حدیث آموخت، اما زندگی نظامی و سیاسی اش بر حیات علمی اش غلبه داشت و به همین دلیل، دوران تحصیل او و همچنین استادان و شاگردان او بسیار مجهول است.

وی پس از اینکه با فنون جنگی آشنا شد، در ۳۴۰ ه در مدینه خروج کرد و پس از قتل انکجهور ترکی، که از سوی خلیفة فاطمی، والی مکه بود، و همچنین پس از اینکه بسیاری از قبایل «طلحیه»، «هذلیه» و «شکریه» را به هلاکت رساند، این شهر را به تصرف خود در آورد و امیر و حاکم مکه گردید. ابن حزم اندلسی (م ۴۵۶ ه) در کتاب جمیله انساب العرب، پس از ذکر نسب وی تا امیر المؤمنین صلی الله علیه و آله و سلم، می‌نویسد: وی در عصر کافور اخشدی (م ۳۵۶ ه) مکه را فتح کرد و فرزندانش تا امروزه حکومت مکه را در دست دارند.

وی، که سیاستمداری با تجربه بود، رضایت خلفای فاطمی را به خود جلب کرد و هنگامی که امرای فاطمی و مصری‌ها در موسوم حج به مکه می‌آمدند، به دستور او، در مکه و مدینه، خطبه را به نام سلطان فاطمی می‌خوانند. وی با این کار، توانست تمام املاک و اموال علویان را، که از سوی فاطمیان مصادره شده بود، به آنان بازگرداند. پس از او دو فرزندش عیسی بن جعفر و حسن بن جعفر - به ترتیب - حکومت حجاز را در اختیار داشتند و پس از آنان، نوہ او شکر بن ابی الفتح جانشین آنها گشت.

مراجع

- جمهوره انساب العرب، ص ۴۷ / حملة الطالب، ص ۱۲۳ / اعيان الشمة (قطع بزرگ)، ج ۲، ص ۱۸۲، ش ۴۸۵ / دائرة المعارف تشیع، ج ۵، ص ۳۸۰.

جعفر بن محمد بن جعفر بن حسن بن جعفر بن حسن علیه السلام (۳۰۸-۲۲۴ق)

ابو عبدالله، از سادات حسنی و از محدثان معتبر شیعه بود که ولادتش در سامراه به سال ۲۲۴ هـ وفاتش در روز چهارشنبه اول ذی قعده سال ۳۰۸ هـ در بغداد روی داد.

دوران زندگی و حیات علمی او را می‌توان به سه مرحله تقسیم کرد؛ ابتدا به شنیدن حدیث علاقه نشان داد، به گونه‌ای که وی را «کثیر السمعاع» لقب داده و این دوره را مرحله‌ای از حیات علمی او به شمار آورده‌اند. در مرحله دوم، به نقل احادیث مذکور پرداخت و در این مرحله، وی را «کثیر الروایه» لقب داده‌اند. وی به دلیل روایات بسیارش، نخستین شخص از سادات است که لقب «محدث» به او داده شده. سپس در مرحله سوم و در واخر عمرش، به تصنیف کتاب روی آورد. وی علاوه بر کار علمی، فعالیت‌های اجتماعی نیز داشت و از حقوق آل ای طالب علیه السلام به شدت دفاع می‌کرد. از این رو، مرحوم نجاشی وی را از چهره‌های بر جسته طالبیان معرفی کرده است. مقام علمی و عظمت شأن او موجب شده است تا در منابع رجالی و تاریخی اهل سنت نیز فردی خوش‌نام و مورد اعتماد معرفی شود. فرزندان او حسن بن جعفر، یحیی بن جعفر و محمد بن جعفر مشهور به «ابوقیراط» از روایان مورد تقدیر بودند، به ویژه ابوقیراط که شهرت بسیار دارد و کسی بود که بر جنازه مرحوم کلینی (م ۳۲۹هـ) نماز گزارد.

از جمله استنادان او، احمد بن عبد المنعم، ابوموسی صیبی بن مهران، آیوب بن محمد بن فروخ، علی بن عبدالک و موسی بن عبدالله بن مرسی بودند. از جمله

شاگردان معروف او، محمد بن عمر بن محمد جعابی (م ۳۵۵ ه) و محمد بن عبد الله ابوالمنفی شیبائی کوفی بودند.
از آثار و روایاتی که از او بر جای مانده است، می‌توان دریافت که تخصص
عمده‌ی در فقه، حدیث و تاریخ بوده است. از جمله تألیفات او، کتاب تاریخ
علوی و الصخرة والبشر را می‌توان نام برد.

مطبع

رجال النجاشی، ص ۱۲۲، ش ۳۱۴ / خلاصۃ الانوال، ص ۹۱ / رجال ابن داوه، ص ۶۵.
ش ۳۲۵ / نقد الرجال، ج ۱، ص ۳۵۵، ش ۱۰۰۴ / تلخیص المقال، ج ۱، ص ۲۲۳، ش ۱۷۷۹.
معجم رجال الحديث، ج ۵، ص ۷۵، ش ۲۶۲، ج ۱۶، ص ۱۷۱، ش ۱۰۸ / لسان الميزان،
ج ۲، ص ۱۲۷، ش ۵۵۰ / تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۱۴۴، ش ۲۷۹ / مکتبة الصارلین، ج ۱، ص ۲۵۲ / الدریحة الى
تصانیف الشجاع، ج ۲، ص ۲۶۷ / الاعلام، ج ۲، ص ۱۲۸ / معجم المؤلفین، ج ۳، ص ۱۴۵
المجدی فی انساب الطالبین، ص ۳۵۹.

چهدر بن محمد حسلی (حسپلی) (۳۰۸-۲۲۴ ق)

محدث شیعی و از سادات حسنی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده، اما در بسیاری از موارد، شخصی به همین نام با کنیه «ابوعبدالله» وارد شده که به نظر می‌رسد وی با شخصیت مورد بحث، متعدد است؛ زیرا با بررسی‌های انجام شده، در می‌یابیم که استادان و شاگردان هر دو مشترکند و حتی در غالب موارد،

مضامین و الفاظ احادیثی که از آنها نقل شده، کاملاً با بدیگر همخوانی دارند. بنابراین، به نظر می‌رسد وی همان ابوعبد‌الله جعفر بن محمد بن جعفر بن حسن حسنی (پدر ابوقیراط محمد بن جعفر) است که در سال ۲۲۴ هـ متولد شد و وفاتش در روز چهارشنبه اول ذی قعده سال ۳۰۸ هـ در بغداد روی داد. شرح حال او و فرزندش ابوقیراط در این کتاب ذکر شده است. برای اطلاع بیشتر، علاوه بر منابعی که در آنجا ذکر شده، می‌توانید به منابع ذیل نیز مراجعه نمایید:

منابع

- التوجیہ. ص ۱۸۲. ح ۲۱ / طبقات اعلام الشبّه. ج ۱. ص ۷۶ و ۷۷ / صیون الخبر الرضا
ج ۱. ص ۷۲. ح ۲۱۶ / الفهرست. ص ۸۵. ش ۱۱۹ / الکالی. ج ۵. ص ۳۳۸ و ۵۱۰ / معانی
الاخبار. ص ۶۵. ح ۱.

جهدر بن محمد بن عبید‌الله بن عتبه (ح ۲۳۵-۲۰۵ح)

محدث شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. درباره تاریخ ولادت و وفات او، همین قدر می‌دانیم که وی از ائمّه بن نوح (م ح ۲۵۵ هـ) نقل حدیث کرده است. بنابراین، وی هنگامی که نزد این استاد خود، مشغول استماع حدیث بود، از سن کافی (بیست ساله) برخوردار بود و زمان تولدش را می‌توان قریب ۲۳۵ هـ در نظر گرفت. وفات او نیز ممکن است در اوآخر سده سوم یا اوایل سده چهارم اتفاق افتاده باشد: زیرا ابن عقدہ کوفی (م ۳۳۲ هـ) از شاگردان او بوده است و در اینجا ترجیحاً تاریخ وفات او را در اوایل سده چهارم حدود ۳۰۵ هـ در نظر گرفته‌ایم.

از محیط خانواده و دوران تحصیل و هم بحثان او، اطلاعی در دست نیست. گمان می‌رود وی دوران تحصیل و حیات علمی خود را در کوفه سپری کرده باشد؛ زیرا استاد و شاگردش هر دو در کوفه سکونت داشتند؛ اما به هر حال، در منابع گزارشی از شرح حال او نیامده و شخصیت او کاملاً برای ما مجهول است. به نظر می‌رسد به دلیل آنکه شاگرد و استاد او از دانشمندان نامدار شیعه به شمار می‌آیند. وی در زمان خود از شخصیت‌های مشهور و شناخته شده بوده، ولی استعمالات حدیثی او هیچ‌گاه به آیندگان انتقال پیدا نکرده و شخصیت او در هاله‌ای از ابهام قرار گرفته است.

منابع

ابصاع الاشتباه، ص ۱۳۳. ش ۱۴۰ / رجال النجاشی، ص ۲۱۵، ذیل ش ۵۶۱ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱. ص ۷۷

جعفر بن محمد بن قولویه قمی (ج ۳۶۸ - ۲۸۰ ق)

ابوالقاسم، فقیه و محدث مشهور امامی، نام دیگریش جعفر بن محمد بن مسرور بود؛ زیرا جذش به نام‌های مسرور و قولویه خوانده می‌شد. از زادگاه و تاریخ ولادت او، اطلاعی در دست نیست، اما شاگردی او نزد سعد بن عبد الله اشعری (م ۳۰۱ ه) نشانگر آن است که وی هنگام وفات استادش، از سن کافی برای استعمال حدیث (بیست ساله) پرخوردار بوده. بنابراین، می‌توان تولد او را حدود

۲۸۰ ه در نظر گرفت. وفات او در سال ۳۶۸ ه در بغداد روی داد و در کاظمین، کنار مرقد مطهر دو امام شیعیان، (ونزدیک امام جواد^{علیه السلام}) به خاک سپرده شد. همچنین قبر شاگرد نامدارش شیخ مغید (م ۴۱۳ ه) نیز در همان جاست. وی در خانواده‌ای علمی و مذهبی دیده به جهان گشود. پدرش ابوعجمه محمد ابن قولویه (م ۳۰۱ ه) معروف به «مسلمه» یا «مله» از محدثان بزرگ بود که در فم درگذشت و در کنار بقعة علمی بن باپوره قمی (م ۳۲۹ ه) به خاک سپرده شد. برادرش ابوالحسین علی بن محمد بن قولویه نیز از محدثان شیعه بود و کتاب فضل العلم و آدابه از اوست. وی از برادرش کوچک‌تر بود و نزد او شاگردی نمود. برادرش در سنین جوانی از دنیا رفت. پسرش ابراهیم عبدالمعزیز نیز از راویان حدیث بود.

درباره محل پرورش او، اگرچه در منابع چیزی ذکر نشده، اما وی بی تردید، در قم پرورش یافت و نیمة نخست حیات علمی خود را در آنجا سپری کرده‌است؛ زیرا بسیاری از استادان او اهل قم بودند و استنامع او نزد سعد بن عبدالله اشعری (م ۳۰۱ ه) نیز، که با او فریب ۶۷ سال اختلاف سنی دارد، حاکی از آن است که وی اساساً تحصیلات خود را در قم آغاز کرده است، هرجند روایات او از سعد بن عبدالله از انگشتان یک دست هم تعاظز نمی‌کند؛ اما در مقابل، احادیث فراوان او از پدرش، که در قم سکونت داشت و از نزدیکان و معاصران سعد اشعری بود عقیده مذکور را بیشتر تأیید می‌نماید.

وی برای کسب دانش، مسافرت‌هایی به ری، خوزستان و مصر نیز داشت، همچنین در سال ۳۳۷ ه هنگامی که فرمانده حجرالاسود را به مسجدالحرام

بازمی‌گردانند، وی با علم به اینکه چنین جریانی رخ خواهد داد (زیرا داستانش را در کتاب‌ها خوانده بود). عازم حج شد، ولی بیماری سختی در بغداد بر او عارض شد و از ادامه سفر بازماند و ناچار در همان‌جا اقامت گزید. احتمال می‌رود که وی پیش‌تر نیز به عراق آمده بوده؛ زیرا شماری از استادان عراقی او پیش از این تاریخ درگذشته بودند. ابن قلوبیه از فقهای صاحب فتوا بود که سعی داشت راه اجتهاد را در عرصه حدیث باز کند.

وی در تمام کتاب‌های رجالی، فردی بر جسته، مورد اعتماد و راستگو معرفی شده است. به گفته نجاشی، تمام ستایش‌هایی که درباره دیگران شده، استحقاق او از همه آنها پیشتر است. در میان موزخان و رجال‌شناسان اهل سنت نیز کسی جز به نیکی از او یاد نکرده است. در این میان، ابن حجر در لسان المیزان، پس از ستایش او، هشدار می‌دهد که در بزرگی او همین بس که از مدرسه او شاگردانی همچون شیخ مفید بپرون آمدند.

وی در قم، بغداد و مصر نزد استادان زیادی بهره برد. در قم، محضر بزرگانی مانند احمد بن ادريس اشعری (م ۳۰۶ هـ)، علی بن بابویه قمی (م ۳۲۹ هـ)، ابن ولید قمی (م ۳۴۳ هـ) و ابوجبد الله محمد بن ابی القاسم (م.ب ۳۴۳ هـ) معروف به «ماجیلویه» را درک کرد و از آنها حدیث شنید. در بغداد نیز از محضر بزرگانی همچون محمد بن یعقوب کلبی (م ۳۲۹ هـ)، هبده‌هزیر بن یحیی جلودی (م ۳۲۲ هـ)، محمد بن همام اسکانی (م ۳۳۶ هـ)، و ابروصمر و کنسی (م ۳۶۳ هـ) استفاده کرد. وی همچنین از طریق مکاتبه، اجازه نقل روایات ابن ابی هقیل همانی (م.ح ۳۲۹ هـ) را دریافت نمود. در مصر نیز برخی از روایاتش را از طریق استادش

محمد بن احمد بن سلیمان صابوونی نقل کرده است.

از شاگردان و راویان وی، می‌توان شیخ صدوق (م ۳۸۱هـ)، ابن عیاش جوهری (م ۴۰۱هـ)، ابن سیرافی (م ۴۱۰هـ)، ابن خضائی (م ۴۱۱هـ)، شیخ مفید (م ۴۱۳هـ)، محمد بن شاذان فیض (م ۴۲۰هـ) و ابن صدرن (م ۴۲۳هـ) را نام برد. از معاصران او، محمد بن هارون تلمکبری بود که متقابلاً از یکدیگر نقل روایت نموده‌اند.

تألیفات و آثار ابن قولویه بیشتر در زمینه فقه و حدیث نوشته شده و در تمام ابواب فقهی مانند طهارت، صلات، صوم و مانند اینها آثاری از خود بر جای نهاده است. مشهورترین آثر او، که اکنون نیز در دست است، کتاب کامل الزیارات است. این کتاب یکی از مهم‌ترین منابع امامیه در باب زیارات و آداب آن است. از دیگر آثار او، کتاب‌های الأربعین، تاریخ الشهور والحوادث لیها، ادب العکام، قیام اللیل و النوادر هستند. وی همچنین آثری با عنوان العدد فی شهر رمضان داشته که در آن نظر خود را درباره عدم نقصان ماه رمضان بیان کرده است.

منابع

- طبقات اعلام الشیعه. ج. ۱. ص ۷۶ و ۷۸ / کامل الزیارات، مقدمه / رجال التجاشهی. ص ۱۲۳،
ش ۳۱۸ / رجال الطوسی. ص ۴۱۸. ش ۰۴۰-۳۸ / الفهرست، ص ۹۱. ش ۱۴۱ / خلاصه الاقوال.
ص ۸۸ / امل الامر. ج. ۲. ص ۵۵. ش ۱۴۲ / السان الصیزان. ج. ۲. ص ۱۲۵ / معجم المطیعهات
التجییة، ص ۲۸۳. ش ۱۱۸۹ / معجم المؤذنین. ج. ۳. ص ۱۴۶ / دائرة المعارف الشیعیه. ج. ۱.
ص ۳۵۹ / دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج. ۲. ص ۴۹۱ / فوج المهموم. ص ۲۵۴

چهل و میانه بن محمد بن مالک بن عیسیٰ بن ساپور (۴ - ج ۳۰ - ق)

ابو عبد الله بیاز فزاری کوفی، از روایان شیعه و هم‌بیمان اسماء بن خارجه فزاری، ولادت و وفاتش معلوم نیست. ولی به گواه اینکه ابوخالب زراری (ت ۲۸۵) ها شاگرد و تربیت یافته او بوده، چنین گمان می‌رود که وفات او تقریباً در سال ۳۰۰ ه اتفاق افتاده است، زیرا ابوخالب زراری پانزده ساله بود که نزد او شاگردی می‌کرد؛ چنان‌که آقا بزرگ طهرانی نیز در الدریعة الی تصانیف الشیعه، حدود وفات او را همین تاریخ قرار داده است. وی برادری داشت به نام حسین که از شاگردان روایی او به شمار می‌آید.

درباره وثاقت او، گزارش‌های متناقضی دیده می‌شود. نجاشی درباره او می‌نویسد: «فردی ضعیف‌الروایه است و از افراد ناشناخته نقل حدیث می‌کند.» ابن خضائی می‌نویسد: «تمام عیوب یک راوی ضعیف، در او جمع است.» علامه حلی و ابن داود وی را در قسم دوم رجال خود قرار داده‌اند. (قسم دوم مخصوص روایان ضعیف است). اما شیخ طوسی با اینکه در الفهرست خود نسبت به او سکوت کرده، ولی در رجال خود، وی را توثیق نموده است. علامه مامقانی نیز (ضمن اقامه ادله کافی) توثیق شیخ طوسی را دلیل بر وثاقت صاحب شرح حال گرفته است، چنان‌که مجلسی اول نیز وجه تضعیف او را صرفاً روایات عجیبی می‌داند که از او درباره ولادت امام عصر (عج) نقل شده‌اند، اما خود او را فی نفسه راستگو معرفی می‌کند. تفصیل این بحث در تتفییح المقال مامقانی آمده است. وی از استادان روایی خود، حسن بن عبد الرحمان روایی، ابویحیی اهوازی، محمد بن شهاب، محمد بن بھیی، محمد بن حسین بن ابی الخطاب (زیارات

همدانی)، احمد بن میثم طلحی و دیگران نقل حدیث کرده است. از جمله شاگردان روایی او، افراد برجسته‌ای همچون ابرصلی بن همام (م ۳۳۶ ه) و ابرغالب زراری (م ۳۶۸ ه) بودند که روایت این دو شخصیت بزرگ از وی، موجب تعجب نجاشی شده است؛ زیرا نجاشی صاحب ترجمه را «ضعف الروایة» معرفی کرده است. از تألیفات اوست: *غور الاخبار، اخبار الآئمه و مواليدهم صلیهم السلام*، کتاب *النوادر (نائزهای حدیث) و الفتنه والملائم*.

مطبع

رجال النجاشی، ص ۱۲۲. ش ۳۱۳ / رجال الطوسی، ص ۱۸. ش ۴۰۳۷ / المهرست، ص ۹۲.
 ش ۱۴۷ / خلاصة الرجال، ص ۲۳۰ / رجال ابن داود، ص ۲۲۵. ش ۹۳ / تنقیح المسائل
 (عجمی)، ج ۱، ص ۲۲۵. ش ۱۸۷۰ / نقد الرجال، ج ۱، ص ۳۶۰. ش ۱۰۱۷ / مجمع رجال
 الحدیث، ج ۵، ص ۸۷ ش ۲۲۸۸؛ ج ۷، ص ۸۸ ش ۳۶۳۵ // الذريعة الى تصانيف الشيعة، ج ۲،
 ص ۲۹۸؛ ج ۵، ص ۱۰۰.

عمر بن محمد بن مسعود عیاشی (ح ۲۸۵-ح ۳۵۰ق)

فقیه و حدیث مورد ستایش شیعی که کتبه‌اش در منابع ذکر نشده است. تولد او احتمالاً در اوخر نیمة دوم سده سوم، قریب ۲۸۵ ه در کوفه روی داد؛ زیرا پدرش محمد بن مسعود عیاشی (مح ۳۲۸ ه)، که از دانشمندان مشهور شیعه بود، در سنین جوانی و پس از سال ۲۶۰ هوارد کوفه شد و احتمالاً ازدواج پدرش پس از این تاریخ انفاق افتداده است. درباره تاریخ وفات او نیز این اندازه روشن است که وی از معاصران و هم‌بحنان ابرعمروکنسی (مح ۳۶۳ ه) و حیدر بن محمد

سمرقندی (م.ب ۳۴۰ ه) بوده است. بنابراین، وفات او را می‌توان در اواسط سده چهارم، فربی ۳۵۰ ه تخمین زد و این مطلب با توجه به اینکه وی سال‌ها پس از پدرش زنده بوده و شنیده‌های پدرش را به آیندگان انتقال داده، بیشتر قابل باور به نظر می‌رسد؛ چنان‌که شاگردی جعفر بن محمد قولیه (م ۳۶۸ ه) نزد او این احتمال را بیشتر تقویت می‌کند که وی پیش از وفات این شاگردش از دنیا رفته بوده است.

وی اصلانًا اهل سمرقند از بلاد خراسان بود، اما در کوفه متولد شد و از تربیت سافنگان پدرش بود. توجه به اینکه او همیشه در رکاب پدرش بود، ظاهراً در مسافرت‌هایی که پدرش به بغداد و قم داشت، وی نیز همراه او بود و از تجربیات پدرش استفاده می‌نمود. پدرش در کوفه از فقهاء و محدثان بزرگ شیعه و «الفضل اهل مشرق» لقب گرفته بود. شاگردانی که پدرش تربیت نمود، هر کدام از اسطوانه‌های فقه و حدیث بودند و به گفته شیخ طوسی، برخی از شاگردان پدرش تمام اصول و کتاب‌های شیعه را روایت کرده و هزار کتاب از کتب شیعه را تعلیم دیده‌اند. در این میان، فرزندش (یعنی صاحب شرح حال) نیز از شهرت بسزایی برخوردار است و تمام کتاب‌ها و تصنیفات پدرش را - که بیش از دویست کتاب است - برای آیندگان بازگو کرده. وی در تمام این موارد، از پدرش نقل حدیث کرده، مگر در موارد اندک و انگشت‌شماری که از ابوالفضل جعفر بن مسعود (استاد کنسی) و نصر ابن احمد روایت نموده است. با توجه به کثرت احادیث و روایاتی که وی از پدرش نقل کرده، روشن است که او نیز در فقه و حدیث و برخی علوم دیگر مانند رجال، تفسیر و کلام نیز به مراتب بالای رسیده و جزو دانشمندان

بزرگ شیعه به شمار آمده، هرچند هیچ‌گاه به اندازه پدرش از شهرت و منزلت علمی برخوردار نگشته است.

از شاگردان او، مظفر بن جعفر علوی سمرقندی، ابوالمفضل محمد بن عبد الله شیبانی (م ۳۸۷هـ) و جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸هـ) بودند که در این میان، مظفر بن جعفر علوی بیش از همه نزد او شاگردی کرد. از او اثر تالیفی معرفی نشده، و ابن شابد به آن دلیل است که همه آموخته‌های او در آثار پدرش موجود بوده و خود به احادیث و گزارش‌های تازه‌ای دست نیافته است.

مطبع

الاستبصار. ج. ۲. ص. ۴۷. ح ۱۵۳ / تهذیب الاحکام. ج. ۲. ص. ۸۱. ح ۲۲۲ / جامع الرواۃ. ج. ۱.
ص ۱۶۱ / رجال الطوسي. ص. ۴۱۸. ش ۶۰۴۳ / طبقات اعلام الشیعه. ج. ۱. ص ۷۹ / معجم
رجال الحديث. ج. ۵. ص. ۹۱. ش ۲۲۹۱.

جعفر بن ورقاء بن محمد بن ورقاء شیبانی (۳۵۲-۲۹۲ق)

ابومحمد، شاعر، نویسنده، و اصیر شیعی «بنی شیبان» در عراق بود. وی در سال ۲۹۲هـ در سامراء چشم به جهان گشود و در سال ۳۵۲هـ در بنداد درگذشت. وی اصلانًا از قبیله بزرگ و معروف «بنی شیبان» (به فتح شیبان) از نسل بکر بن واشل بود که نسب او در نهایت، به معد بن عدنان می‌رسد. سمعانی در کتاب الانساب نسب کامل این قبیله را معرفی کرده است. شیبان بن ذهل نام یکی از نیاکان اوست که در کوفه مسکن گزید و از

مذهب شیعه پیروی می‌کرد. بسیاری از اولاد و احفاد شیبان، عالم، شاعر، فرمانده و جنگجو بودند. وی با همه شهرت و منزلتی که داشت، اما اطلاعات اندکی از او در منابع وجود دارند و مطالب موجود نیز با اهداف این نوشتار، که بیشتر جنبه‌های علمی شخص را دنبال می‌کند، مطابقت ندارند. از این‌رو، جزئیات حیات علمی و استادان او کاملاً بر ما پوشیده است. وی ظاهرآ علوم مقدماتی را در کوفه فراگرفت و در شعر و ادب، به حد کمال رسید و در نظم و نثر، بدیهه سرا بود. از میان اشعار او، چکامه‌ای بلند در سوگ امام حسین مبلغ است که در آغاز آن می‌گوید:

رأس بن بنت محمد و وصیته للناظری على قنة يرفع

و المسلمين بمنظر و بسمع لا جازع منهم ولا متخعن

(ترجمه: سر بریده پسر دختر محمد^{علیه السلام} و جانشینش در پیش چشم بینندگان بر روی نیزه بالا رفت، اما مسلمانان در حالی که این صحنه را می‌دیدند، هیچ فریاد و شیونی نکردند).

وی نزد سیف الدوله حمدانی (م ۳۵۶ هـ) وجاہن تمام داشت و مکاتباتی به صورت شعر و نثر با سیف الدوله در دمشق نیز داشت. وی در طول حیات خود، هفت خلیفة عباسی از مکتفی (حک ۲۹۵-۲۸۹ هـ) تا مطیع لامر الله (حک ۳۳۴ تا ۳۶۳ هـ) را درک کرد. در دولت مقتدر عباسی (۲۹۰-۲۹۵ هـ) پیوستگی و نفوذ او در دستگاه، چندان بود که همچون «حمدانیان» موصل، برای خود قلمروی داشت و امارت چندین ولایت به او سپرده شده بود. وی در زمان وزیر ابن مثله (م ۳۲۸ هـ) به خاطر منزلتی که در بین مردم و دستگاه حکومت داشت، هر روز خواسته‌های آنان را نزد وزیر می‌برد و حاجت شیبانیان کوفه و عراق را برآورده

می‌ساخت. به گفته ذهبی، وی در یک روز بیش از صد برگه از تقاضاهای مردم را نزد وزیر آورد و این مقله با اینکه از این وضع، سخت ناراحت شده بود، اما حرمت او را نکه داشت و به خواسته‌های او پاسخ داد. بزرگی و منزلت او تنها مربوط به دوران میان‌سالی او نبود. بلکه در سنین جوانی نیز در بین فقیهین خود از احترام کامل برخوردار بود و در چشم مقتصد نیز حرمت تمام داشت. به گفته ابن اثیر، در سال ۳۱۲ھ (یعنی در سن بیست سالگی)، امنیت حاجیانی که از بغداد عازم مکه بودند، بر عهده او بود و او در آن سال، که شش هزار مرد جنگی در اختیار داشت، از بیم یورش قرمطیان، پیشایش حجاج به راه افتاد و در میانه راه با ابوطالب رفرمطی گلاویز شد.

به گفته نجاشی، وی امیر «بنی شیبان» و دارای مذهبی صحیح (شیعه) بود و درباره امامت امیرالمؤمنین علیه السلام و برتری آن حضرت نسبت به سایر اهل بیت علیهم السلام، کتابی با عنوان حقائق التفضیل نفس تأویل التفسیر نوشته و شاگرد او اسماعیل بن یحیی مبسی (م.ح ۳۸۰ھ) مطالب این کتاب را به دانشنمندانی همجون این غضائری (م ۴۱۱ھ) و شیخ مغبد (م ۴۱۳ق) انتقال داده است.

منابع

- الاعلام، ج. ۲، ص ۱۲۸ // ایمان الشبعة (قطعه بزرگ)، ج. ۲، ص ۱۹۴-۱۹۲ // الانساب، ج. ۲، ص ۱۶۳ // ذیل «شیبانی» / تاریخ اہن اثیر، ولایع مال ۳۱۲ و ۳۲۶ // جامع الرواۃ، ج. ۱، ص ۹۲ // خلاصة الانوال، ص ۲۱ // رجال این داوه، ص ۶۶، ش ۲۳۷ // رجال النجاشی، ص ۱۲۹، ش ۳۱۹ // سیر اعلام النبلاء، ج. ۱۵، ص ۲۲۷ // نوات الوفیات، ج. ۱، ص ۲۰۵ و ۲۰۶.

حارث بن سعید بن حمدان بن حارث بن لقمان عدوی تغلبی (۳۵۷-۳۲۰ ق) ابورفارس حمدانی، از شاعران توانا و بی پروای اهل بیت علیهم السلام و از سرداران دلیر دولت شیعی «آل حمدان»، در سال ۳۲۰ ه در «منیج» از بلاد شام متولد شد و طبق برخی از گزارش‌ها، در روز چهارشنبه ۲۲ جمادی‌الثانی سال ۳۵۷ ه در سن ۳۷ سالگی به دست قرغویه از سرداران سعد الدوله (فرزند سیف الدوله) در منطقه‌ای به نام «صدّ» از سرزمین شام به قتل رسید.

وی در خانواده‌ای عربی و اصیل دیده به جهان گشود و بیشتر افراد خانواده و بستگانش طی چند سده، نه تنها از ملوک و فرمانروایان پاک سپریت سرزمین‌های اسلامی بودند، بلکه همه آنها از شاعران و بدیمه‌سرایان زمان او بودند. وی چهار برادر داشت که همگی از شاعران زمان او بودند و از جمله آنها ابرالهیجاء حرب بن سعید بن حمدان بود. جد اعلای او حارث بن لقمان بن راشد از نوابغ عصر خود بود. پدرش سعید بن حمدان از شاعران بود و با مکر و حبله برادرزاده‌اش ناصر الدوله، در سال ۳۲۳ ه به قتل رسید. در آن هنگام، وی کودکی سه ساله بود و مادرش پس از مرگ شوهرش، وی را نزد سیف الدوله حمدانی (م ۳۵۶ ه) به حلب برداشت و تحت سرپرستی او قرار داد. در این فرصت، سیف الدوله با خواهر ابورفارس ازدواج کرد تا بهتر بتواند تربیت او را بر عهده بگیرد. سیف الدوله پسر عمومی ابورفارس بود و علاقه فراوانی به او داشت. از این‌رو، در پرورش او نقش اساسی ایفا کرد. ابورفارس این موضوع را به خوبی می‌دانست و سیف الدوله را

همجون پدر می‌نگریست.

پس از سپری شدن دوران بلوغ ابورفارس، در شانزده سالگی، از سوی سیف‌الدوله به زادگاهش (منیج) منتقل شد و به عنوان فرمانده نظامی آنجا برگزیده شد و علی‌رغم سن کمی که داشت، در تبرد با قبایل نژاری در صحرا شام، موقوفیت‌های زیادی کسب نمود. وی جوانی درختان، جوان مرد و دلیر بود و کنیه «ابرفارس» نیز از همین روی به او داده شد. از آن پس در انر پیروزی‌های چشمگیرش، سیف‌الدوله او را در نبردهای خود با رومیان، بیوسته همراه داشت و احترام زیادی برای او قابل بود. ابورفارس در سال ۳۴۸ هـ دست رومیان اسیر و در قلعه «خرشنه» زندانی شد، اما با تهوری شجاعانه، سب خود را از فراز قلمه به رود فرات جهاند و از آن مهلهکه نجات یافت. (الغدیر، ج ۳ ص ۷۰-۷۴)

در شوال سال ۳۵۱ هـ او در جنگی دیگر با رومیان، زخمی شد و دوباره اسیر گشت. او را به قسطنطینیه (استانبول) برداشت و مدت چهار سال در اسارت به سر برداشت. وی در این مدت، از سیف‌الدوله تقاضا کرده بود که برای آزادی اش با دولت روم مذکور کند. اما پسرعمویش (به دلایل نامعلومی) نپذیرفت، تا اینکه به سال ۳۵۵ هـ با تبادل اسرای طرفین، زمینه آزادی او فراهم گردید. پس از آزادی، به امارت «حمص» منصوب گردید. وی گذشته از دلاوری‌ها و آشنایی با فنون رزمی، در شعر و شاعری نیز دستی تمام داشت: چندان‌که «شاعر زمان» لقب گرفت و ابورطیب متنبی (م ۳۵۴ هـ) وی را از خود شاعرتر می‌دانست.

از هم‌عصران او، صاحب بن‌عباد بود که وی را «منک الشمراء» لقب داد. وی مشهورترین اشعار و قصاید خود را، که به «رومیات» یا «حسینیات» معروف است،

هنگامی سرود که در زندان‌های روم و استانبول اسیر بود. از امتیازات او، این بود که می‌کوشید اسطوره‌های شعر عربی را با صفاتی که برای خود در اشعارش برمی‌شمرد، منطبق سازد و در بزم و رزم، و شمشیر و قلم سرمنش دیگران پاشد. به گفتهٔ تعالیٰ، وی یگانه روزگار و خورشید عصر خود بود. از سروده‌های او، در وصف «آل حمدان»، قصيدة معروف «رائیه» است که در آن، به‌طور ضمنی خود را نیز ستوده است. وی علاوه بر خصال شخصی و مقام ادیبی، شیعی باک اعتقاد و شاعر آل محمد^{علیهم السلام} بود و با صراحة و شجاعت، فضایل امیرالمؤمنین^{علیهم السلام} و مناقب ائمه معصومین^{علیهم السلام} را شرح داده و مطاعن و مثالب بنی عباس را برپروردۀ است. وی در قصيدة «میمیه» معروف به قصيدة «شافیه»، که مشتمل بر ۸۵ بیت است، در برابر ابن معتر^ع تباری به دفاع از آل علی^{علیهم السلام} پرخاست و چنین سرود:

الحق مهتمم والدين مخترم وفيه آل رسول الله مقتسم.

(ترجمه: حق پنهان شد و دین پاره پاره گشت؛ و اموال آل رسول الله تقسیم شده است). (مناقب آل ابن طالب^{علیهم السلام}، ج ۲، ص ۵۳)

وی همچنین دربارهٔ ولعة غدیر و نیز در رنای امام حسین^{علیهم السلام} اشعاری دارد که در نسخه‌های خطی دیوان او به روایت ابن خالویه موجودند. اما در دیوان چابی او درج نشده‌اند. وی بس تردید شیعی امامی بود؛ زیرا در اشعار او، نام پنجه تن آل عبا و دوازده امام^{علیهم السلام} به عنوان پیشوای شفاعت کنندگان روز محشر توصیف شده است. (مناقب آل ابن طالب^{علیهم السلام}، ج ۱، ص ۲۷۰) اگرچه اشعار او در این زمینه بسیار اندکند، اما تأثیر آنها در جهان تشیع اندک نبوده است. مشهورترین این اشعار قصيدة «شافیه» است که به تندی بر اموریان و عتباییان می‌تازد و

برتری‌های ادعایی عتباسیان را دروغین می‌شمارد، زشت‌کاری‌های آنان را یکاپک نام می‌برد و بر بزرگواری امام موسی کاظم و امام رضا^{علیهم السلام} تأکید می‌ورزد و هارون الرشید را درخور قیاس با آنان نمی‌شمرد؛ همچنان‌که میان نوح پیامبر^{علیه السلام} و فرزندش قربانی نمی‌باشد. خاندان بنی عتباس را که دستشان به خون فرزندان علی ابن ابی طالب^{علیهم السلام} آلوده است از پیامبر^{علیه السلام} نمی‌داند و سلمان فارسی را به خاندان پیامبر^{علیه السلام} نزدیک‌تر می‌شمرد. این قصیده با اعتراض به غصب خلافت و پایمال کردن حق فرزندان علی بن ابی طالب^{علیهم السلام} و از دست رفتن دین به دست غاصبان آغاز می‌گردد و در آن به فرمان پیامبر^{علیه السلام} در روز غدیر و نیز نادیده گرفته شدن آن در شورای سقیفه اشاره می‌کند. قصیده پاد شده، همواره مورد توجه شیعیان بوده؛ چندان‌که گروهی آن را شرح و تخمیض کرده‌اند.

اگرچه برخی ابورفارس را شیعی اسماعیلی دانسته‌اند، اما به دلیل آنکه وی در این قصیده از امام کاظم و امام رضا^{علیهم السلام} و نیز در دو قطعه دیگر، از پیشوایان دوازده گانه شیعیان^{علیهم السلام} نام برده است، تردید نمی‌توان داشت که وی شیعه دوازده امامی بوده است. علمای شیعه مانند ابن شهرآشوب، علامه امینی، سید محسن امین، آقا بزرگ طهرانی و بسیاری دیگر او را از شاعران مجاهر اهل بیت^{علیهم السلام} شجاع و بی‌پروا در اظهار عقیده به شمار آورده‌اند. وی هم‌عصر شاعران بزرگی همچون ابرطیب متنبی، ابوالعباس نامی، ابوالقاسم زاهی، ابن نباته تمیمی، ابوالحسن شمشاطی، ابویکر خوارزمی، ابوالفرج ببغاد، سری بن رفاء و بسیاری دیگر بود که نام آنها در الفهرست این ندبیم و یتیمه الدهر شعالی آمده است. همچنین دانشمندان بزرگی همچون ابورنصر فارابی، ابوالفرج اصفهانی و ابن خالویه

نحوی در دوره او می‌زیستند.

در باره استادان او چیزی در منابع ذکر نشده، اما بعید نیست که وی نزد هم‌عصران خود، به ویژه ابوطیب متنبی تعلیم دیده باشد. مهم‌ترین شاگرد او ابن خالویه نحوی ابوعبدالله حسین بن محمد بن احمد (م ۳۷۰ ه) بود که دیوان اشعار او را جمع آوری نمود؛ اما با این حال، گفته می‌شود که خود ابن خالویه در پرورش علمی او نقش داشته است.

دیوان اشعار او اکنون در دست است و بر برخی فصاید آن، به ویژه قصيدة «شافیه»، شرح‌های متعددی نگاشته شده است. دیوان او نخستین بار در ۱۸۷۳ م سپس در سال‌های ۱۹۰۰ و ۱۹۱۰ م به چاپ رسید. در ۱۹۴۴ م سامی دهان آن را در ۳ جلد، همراه تحقیقات مفصل خوبیش به چاپ رساند و در ۱۹۶۱ م چاپ دیگری از آن در بیروت صورت گرفت و سرانجام، در ۱۹۸۷ م محمد تونجی بار دیگر آن را در دمشق منتشر کرد.

منابع

- حياة ابي فراس. صفحات متعدد / بقية الدهر، ج. ۱. ص ۴۸ به بعد / ولیات الاعبان، ج. ۱. ص ۳۵۲-۳۴۹ / مرآة الجنان، ج. ۲. ص ۴۰ / تاريخ مدينة دمشق، ج. ۱. ص ۴۲۱. ش ۱۱۲۱ / الكامل في التاريخ، ج. ۸. ص ۱۹۹ / سير أعلام النبلاء، ج. ۱۶. ص ۱۹۶. ش ۱۳۶ / أعيان الشيعة (قطع بزرگ)، ج. ۲. ص ۳۰۷ به بعد. ش ۷۸۱ / الفديور، ج. ۳. ص ۳۹۹ به بعد / دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج. ۶. ص ۱۲۰ / دائرة المعارف تشیعی، ج. ۱. ص ۴۳۰ / معالم العلماء، ص ۱۴۹ / مجالس المؤمنین، ص ۴۱۱ / أهل التأمل، ج. ۲. ص ۵۹. ش ۱۵۰ / الدررية الى تصانيف الشيعة، ج. ۹. ص ۴۷. ج. ۱۲. ص ۳۱۴ / مجمجم رجال الحديث، ج. ۵. ص ۱۷۱.

حسن بن ابراهیم بن عبد‌الله‌مد خازن کوفی (۴-ب ۳۳۷ق)

محمد شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. در سال ۳۳۷ ه شیخ تلمکبری از او حدیث شنید. بنابراین، وی نا این تاریخ زنده بوده است. از زندگی و جگونگی تحصیلات او، اطلاعی در دست نیست. از لقب «کوفی» بر می‌آید که وی در کوفه مسکن داشت و ظاهراً در همانجا نشو و نما بیداکرد و به حَدَّ کمال رسید؛ چنان‌که از لقب «خَزَّاز» نیز چنین بر می‌آید که وی یا یکی از پدران او به تجارت پوست خز اشتغال داشتند.

وی در کوفه از مخدّن بزرگ و از شبوخ اجازه (بالاترین مرتبه در علم حدیث) بود و همین موجب شد تا صاحب نظران احادیث و شنیده‌های او را درست و قابل قبول ثلقی نمایند. تلمکبری، که تنها شاگرد شناخته شده او در منابع است، ضمن اینکه از او حدیث شنیده، او را ستایش کرده و این مطلب دلیل دیگری بر راست‌گویی و ثاقبت اوست. اکنون به دلیل اینکه احادیث و روایات او از بین رفته و در منابع اتری از آنها نیست، شناسایی استادان و شاگردان متعددی که داشته ممکن نیست. همچنین از او کتاب یا رساله‌ای نیز معرفی نشده است.

ملبغ

نهضیب الاحکام، ج. ۱۰. ص ۲۱ / رجال الطوسی، ص ۴۲۳. ش ۶۱۰۰ / جامع الرواۃ، ج. ۱. ص ۱۸۸ / المسان السیران، ج. ۲. ص ۱۹۲ و ۸۷۲ و ۸۷۳ / مجمیع رجال الحديث، ج. ۵. ص ۲۶۸۰. ش ۲۵۹

حسن بن ابوالحسن دیلمی (۴-ب ۳۵۵ق)

از مفسران امامیه در قرن چهارم که نامش با حسن بن ابی‌الحسن دیلمی (م ۸۴۱ ه) صاحب کتاب ارشاد القلوب مشترک است، اما زمان آن دو بیش از پنج سده با یکدیگر فاصله دارد. وی صاحب کتاب التفسیر بود که ابوالفتح کراجچکس (م ۴۴۹ ه) در کنز الفوائد، و ابن شهرآشوب (م ۵۱۸ ه) در مناقب آل ابی طالب علیهم السلام از او نقل حدیث کرده‌اند. وی در منابع رجالی فردی ناشناخته است. اما در همین منابع به امامی بودن او تصریح شده.

از ولادت و وفات او اطلاعی در دست نیست؛ تنها از احادیث او می‌توان بقین کرد که وی از رجال نیمة دوم سده چهارم بوده است، زیرا شیخ کراجچکی به طور مستقل از او نقل حدیث کرده، اما اینکه وی در کجا پرورش یافته و نزد چه کسانی درس خوانده، بر ما مجهول است؛ زیرا نام پدر و همچنین نام سلسله استادان او ناشناخته است. از نسبت «دیلمی» می‌توان استنباط کرد که وی اصالتاً اهل «دیلم» از دیار گیلان بوده، اما قطعاً مسافت‌هایی به عراق داشته و با بزرگان کوفه و بنداد ملاقات کرده و مدتها در آنجا، به استماع حدیث مشغول بوده است، وی در موارد متعددی، از پدرش نیز نقل حدیث کرده است و این نشان می‌دهد که پدرش از عالمان عصر خود بوده و در حیات علمی نامبرده سهم داشته است. از استادان و شاگردان او، اطلاعی در دست نیست، اما به دلیل آنکه کراجچکی (م ۴۴۹ ه) بدون هیچ واسطه‌ای از او نقل حدیث کرده، چنین استنباط می‌شود که یکی از شاگردان او شیخ کراجچکی بوده است.

از کتاب‌های او، تنها کتاب التفسیر مورد شناسایی قرار گرفته که به شیوه روایی

تألیف شده و در تأویل و تفسیر آیات قرآنی، از احادیثی که در مناقب امیر المؤمنین علیهم السلام و سایر اهل بیت علیهم السلام وارد شده، بهره گرفته است.

ملبع

کنز الفواند. صفحات متعدد / الدریحة الى تصانیف الشیعة. ج ۱. ص ۵۱۷. ش ۲۵۲۷: ج ۲.
ص ۲۷۱. ش ۱۲۵۷ / طیقات اعلام الشیعة. ج ۱. ص ۸۴ / مرآة الكتب. ص ۴۸۹. ش ۱۴۵.

حسن بن احمد بن ادریس بن احمد الشعرا قمی (۳۴۵-۴۳ق)

محدث شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده است. وی فرزند فقهی و محدث مشهور احمد بن ادریس قمی (م ۳۰۶ه) و استاد شیخ صدوق (م ۳۸۱ه) بود و درباره وفات او، این اندازه روشن است که پس از پدرش و بیش از شیخ صدرق وفات یافته، بنابراین، دوران زندگی و حیات علمی او تماماً در سده چهارم بود، و احتفالاً در اواسط این سده، حدود ۳۴۵ه زندگی را به انجام رسانده است. وی در قم برورش یافت و تحت تربیت پدرش رشد کرد و به تدریج، به حد کمال رسید. پدرش یکی از دانشمندان برگسته شیعه بود که حتی صاحب نظران اهل سنت نیز از پدرش به نیکی یاد کرده و او را «بزرگ مصنفان راضیه» معرفی کرده‌اند.

برادرش حسین بن احمد بن ادریس از استادان شیخ تلمذکری (م ۳۸۵ه) و شیخ صدوق بود که در منابع حدیث، نام این دو با یکدیگر خلط می‌شود، اما تحقیقات نشان می‌دهند آنها دو شخصیت جدا از هم و با یکدیگر برادر بوده‌اند.

وی در کنار برادرش، بیشترین بهره‌ها را از پدر برد و چنین می‌نماید که تا آخر عمر در قم اقامت داشت، زیرا از رابطه او با استادان و شاگردانش در شهرهای دیگر، گزارشی دیده نشده است. وی در قم تمام آموخته‌هایی را که از پدرش داشت به دیگران انتقال داد و از او احادیث متعددی بر جای مانده که محتوای آنها غالباً عبادی و اخلاقی هستند. بعضی از این احادیث نیز درباره فضیلت امام رضا^ع نقل شده‌اند. در بعضی از روایات او آمده است: امام رضا^ع به ابرنصر بنزنطی (م ۲۲۱ هـ) فرمود: «به شیعیان من ابلاغ کن که ثواب زیارت من برابر با هزار حج تمتع است.»

از شاگردان او، تنها شیخ صدوق شنیده‌های او را برای آیندگان بازگو کرده است، مگر در یک مورد که محمد بن احمد بن داود قسم (استاد شیخ طوسی) نیز از او نقل حدیث کرده است. ظاهراً وی در زمان خود، از شخصیت‌های مورد اعتماد بود و شیخ صدوق در هنگام نقل حدیث، از او با جملة «رضی اللہ عنہ» تجلیل کرده و این مطلب گویای آن است که وی از حسن سابقه برخوردار بوده و احادیث او می‌باشد قابل انگاشته شود. از او اثر تألیفی بر جای نمانده است.

ملاجع

- نهذب الاحکام. ج. ۶. ص ۸۵ ح ۱۶۹ و ص ۱۰۹ ح ۱۹۴ //النھصال. خصلت‌های سه‌گانه. ص ۱۱۰. ح ۸۰ و ۸۲ / طرائف الصال. ج. ۱. ص ۱۶۴ ش ۸۴۱ / چیون اخبار الرضا^ع. ج. ۱. ص ۲۲۳. ح ۲۴ / کمال الدین و تمام النعمه. ص ۳۲۵. ب ۳۳ و ص ۳۸۸. ب ۴۲ / مسنده امام الرضا^ع. ج. ۱. ص ۱۴۴.

حسن بن احمد بن حسن ناصر (۴-۳۶۸ق)

ابو محمد، مشهور به «ناصر صفیر»، عالم شیعی و نقیب علوبیان در بغداد بود که در برخی از منابع، نام او «حسین» ضبط شده؛ جنان که نام پدر او به جای احمد، «علی» ضبط گردیده است. تاریخ تولد او معلوم نیست. اما وفات او در ۳۶۸ه در بغداد روی داد. پدرش ابوالحسین احمد بن ناصر موسوی (م ۳۱۱ه) از رؤسای زمان خود و نقیب سادات در بغداد بود. جدش ناصر کبیر مشهور به «اطروش» فرمانروای طبرستان بود که در ۳۰۴ه در آمل درگذشت. برادرش ابو جعفر محمد بن ناصر مشهور به «صاحب قلنلو» فرمانروای دیلم و جیلان بود. دخترش فاطمه (م ۳۸۵ه) مادر سید رضی و سید مرتضی و کسی بود که نزد شیخ مفید (م ۴۱۳ه) احترام زیادی داشت و شیخ مفید کتاب احکام النساء را برای او نوشت. فاطمه با ابواحمد حسین بن موسی موسوی (پدر سید مرتضی و سید رضی) ازدواج کرد. بنابراین، وی (یعنی ناصر صفیر) جد مادری سید رضی (م ۴۰۶ه) و سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ه) بود.

سید مرتضی درباره پدر بزرگش ناصر صفیر می‌گوید: «پدر بزرگم را دیدم و با او حشر و نشر داشتم تا اینکه در سال ۳۶۲ه، پس از کناره‌گیری پدرم، مستولیت نقابت علوبیان بغداد را جد مادری ام بر عهد، گرفت و در ۳۶۸ه در بغداد وفات یافت. او مردی نیکوکار، اهل دانش، پاک طبیعت و دارای اخلاق پسندیده‌ای بود. در ایام معزّ الدوله (حک ۳۲۴-۳۵۶ه) جنان عظمت و هیبتی داشت که او را در همه امور مقدم می‌داشتند». مستولیت نقابت علوبیان، به ویژه در بغداد که مرکز خلافت اسلامی به شمار می‌آمد، یکی از موقوفیت‌های مهم اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بود و کسی که به این منصب گماشته می‌شد، می‌باشد لیاقت رهبری و

هدایت سادت را دارا باشد تا بتواند از عهده مشکلات و اموری که به نحوی به سادات و علیوان مربوط می‌شد، برآید. موقعیت او به عنوان نقيب نقایی بسنداد، حاکی از شایستگی‌های فراوان او در مدیریت و رهبری سادات است و روشن است که چنین شخصیتی از نظر علمی نیز می‌باشد دارای مقام و منزلت ویژه‌ای باشد تا بتواند بر انبوه مشکلات و کشمکش‌های فرقه‌ای و مذهبی، که در آن زمان فرازینده بود، فانق آید. با این حال، در هیچ‌یک از منابع کهن، درباره میزان تحصیلات و سطح علمی او، سخنی به میان نیامده است. بنابراین، با توجه به پوشیده بودن حبات علمی او، امکان شناسایی استادان و شاگردان او برای ما وجود ندارد؛ چنان‌که از آثار تأثیفی او نیز گزارشی دیده نشده است.

منابع

الانصار، ص ۱۲ / طبلات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۸۲ / حمدة الطالب، ص ۳۱۰ / الفوائد الرجالية، ج ۳، ص ۹۶ و ۹۷ / المجدی فی انساب الطالبین، ص ۱۵۵.

حسن بن احمد بن صالح سبیعی همدانی حلبی (۲۸۱-۳۷۱ق)

ابو‌محمد، حافظ، فقهی، محدث مشهور و مردی کهن‌سال که قریب نود سال سن داشت، در هفدهم ذی‌قعده ۳۷۱ هدر شهر حلب (از شهرهای بزرگ شام) در داخل حمامی که خود با هزینه خوبیش ساخت و آن را برای سادات علوی وقف کرد، درگذشت. بنابراین، ولادت او می‌باشد در سال ۲۸۱ هروی داده باشد. سبیعی (به فتح سین) منسوب به شاخه‌ای از قبیله شیعی «بنی همدان» (به سکون میم) است که نسب آنها به سبیع بن صعب بن توفیق بن همدان برمی‌گردد و در کوفه، محله معروفی وجود دارد که نام آن «سبیع» است، زیرا سبیع‌ها در این

منطقه ساکن بودند و بیشتر آنان گرایش شیعی داشتند.

وی نیز در کوفه دیده به جهان گشود و در همانجا علوم مقدماتی را فراگرفت و سپس مسافرت‌هایی به شام و مصر داشت و سرانجام، در شهر حلب اقام امام گزید. منزلت علمی او به حدی رسید که او را «حافظ» و «محدث حلب» لقب دادند. در دیداری که وزیر ابن حنزابه شیعی (م ۳۶۱) از شهر حلب داشت، بین او و وزیر ملاقانی صورت گرفت و ابن حنزابه دریافت که او محدثی بزرگ است. از این‌رو، از وی سوالی کرد که آیا حدیث سراغ دارد که سلسله سند آن به چهار نفر از صحابة رسول خدا^{تبریزی} ختم شود؟ وی بی‌درنگ، حدیث را که در میان اهل سنت معروف به حدیث «عَمَّالَةٍ» است، بیان کرد و از آن پس، نزد ابن حنزابه دارای منزلتی بلند گشت. به گفته ابن اسامه حلبي، اگر برای اهالی حلب فضیلتی سراغ نداشته باشیم، همین پس که حسن شیعی در بین مردم حلب فرار دارد.

وی همچنین نزد سيف الدوله حمدانی (م ۳۵۶) دارای منزلتی رفیع بود و سيف الدوله با پای خود به منزل او می‌رفت و او را احترام می‌نمود. درباره تنشیع او، اگرچه قاطعانه نمی‌توان سخن گفت، اما نزدیکی او به دربار امیران شیعی حلب و کتابی که وی با عنوان التبصرة فی فضل العترة المعلقة برای سيف الدوله نوشته، و همچنین عنایتی که به سادات علوی داشت، شواهد خوبی برای انبات تنشیع او هستند. شمس الدین ذهبي و ابن ناصر الدین ضمن اینکه او را حافظ و محدثی بزرگ معرفی نموده‌اند، بر تنشیع او تصریح کرده‌اند و شیخ منبد (م ۴۱۳) را از شاگردان شیعی او به شمار آورده‌اند.

وی در مدت حیات علمی خود، استادان زیادی داشت که مهم‌ترین آنها محمد بن حبان بستی مصری (م ۳۵۴)، عبد الله بن محمد بن ناجیه (م ۳۰۱)، احمد بن هارون برديجس (م ۳۰۱)، محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰)، ابو‌مشر

حسن بن سلیمان دارمن (م ۳۰۱ هـ) و فاسم بن زکریا مطرز (م ۳۰۵ هـ) بودند. از شاگردان معروف و مشهور او، ابوالحسن علی بن صمر دارقطنی (م ۳۸۵ هـ)، ابویکر احمد بن محمد بن غالب برقانی (م ۴۲۵ هـ)، محمد بن محمد بن نعمان (م ۴۱۳ هـ) ابونعیم احمد بن عبدالله اصفهانی (م ۴۳۰ هـ) و ابوطالب محمد بن حسن بن بکیر بودند. در میان شاگردان او، ابوالحسن دارقطنی بیشترین استنامات رانزد او داشت. وی در نقل حدیث، بسیار سخت‌گیر بود. به همین دلیل، شاگردان او از هیبت و درشنی شخصیت او واهمه داشتند. به گفته خطیب بغدادی، «هنگامی که دارقطنی برای استناع حديث نزد او می‌رفت، مانند کودکی که مقابل استاد پنشیند، جلوس می‌نمود و این به دلیل هیبتی بود که ابومحمد سیبی داشت.» احتصالاً سخت‌گیری‌های بیش از اندازه او در نقل حدیث و درست‌خوبی او، موجب شد تا خطیب بغدادی و دیگران او را داری «اخلاق نابست» معرفی کنند.

درباره آثار فلمی او، اگرچه وی دارای تألیفاتی بوده، اما جز کتابی که قبلاً درباره فضیلت اهل بیت ~~پیغمبر~~ از او نقل کردیم، هیچ کتاب دیگری از او معرفی نشده است. خطیب بغدادی نیز بدون اینکه نامی از کتاب او ببرد، گفته است: وی دارای کتاب بزرگی بوده است.

گفتنی است: کتاب التبصرة لمن فضل العترة المطهرة در الذريعة الى تصانيف الشيعة نیامده، از این رو، سید محسن امین بر آقا بزرگ طهرانی اعتراض کرده است.

متألیف

- اعلام الشیعه. ص ۸۲ و ۸۳ / الانساب. ج ۳. ص ۲۱۸. ذیل «سیبی» / اصیان الشیعه (قطع بزرگ). ج ۵. ص ۶. ش ۷ / بیغه الطلب. ج ۵. ص ۲۲۵۷ / تاریخ بغداد. ج ۷. ص ۲۸۳. ش ۳۷۶۰ / تاریخ مدینه دمشق. ج ۱۲. ص ۱۰. ش ۱۲۸۱ / تذکرة الحفاظ. ج ۲. ص ۹۵۲. ش ۸۹۸ / سیر اعلام النبلاء. ج ۱۶. ص ۲۹۶. ش ۲۰۹ / شذرات الذهب. ج ۲. ص ۷۱ / ملیقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۸۲ / الوافی بالوفیات. ج ۱۱. ص ۳۷۹ / مذکوه العارفین. ج ۱. ص ۲۷۱.

حسن بن احمد بن عبدالله قارئ فسوی نحوی (۲۸۸-۳۷۷ق)

ابن عالم شیعی، مشهور به «ابوعلی فارسی»، ادیب، نحوی، لغوی و قاری قرآن بود. در سال ۲۸۸ ه در «فسا» از شهرهای استان فارس چشم به جهان گشود و در روز یکشنبه هفدهم ربیع الاول سال ۳۷۷ ه در سن ۸۹ سالگی در بنداد وفات یافت و در مقبره «شونیزیه» به خاک سپرده شد. پس از مرگ او، سید رضی (م ۴۰۶ ه) در سوگ او ایاتی سرود. وی وصیت کرده بود: پس از مرگش، ثلت دارای اش را، که بیش از سی هزار دینار می‌شد، بین نحویان بغداد تقسیم کنند. پدرش احمد، که برخی از متاخران (افتادی در ریاض العلماء) به اشتباہ نام پدرش را «علی» ضبط کرده‌اند، اصالتاً ایرانی بود و مادرش اصالتاً عرب و از قبیله «سدوس بن شبیان» (شاخه‌ای از «ربیعة الفرس») که به فارس مهاجرت کرده بودند. از خانواده ابروعلی، تنها خواهرزاده‌اش ابروالحسین محمد بن حسین نحوی (م ۴۲۱ ه) را می‌شناسیم که خود از دانشمندان علم نحو به شمار می‌آمد و با صاحب ابن عباد (م ۳۸۵ ه) در ری رابطه صمیمانه‌ای داشت و بیشتر روایات ابروعلی از طریق همین خواهرزاده‌اش به دیگران انتقال داده شد.

ابوعلی در زادگاهش تحصیلات مقدماتی را سپری کرد و به زبان عربی نیز مستط گشت. در سال ۳۰۷ ه در سن ۱۹ سالگی به بنداد آمد و سال‌های درازی در آنجا مشغول تحصیل بود و در علم و ادب، به اوج رسید. وی از همان آغاز، به علم نحو و لغت روی آورد و الكتاب سببیه و آثار لغوی ابوزبد انصاری به ویژه التوادر فی اللغة را دست‌مایه کار خود قرار داد. الكتاب را نزد ابن سراج وابویکر

مُبَرْ مان و کتاب المسائل الكبير را نزد مؤلفش أخفش و در علم لفت نیز الاشتقاء را نزد مؤلف آن ابن درید عثمانی (م ۳۲۱ هـ) و اصلاح المنطق ابن سکیت (م ۲۴۴ هـ) را نزد ابواسحاق زجاج خواند. وی برای فراگیری علم فراتت نیز بزرگ ترین مفری روزگار خود یعنی ابویکر بن مجاهد را برگزید و در همین حال، از شعر و ادب نیز غفلت نورزید و دیوان نابغه ذیانی را نزد ابویکر بن سراج فراگرفت.

ابوعلی مردی نسبتاً متمول و با مکنت بود و برخی از کتاب‌های مورد اختیاجش را با قیمت گزار می‌خرید. گویند: وی شرح ابوسعید سیرافی بر الکتاب سیریوه را در اهواز به دو هزار درهم خرید. این فراخ دستی او را در مراحل تحصیل، بسیار باری کرد؛ زیرا مبالغی که برخی استادان برای تدریس می‌گرفتند برای همه کس قابل پرداخت نبود؛ مثلاً، ابویکر مُبَرْ مان در مقابل تدریس الكتاب، هزار دینار می‌گرفت.

ابوعلی قریب سی سال در بنداد ماند و پس از دانش‌الدوزی بسیار، خود به مقام استادی رسید و به تدریس علوم گوناگون پرداخت. مجالس درس وی در بنداد سخت مورد استقبال فرار گرفتند و شاگردانی از اطراف و آنکاف به مجالس درس وی روی آوردند که بعدها خود در زمرة بزرگ ترین دانشمندان آن روزگار درآمدند. از معروف ترین شاگردان او، ابوالفتح عثمان بن جنی، ابوالقاسم تبریخ، علی بن حبیب ربعی، ابوطالب هبدی، ازهري (صاحب تهذیب اللة)، اسماعیل بن حمّاد جوهری (صاحب صحاح اللة) و عبدالملک بن بکران نهروانی را می‌توان نام برد. ابوعلی ناحدی شهرت خود را مدبوغ شاگردان خویش است؛ زیرا بسیاری از آنان پس از کسب فیض از محضر وی، به شهرها و کشورهای گوناگون سفر کردند و آثار او را در شرق و غرب منتشر ساختند که در میان آنها، خواهرزاده‌اش

بیش از همه در این امر سهیم بود. برخی صاحب بن عباد و شریف رضی (م ۴۰۶ ه) را نیز در زمرة شاگردان او شمرده‌اند. اما هیچ شاهد تاریخی بر این مطلب وجود ندارد.

ابوعلی در زمان اقامت در بغداد، بیوند خود را با زادگاهش نبرید و گاه و بیگاه از بغداد به فارس سفر می‌کرد. وی علاوه بر بغداد، به شهرهای بسیار دیگری نیز سفر کرد و دانش خود را به جویندگان آن انتقال داد. در سال ۳۴۱ ه در پی آتش‌سوزی مهیبی که در بغداد روی داد و بسیاری از کتاب‌ها و آثار ابوعلی نیز در آتش سوختند، ابوعلی تصمیم گرفت از بغداد به سوی موصل عزیمت کند؛ زیرا این حادثه در روح او انری ناگوار بر جای نهاد، چندان که از شدت حزن و اندوه، دو ماه خانه‌نشین گشت و با احتمال سخن نمی‌گفت. وی در سفرش به موصل، با ابن جنی، که در آن هنگام بیست سال بیش نداشت و در مسجد جامع موصل به تدریس نحو مشغول بود، آشنا شد. ابن جنی این دیدار را به فال نیک گرفت و دریافت که چه گنج گران‌بهایی نصیب او شده است. بدین سبب، ابوعلی را راه نکرد و تا آخر عمر او یعنی قریب ۳۶ سال از محضر ابوعلی بهره برداز وفادارترین شاگردان او درآمد. هنوز یک سال به سر نیامده بود که ابوعلی به اتفاق ابن جنی، موصل را به قصد طرابلس ترک گفت و پس از اقامتنی کوتا، در همین سال (سال ۳۴۱ ه) به حلب آمد و به دربار سيف الدوله حمدانی (م ۳۵۶ ه) پیوست. دربار سيف الدوله در آن هنگام، عرصه رقابت ادبیان، شاعران و نویسنده‌ای همچون ابن خالویه، ابوعطیب منتبی (م ۳۵۴ ه) و ابوطیب لنوری بود که همه مستاقنه می‌کوشیدند با فضل فروشی، خود را برتر از دیگران نشان دهند تا بیشتر در دل امیر نفوذ کنند.

وی فریب پنج سال نزد سیف‌الدوله توقف داشت و در این مدت، که در واقع دوران کشاکش‌های علمی او بود، در مجالس و محافل علمی و ادبی، که بیشتر در حضور سیف‌الدوله تشکیل می‌شد، بارها با متنهای و به ویژه با رقبب سرسرخ خود این خالویه، که از وی کمیته‌ای دیرینه در دل داشت، به مناظره پرداخت و آراء نحوی و لغوی خود را، که بیشتر برگرفته از مکتب «بصره» بود، به نمایش گذاشت. سرانجام، با فائق آمدن این خالویه، که در دربار سیف‌الدوله نفوذ بیشتری داشت، ابوعلی به ناجار حلب را در حدود ۳۴۷ هـ به قصد شهرهای دمشق، بغداد و برخی شهرهای خراسان ترک گفت.

در این زمان، شهرت او فزوونی یافته و نامش بر سر زبان‌ها افتاده بود. از این‌رو، عضد‌الدوله دیلمی (م ۳۷۲ هـ) وی را به شیراز فراخواند تا تعلیم برادرزادگانش را بر عهده او واگذارد. وی در شیراز، مورد استقبال گرم عضد‌الدوله قرار گرفت و مجالس درسی در مسجد جامع شیراز و گاه در منزل خود بر پا می‌کرد که این جئنی نیز در طول این مدت همراه او بود.

از شاگردان وی در شیراز، عبید‌الله بن احمد فزاری و عضد‌الدوله را می‌توان نام برد. وی علم نحو را به عضد‌الدوله تعلیم داد و کتاب‌های الایضاح فی النحو والتکملة فی التصیریف را، که در بیان قواعد عربی است، برای عضد‌الدوله تألیف نمود. عضد‌الدوله نیز همیشه خود را غلام و شاگرد او در علم نحو می‌دانست. در ۳۵۴ هـ ابوطیب متنهای نیز به دربار عضد‌الدوله پیوست و در همین زمان بود که این جئنی توانست اسباب دوستی را میان آن دو فراهم آورد. ابوعلی در شیراز زندگی آسوده‌ای داشت و تأثیفات عمده او نیز ثمرة همین دوران است. هنگامی که عضد‌الدوله در ۳۶۴ هـ عزم جنگ با پسرعمویش بختیار بن عزّالدوله

(مقتول ۳۶۷ه) را داشت. وی از رفتن به جنگ بهانه آورد و ضمن اینکه برای موقوفیت عضدالدوله دعای نیکوبی نمود و اشعاری در مدح امیر سرود. گفت: «أنا من رجال الدعاء، لا من رجال اللقاء» (من مرد دعا هستم، نه مرد رویارویی). عضدالدوله نیز با توجه به سال خوردنگی وی، از بهانه او ناراحت نگشت و او را ستایش نمود. ابوعلی سرانجام، در سال ۳۶۹ه پس از الحاق بغداد به قلمرو عضدالدوله، به بغداد بازگشت و تا پایان عمر در این شهر ماندگار شد. وی در طول مسافرت‌هایش، ضمن اینکه تجربیات ادبی و لغت‌شناسی عربی خود را تکمیل نمود. تأثیراتی بر دیدگاه‌های ادبی و نحوی دانشمندان بلاد اسلامی نیز گذرد.

وی در بسیاری از مباحثه‌ها و مناظره‌های خود با هم روزگارانش، سعی داشت نظریه‌های جدیدی ارائه کند و علم نحو را بر اساس منطق و قیاس استوار سازد، و همین امر موجب بروز اختلافاتی بین او و معاصرانش گردید. رابطه او با ابن خالویه کاملاً تبره بود و حتی در رد یکدیگر نیز کتاب نوشته‌اند. همچنین با معاصران دیگر کش مانند ابوسعید سیرافی، علی بن عیسی رمانی و زجاجی نیز مبانه خوبی نداشت و آنان را معلم کودکان می‌خوانند. وی حتی حرمت برخی از استنادانش مانند زجاج و ابن سراج را نگه نداشت و در رد آنان، کتاب الاغفال و کتاب المسائل المصلحة را نوشت.

با شکوهی که ابوعلی در دوران خود پیدا کرده بود، نامش بر سر زبان‌ها افتاد و در شرق و غرب، سخن از آراء نحوی و لغوی و بود. ابوالقاسم تنونخی (م ۳۸۴ه)، که خود از ادبیان برترین است. در کهنه‌سالی نزد ابوعلی درس خوانده، تنونخی می‌گوید: «ابوعلی در بغداد اقامت داشت و من در سال ۳۷۵ه

نژد او استماعاتی داشتم. او در بغداد دارای منزلتی عظیم گشته بود و بعضی از شاگردانش او را برابر العباس میرد (م ۲۸۵ هـ بالاتر و عالم نزدی دانستند).
برخی نیز به وی لقب «علماء» داده و او را از بزرگ ترین پیشوایان علم نحو دانسته‌اند. شاید به همین دلیل، هنگامی که استادش ابراهیم‌الله حسین بن علی بصری (از شیوخ و رهبران معتزله) در سال ۳۶۹ هـ در بغداد درگذشت، وی را برای اقامه نماز بر جنازه این استاد پیش ازداختند. (تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۷۳، ۱۵۳ هـ) ابوعلی نژد این استاد علم کلام می‌آموخت و نسبت به عقبه معتزله کاملاً آگاه بود و کتابی نیز با عنوان *تشیع لکلام ابی علی الجیانی* (م ۳۰۳ هـ) تألیف کرد. به همین دلیل، بسیاری از موزخان و صاحب‌نظران، اعتزال گرانی او را مورد تأکید قرار داده‌اند. اما آیا تأکید بر اعتزال گرانی او می‌تواند گواه بر شیعه بودن او باشد؟

درباره تشیع او اگرچه از یک‌سو، به صراحت نمی‌توان سخن گفت، اما از سوی دیگر نیز هیچ شاهدی بر سنتگری او در دست نیست؛ زیرا اتهام اعتزال از آن‌روست که آنان به بهانه اینکه شیعه و معتزله در بعضی از اصول اعتقادی با یکدیگر مشترک‌کنند، تفاوتی بین اعتزال و تشیع قابل نیستند، چنان‌که ذهنی سبد مرتفعی را که تشیع او از آن‌غایب هم روشن‌تر است، مতهم به اعتزال کرده است و یا بسیاری از عالمان شیعه، که اعتقاد به توحید و عدل را اظهار می‌کردند، متمم به غلو شده‌اند. روشن است که این سخن بدان معنا نیست که هر معتزلی شیعه است.

دکتر عبدالفتاح شلبی، که رساله دکترایش را در شرح حال ابوعلی نگاشته، شواهد فراوانی بر تشیع او اقامه کرده است: نخست اینکه تشیع در شهر فسا، که

محل تولد ابوعلی است، رواج داشت. دوم اینکه روابط محکمی بین او و شاگردانش پس از او و شیعیان وجود داشت و اگر ابوعلی شیعه نبود، پس جه توجیهی بین ارتباط مردم شیعی با او و شاگردانش وجود دارد؟ سوم اینکه عبارت‌هایی در کتاب‌های ابوعلی از جمله کتاب *الایضاح* (نسخه‌ای که در دست عبدالقاهر جرجانی بوده است) به چشم می‌خورند که در آن به دنبال نام «علی»، جمله «علیہ السلام» آورده و مانند شیعیان از شخصیت امیر المؤمنین علیه تجلیل کرده است. علاوه بر اینها، روابط صمیمانه او با امیران شیعی مذهب آل بویه و همجنین اشماری که سید رضی در سوگ او سروده، نشانه‌های دیگری بر نشیعه او بیند. بسیاری از دانشمندان مانند آقا بزرگ طهرانی، سید محسن امین، خوانساری و دیگران او را در زمرة شیعیان امامیه به شمار آورده‌اند، و دلیل اینکه شیخ طرسی و ابن شهرآشوب نام وی را در فهرست خود نیاورده‌اند، آن است که وی شخصیتی نحوی و لنفوی بوده است، نه محدث و راوی.

اما استادان ابوعلی بسیارند که از جمله آنها، ابواسحاق ابراهیم بن محمد زجاج (م ۳۱۱ھ)، علی بن حسین بن معdan، ابویکر محمد بن علی شیرازی و ابویکر سراج بودند. مهم‌ترین شاگردان او ابوالفتح هشمان بن جنی، علی بن حسین ربیع شیرازی، ابراهیم بن علی فارسی نحوی، ابومحمد جوهری، ابوالقاسم ترخی، عبدالله ازهري و ابوالحسین محمد بن حسین فارسی بودند.

به گفته خطیب بغدادی، وی کتاب‌های نیکو و عجیبی نوشته که پیش از او مانند آنها دیده نشده است. سید محسن امین بیش از دیگران آثار او را استقصا کرده است. از جمله تألیفات او، *الاغفال* (این کتاب در مطالبی که استادش زجاج از

آنها غافل گشته بود، تألیف شده و نسخه خطی آن موجود است). أقسام الأخبار (در انواع هشتگانه خبر)، الإيضاح والتکملة (در نحو و صرف عربی و مشتمل بر ۱۶ باب که ناکنون شرح‌های متعددی بر آن نوشته شده، اما مهم‌ترین آنها شرح عبدالغفار جرجانی است)، التذكرة في علوم العربية (بیست مجلد)، تعلیقۀ علی کتاب سیبویه (دو مجلد)، الحجۃ لی ملل القراءات (دربارۀ قراءات هفتگانه که با رها جاپ شده است)، العوامل المأة، المسائل البصرية، المسائل البغدادیات، المسائل الحلبیات، المسائل الشیرازیات، المسائل العسكرية، المسائل القصیریات (مطالبی که برای شاگردش ابوطیب فصری معتلی املا کرده است)، المسائل الکرمانیة و المقصور والممدوح هستند. برای آگاهی بیشتر از مشخصات آثار او، ر.ک. الدریمة الى تصانیف الشیعه، ذیل عناوین کتاب‌ها.

ملیع

- ابوهلن الفارسی حیاته و آثاره. ص ۴۷۶، ۴۸۸، ۵۱۴، ۴۹۹ و صفحات دیگر // الاصلام. ج ۲، ص ۱۷۹ // اهیان الشیعه (قطع بزرگ). ج ۵. ص ۷. ش ۸ // الامانع و المواسة. ج ۱ // انباء الرواۃ. ج ۱. ص ۲۷۳ / بقیة الوهاد. ص ۲۱۶ / ثاریخ بغداد. ج ۷. ص ۲۷۵ / کتاب الخصائص. ج ۱. صفحات متعدد / دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج ۶. ص ۴۶ // الدریمة الى تصانیف الشیعه. ج ۱. ص ۸۰ ش ۳۸۱؛ ج ۲. ص ۲۲۵ و ۲۵۳ ش ۹۲۳ و ۹۱۵ و ذیل عناوین کتاب‌ها / دریمات ص ۸۱ ش ۲۶۷. ش ۲۴۸ / سیر اعلام النبلاء. ج ۱۶. ص ۳۷۹. ش ۲۷۱ / شذرات الجنات. ج ۳. من ۲۶۷. ش ۲۴۸ / سیر اعلام النبلاء. ج ۱۶. ص ۳۷۹. ش ۲۷۱ / شذرات الدریمة. ج ۳. ص ۸۹ / معجم الادباء. ج ۳. ص ۹ به بعد / وفیات الاصیان. ج ۱. ص ۳۶۱ / پیشۀ الدریمة. ج ۲.

حسن بن احمد بن میثم بن فضل بن ذکرین (۴-ح ۳۰۵ھ)

ابونعیم، محدث شیعی، پدرش ابوالحسین احمد بن میثم بن ابی نعیم از فقهاء و محدثان معنیر شیعه، صاحب تألیفات و استاد جعفر بن محمد بن مالک فزاری (م.ح ۳۰۰ھ) و حمید بن زیاد نیبرایی (م ۳۱۰ھ) بود بنابراین، صاحب ترجمه را می‌توان از معاصران شاگردان پدرش برشمرد و سال وفات او را اوایل سده چهارم تخمین زد. از تاریخ تولد او، اطلاعی نداریم، اما می‌توان زادگاهش را کوفه دانست، زیرا نیاکان او از هم‌بیمانان آل طلحه بن عبیدالله کفری بودند و پدرش نیز در کوفه مسکن داشت. با این حال، هیچ گزارشی از ارتباط او با پدرش در دست نیست و در جوامع روایی نیز حدیثی از پدرش نقل نکرده است. بنابراین، جگونگی پرورش او و دوران تحصیل او در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. جذع اعلای او چنان‌که این اثیر در *الکامل فی التاریخ* گفته، ابونعیم فضل بن ذکرین از عالمان شیعه بود؛ و در سال ۲۱۹ھ به فتل رسیده است.

چنین می‌نماید که صاحب شرح حال با توجه به اینکه در خانواده‌ای مذهبی و علمی پرورش یافته، از تعلیمات پدری بهره نموده است، و این مطلب با توجه به یکسان بودن مضمون روایت او و پدرش بعید به نظر نمی‌رسد. وی در روایتی از جذش از حسین بن عبیدالله سکونی آورده است: افم صادق علیه السلام قبر گشده امیرالمؤمنین علیه السلام را به اصحابشان در نجف اشرف معرفی کردند و مضمون همین روایت از پدرش نیز نقل شده است. اکنون در منابع حدیثی، تنها این روایت است که سید بن طاروس (م ۶۶۴ھ) در *فرحة الغری* فی تعیین قبر امیرالمؤمنین علیه السلام بدون ذکر سلسه آسناد، به طور مستقیم از او نقل کرده است. بنابراین، شناسایی شاگردان و استادان او میسر نیست. وی ظاهراً دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

بخار الانوار، ج. ۹۷، ص. ۲۳۷ / تذكرة الحفاظ، ج. ۱، ص. ۲۳۸ / رجال النجاشی، ص. ۸۸ ش. ۲۱۶
طبیات اعلام الشیعة، ج. ۱، ص. ۸۲ / لمحة الغری فی تعیین لیبر امیر المؤمنین علیہ السلام، ص. ۱۲۶
ج. ۵۸

حسن بن بشیر بن یحیی (؟ - ج. ۳۶۰ ق)

ابوالقاسم، ادیب شیعی، شرح حالت در هیچ یک از منابع ذکر نشده است. تنها آگاهی ما درباره او این است که وی شاگرد شاعر مشهور اهل بیت علیه السلام ابن مجمع بصری (م ۲۲۷ هـ)، و خود از استادان عبدالسلام بن حسین بصری ادیب (م ۴۰۵ هـ - استاد نجاشی) بود. بنابراین، وی بی تردید از شخصیت‌های ادبی سده چهارم و با شاعرانی همجون ابن لئک بصری (م ۳۶۰ هـ)، ابن خالویه نحوی (م ۳۷۰ هـ)، ابو عبدالله اکفانی بصری و ابویکر دوری شیعی (م ۳۷۹ هـ) معاصر بوده و ظاهراً بیشترین دوران علمی خود را در بصره گذرانده است. چه بسا هنگامی که معاصرانش در مجلس درس این مجمع بصری در مسجد جامع بصره گرد هم می‌آمدند، وی نیز در جمع آنان حضور داشته و از محضر این مجمع بهره برده است. زیرا این مجمع بخش اعظم حیات خود را در بصره سپری کرد. از استادان و شاگردان او غیر از آنچه در متن ذکر شده، کسی دیگر را نمی‌شناسیم. از تألیفات و آثار او نیز گزارشی نرسیده است.

منابع

رجال النجاشی، ص. ۳۷۲. ش. ۱۰۲۱. ذیل شرح حال «مجمع بصری» / طبیات اعلام الشیعة،
ج. ۱، ص. ۸۹ / المقدیر، ج. ۳، ص. ۳۶۲. ذیل شرح حال «ابن مجمع».

حسن بن جعفر قرشی (۴-ح ۳۵۰ق)

ابو عبدالله مجاور مدینة الرسول ﷺ بود و از لقب «قرشی» او استفاده می‌شود که عرب بود و از خانواده‌ای اصیل برخاست. تنها چیزی که از او باقی مانده روایتی است که وی از علی بن محمد بن مغیرة ملاج درباره ولایت و جانشینی حضرت علی علیه السلام پس از رسول خدا علیه السلام نقل کرده و ابوالحسن محمد بن جعفر محمدی از او روایت نموده است. نخستین بار این روایت راسید بن طاروس (م ۶۶۴ هـ) در کتاب البیان آورده است. با توجه به اینکه شاگردش ابوالحسن محمدی از معاصران شیخ تلمذکبری (م ۳۸۵ هـ) بوده، حدس ما این است که وی از محدثان سده چهارم بوده و احتمالاً در اواسط این سده درگذشته است. از استنادان، شاگردان و آثار او اطلاع بیشتری در دست نیست.

منابع

بعارالانوار. ج ۴۱. ص ۲۳۸. ح ۹ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱ ص ۸۴ // البیان. ص ۲۱۹.

حسن بن حسین علوی (۴-ح ۳۱۵ق)

ابومحمد. عالم شیعی و از سادات علوی، در اوایل سده چهارم در بلخ درگذشت. از زندگی و خانواده او و همچنین از دوران تحصیل او هیچ اطلاعی در دست نیست. اشتراک اسمی او با تعدادی از عالیان و راویان شیعه نیز شناسایی او را دشوارتر کرده است. تنها خبر اطمینان بخشی که از او در اختیار داریم مربوط به گزارش یافرت حموی در معجم الادباء است که به نقل از مرزاپانی، اشعار ابرزیزد احمد بن سهل بلخی (م ۳۲۲ هـ) را در مرثیه او نقل کرده است. به گفته یاقوت

حمروی، هنگامی که صاحب شرح حال در بلخ چشم از جهان فریبست، ابوزید
بلخی بخشی از قصيدة نونیه‌اش را بر سر مزار او اینچنین سرود:

فأوقعت سهمها المسموم بالحسن
تحت الصفيح مع الأموات في قرن
من عصبة سادة ليسوا ذوي أفن،
ثم الحسين ليه و المرتضى الحسن
صلّى الله عليهم والسلامة الـ مقربون طوال الدهر والزمن.

إِنَّ الْمُسْتَبَّةَ رَامَتْنَا بِأَسْهَمِهَا
إِبْرَيْسِ مُحَمَّدَ الْأَعْلَى فَسَادَرَه
يَا قَبْرًا إِنَّ الَّذِي ضَمَّنَتْ جَنَّتَه
مُحَمَّدٌ وَ عَلَى نَمَّ زَوْجَتَه
صَلَّى الْإِلَهُ عَلَيْهِمْ وَ السَّلَامَةُ الـ هَسْتَنَدَ كَهْ دَرَوْدَ

(ترجمه: مرگ با تیرهایش ما را نشانه گرفته است. پس این بار تیر مسمومش به
حسن/ابو محمد اصابت کرده و او را مردگان همراه نموده است. ای قبر! جسمی
که تو آن را دربر گرفته‌ای از بزرگان سادات است که از پلیدی‌ها دورند؛ زیرا آنها
از سلاله محمد، علی و همسرش زهرا و حسن و حسین علیهم السلام هستند که درود
خداوند و فرشتگان مقربش در همه زمان‌ها نثار آنها باد).

این گزارش نشان می‌دهد که اولاً، صاحب شرح حال در بلخ وفات یافتد و
ثانیاً، گواه آن است که وفات او پیش از وفات ابوزید بلخی بوده است، و ثالثاً نشان
می‌دهد که وی از مقام پرجسته‌ای پرخوردار بود، چنان‌که ابوزید نیز با وصف
«أَبْرَيْسِ مُحَمَّدَ الْأَعْلَى» از او ستایش کرده است. و حتی این احتمال نیز وجود دارد که
وی از بزرگان علم و ادب و جزو استادان ابوزید به شمار می‌رفته و ابوزید با این
اشعار خواسته است حق شاگردی در حق او بجا آورده باشد. به هر حال، آنچه
مسلم است اینکه وی از دوست‌داران ابوزید و از هم‌کوشان او در مذهب بود. از
استادان، شاگردان و آنار او اطلاعی در دست نیست.

مراجع

- الدرية الى تصانيف الشيعة. ج. ۲. ص ۲۵۲ / طبعات اعلام الشيعة. ج. ۱. ص ۸۲ / معجم الادباء.
ج. ۲. ص ۸۵ / معجم الشعراء.

حسن بن حمزه بن علی مرعشی طبری (؟-۳۵۸ق)

ابو محمد، معروف به «مُرَّعش» (به ضم ميم وفتح راء و نشد بد عين)، محدث نسب شناس، فقيه و شاعر شيعي، از بزرگان خاندان مرعشی و از اعقاب امام سجاد علیه السلام. تاريخ ولادتش روشن نیست. ولی از نسبت «طبری» برمی آيد که محل تولدش در طبرستان (مازندران) بوده است. در سال ۳۵۶ هـ وارد بغداد شد و در ۳۵۸ هـ در همانجا وفات یافت. از بستگان او، تنها برادرزاده‌اش، محمد بن عبدالله بن حمزه، را من شناسیم که اخبار زیادی از عمومی خود در کتاب *کفاية الائمه* (نوشتة خرزاز قمی) گزارش نموده است. نامبرده از سادات مرعشی طبرستان و پرورش یافته آنجا بود. وی با ابن جریر طبری شیعی کبیر (از معاصران ابن جریر همام) و محمد بن حسین بن درست ساروی ملاقات داشت و نزد آنها متقدی شاگردی نمود.

پس از فراگیری علوم مقدماتی، در حدود ۳۰۰ هـ به قم آمد و نزد استادان آنجا به استماع حدیث پرداخت. بسیاری از استادان او اهل قم بودند و این نشان می‌دهد که مدت اقامت او در قم کوتاه نبوده است. پس از آن در سال ۳۲۸ هـ به بغداد سفر کرد. ضمن اینکه نزد استادان آنچا مانند ابوالعباس بن عقده (م ۳۳۳ هـ) و دیگران، به تکمیل اندوخته‌های خود در زمینه حدیث، رجال و فقه پرداخت، برای افرادی همچون هارون بن موسی تلمذکری (م ۳۸۵ هـ) و دیگران حدیث گفت. در این سفر، مدت اقامت او در بغداد به خوبی روشن نیست، اما قادر مسلم است که وی در آنجا نماند و ظاهر از آنجا به طبرستان بازگشت. در ۳۵۶ هـ آخرین بار، به بغداد سفر کرد و در آنجا به مدت دو سال به نشر احادیث اهل بیت علیهم السلام پرداخت. به گفته نجاشی، در این فرصت، بسیاری از محدثان و بزرگان بغداد با وی ملاقات کردند و از وی حدیث شنیدند. وی غیر از حدیث، در شعر و شاعری نیز دست داشت و اشعاری در مدح اهل بیت علیهم السلام سروده است.

ابن شهرآشوب او را در ردیف شاعران میانه رو در مدح اهل بیت ~~بیت~~ قرار داده است. وی همچنین به زهد و پارسایی مشهور بود و از شخصیت او در منابع رجالی به نیکی یاد شده است.

برخی از استادان او در فم محمد بن جعفر بن بطّه، احمد بن ادريس اشعری فم (م ۳۰۶ هـ)، علی بن ابراهیم بن هاشم فم (م ۳۰۸ هـ) و علی بن ابی عبدالله ماجیلویه بودند. از استادان او در بغداد، می‌توان احمد بن محمد بن سعید بن عقده (م ۳۳۳ هـ) را نام برد. همچنین علی بن محمد بن قبیه نیشابوری (م ۲۹۵ هـ) از دیگر استادان او بود که ظاهراً در راه سفرش به مشهد رضوی از او حدیث شنید. بیشتر شاگردان او از سرشناسان بغداد بودند که غالباً از استادان نجاشی و شیخ طوسی به شمار می‌آیند. از میان آنها، می‌توان از ابن هیاش جوهری (م ۴۰۱ هـ) و حسین بن عییاد الله غضائی (م ۴۱۱ هـ)، شیخ مقید محمد بن محمد (م ۴۱۳ هـ) و احمد بن هبدون (م ۴۲۳ هـ) را نام برد. همچنین شیخ صدوق (م ۳۸۱ هـ) از دیگر شاگردان او بوده است.

وی تألیفات ارزشمندی در زمینه غیبت امام عصر (ع) و موضوعات دیگر از خود بر جای نهاده که از جمله آنهاست: المبسوط فی عمل یوم ولیله، الاشتبه فی معانی الغیبة، کتاب الملتحمر، کتاب فی الغیبة، الجامع فی الحديث و تبشير الشریعة.

منابع

- رجال النجاشی، ص ۱۵۰، ش ۶۴ / رجال الطوسی، ص ۲۲۲، ش ۶۰۸۷ / الفهرست، ص ۱۰۴،
ش ۱۹۵ / تاریخ طبرستان، ص ۱۰۳ / ممالیم العلماء، ص ۱۸۴ / خلاصة الاقوال، ص ۱۰۰،
ش ۸ / تصحیح المقال (حجری)، ج ۱، ص ۲۷۲ و ۲۷۵، ش ۲۵۲۳ // اهیان الشیعه (قطعه بزرگ)،
ج ۵، ص ۱۷۴ / طبقات اهلالم الشیعه، ج ۱، ص ۸۶ // الدرریة الى تصانیف الشیعه، ج ۲،
ص ۱۱۱؛ ج ۱۲، ص ۹، ش ۳۶۹۰ و ذیل عناؤین کتابها / مجمع رجال الحدیث، ج ۵،
ص ۲۰۲، ش ۲۸۰۴ / هدیۃ العارفین، ج ۱، ص ۲۷۱ // الاعلام، ج ۲، ص ۱۸۹.

حسن بن زیرقان طبری (۴-ج ۳۵۰ق)

محدث شیعی در اواسط سده چهارم که اطلاعات ما درباره او محدود به روایتی است درباره زیارت امام حسین^{علیه السلام} که جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸) در کامل الزیارة از او نقل کرده است. با توجه به اینکه روایات ابن قولویه از عالیان سرشناس و معنبر نقل می‌شود، می‌توان دریافت که وی راستگو و از استادان ابن قولویه به شمار می‌آمده است. از لقب «طبری» استفاده می‌شود که وی اهل طبرستان بوده و یا دست کم مدت زیادی در آنجا اقامته داشته؛ اما زوایای زندگی او کاملاً بر ما پوشیده است. نام پدرش در منابع، «زیرقان» معرفی شده است. «زیرقان» (به کسر زای و سکون باء) رنگ منقابل به زردی را گویند و احتمالاً - جنان که گفته‌اند - پدرش چون عمامه‌اش زردرنگ بوده، او را «زیرقان» نامیده‌اند. از استادان و شاگردان او جز ابن قولویه، کسی دیگر معرفی نشده است. وی ظاهراً دارای انر ثالیفی نبوده است.

ملibus

طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۸۷ / کامل الزیارات. ص ۲۴۸. ج ۵۹۶.

حسن بن عباس بن محمد کرمائی خطیب (۴-ب ۳۸۶ق)

ابوصلی شیرازی، حافظ، فقیه و محدث، ظاهرآ در کرمان چشم به جهان گشود و پس از تحصیلات مقدماتی، راهی بغداد شد و در آنجا به استماع حدیث پرداخت. مدتها نیز در دمشق به سر برد و در آنجا از ابو عبد الله محمد بن علی بن یوسف

طرسوسی (امام مسجد جامع دمشق) احادیثی شنید. ابن عساکر لقب «شیخ حافظ» به او داده که حاکی از منزلت و مقام علمی اوست. وی احتمالاً پس از این دوران بود که به شیراز آمد و چون در فن خطابه مهارت داشت، به عنوان یکی از خطبای طراز اول شیراز، به وعظ و خطابه مشغول شد. در اینکه وی چه مدت در شیراز اقامت داشت گزارشی در دست نیست؛ اما از اینکه در منابع، او را «خطیب شیراز» معرفی کردند. استفاده می‌شود که وی سال‌های درازی در این شهر مسکن داشته و احتمال اینکه در همین شهر زندگی را به انجام رسانده باشد، بعید به نظر نمی‌رسد.

وی دست کم تا سال ۳۸۶ ه در شیراز بود و ابوالعباس عقبی بن حسین بن محمد علی (م.ب. ۴۲۶ ه)، حدیثی از او نقل کرده که تشیع او را ثابت می‌کند. وی که در سلسله سند این حدیث قرار دارد، نقل می‌کند که ابن عمر از رسول خدا^{علیه السلام} درباره مقام امیر المؤمنین^{علیه السلام} پرسش نمود. پیامبر غضبناک شد و فرمود: «ما بال أقوام يذكرون منزلة من منزلة الله من الله كمنزلتي؟ ألا و مَنْ أَحَبَّ عَلِيًّا فَقَدْ أَحَبَّنِي وَ مَنْ أَحَبَّنِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَ مَنْ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ كَفَاهُ الْجَنَّةَ» (ترجمه: چرا مردم از منزلت کسی پرسش می‌کنند که منزلت او مانند منزلت من نزد خداست؟ بدانید هر کس علی را دوست بدارد مرا دوست دارد، و هر کس مرا دوست بدارد خدا از او راضی است، و کسی که خدا از او راضی باشد بهشت را به او پاداش می‌دهد).

کنیه «ابوعلی» نیز پیداست که وی به حضرت علی^{علیه السلام} محبت داشته و به همین دلیل، نام فرزندش را «علی» گذاشت. درباره استادان او، اطلاع چندانی نداریم؛ اما از روایات اینکشت شماری که از او باقی مانده‌اند، می‌توان دریافت که

قاضی حسن بن عبد الرحمن بن خلداد و ابوالحسن علی بن اسماعیل بن حبشه از استادان او در بغداد بوده‌اند. از شاگردان او، می‌توان ابونصر حسین بن علی بن جعفر نیریزی و ابوالحسن سعد الخبر (شاگرد او در بغداد) را نام برد که هر کدام روایتی از او نقل کرده‌اند. از آثار و تأثیفات او، چیزی در منابع معرفی نشده است.

منابع

إكمال الکمال، ج. ۱، ص ۵۴۴ / بشارۃ المصطفی، ص ۷۰، ج ۲ / تاریخ مدینة دمشق، ج ۵۹،
ص ۱۰۰، ذیل ش ۶۸۳۰ / طبلات احلام الشبیة، ج ۱، ص ۸۸.

حسن بن عبد الرحمن بن خلداد رامهرمزی (۳۶۰-۲۷۵ق)

ابو محمد، از عالیان شیعه، با نام‌های «خلدادی»، «بن خلداد» و «رامهرمزی» نیز از او یاد می‌شود. وی حافظ، ادیب، شاعر، فقیه و محدث اواسط نیمة دوم سده سوم (حدود ۲۷۵ هـ) بود که در «رامهرمز» (از شهرهای خوزستان) چشم به جهان گشود و در ۳۶۰ هـ در زادگاهش دیده از جهان فروبست. ظاهراً تحصیلات مقدماتی را نزد پدرش عبد الرحمن بن خلداد آغاز کرد و هنوز کاملاً به سن جوانی نرسیده بود که در ۲۹۰ هـ یا پیش از آن به شیراز سفر کرد و نخستین مسافرت علمی خود را رقم زد. گرجه از مسافرت‌های دیگر او گزارشی در دست نیست، اما از برخی استادان و شاگردان او، که در عراق مسکن داشتند و ذهنی از آنها نام برده است، برمی‌آید که وی مدتی در شهرهای عراق، به ویژه بغداد، حضور داشته و مشغول تحصیل بوده و در علم و ادب و همچنین در فقه و حدیث، به مرتبه

بالایی رسیده است.

وی پس از این دوران به زادگاهش بازگشت و در یکی از شهرهای خوزستان منصب قضاوت به او سپرده شد. وی همچنین با وزیران و رئیسان زمان خود مراوده داشت، بخصوص با ابوالفضل بن عبید (م ۳۶۰-ه) وزیر رکن‌الدوله و ادیب چیره‌دست ایرانی رابطه‌ای نزدیک داشت و با او مکاتبه می‌کرد، تعالیٰ در پیشمه چهارمین گزارشی از شرح حال ابن عبید، از ارسال هدایای ابن خلاد به ابن‌الدهر، ضمن گزارشی از شرح حال ابن عبید، از آن منظومه‌ها عبید واز مبادله نامه‌های منظوم میان آن دو یاد کرده و قطعاتی از آن منظومه‌ها را آورده است. وجود چنین ارتباط نزدیکی بین او و شخصیت عالی مقام و فاضل همچون ابن عبید و لحن احترام آمیز ابن عبید در نامه‌ها و اشعاری که خطاب به او نوشته و سروده است، فضل و مقام والای ابن خلاد را می‌رساند. ابن عبید ظاهرآ هنگامی که بیمار بوده، در نامه‌ای به ابن خلاد، همنشینی او را درمان و داروی درد خویش خوانده و وی را نزد خود دعوت کرده است. ابن خلاد نیز در نامه‌ای که به ابن عبید نوشت، او را ستود.

وی همچنین با وزیر حسن بن محمد مهلبی (م ۳۵۲-ه) نیز رابطه نزدیک داشت و چون مهلبی به وزارت معز‌الدوله دیلمی (م ۳۵۶-ه) رسید، در تهییت او اشعاری نوشت. مهلبی در نامه‌ای، که در پاسخ ابن خلاد نگاشت نثر و نظم او را ستود، این نامه‌ها در پیشمه الدهر تعالیٰ و اهیان الشیعة سید محسن اسین آورده شده‌اند. برخی از صاحب‌نظران (مانند سید محسن امین و آقا بزرگ طهرانی) رابطه نزدیک و صمیمی میان وی و امیران شیعی آل بوبه و همچنین ناییف کتاب الریحانین الحسن والحسین را از نشانه‌های تشیع او معرفی کرده‌اند. مشاهده نام او در سلسلة أسناد حدیث «سفینه»، که بر جانشینی حضرت علی مبنی است، بس از

بیامبر تهییه دلالت دارد، نیز شیعه گری او را بیشتر تقویت می‌کند. (اللاریین، ص ۲۳۱)

همجنین وی در مقدمه کتاب *المحدث الفاصل* بین الراوی والواهی، در خطبه کتاب پس از درود بر محمد و آل او، نامی از خلفا و صحابه نمی‌برد، و نیز در ادامة مقدمه، پس از ذکر نام علی بن حسین بن علی، عبارت «علیهم السلام» را تحریر می‌کند و این نظریه شیعی بودن او را رجحان می‌بخشد.
گفتنی است: عبارت «علیهم السلام» در چاپ‌های امروزی کتاب *المحدث الفاصل* بین الراوی والواهی به چشم نمی‌خورد و به جای آن «رضی الله عنہم» نوشته شده است.

وی در طول حیات علمی خود، استنادان فرزوانی دید و شاکردان بسیاری نیز تربیت نمود. از جمله استنادان او، غیر از پدرش، محمد بن عبد الله حضرمن، ابوحصین وادعی، محمد بن حبان مازنی و محمد بن عنمان بن ابی شیبہ بودند. از شاکردان او، شریف ابر محمد حسن بن احمد محمدی (مح ۴۲۵ هـ - استاد نجاشی و طوسی)، ابوالحسین محمد بن احمد صبداوی، حسن بن لیث شیرازی، احمد بن مردویه، احمد بن اسحاق نهاوندی و عبدالله بن احمد بن علی بغدادی را می‌توان نام برد.

ابن ندیم در فهرست خود، ضمن اینکه آثار و نوشته‌های ابن خلداد را ستوده، او را در خوبی و ملاحت تألیف، از پیروان ابوثمان جاحظ (م ۲۵۵ هـ) پرشمرده است. از جمله تألیفات او، *أدب الموائد*, *أدب الناطق*, *امام التنزيل*, *أمثال الحديث* (حاوی ۱۴۰ متن از بیامبر اکرم تهییه)، *الرثاء والتحمازی* (در بیان آداب مرثیه و تعزیت)، *الريحانتين الحسن والحسين* (در بیان فضائل امام حسن و امام

حسین (علیه السلام)، المحدث الفاصل بین الرأوى والواهى (در بیان شناسایی احادیث صحیح و ارائه قواعد علم حدیث‌شناسی)، الشیب و الشاب و النسادر و الشوارد هستند. از میان آثار پاد شده، اکنون تنها دو کتاب أمثال النبی و المحدث الفاصل بین الرأوى والواهى در دست هستند.

مطبع

الاربعين، ص ۲۳۱. ح هجدهم / الاعلام، ج ۲، ص ۱۹۴ / اهیان الشیعه (قطع بزرگ)، ج ۵
ص ۱۲۹. ش ۳۲۱ / تذكرة الحفاظ، ج ۲، ص ۹۰۴. ش ۸۷۰. ذیل «راصمدزی» / المحدث
الفاصل بین الرأوى والواهى، ص ۱۵۹ / دائرة المعارف بزرگ اسلام، ج ۲، ص ۴۴۰ / نهرست
ابن تدیم، ص ۱۷۲ / معجم الادباء، ج ۹، صفحات خصتبین / بیتة الدهر، ج ۲، ص ۱۶۶، ۱۷۱.

حسن بن عبدالسلام بن عبدالرحمن (؟ - ح ۳۴۵ ق)

محدث شیعی که کنیه‌اش نامعلوم است. از تاریخ تولد و وفات او نیز اطلاعی در دست نیست. استنادان او غالباً تا آغاز سده چهارم بیشتر حبات نداشته‌اند و شاگرد او شیخ تلمکبری نیز تا ۳۸۵ هذنه بوده است. بنابراین، وی از شخصیت‌های سده چهارم بود و احتمالاً در اواسط این سده درگذشته است. وی در یک خانواده علمی و مذهبی از خاندان «بني عبدالرحمن» در کوفه جشم به جهان گشود. پدرش عبدالسلام

ابن عبدالرحمن و برادرانش مثنی بن عبدالسلام و محمد بن عبدالسلام از راویان حدیث شیعه بودند. برادرزاده‌اش جعفر بن مثنی بن عبدالسلام کوفی از چهره‌های علمی شیعه و صاحب کتاب نوادر بود که روایات او مورد قبول همکان است.

وی ظاهراً زمان درازی در کوفه اقامت داشت و از راویان برجسته‌ای همچون سعد بن عبدالله ائمه‌ای (م ۳۰۰ ه) و عبدالله بن جعفر حمیری (م ب ۲۹۷ ه) نقل حدیث کرده است. با توجه به اینکه این دو اسناد او سفرهای متعددی از قم به کوفه داشتند، روایت او از زبان در کوفه بعد به نظر نمی‌رسد، هرچند ممکن است خود او نیز سفری به قم داشته و نزد آنان استماع حدیث کرده باشد. گزارش شیخ طوسی نیز مبنی بر اینکه هارون بن موسی تلعکبری (م ۳۸۵ ه) از او اجازه نقل راویانش را از دست اسماعیل بن بحی عبسی (م ج ۳۸۰ ه) دریافت کرده، حاکی از آن است که وی در کوفه یاقوت اقامت داشته و تلعکبری، که در بغداد مسکن داشته، با او دیدار مستقیم نداشته است. وی از شیوخ اجازه و از راویان بلندپایه‌ای بود که به تلعکبری اجازه نقل روایاتش را داد و این موضوع بر معتبر بودن احادیث او دلالت دارد. از او انر تأثیفی معرفی نشده است.

منابع

- نهضت‌المسال، ج. ۲، ص ۴۰۹ / جامع الروا، ج. ۱، ص ۲۰۶ / رجال الطوسی، ص ۴۲۴.
ش ۶۱۰۲ / معجم رجال الحديث، ج. ۵، ص ۳۶۵. ش ۲۹۰۵.

حسن بن عبدالله بن سعید عسکری (۳۸۲-۴۹۳ق)

وی مشهور به «ابراحمد عسکری»، فقیه، لغت‌شناس، ادیب و محدث ایرانی بود که در روز پنجمین شانزدهم شوال سال ۲۹۳ هجری «عسکر مکرم» از شهرهای خوزستان، که امروزه احتمالاً آن را «شوشتر» می‌نامند، چشم به جهان گشود و در روز جمعه نهم ذی‌حجه سال ۳۸۲ هجری زادگاهش دیده از جهان فروپست و در همان‌جا به خاک سپرده شد. ابونعیم اصنهانی وقت او را در ماه صفر ۳۸۳ هجری نوشته است. (ذکر اخبار اصفهان، ج ۱، ص ۲۷۲) پدر و عموبیش از عالمان عصر خود بودند. برادرش ابرهملی محمد بن عبدالله در اصفهان مسکن داشت. اما ظاهرآ از منزلت علمی برخوردار نبود. از برخی متابع نیز استفاده می‌شود که ابرهملل عسکری (م ۴۰۰ هجری) خواهرزاده او بوده است. (معجم الادباء، ج ۸، ص ۲۶۳)

وی تحصیلات مقدماتی را نزد پدر و عمومی خود آغاز کرد. سپس برای ادامه تحصیل، به شهرهای بغداد، بصره و واسط سفر نمود. در بغداد، نزد ابن درید عمانی (م ۳۲۱ هجری) جمیرة اللنه و اشعار امرؤ القیس را آموخت و نزد ابوالحسین محمد بن قاسم تبعیض سعدی (نشایة معروف) علم «أنساب» را فراگرفت. وی حدیث را در بصره از عبد‌العزیز بن یحیی جلودی (م ۳۳۲ هجری) استمع کرد. وی همچنین از محضر استادان دیگری همچون ابویکر بن انساری، ابویکر صولی شطرنجی، ابوالقاسم بقیری، ابوالحسن اخفش، ابویکر بن سراج نطفویه، ابن زهیر نستری، ابوالقاسم بقیری و ابوداود سجستانی، که همه از دانشمندان برجسته روزگار خود به شمار می‌روند، بهره برداشت.

وی در طول عمر خود، استادان بسیاری داشت که دست کم ۹۵ تن از آنان

را تنها در کتاب خود، تصحیفات المحدثین، باد کرده است. در سال ۳۴۹هـ برای کسب دانش و نیز دیدار با برادرش ابوعلی به همراه ابویکر جعابی (م ۳۵۵هـ) راهی اصفهان شد و در آنجا نیز از استادانی همچون عبدالله بن نصر اصبهانی، عبدالرحمن بن ملوبه (فاضل قزوین)، محمد بن علی بن جارود و احمد ابن موسی بن اسحاق انصاری حدیث شنید. به گفته ابونعیم اصبهانی (م ۴۳۰هـ)، اوی همچنین بار دیگر، در ۳۵۴هـ به اصفهان سفر کرد و مدتی را نیز در ری گذراند. سپس به موطن خود بازگشت و در شهرهای گوناگون خوزستان از جمله عسکر مکرم و نستر (شوشتار) به تدریس پرداخت و دانش پژوهان از اطراف و اکناف نزد اوی شناختند و مجالس درستش از رونق بالایی برخوردار گشت.

اوی با بخشی از ادبیان و شاعران روزگار خود از جمله ابوریاش قبسی و ابن لئکک بصری (م ۳۶۰هـ) نیز مراوده داشت و صاحب بن عباد (م ۳۸۵هـ) وزیر مؤید الدوّله نیز سخت شیفتنه او بود. به نوشته بershxi منابع (المتنظم، ج ۷، ص ۱۹۱) صاحب بن عباد چندین بار از او دعوت کرد تا همچون دیگر علماء نزد اوی آید. اما ابواحمد هر بار بیماری و سال‌خوردگی را بهانه کرد و از حضور در دستگاه اوی امتناع ورزید تا سرانجام. صاحب بن عباد، مؤید الدوّله را ترغیب کرد تا از نواحی خوزستان بازدید کند و به این بهانه، توانست همراه مؤید الدوّله، ابواحمد را در عسکر مکرم ملاقات کند. صاحب بن عباد در این دیدار، بیش از پیش به گستردگی دانش اوی بی برد و به او عطایای فراوانی داد و برایش مقرری تعیین کرد که تا اواخر عمر، از آن بهره‌مند بود.

با اقامت یافتن ابواحمد در عسکر مکرم، شهرتش فرزونی یافت و سرآمد

علمای روزگار خود در ناحیه خوزستان شد. وی در مدت حیات علمی خود - همچنان که استادان بسیاری دیده که تعدادی از آنان در حد گنجایش این کتاب ذکر شدند - شاگردان بسیاری نیز تربیت نمود که با قوت حمری در معجم الادباء (ج ۸، ص ۲۳۷) شمار شاگردانی را که از او روایت کرده‌اند، نامحدود می‌داند و تنها بیست تن از آنان را نام می‌برد. یکی از مهم‌ترین شاگردان او ابرهلال حسن بن عبدالله بن سهل عسکری (م.ح ۴۰۰ هـ - صاحب کتاب الصناعتين) بود که اقامت دائم ابواحمد در عسکر مکرم موجب گشت تا ابرهلال از بسیاری از سفرها بی‌نیاز گردد و همه عمر را در عسکر مکرم بماند و حتی بسیاری از مواد علمی را، که برای تألیف کتاب‌هایش مورد نیاز بود، از ابواحمد برگیرد، و از همین روست که مجموعه آثار ابواحمد با مجموعه تالیفات ابرهلال بی‌شباهت نیست. شاید از اینکه می‌بینیم شرح حال ابرهلال به درستی و به طور کامل در منابع نیامده، احتمالاً علت آن بیرون نرفتن او از عسکر مکرم بوده، هرچند نام آوری و عظمت علمی استادش ابواحمد و نیز یکسان بودن نام آن دو در مخفی‌ماندن شرح حال ابرهلال، بی‌تأثیر نبوده است. به هر حال، نزدیکی این استاد و شاگرد به حدی بود که برخی ابرهلال را خواهرزاده ابواحمد پنداشته‌اند، اما برای این مدعی، هیچ سندی در دست نیست.

از شاگردان دیگر ابواحمد، ابونعمیم اصفهانی (م ۴۳۰ هـ) بود که در بی‌سفرهای ابواحمد به اصفهان، از او حدیث شنید. همچنین از دیگر شاگردان پرآوازه او، شیخ صدوق محمد بن بابویه (م ۳۸۱ هـ) بود که با اینکه با یکدیگر معاصر بودند، اما شیخ صدوق احادیث فراوانی از او نقل کرده است.

مزیت ابواحمد این بود که علاوه بر نقل روایات، معنای واژه‌های دشوار

حدیث را نیز می‌گفت؛ زیرا لغت شناس بود و از این نظر، برای شیخ صدوق بسیار قابل استفاده بود. از جمله روایاتی که شیخ صدوق از او نقل کرده و تفسیر کلمات آن را از وی خواستار شد، حدیث «نقلين» و خطبة «شقشیه» (درباره غصب خلافت) بود. ابواحمد همچنین مناقب امیر المؤمنین علیه السلام، وصیت حضرت علی علیه السلام به فرزندش امام حسن عسکری و روایت پیامبر علیه السلام درباره محبت پنج تن آل عباس علیهم السلام را نقل کرده، و به دلیل همین قرایب، بسیاری از صاحب‌نظران، شیعی بودن او را تأیید کرده‌اند. علاوه بر قرایب یاد شده، روایاتی از او نقل شده که سلسله سنده آنها به پیامبر علیه السلام متنه نمی‌شود، بلکه محتوای آنها مستقیماً بیانات امام رضا علیه السلام و امامان پیش از اویند. روش است که اعتماد او بر بیانات و دستورات پیشوایان شیعه، می‌تواند حاکی از گرایش‌های شیعی او بوده باشد. اما ابن جوزی (المستظم، ج ۷، ص ۱۹۱) گفته است: وی به مکتب «اعتزال» گرایش داشت. ولی به دلیل آنکه شیعه و معترزله در توحید و عدل با یکدیگر اشتراک عقیده دارند، بسیاری از مورخان سنتی فرقی بین این دو مذهب قابل نیستند و چه بسا که عالمان شیعی را معترزلی معرفی کرده‌اند.

ابواحمد آثار و تألیفات بسیاری داشته که اکنون برخی از آنها در اختیار ماست. از جمله آثار چاپ شده او، تصحیفات المحدثین است که در این اثر، به ذکر تصحیفات و تحریفاتی که از جانب برخی محدثان صورت گرفته، پرداخته است. این کتاب در حاشیة النهاية نمی‌فریب العدیث، البر ابن اثیر به چاپ رسیده است. در سال ۱۴۰۸ هـ نیز احمد عبدالشافعی آن را اشتباهًا به نام ابوهلال عسکری در بیروت به چاپ رسانیده است. اثر دیگر او، که از نخستین رساله‌ها در علم بлагعت به شمار می‌رود، کتاب التلخیل بین بلاغتی العرب والمعجم است. وی

در این رساله، کوشیده است بلاغت را از انحصار عرب بیرون آورد و آن را به رومیان، یونانیان و ایرانیان نیز نسبت دهد. این رساله در ضمن کتاب *التحفة البهیة* در بیش از یکصد سال پیش در فلسطینیه به چاپ رسیده است. سومین اثر جاپ شده او کتاب *المصون فی الأدب* است که در موضوع نقد ادبی نوشته شده است. این کتاب از جمله مآخذ مورد استفاده نویسندهای در نسل های بعد بوده و بخصوص شاگرد وی ابوهلال عسکری در کتاب های *الصناحتین* و *دیوان المعانی* از آن بهره های بسیار برده است. وی همچنین کتاب های دیگری نیز تألیف کرده که امروزه اثری از آنها نیست. از جمله این آثار، راحة الارواح، الزواجر و المصاوظ، صناعة الشعر، علم المنطق، ما لحن فيه الخواص من العلماء وال مختلف والمختلف هستند.

منابع

- انباء الرواة. ج. ۱. ص ۳۱۱ / البداية والنهاية. ج. ۱۱. ص ۳۵۶. حوات سال ۲۸۲ / بشارة المصطفى، ص ۲۱. ح ۲۹ و من ۴۲ / تصحيقات المحدثين، صفحات متعدد / الخصال، ص ۶۵. ۱۱۴. ۱۲۳. ۱۶۳. ۲۰۱. ۲۵۴. ۴۶۵. ۴۶۶. ۳۶۰. ۴۸۶ و موارد دیگر / دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ج. ۵. ص ۱۵۲ / ذکر اخبار اصفهان. ج. ۱. ص ۲۷۲؛ ج. ۲. ص ۷۸ و ۱۱۶ / روفقات الجنات. ج. ۳. ص ۶۰. ش ۲۴۱ / طبقات احلام الشبعة. ج. ۱. ص ۸۸ / حلل الشراح. ج. ۱. ص ۱۵۱. ذیل ح ۱۲ / عصیون اخبار الرضا^{علیه السلام}. ج. ۱. ص ۱۸۹. ب. ۲۲. ح ۴. ج ۲. ح ۲۸۲. ب. ۲۹. ح ۱ / سائل علی بن جعفر، ص ۳۲۲. ح ۸۰۸ / المصون فی الأدب، صفحات متعدد / معانی الاخبار. ب «معنی التلذيب والعترة». ح ۱ / معجم الادباء. ج. ۸. ص ۲۳۶ به بعد / منالب خوارزمی، ص ۳۷۴. ح ۳۹۵ / وفیات الاعیان. ج. ۲. ص ۸۹

حسن بن عبداللهقطان (۶-ح۳۷۵ق)

ابوعلی محدث شیعی بود که آگاهی ما درباره او تنها محدود به دو روایتی است که از او باقی مانده و به فرینه روزگار استاد و عصر شاگردش، می‌توان دریافت که وی تقریباً در نیمة دوم سده چهارم، حدود ۳۷۵ ه زندگی را به سر آورده است. از اینکه وی کجا و چگونه تحصیلات خود را به انجام رسانده اطلاعی در دست نیست، اما استناع شیخ مفید (م ۴۱۳ ه) از او، گواه آن است که وی دست کم مدتها در بغداد بوده؛ زیرا شیخ مفید در بغداد زندگی می‌کرد.

معلوم نیست میزان استناع شیخ مفید نزد او چه اندازه بوده، اما اکنون دو حديث از او درباره فضیلت حضرت علی علیه السلام برای ما به پادگار مانده است، در حدیث اول، شیخ مفید از او نقل کرده که پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم فرمودند: «معاشر الناس! أحبّوا علياً فإن لحمه لحمي و دمه دمي، لعن الله أقواماً من أمني ضيّعوا فيه عهدي و نسوا فيه وصيتي، مالهم عند الله من خلاق.» (ترجمه: ای مردم! علی را دوست بدارید؛ زیرا گوشت او گوشت من و خون او خون من ست. خداوند لعنت کند گروههایی از اشتم را که درباره او پیمان مرا ضایع و سفارش مرا فراموش کردند. این افراد نزد خداوند راه به جایی نخواهند برد). در حدیث دوم نیز آورده است که پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم به ابوبکر فرمودند: «يا أبا بكر! كفى وكف على في العدل سواء.» (ترجمه: ای ابوبکر! اکف دست من و کف دست علی در عدالت با یکدیگر برابرند). وی این دو حدیث را از استاد خود ابوعصر و عثمان بن احمد معروف به ابن سماک (م ۳۴۴ ه) نقل کرده و از همینجا می‌توان تشیع او را ثابت نمود؛ زیرا ضایع کردن پیمان و فراموش نمودن سفارش پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم، که در حدیث اول آمده، جیزی جز مستلة ولایت و خلافت علی بن ابی طالب علیه السلام نیست.

منابع

مفتی‌الآمال، ص ۲۹۳، ح ۳ و ۴ / طوسی‌الآمال، ص ۱۰۹، ح ۱۰۱ و ۱۰۰ / طبلات اسلام

الشیعة، ج ۱، ص ۹۰

حسن بن عبدالله بن محمد بن علی بن عباس تبعی رازی (۲۰۵-ح۳۰۵ق) ابومحمد، محدث شیعی بود که به نولد و وفاتش هیچ منبع اشاره نکرده است. شرح حال او نیز در هیچ یک از منابع نیامده است. تنها می‌دانیم که شاگرد او ابویکر محمد بن صمر جمایر، که خود استاد شیخ مفتی و شیخ صدوق بود، در سال ۳۵۵ ه وفات یافت. خود او نیز به واسطه پدرش عبدالله بن محمد تمیم از امام رضائی (شهادت ۲۰۳ ه) نقل حدیث کرده است. بنابراین، اگر وفات پدرش را در نیمة دوم سده سوم در نظر بگیریم، وفات او می‌باشد تقریباً در اوخر این سده یا در اوایل سده چهارم اتفاق افتاده باشد. با توجه به اینکه شاگرد او/ابویکر جمایر بین سال‌های ۳۵۵-۲۸۴ ه حیات داشته، احتمال اینکه وفات او در اوایل سده چهارم اتفاق افتاده باشد، نزدیکتر به واقع است. نجاشی شرح حال مختصراً از پدرش ارائه کرده و گفته است: پدرش از راویان مورد اعتماد شیعه بود و نسخه‌ای از روایات امام رضائی را گردآوری کرده بود.

وی ظاهراً نزد پدرش آموزش حدیث دید و در حدیثی از پدرش، که سلسله سند آن از طریق امامان شیعه به پیامبر ﷺ به ختم می‌شود و شیخ صدوق آن را در کتاب‌هایش آورده، از قول رسول خدا ﷺ نقل می‌کند که فرمودند: «خلفتُ أنا و علي من نور واحد» (ترجمه: من و علی از نور واحد آفریده شدیم)، برخی از صاحب‌نظران معاصر به فرینه لقب «رازی»، او را از محدثان ساکن

در ری معرفی کرده‌اند؛ اما معلوم نیست مدت اقامت او در ری چه اندازه بوده است. از نسبت «تمیمی» استفاده می‌شود که وی یا اصالتاً از قبیله «بنی تمیم» بوده که غالباً در کوفه مسکن داشتند. و یا با این قبیله هم‌بیمان بوده است. از استادان و شاگردان دیگر او، جیزی نمی‌دانیم. همچنین کتاب رساله‌ای برای او معرفی نشده است.

مراجع

صدقه‌الآمالی، ص ۲۰۷ ح ۳۵۱ / رجال النجاشی، ص ۲۲۸ ش ۶۰۲ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۹۰ / الكلبی و الکافی، ص ۱۴۷.

حسن بن عبدالله بن محمد بن عیسیٰ بن مالک الشعرا فی (۱- ح ۳۰۵ ق)
محمد شیعی که در جوامع روایی گاهی با نام «حسین» نیز از او یاد می‌شود. وی، که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده، از استادان محدث پرآوازه جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ ه) بود و ابن قولویه در کامل الزیارة از او نقل حدیث کرده است. پدرش عبدالله بن محمد، ملقب به «بنان» و مشهور به «بنان بن محمد»، از شاگردان حسن بن محیوب (م ۲۲۴ ه) بود. جد او محمد بن عیسیٰ از عبدالله بن مغیره و ابراهیم بن ابی‌البلاد روایت دارد. (کامل الزیارة، ح ۴۲۶ و ۶۲۳) عمومی او احمد بن محمد بن عیسیٰ الشعرا (م ح ۲۸۰ ه) از رهبران و رؤسای شیعه در قم بود و با امام رضا^{علیه السلام} و ائمه پس از ایشان دیدار کرد. عمومی دیگر ش جعفر بن محمد بن عیسیٰ نیز از روایان حدیث و شاگرد علی بن یقطین (م ۱۸۲ ه) بود. بنابراین، وی می‌باشد در طبقه شاگردان عمومیش همچون سعد بن عبدالله

اشعری (م ۳۰۱ ه) و سعد بن ادريس قمی (م ۳۰۶ ه) قرار داشته باشد. به همین دلیل، تاریخ وفات او در اوایل سده چهارم تخمین زده شده است.

وی در خانواده‌ای علمی و معتقد به مذهب تشیع چشم به جهان گشود و از سلسله جلیل‌القدر اشعریان قم برخاست. جد اعلای او مالک بن احمر صن نخستین کس از نیاکان او بود که به قم کوچ کرد و روسانی در اطراف قم بنا نهاد که بعدها آن را «مالک آباد» نامیدند. وی ظاهراً با توجه به اینکه خانواده و پستگانش همکی در قم مسکن داشتند، در قم متولد شده است. تحصیلات مقدماتی و علوم حدیث را نزد پدررش فرادرش فراگرفت و احتمالاً از استادان دیگر، به ویژه از عموهایش، نیز بهره برداشت و در دانش فقه و حدیث به مرتبه بالایی رسید. بی‌گمان، تنها عامل شناسایی او به آیندگان، شاگردش ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ ه) بود که احادیث فراوانی از او نقل کرده و اکنون تعدادی از آنها در اختیار ماست، هرچند علی بن بابویه قمی (م ۳۲۹ ه) نیز برخی از احادیث او را به شیخ صدوق محمد بن بابویه (م ۳۸۱ ه) انتقال داده است. از استادان او کسی را نمی‌شناسیم؛ زیرا وی روایاتش را تماماً از پدررش نقل کرده است. از او کتاب یا رساله‌ای معرفی نشده است.

گفتنی است: شخصیت مورد بحث و همجنین روایات او در نگاه صاحب‌نظران، به دلیل اینکه وی از مشایخ ابن قولویه بوده، از اعتبار و ارزش سندی بزرخوردارند.

صلایع

طبقات اعلام الشیعة. ج ۱. ص ۹۱ / هیرون اخبار الرضائیة. ج ۲. ص ۳۱. ب ۴. ح ۱ / کامل الزیارات، ص ۱۵ و ص ۵۲. ح ۲۱ و ص ۷۲. ح ۶۴ و موارد متعدد دیگر / معجم رجال الحديث. ج ۵. ص ۳۶۹. ش ۲۹۱۶.

حسن بن علی (عیسی) بن ابی علیل عثمانی حذا (۹-ح۲۹۹ق)

ابو محمد، مشهور به «بن ابی علیل عثمانی»، فقیه و متكلّم شیعی سده چهارم هجری بود که ولادت و وفاتش معلوم نیست؛ چون از معاصران کلبی (م ۲۶۹) ها و علی بن باپریه قمی (م ۳۲۹) ها بوده، وفاتش قریب ۳۲۹ ه در نظر گرفته شده است. در منابع فقهی، ازو و از ابن جنید اسکافی (م ۳۸۱) ه به «فذیعین» تعبیر می‌شود. وی بر این جنید، مقدم است؛ زیرا شیخ مفید (م ۴۱۳) ه و شیخ صدوق (م ۳۸۱) ه از او روایت نقل نکرده‌اند. از زندگی و محل تولد او اطلاعی در دست نیست. حذا او ابو عفیل بحیی بن متوكی (م ۱۶۷) ه از راویان حدیث بود و در اصل، اهل مدینه، و ظاهراً به کار کفس دوزی (حداء) اشتغال داشت. به گفته سمعانی، «حذا او از مدینه برای کسب حدیث، به کوفه هجرت کرد.» بعد نیست که وی نیز اهل کوفه بوده و چون در سال ۲۵۷ ه صاحب زنج در بصره و اطراف آن شورش کرد، وی از کودکی به همراه پدرش به عثمان - که محل امنی بود - گریخته و همین امر سبب شده باشد که به او لقب «عثمانی» بدهد.

نجاشی در رجال خود، ضمن ستایش ازو، وی را «فقیه» و «متتكلّم» معرفی کرده، اما امروزه شخصیت فقیه او نسبت به شخصیت کلامی اش بیشتر نایاب است. فتاوی او در میان علمای شیعه، از اعتبار بالایی برخوردار بوده و با اینکه وی در ابواب گوناگون فقه، دارای فتاوی منحصر به فرد است، اما در عین حال، به آراء و نظریات او ترتیب انداشده شده و مخالفت او در «مشکسته شدن اجماع» مؤثر دانسته می‌شود. از جمله منفردات او، نظریه «عدم تفعان آب قلیل در اثر ملاقات با نجاست» است، یعنی آب قلیل با ملاقات نجاست، نجس نمی‌شود. این

فتوا مورد توجه بسیاری از دانشمندان قرار گرفت و به گفته محقق بحرانی، تعداد زیادی از فقهای متاخر بر اساس آن، فتوا داده‌اند، لقب «احد الفديمين» نیز از آن روی بد و داده شد که وی نظریه «نگاه کلی و اساسی به ادله و شیوه جمع بین آنها با اجتهاد صحیح» را ابداع و بی‌ریزی نمود. روشن است که توجه دانشمندان به نظریات فقیهی او، حاکی از آن است که شأن او در فقه برتر از مقام او در علم کلام است. اخیراً آراء فقیهی او توسط یکی از فضلای حوزه علمیه قم، در بیش از پانصد صفحه جمع‌آوری و چاپ شده است.

در منابع رجالی، از استادان و شاگردان او نامی به میان نیامده، اما به گفته نجاشی، جعفر بن محمد بن قولویه از شاگردان وی بوده است.

از مهم‌ترین تأثیرات او، یکی کتاب *المتمسک* بهیبل آل الرسول در موضوع فقه است که جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۹ هـ) از او اجازة نقل این کتاب را دریافت کرده است. به گفته نجاشی، حاجیانی که از بلاد خراسان می‌آمدند، بدون استثنای نسخه‌ای از این کتاب را خریداری می‌کردند. کتاب دیگر او *الكتز والفتر* (حمله و گریز) در موضوع امامت است که با ترتیبی زیبا تنظیم شده است.

منابع

- / رجال النجاشی، ص ۴۸. ش ۱۰۰ // المهرست، ص ۲۸۳. ش ۹۱۰ / خلاصة الآقوال، ص ۱۱۰ /
- رجال ابن داود، ص ۷۴. ش ۴۳۴ // اصل الامل، ج ۲. ص ۶۸. ش ۱۸۷ // الانساب، ج ۲، ص ۱۹۰
- / طبلات اعلام الشیعة، ج ۱. ص ۹۵ / العدائل الناظرة، ج ۱. ص ۲۸۱ / معجم رجال الحديث.
- ج ۶. ص ۲۵. ش ۲۹۴۲ / روضات الجنات، ج ۲. ص ۲۵۹. ش ۱۹۳ / فقه ابن ابی عقبیل العتائی.
- صفحات متعدد.

حسن بن علی بن احمد (۴-ج ۳۷۰ه)

ابو محمد، محدث شیعی، معلوم نیست در کجا متولد شد و در چه تاریخی درگذشت. آگاهی ما درباره او محدود به گزارش کوتاه شیخ طوسی (م ۴۶۰ه) است. وی در گزارش خود، ابوعلی محمد بن همام اسکافی (م ۳۳۶ه) را از استادان او و ابوالعباس احمد بن علی بن فرج سیرافی (م ۴۱۰ه) را از شاگردان او معرفی کرده است. بنابراین، وفات او می‌باشد در نیمة دوم سده چهارم در نظر گرفته شود؛ زیرا شاگرد او در ۴۱۰ه وفات یافته و غالباً فاصله سنی استاد و شاگرد، بیش از چهل سال نیست. از این‌رو، وفات او نزیر ۳۷۰ه تخمین زده می‌شود. درباره زمان تولد او، با توجه به اینکه استادش در ۳۳۶ه وفات یافته، پس وی در آن زمان می‌باشد از سن کافی برخوردار بوده باشد تا صلاحیت نقل حدیث از استادش را داشته باشد. بنابراین، وی دست کم با در اوایل سده چهارم و یا در اواخر سده سوم متولد شده است.

وی ظاهراً بیشترین دوران تحصیلی خود را در بغداد سپری کرد؛ زیرا استاد و شاگرد نامبرده‌اش هر دو در بغداد اقامت داشتند. همچنین به کواه بلند مرتبگی این استاد و شاگردش، می‌توان دریافت که وی نیز در بغداد از محدثان بلند آوازه روزگار خود بوده است؛ زیرا استاد او این همام اسکافی از عالمان بر جسته بغداد بود و با حسین بن روح (نایب سوم) ارتباط نیکاتنگی داشت. همچنین شاگرد او این نوح سیرافی نیز از چهره‌های بر جسته بغداد و از استادان ابوالعباس نجاشی (م ۴۵۰ه) بود. با این حال، شرح حال او آن‌گونه که شایسته شخصیت اوست، در هیچ منبعی ذکر نشده. وی ظاهراً دارای اثر تأثیفی نبوده است. به همین دلیل،

شیخ طوسی نام او را در الفهرست خود ذکر نکرده، اما در رجال خود، نام او را آورده است.

گفتنی است: وی غیر از همنام خود حسن بن علی بن احمد صالح است؛ زیرا شاگردان آن دو با یکدیگر متفاوتند و شیخ طوسی هم نام آن دورا به طور جداگانه در رجال خود ذکر کرده است.

منابع

رجال الطوسی، ص ۴۲۲، ش ۱۱۱۶ و ص ۴۲۵، ش ۱۱۱۵ / طبقات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۹۱.

حسن بن علی بن احمد صالح (ح ۲۶۰-ح ۳۴۰ق)

محدث شیعی و استاد شیخ صدوق که کنیه اش در منابع ذکر نشده، اما نام او به صورت «حسین» نیز در جوامع روایی شیعه آمده است. تاریخ تولد و وفات او روشن نیست، اما به قرینه روزگار استاد و شاگردان او، چنین می‌نماید که وی تا اواسط سده چهارم، حدود ۳۴۰ هزنه بوده است، زیرا ابن عقده کوفی از استادان او بود و تا ۳۳۲ ه حیات داشت. همچنین شیخ صدوق محمد بن باقره از شاگردان او بود که در ۳۸۱ ه در ری درگذشت. از استادان دیگر او، ابوعبد الله احمد بن محمد خلیلی است که به گفته خطیب بغدادی (تاریخ بغداد، ج ۵، ص ۲۸۳، ش ۲۷۸۱) در ۲۷۵ ه در بغداد درگذشت و در بصره به خاک سپرده شد. بنابراین، با توجه به گزارش خطیب بغدادی، وی در زمان نقل حدیث از این استادان، از سن کافی برخوردار بوده است. از این‌رو، تولد او می‌باشد دست کم در ۲۶۰ ه روی داده باشد.

وی ظاهراً در عراق پرورش یافت و در شهرهای بغداد و کوفه مشغول به تحصیل بود. از لقب «صائغ» برمن آید که وی به کار زرگری اشتغال داشت و از این راه، هزینه زندگی را تأمین می‌نمود. درباره خانواده و کیفیت تحصیلات او، هیچ گزارشی در دست نیست. شیخ صدوق تنها کسی است که برخی از اخبار او را به آیندگان انتقال داده و نسبت به مقام علمی او، با جملة «رضی الله عنہ» آدای احترام نموده است. اما شیخ طوسی، در رجال خود، بدون اینکه درباره شخصیت او اظهار عقیده کند، تنها به ذکر نام او بسنده کرده است. وی ظهرآ دارای اثر تالیفی نبوده است. به همین دلیل، شیخ طوسی با اینکه در رجال خود نام او را ذکر کرده، در الفهرست خود نامی از او به میان نیاورده است.

ملاجع

صدقه، الامانی، ص ۶۴۲، ح ۸۷۲ و ص ۶۹۰، ح ۹۴۷ / رجال الطوسي، ص ۴۲۴، ش ۱۶۱۱ /
علل الشرائع، ج ۲، ص ۹۴۳، ب ۱۹، ح ۱ / معجم رجال العدیث، ج ۵، ص ۲۴، ش ۲۹۳۶.

(۳۴۵-ح) حسن بن علی هجّال قمي

ابو محمد، محدث مورد اعتماد شیعی، از معاصران و هم‌بحثان فقهیه و محدث بلند آوازه، محمد بن حسن بن ولید قمی (م ۳۴۳ هـ) و شریک تجاری او بود. همچنین جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ هـ) نزد هر دو شاگردی نمود. بنابراین، دوران زندگی او با معاصرش نزدیک بود و از همین رو، وفات صاحب شرح حال مانند معاصرش، در اواسط سده چهارم، حدود ۳۴۵ هـ در نظر گرفته شده است.

درباره زمان تولد او، هیچ اشاره‌ای در منابع نیست، اما محل تولد او در قم بوده است.

وی تحصیلات مقدماتی و تکمیلی را در قم سپری کرد و احتمالاً مسافرت‌های نیز به کوفه داشت. نجاشی او را از محدثان مورد اعتماد و از عالمان قم معرفی کرده است. وی در کنار علم و دانش، به تجارت پارچه‌های تزیینی عروس مشغول بود و در شهر قم چندان به این کار شهرت یافت که در برابر حبّال کوفی، که او نیز به این کار در کوفه شهرت داشت، لقب «حبّال قمی» (به فتح حاء و تشديد جيم) به او دادند.

در منابع، اگرچه از استادان او نامی نبرده‌اند، اما معاصرت و هم‌بحث بودن او با ابن ولید قمی، این احتمال را تقویت می‌کند که استادان آن‌دو با یکدیگر مشترک بوده‌اند؛ چنان‌که شاگردی جعفر بن محمد بن قولویه نزد هر دو احتمال مذکور را پیشتر تأیید می‌کند. بنابراین، می‌توان کسانی همچون سعد بن عبد‌الله اشعری (م. ۳۰۰ هـ)، عبد‌الله بن جعفر حمیری (م.ب. ۲۹۷ هـ) و احمد بن ادريس قمی (م. ۳۰۶ هـ) را از استادان او به شمار آورد. از آثار تألیفی او، کتاب *الجواجم فی ابواب الشریعة* معرفی شده که به گفته نجاشی، کتاب بزرگی بوده است.

منابع

- تفییح المقال (حجری)، ج. ۱، ص. ۲۹۱، ش. ۲۶۲۴ / خلاصة الاقوال، ص. ۱۰۵، ش. ۲۸ / رجال ابن داود، ص. ۷۵، ش. ۴۳۷ / رجال النجاشی، ص. ۴۹، ش. ۱۰۴ / طبلات اعلام الشیعه، ج. ۱، ص. ۹۲ / معجم رجال الحديث، ج. ۶، ص. ۱۵، ش. ۲۹۳۳.

حسن بن علی بن حسن رازی (ح ۳۰۵-ح ۳۷۵ق)

محدث شیعی که کنیه اش در منابع ذکر نشده و نامش در منابع روایی بیشتر به صورت «حسین» آمده، اما نام صحیح او «حسن» بود. از تاریخ تولد و فانش اطلاعی در دست نیست. اما از روزگار معاصران او، می‌توان دریافت که وی ناده‌های پایانی سده چهارم زنده بوده است. از معاصران وهم بختان او، ابوالمغفل محمد بن عبد الله شبیانی (م ۳۸۷ه) ابوالفرج معافا بن زکریا بعدادی (م ۳۹۰ه) و حسن بن محمد بن سعید هاشمی کوفی (ز ۳۵۴ه) بودند که مشترکاً نزد محمد ابن همام اسکافی (م ۳۳۶ه) به استماع حدیث مشغول بودند. همچنین علی بن محمد خراز قمی رازی (م ۴۰۱ه) از شاگردان او بود که تا سده پنجم حیات داشت. بایرانی، وی تقریباً ناوسط نیمة سده چهارم زنده بود و بدین وسیله، می‌توان وقت او را قریب ۳۷۵ه تخمین زد. زمان تولد او نیز با توجه به اینکه استادانش همگی چند دهه از سده چهارم را درک کرده‌اند، می‌بایست دست کم در اوایل سده چهارم. حدود ۳۰۵ه اتفاق افتاده باشد.

وی ظاهراً در ری جسم به جهان گشود و لقب «رازی» نیز از همین روی به او داده شده است. پس از تحصیلات مقدماتی، راهی عراق گردید و ظاهراً بخشی از حیات علمی خود را در شهرهای کوفه و بغداد سپری کرد. وی در این دو شهر از محمد بن همام اسکافی و ابن عقدہ کوفی (م ۳۳۲ه) حدیث شنید و تعداد اندکی از احادیث او اکنون در جوامع روایی شیعه به جسم می‌خورند که درباره فضیلت اهل بیت [علی] به ویژه علی بن ابی طالب [علی] و تنفیص طلحه و زبیر در خونخواهی از عثمان وارد شده‌اند. از دیگر استادان او، اسحاق بن محمد بن خالویه

(م ح ۳۴۰ ها) بود که احتمالاً در شهر قم یا همدان از او حدیث شنید. از شاگردان او، تنها خرزاں قم (م ۴۰۱ ها) را می‌شناسیم که ظاهراً در بعداد احادیثی از او شنیده است. وی ظاهراً دارای اثر تأثیث نبوده است.

مراجع

بخار الانوار، ج ۲۶، ص ۳۱۲ و ۳۱۹ ح ۱۵۸ و ۱۷۰ / طبلات اعلام الشیعة، ج ۱، ص ۹۲ / کفاية الائمه، ص ۱۱۴، ۹۸، ۸۱ / مدینة الصاعجز، ج ۲، ص ۲۸۸ ح ۹۱۹

حسن بن علی بن حسن بن علی الاصغر بن عمر الاشرف بن الامام السجعاد^{علیه السلام} (۳۰۴-۲۲۵ ق)

ابو محمد، معروف به «ناصرکبیر» و ملقب به «اطروش»، از عالمان بزرگ امامیه و از سادات خوش نام علوی و سومین فرمانروای عادل طبرستان، در سال ۲۲۵ ه در مدینه متولد شد و در شعبان ۳۰۴ ه در آمل وفات کرد و در مدرسه‌ای که خود در آمل بنا کرده بود، به خاک سپرده شد. شیخ طوسی و برقی وی را از اصحاب امام هادی^{علیه السلام} معرفی کرده‌اند و در فضل و زهد و علم، ستوده‌اند. به گفته طبری، لقب «اطروش» از آن رو به وی داده شد که در میدان جنگ ضربت شمشیر بر سرشن اصابت کرد و گوش‌هایش ناشناوا شد.

نسب او به امام سجاد^{علیه السلام} می‌رسید و دودمانش همگی از عالمان و راویان حدیث بودند. پدرش علی بن حسن از راویان حدیث و از اصحاب امام جواد^{علیه السلام} بود. جذش علی بن عمر الاشرف و همچنین جذع اعلایش صمر بن علی الاشرف از

اصحاب امام صادق علیه السلام و از راویان حدیث بودند. فرزندش ابوالحسن احمد از رجال صاحب نام امامیه بود که اطروش به دلایل وی را به جانشینی خود منصوب نکرد. دخترش فاطمه ام السیدین مادر سید مرتفعی (م ۴۳۶ه) بود و به خاطر احترامی که داشت، شیخ مفید (م ۴۱۳ه) برای او برخاست و بر او سلام کرد و کتاب احکام النساء را به درخواست او نوشت. سید مرتفعی کتاب ناصریات خود را با اندکی اصلاح و تصحیح، بر اساس نظرات و فتاوی پدربرزرگ خویش (صاحب ترجمه) تنظیم کرد.

وی سال‌های دراز مصاحب نخبین حاکم طبرستان، حسن بن زید، ملقب به «داعی کبیر» (م ۲۷۰ه) و برادرش محمد بن زید (م ۲۸۷ه) بود. اطروش پس از قتل محمد بن زید و تصرف گرگان و طبرستان به دست سیاهیان سامانی، به ری گریخت، اما در سال ۳۰۱ه با سپاهی قدرتمند عازم طبرستان شد و این بار سپاه سامانی را، که فرماندهی آن در دست ابوالعباس صعلوک بود، در مغرب چالوس شکست سختی داد و آمل را متصدی گردید. در سال بعد، حمله متقابل سامانیان، وی را ناگزیر کرد به چالوس عقب بنشیند، اما پس از چهل روز، دشمن را بیرون راند و سرسر طبرستان و موقتاً گرگان را نیز زیر فرمان خود درآورد.

اطروش مردی نیکوسرت و خوش رفتار بود. از همین روی، وقتی در سال ۳۰۱ه در طبرستان ظهرور کرد، دعوت او در مردم اثر کرد و همه اهالی دیلم و طبرستان، که در آن زمان از آیین مجوس بیروی می‌کردند، به اسلام گرویدند. به گفته طبری، مردم به عدالت و حسن رفتار و بیاداشتن حق، کسی را همانند اطروش ندیده بودند. وی در وقتی که روستاییان و دهستانان

طبرستان برخاسته بودند، خود را در رأس جنبش قرار داد و تا پایان عمر، به منافع آنان وفادار ماند. وی در آمل، که مرکز فرماندهی اش بود، مسجد باشکوهی بنیان کرد و در آن درس فقه و حدیث برقرار نمود. از این‌رو، گذشته از آنکه وی رهبری سیاسی بود، از پیشوایان مذهب امامیه نیز به شمار می‌رفت. هرچند در ابتدا بنا به مصلحت هدایت مردم، دارای مذهب زیدی بود و به همین دلیل، شاخه «ناصریه» از مذهب «زیدیه»، فقه خویش را بر اساس آراء او در کتاب الابانة فی فقه الناصر نطبق داده‌اند، اما در یک زمان، از این عفیده تبری جست و به معرفی ائمه اهل بیت^{علیهم السلام} تا امام عصر(عج) پرداخت و کتاب‌هایی در این باره تألیف کرد.

بسیاری از داشمندان شیعه ضمن اینکه وی را شیعه امامی معرفی کردند، شواهد محکمی نیز در این باره اقامه می‌نمایند. به گفته سید محسن امین در احیان الشیعیة، شواهد زیدی بودن او «لسانی و گفتاری» هستند. اما دلایل امامی بودن او «كتابی و تاليفی» اند، و تألیف از گفتار محکم‌تر است.

گفته می‌شود: وی قریب سیصد کتاب تألیف نموده که برخی از تألیفاتش مانند کتاب الامامة الكبير والصغير و انساب الأئمة و مواليدهم الى صاحب الامر^{علیهم السلام} امامی بودن او را اثبات می‌کنند. از تألیفات او، ظاهر می‌شود که وی در علوم فقه، حدیث، رجال، تفسیر و تاریخ تخصص داشته است؛ چنان‌که نسبت به شعر و شاعری نیز آشنا بود.

وی شاگردان زیادی تربیت نمود که از جمله آنها، احمد بن حسن حسینی بود. همچنین عبدالله بن حسن رویانی یکی دیگر از شاگردان او بود که کتاب التصوص (نوشتة اطریوش) را نزد او فراگرفت.

ملایع

رجال النجاشی، ص ۱۲۵، ش ۵۷ / رجال الطوسی، ص ۳۸۵، ش ۵۶۶۷ / نهرست ابن ندیم،
ص ۲۴۴ / الفوائد الرجالیة، ج ۲، ص ۹۸ / دائرة المعارف تشیع، ج ۲، ص ۲۵۵ / مرجی اللہب،
ج ۲، ص ۷۴۱ / الحدائق الناضرة، ج ۹، ص ۲۱۹ به بعد / خاتمة المستدرک، ج ۲، ص ۲۱۶ /
حمدة الطالب، ص ۳۰۸ / سرّ السلسلة المعلوّبة، ص ۹ / الدررية الى تصانیف الشیعه، ج ۱، ص ۵۶
و ۱۱۰: ج ۲، ص ۳۰۸ و ۳۲۲ و ۳۵۱؛ ج ۴، ص ۲۶۱؛ ج ۱۵، ص ۲۰۱؛ ج ۱۶، ص ۲۹۹؛ ج
۲۱، ص ۸ / تاریخ بغداد، ج ۷، ص ۲۶۹ / الاعلام، ج ۲، ص ۲۰۰ / تاریخ طبری، حوادث سال
۱۰۳۰ق / الکنی و الالقاب، ج ۲، ص ۲۲۲ / اعيان الشیعه (قطع بزرگ)، ج ۵، ص ۱۷۹.

حسن بن علی بن حسین بن شعبه حرّانی حلّبی (؟ - ح ۳۵۰ق)

ابو محمد، صاحب کتاب تحف العقول من آئی الرسول، فقهی، محدث و رجالی
شیعی در قرن چهارم، ولادت و وفاتش معلوم نیست، اما روشن است که وی
از معاصران شیخ صدوف (م ۳۸۱هـ) بوده و همچنین از ابوعلی بن همام اسکانی
(م ۳۳۶هـ) روایت دارد. بسنایراین، وفات او بین سال‌های ۳۸۱-۳۳۶هـ روی
داده، ولی از اینکه شیخ مفید (م ۴۱۳هـ) از وی نقل حدیث کرده است، می‌توان
استنظهار نمود که وفات او در اواسط قرن چهارم (ح ۳۵۰هـ) اتفاق افتاده
است. «حرّان» نام شهری قدیمی از نواحی بین النهرين واقع در جنوب شرقی
ترکیه است، ولی بعد می‌نماید که وی اهل آنجا بوده باشد؛ زیرا لقب او «حرّانی
حلّبی» است و به گفته باقرت حموی، در نزدیکی حلب نیز روسنایی به نام

«حرّان» وجود دارد. از این‌رو، اگر وی را اهل آنجا به شمار آوریم چندان راه دور از صواب نبیموده‌ایم.

وی در بغداد اقامت داشت و در آنجا حوزه تدریس و بحث و مناظره داشت، اما ممکن است تحصیلات ابتدایی‌اش را در حلب و دمشق گذرانده باشد. با اینکه وی نزد دانشمندان متاخر، مورد تکریم فراوان فرار گرفته و «فاضل»، «محدث»، «عظيم المنزلة» و «استاد شیخ مفید» معروفی شده، ولی رجال‌شناسان متقدم ذکری از او به میان نیاورده‌اند. بنابراین، از اینکه وی چگونه پژوهش یافته و حیات علمی خوبیش را چگونه به سر آورده است، اطلاعی نداریم. مهم‌ترین بررسی ما درباره ابهام شخصیت او، این است که چگونه وی با اینکه معاصر تلمکبری بغدادی (م ۳۸۵ ه) بود و با هم در یک شهر می‌زیستند، هیچ‌گونه ارتباطی بینشان گزارش نشده است، در حالی‌که تلمکبری پرکار و کثیرالحدیث بود و حتی از طریق مکاتبه با استادان شهرهای دیگر، کسب اجازه می‌کرد و روایات آنها را نقل می‌نمود. با این حال، همین‌قدر می‌توان گفت: وی هنگامی که در بغداد اقامت داشت، هم‌عصر ابوعلی بن هستام (م ۳۳۶ ه) بود و روایت‌هایی از او شنید. همچنین شیخ صدوق نیز معاصر وی بود و روایت‌هایی از او دارد، اما معلوم نیست که این احادیث را در قم از او شنیده یا در بغداد با او مکاتبه داشته است.

از او دو اثر معروف به نام *تحف العقول* هن آن الرسول و *كتاب التمعيin* باقی مانده‌اند. وی در کتاب *تحف العقول*، بیشتر بر متن روایات تکیه کرده و سلسله اسناید حدیث را ذکر نکرده است. از این‌رو، خود او در مقدمه کتاب می‌نویسد:

«من سندها را نباوردم تا حجم کتاب بزرگ نشود و رعایت اختصار گردد. هرجند
بسیاری از این احادیث را به طور شفاهی گرفته‌ام که گواه درستی و صحّت احادیث
است.» شیخ مفید (م ۴۱۳ه). که از خود او روایت شنیده، برخی از احادیث این
کتاب را نقل کرده و به آنها اعتماد داشته است.

گفتنی است: درباره صحّت انتساب کتاب التمجیص به صاحب شرح حال،
علماء مجلسی تردید کرده است و آن را نوشتة ابوعلی بن هشام می‌داند، ولی
نخستین بار شیخ ابراهیم قطبی (م.ح ۹۴۰ه) در انتهای کتاب الوائیة نقی تعیین
الفرقة الناجية به صحّت این انتساب تصویح کرد و سپس شیخ حرّ عامل (م
۱۱۰۴ه) و صاحب ریاض العلماء نیز بر این مطلب صحّه گذاشتند. در این میان،
آقا بزرگ طهرانی با ارائه شواهدی محکم، بیش از همه معتقد است که کتاب
مذکور نوشته اوست.

منابع

- تحف العقول. ص ۹ به بعد / امل الامر. ج ۲. ص ۷۴ ش ۱۹۸ / اعيان الشيعة (قطع بزرگ)،
ج ۵ ص ۱۸۸. ش ۴۲۲ / ريحانة الادب. ج ۸ / روضات الجنات. ج ۲. ص ۲۸۹ / معجم
البلدان. ج ۲. ص ۲۲۵ و ۲۳۶. ذیل کلمة «حرّان» / تنقیح المسال (حجری). ج ۱. ص ۲۹۳
ش ۲۶۴۱ / طبقات اعلام الشيعة. ج ۱. ص ۹۳ / دائرة المعارف تشیع. ج ۶. ص ۲۰۳. ذیل کلمة
«حرّان» / معجم رجال الحديث. ج ۶. ص ۴۲. ش ۲۹۷۳ / الدررية الى تصانیف الشيعة. ج ۳.
ص ۴۰۰. ش ۱۴۲۵؛ ج ۲. ص ۱۹۱۲ / کشف العجب والاسرار. ص ۱۰۲. ش ۴۶۷ /
الكتی و الالئاب. ج ۱. ص ۳۲۹

حسن بن علی دینوری علوی (۳۰۵-۴)

ابو محمد، محمد شیعی و از استادان علی بن بابویه (م ۳۲۹ ه) بود. اطلاعات ما درباره او بسیار اندک و محدود به روایات انگشت‌شماری است که از او بر جای مانده، به تاریخ تولد و وفات او، هیچ منبعی اشاره نکرده است. تنها از طریق شاگردی علی بن بابویه قمی (پدر شیخ صدوق) نزد او و همچنین به دلیل آنکه شیخ کلینی هایک واسطه از او نقل حدیث کرده است، می‌توان حدس زد که وی احتمالاً در اوخر سده سوم یا در اوایل سده چهارم زندگی را به پایان برده است. وی - چنان‌که از لقب «دینوری» برمی‌آید - یا اهل «دینور» (زنديک همدان) بوده و یا دست کم مدت قابل توجهی در آنجا اقامته داشته است.

از روایات بر جای مانده از او، که عمدهاً مضامین فقهی دارند، استفاده می‌شود که وی در شهرهای قم و کوفه مشغول تحصیل بوده و از کسانی همچون محمد بن عیسیٰ یقطینی (م ۲۶۰ ه)، زکار بن حسن دینوری (صاحب کتاب فضائل)، زکار بن یحییٰ واسطی و ابن أبي الباس کوفی زید بن محمد بن جعفر (از استادان تلمذکری در سال ۳۳۰ ه) بهره برده است. از شاگردان او، محمد بن یحییٰ عطّار (استاد کلینی) و علی بن حسین بن بابویه قمی (م ۳۲۹ ه) بودند که هر کدام از چهره‌های پرافتخار حدیث شیعه به شمار می‌آیند. وی ظاهراً دارای انر تأییفی نبوده است.

صلایح

طبقات اعلام الشیعه. ج. ۱. ص ۹۳ / الکافی. ج. ۲. ص ۱۵۰. ح ۴ / مجمع رجال الحدیث. ج. ۶
ص ۳۳. ش ۲۹۵۸ و ص ۷۱. ش ۳۰۱۹

حسن بن علی بن شعیب جوهری (۴-ح ۳۳۰ ق)

ابو محمد محدث شیعی بود. در منابع، گاهی با نام «حسین» نیز از او باد می‌شود. از او چند روایت باقی مانده که بیشتر آنها را شیخ صدوق در کتاب‌های خود آورده است. آگاهی ما از او تنها محدود به همین روایات است که درباره خلافت علی بن ابی طالب^{علیه السلام} و سفارش پیامبر^{علیه السلام} درباره قرآن و اهل بیت^{علیهم السلام} هستند. ابن احادیث را شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) به طور مستقیم از او نقل کرده و گاهی در مقام تجلیل از شخصیت او، با جمله «رضی الله عنه» وی را ستوده است. در میان احادیث او، تنها در یک مورد علی بن محمد شعرانی از او نقل روایت نموده است. وی خود در تمام این موارد، از عبس بن محمد علی نقل حدیث کرده است. وی بی تردید، از محدثان سده چهارم بود و گواه این مطلب نقل بی‌واسطه شیخ صدوق (ت ۳۰۵ ه) از اوست. بنابراین، وی دست کم دهه‌های نخستین سده چهارم را درک کرد؛ اما در منابع به اینکه وی کجا درس خواند و از چه خانواده‌ای برخاست، هیچ اشاره‌ای نشده است. وی ظاهراً دارای اثر تألیفی نبوده است.

گفتنی است: نام او با حسن بن علی بن شعیب صائغ، معروف به «ابوصالح»، که از استادان محمد بن جعفر مؤذب بود، مشترک است.

منابع

- الاختصاص. ص ۲۳۵ / صدوق الامال. ص ۵۰۰ ح ۶۸۶ / طبقات اعلام الشیعه. ص ۹۴ /
كمال الدین و تمام النعمة. ب. ۲۲. ص ۲۳۶ ح ۵۲ و ۵۳

حسن بن علی صوفی (۴-ح ۳۵۰ ق)

محدث شیعی، که از او با نام «حسین» نیز یاد می‌شود، اما کنیه‌اش در منابع ذکر نشده است. آگاهی ما درباره او بسیار ناچیز است. به همین دلیل، سابقه علمی و گوشوهای دیگر زندگی‌اش بر ما پوشیده‌اند. احتمالاً وی تا اواسط سده چهارم حیات داشته؛ زیرا وی با یک واسطه از جعفر بن محمد بن مالک فزاری (م.ح ۳۰۰ ه) و سعد بن عبدالله اشعری (م ۳۰۰ ه) نقل حدیث کرده است، و این می‌رساند که عصر او بسی متاخرتر از آغاز سده چهارم بوده است. روایات بی‌واسطه شیخ صدوق از او نیز گواه آن هستند که زمان او به عصر شیخ صدوق نزدیک بوده است. گرجه درباره زادگاه و محل پرورش او گزارشی در دست نیست. اما سابقه کسانی که وی با آنها ارتباط علمی داشت، حکایت از آن دارد که بیشتر عمر خود را در قم گذرانده و گویا در همین شهر بدرود حیات گفته است.

درباره لقب «صوفی»، یکی از این دو احتمال وجود دارد؛ نخست آنکه ممکن است وی مانند درویشان، زندگی راهدانه‌ای داشته و مانند صوفیان زنده‌پوش بوده است. دیگر آنکه احتمالاً وی مانند سایر عالمان عصر خود، که غالباً شغلی داشتند، به کار پشم فروشی اشتغال داشته و از این راه هزینه زندگی را تأمین می‌نموده است.

از استادان او، ابرالقاسم حمزه بن قاسم علوی هبائی و زکریا بن محمد بودند که برخی از احادیث مربوط به فضائل حضرت علی^{علیه السلام} و ماجرای «غدیر» را از آنان نقل کرده است. در برخی از این اخبار آمده است که علی بن ابی طالب^{علیه السلام} پرجمدار قیامت و نحسینین راه یافته بھشت است. گزارش‌های حدیثی او بیشتر توسط شیخ صدوق محمد بن باقر^{رحمه الله} قمی (م ۳۸۱ ه) نقل شده‌اند. اما کسانی

همجون احمد بن حسن ناجر و عبدالله بن جعفر حضرمن نیز از او نقل حدیث کرده‌اند. وی ظاهراً دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

صدقوق. الامالی. ص ۴۴۵. ح ۵۹۵ / بحار الانوار. ج ۸. ص ۶. ح ۹۱۷. ص ۱۱۹. ح ۸۷۲.
ص ۷۰. ح ۲ / طبقات احلام الشبعة. ج ۱. ص ۹۲.

۲۰۰

حسن بن علی قمی (۴- ب ۳۲۷ ق)

ابونصر، ستاره‌شناس شیعی ایرانی، زمان ولادت و وفاتش معلوم نیست. برخی احتمال داده‌اند که وی کتاب البارع فی احکام النجوم و الطوالع را در سال ۳۲۷ ه تألیف کرده است. بتایرباین، وفات او پس از این تاریخ بوده است. از زندگی و محل پرورش او، اطلاعی در دست نیست؛ جنان که از استادان و شاگردان او نیز در منابع، ذکری به میان نیامده است. با توجه به اینکه وی ایرانی و ساکن قم بود، محتمل است در ری - که فاصله چندینی با قم ندارد - نزد محمد بن زکریا رازی (م ۳۱۱) علمنجوم را فراگرفته باشد. از تألیفات او، به دست می‌آید که وی در علمنجوم تبحر یافته بود.

از او دو اثر به نسبت رسیده است: یکی البارع فی احکام النجوم و الطوالع که به زبان فارسی قدیم نوشته شده و نسخه ناقصی از آن در کتابخانه ملی برلین موجود است؛ و دیگری کتاب المذاخن الی علم النجوم که سید بن طاووس در فرج المهموم (باب ۵) از آن گزارش داده و مؤلف آن را از علمای شیعه و دارای دقت نظر معرفی کرده است.

منابع

فرج المهموم. ص ۱۲۷ / الدررۃ الى تصانیف الشبعة. ج ۲. ص ۸۰. ح ۲۴۷.

حسن بن علی بن محمد بن علی بن عمرو عطار قزوینی (۴ - ب ۲۶۸ق) ابوعلی، محدث شیعی، در منابع نام و کنیه اش اشتباهاً به صورت ابوالحسن علی ابن محمد بن صمر و عطار نیز دیده می شود، اما شکل صحیح آن همان است که ذکر شد. وی از استادان شیخ صدوق محمد بن باقر (م ۳۸۱ هـ) بود که شیخ صدوق در سفرش به بلخ، در ۳۶۸ هـ او حديث شنید. بنابراین، وی تا این تاریخ زنده بوده است. درباره زادگاه و زمان تولد او، اطلاعی در دست نیست. اما از لقب «فزوین» برگز آید که وی اهل فزوین بود و احتمالاً در همین شهر به دنیا آمد.

اطلاعات ما درباره حیات علمی او بسیار انگذکند. استماع شیخ صدوق در بلخ نزد او، حاکی از آن است که وی برای کسب علم و احتمالاً برخی امور تجاری، مسافرت هایی داشت. از خانواده و بستگان او، هیچ گزارشی در منابع نیامده است، تنها در بعضی از کتاب های شیخ صدوق آمده است که جد او علی بن صمر و فزوین از اصحاب امام هادی رض بود و آن امام اعلامیه لعن فارس بن حاتم (م ۲۵۸ هـ) را به دست همین جدش سپرد تا آن را در بین مردم منتشر سازد. این مطلب نشان می دهد که جد او از نزدیکان و از افراد مورد اعتماد امام هادی رض بوده است. اکنون در منابع حدیثی، روایات انگشت شماری از او بر جای مانده که در یکی از این روایات، به ولایت علی بن ابی طالب رض و فضیلت اهل بیت رض تصریح شده است. وی روایتش را از محمد بن احمد بن مصعب، محمد بن علی ابن اسماعیل (از نوادگان امام علی رض)، سلیمان بن آبروب مطلبی و محمد بن محمود شنیده است. از او هیچ اثر تألیفی معرفی نشده است.

منابع

التسویید، ص ۲۸، ح ۲۸ / الخصال، ب «الثلاثة»، ص ۱۶۵، ح ۲۱۸ و ص ۱۸۷، ح ۲۵۸؛
ب «الستة»، ص ۲۲، ح ۱۰ / طبقات اصول الشیعه، ج ۱، ص ۹۶ / طرائف المقال، ج ۱،
ص ۱۶۶، ش ۸۵۲ / مجمع رجال العدیث، ج ۶، ص ۵۹، ش ۲۹۹۷.

حسن بن متّویه بن سلّمی قدرطی (۴-ح ۳۰۳ق)

محذّث شیعی که کنیه‌اش در منابع ذکر نشده و شرح حالش نیز در هیچ یک از
منابع کهن نیامده است. نام او در منابع غالباً همراه شرح حال احمد بن عبدوس
خلنجی تنها استاد شناخته شده‌اش آمده است. درباره تاریخ تولد و وفات او،
گزارشی در دست نیست. اما او از جمله استادان محدثان بزرگ همچون ابن ولید
قمری (م ۳۴۳هـ)، محمد بن قولویه (م ۳۲۹هـ) مدفون در جنوب مقبره علی بن
بابویه در قم. پدر جعفر قولویه) و علی بن محمد بن قولویه (پدرادر جعفر قولویه)
بوده است. بنابراین، او می‌باشد در طبقه سعد بن عبد الله الشمری (م ۳۰۰هـ) و
احمد بن ادريس قمری (م ۳۰۶هـ) بوده باشد؛ زیرا اینها نیز از استادان ابن ولید و
محمد بن قولویه بودند. پس با توجه به قراین یاد شده، می‌توان وفات او را ترجیحاً
قریب ۳۰۳هـ در نظر گرفت.

از خانواده او با اینکه آگاهی چندانی نداریم، اما پدرش «متّویه» (به تشذیب نام
بر وزن مختومه) را می‌شناسیم که از راویان خوش نام کوفه بود و از ابن ابی الخطّاب
(شاگرد مسیحی) نقل حدیث می‌کرد. وی خود برخی احادیثش را از
پدرش نقل کرده و این موضوع حاکی از آن است که پدرش، در تربیت علمی او

نقش داشته است، احتمالاً علی بن سندي نیز، که مانند پدرش از شاگردان صفوان ابن پیغمبر (م ۲۱۰ ه) بود، عمومی او بوده است. درباره احوالات نسبی او، هیچ سخن فاطعی نمی‌توان گفت، ولی نام پدرش «متّویه» نشان می‌دهد که آنان ایرانی تبار بودند و گویا وی بیشترین مدت حیات علمی خود را در کوفه و قم سپری کرده است؛ زیرا از یک سو، شاگردان او عمدتاً در قم مسکن داشتند و از سوی دیگر، برخی روایات او و پدرش در کوفه شنیده شده است. مضمون برخی از روایات او درباره زیارت امام حسین علیه السلام است که در کامل الزیارات آمده، از استادان و شاگردان او جز آنچه در متن آمده، کسی دیگر را نمی‌شناسیم. همچنین از او انر تألیفی معرفی نشده است.

مراجع

- ابصاح الاشتباه، ص ۱۶۳، ش ۲۲۶ / رجال التجاشی، ص ۸۱ ذیل ش ۱۹۷ / طبقات اصلاح الشبیه، ج ۱، ص ۹۷ / کامل الزیارات، ص ۳۴۶، ب ۷۶، ح ۵۸۷ / مجمع رجال الحدیث، ج ۶، ص ۹۴، ش ۳۰۷۷

حسن بن متیل دقاق قمی (ح ۲۲۵-۲۳۰)

محاذت کثیرالحدیث شیعی و از چهره‌های بر جسته امامیه که این دارد نام پدرش را «متّیل» (به ضم میم و تشید ناء مفتوحه) خوانده، اما علامه حلی و دیگران «متّیل» (به فتح میم و تشید ناء مکسورة) ضبط کرده‌اند. تولد او در قم و احتمالاً در اوایل نیمة نخست سده سوم، فربی ۲۲۵ هروی داد؛ زیرا برخی از استادان او تا اواسط این سده بیشتر حیات نداشتند. حتی اگر بپذیریم که روایات او از حسن

ابن علی بن فضال کوفی (م ۲۲۴ ه) بی واسطه بوده است، در آن صورت، باید اذعان کنیم که وی خبیل زودتر از تاریخ مذکور تولد یافته است. درباره وفات او، هیچ گزارشی مبنی بر اینکه وی تا سده چهارم حیات داشته، در دست نیست، اما چون برادر هم عصر او، احمد بن متیل قمی، از جمله کسانی بود که امید نیابت امام عصر (عج) در او می رفت و دست کم تا ۳۰۵ ه زنده بود، محتمل است که وی نیز تا اوایل این سده حیات داشته است. از این رو، وفات او مسامحناً قریب ۲۳۰ ه تخمین زده می شود. اما معلوم نیست وفات او در چه محلی اتفاق افتاده است. وی بیشترین حیات تحصیلی خود را در دو شهر قم و کوفه به انجام رساند. بنابراین، قویاً محتمل است که وی در یکی از این دو شهر وفات یافته باشد؛ جنان که شاگردی او نزد احمد بن ابی عبدالله برقی (م ۲۸۰ بای ۲۷۶ ه) احتمال وفات او را در قم بیشتر تقویت می کند؛ زیرا برقی از کودکی به قم آمد و در این شهر سکونت دائم داشت. خانواده و بستگان او در قم از چهره های سرشناس بودند که به علم و دیانت شهرت داشتند. فرزندش محمد بن حسن بن متیل از شخصیت های سرشناس و از استنادان شیخ صدوق (م ۳۸۱ ه) در قم بود. همچنین برادرانش احمد و محمد و نیز برادرزادگانش جعفر بن احمد بن متیل (م.ق ۳۶۹ ه) و علی بن محمد بن متیل از فقهاء و عالمان حدیث در قم بودند. با این حال، گزارشی از شرح حال علمی پدرش متیل دیده نشده و این موضوع حاکی از آن است که پدرش یا عامی و بی سواد بود و یا از نظر علمی بهره چندانی نداشت. به هر حال، وی تحصیلات خود را در قم آغاز کرد و ظاهراً در ضمن اشتغالات درسی، به کار آرد فروشی نیز مشغول بود و هزینه زندگی را از این راه تأمین می نمود. به همین دلیل، او را «دقائق» لقب داده اند.

بس از تحصیلانش در قم، به شهر کوفه رفت که در آن زمان مرکز عالمان شیعی بود و اهل قم نیز در آن رفت و آمد بسیار داشتند. در آنجا، همراه معاصرانش همچون سعد بن عبد الله اشعری (م ۳۰۰ ه) و محمد بن حسن صفار قسم (م ۲۹۰ ه) بیشترین بهره‌ها را از استادانی همچون یعقوب بن یزید (شاگرد ابن ابی عمیر) و محمد بن حسین بن ابی الخطاب (م ۲۶۲ ه) برد. بس از آن ظاهراً به زادگاهش بازگشت و برخی از استماعاتنش را از احمد برقو (م ۲۸۰ یا ۲۷۴ ه)، سهل بن زیاد آدمی (م ب ۲۵۵ ه)، احمد بن محمد بن هبیس (م ج ۲۸۰ ه) و دیگران فراغرفت.

وی با جمع آوری شنیده‌های حدیثی اش، کتابی با عنوان نوادر تألیف کرد که احادیث آن را در مجلس درسش به شاگردان خود القامی کرد. در میان شاگردان او، شخصیت‌های برجسته‌ای همچون محمد بن حسن بن ولید قسم (م ۳۴۳ ه)، ابریعلی حمزه بن قاسم بن علی، محمد بن قولویه قمی و علی بن بابویه قسم (م ۳۲۹ ه) حضور داشتند. از آثار و تألیفات او، تنها کتاب *النوادر* است که نجاشی از آن نام برده. این کتاب اکنون در دست نیست، اما برخی از احادیث آن در منابع دیگر از جمله کامل الزیارات ذکر شده‌اند.

مطلع

- ابصاح الاشتباه، ص ۱۴۵، ش ۱۷۳ / خلاصة الاقوال، ص ۱۰۵، ش ۲۷ / رجال ابن ماده، ص ۷۷، ش ۴۵۳ / رجال الطوسی، ص ۲۲۴، ش ۶۱۰۸ / رجال النجاشی، ص ۴۹، ش ۱۰۳ / طبقات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۹۷ / التهرست، ص ۱۰۶، ش ۱۹۹ / کامل الزیارات، ص ۸۳ ح ۸۱ و ص ۱۱۴، ح ۲۳۶ و موارد دیگر / من لابحضره الفقیه (کتاب الشیخه)، ج ۴، ص ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۴۴، ۴۶۲ و ۵۲۴

حسن بن محمد بن احمد بن جعفر بن محمد بن زید بن علی بن الحسین^{علیهم السلام} (؟ - م ۳۲۳ق)

ابو محمد، عالم شیعی، مشهور به «ابو محمد عنوی»، نسبش به امام چهارم علی بن الحسین زین العابدین^{علیهم السلام} می‌رسد. به همین دلیل، او را «عنوی» لقب داده‌اند. گزارش شیخ طوسی درباره وفات او آن است که شیخ تلعکبری (م ۳۸۵) در سال ۳۲۳ و پس از آن، از او حدیث شنیده و اجازه نقل آنها را از وی دریافت کرده است. بنابراین، وی دست کم تا این تاریخ و اندکی پس از آن، زنده بوده و مرگ او احتمالاً در بغداد روی داده است؛ زیرا وی در این شهر مسکن دایم داشت. از تاریخ تولد او، آگاهی درستی نداریم. اما شیخ طوسی وی را از جمله راویانی قرار داده که در عصر پس از «تمه اطهار^{علیهم السلام}» می‌زیسته‌اند. بدین‌سان، وی با در زمان امام حسن عسکری^{علیهم السلام} (م ۲۶۰) هنوز متولد نشده بود و یا دوران کودکی و نوجوانی خود را سپری می‌کرد.

درباره چگونگی تحصیلات او، هیچ گزارش قابل توجهی در دست نیست. برخی گزارش‌ها حاکی از آن هستند که وی در بغداد در محله «رُمیله» (به ضم راء و فتح ميم بر وزن زَيْدَه) منزل داشت و بخش اعظم حیات علمی خود را در آنجا به سر آورد. از شاگردان و روایتگران او، هارون بن موسی تلعکبری (م ۳۸۵)، احمد بن ابراهیم بن شاذان و حسن بن محمد بن یحیی علی‌ی معرفه به «ابن اخی طاهر» (م ۳۵۸) - نسب شناس شیعی و نقیب طالبیان بغداد بودند. وی خود نیز از حجر بن محمد سامی کتاب مولده امیر المؤمنین^{علیهم السلام} را گزارش کرده است. این کتاب، که از تأییفات ابوالبختری وهب بن وهب است، درباره دوران کودکی و آغاز

ایمان آن حضرت به پیامبر ﷺ و ازدواجش با فاطمه زهراء علیها السلام است. اکنون در منابع اسلامی، هیچ اثری از نوشته‌ها و یا احادیث او یافت نمی‌شود و نجاشی نیز نام او را در الفهرست خود ذکر نکرده است. بنابراین وی دارای اثر تألیفی نبوده است.

منابع

تاریخ بغداد، ج. ۷، ص. ۴۳۱، ش. ۳۹۷۸ / الدریحة الى تصانیف الشیبة، ج. ۲۲، ص. ۲۷۴.
ش. ۸۹۵۳ / رجال الطوسی، ص. ۲۲۲، ش. ۶۰۸۵ / الفهرست، ص. ۲۵۶، ش. ۷۷۹ / معجم رجال
الحدیث، ج. ۶، ص. ۱۲۰، ش. ۳۰۹۲.

حسن بن محمد بن احمد حذاء نیشابوری (۲-ح ۴۵۵ ق)

ابومحمد، محدث شیعی، از زندگی و چگونگی تحصیلاتش اطلاعی در دست نیست؛ جانان که از جزئیات تولد و فانش نیز خبری نداریم. تنها از شاگردی ابومحمد تلمکبری (م ۳۸۵ ه) نزد او می‌توان حدس زد که وی احتمالاً تا اواسط سده چهارم حیات داشته است، از این‌رو، وفات او را فریب ۳۵۵ ه در نظر گرفته‌ایم که این مطلب با توجه به اینکه وی با دو یا سه واسطه از احمد بن خالد برخی (م ۲۸۰ یا ۲۷۴ ه) نقل حدیث کرده است. تا اندازه‌ای قابل باور به نظر می‌رسد. با این‌همه، به دلیل ناچیز بودن اطلاعات موجود، هیچ‌گاه نمی‌توانیم درباره محل وفات او حدس قابل توجهی ارائه دهیم. بهترین احتمال در این زمینه، استفاده از نسبت اوست که نشان می‌دهد وی اصلانًا اهل نیشابور بود یا دست کم

مدت زیادی در این شهر سکونت داشت و احتمالاً در همین شهر زندگی را به سر آورده است. از لقب «خَذَاء» (به فتح حاء و تشید ذال) نیز استفاده می‌شود که وی در کار کفشه و تعمیر آن، مهارت داشت.

به هر حال، نخستین آگاهی ما درباره او، گزارشی از ابن جریر طبری شیعی است که وی در سلسله سند این گزارش قرار دارد. گزارش مذکور درباره ماجراهای جادوگران اهل کابل در حضور منصور دوایقی است که وی پس از اجرای سحر آنان، هراسان شد و از امام صادق علیه السلام کمک طلبید تا سحر آنان را خستنا نماید. (مشروح این ماجرا در منابعی که در ذیل این مقاله معرفی کردہ‌ایم، آمده است). پس از ابن جریر، شیخ طوسی نیز در گزارش کوتاهی، وی را از استادان هارون بن موسی تعلکبری بر شمرده و گفته است: تعلکبری اجازه نقل روایات او را از وی دریافت کرده است. این گزارش نشان می‌دهد که وی در علم حدیث، دارای اعتبار و منزلت بالایی بوده است. هرچند شرح حال او با آنچه از مقام او انتظار می‌رود هماهنگ نبوده و گزارش ناجیزی از او به مارسیده است. به هر حال، اکنون از احادیث او هیچ انری در جوامع روایی شیعه به چشم نمی‌خورد؛ چنان‌که از تأییفات او نیز چیزی معرفی نشده است. همچنین از استادان و شاگردان او نیز خبری نباقیم، ولی شاید از گزارشی که در بالا از طبری نقل کردیم، بتوان استفاده نمود که علی بن عمر و بن محمد رازی کاتب از استادان او بوده است.

منابع

- دلائل الامامة. ص ۲۹۸. ش ۲۵۵ / رجال النجاشی. ص ۴۲۲. ش ۶۱۰۱ / طبقات اعلام الشیعۃ.
ج ۱. ص ۹۸ / نوادر المجزيات. ص ۱۵۰. ذیل ج ۱۸.

حسن بن محمد بن جمهور عقی بصیری (ح ۲۲۵-ح ۳۱۰ق)

ابو محمد، محدث سرشناس و مورد اعتماد شیعی، ظاهرآ در بصره متولد شد. اما از تاریخ تولد و زمان مرگ او گزارشی در دست نیست. کهن ترین استاد او در سال ۲۴۹ هـ وفات یافت و وی می‌باشد در آن زمان، بخشی از دوران جوانی اش را سپری کرده باشد. از این‌رو، تولد او در دهه‌های نخست سده سوم، (حدود ۲۲۵ هـ) در نظر گرفته شده است. همچنان درباره تاریخ وفات او، محتمل است به گواه اینکه تعداد قابل توجهی از شاگردان او در نیمة نخست سده چهارم زندگی را وداع گفته‌اند. وفات او در دهه‌های نخستین این سده اتفاق افتاده باشد؛ چنان‌که شاگردی برخی از شاگردان او نزد شیخ کلبی (م ۲۲۹ هـ) حکایت از آن دارد که عصر او با زمان مرحوم کلبی، بسی نزدیک بوده است. همچنان ملاقات‌هایی که وی با حسین بن روح نویسن (م ۲۲۶ هـ) داشته، معاصرت او با این دوره را بیشتر تقویت می‌کند. بنابراین، وفات او را می‌توان قریب ۳۱۰ هـ یا اندکی پس از آن تخمین زد که احتمالاً در زادگاهش بصره روی داده است.

دودمان او اصالتاً غیر عربی (و احتمالاً ایرانی‌تبار) بودند و چون با طایفه «بنی عم» از قبیله «تعیم» در بصره هم‌بیمان شده بودند، آنان را «عمی» (به فتح عین و تشدید میم) لقب داده‌اند. برخی معتقدند: «بنی عم» نیزه‌ای غیر مسلمان بودند که در ایام عمر بن خطاب، بر «بنی تعیم» در بصره فرود آمدند و پس از مسلمان شدن، در جنگ‌های مسلمانان شرکت جستند و سابقاً درخشنایی از خود بر جای

گذاشتند. به همین دلیل، قبیله «بني تمیم» آنان را با اینکه غیر عربی بودند، به عنوان «بني عم» و پسر عموهای نسبی خود خطاب کردند و از جمله اعراب به شمار آوردن. در بعضی از منابع، به جای «عمی»، نسبت «اقمی» نیز به چشم می‌خورد و این بدان دلیل است که خاستگاه اصلی آنان ممکن است احتمالاً شهر قم بوده باشد؛ جنان که احتمال تحریف کلمة «قمی» با «عمی» نیز وجود دارد.

از خانواده او پدرش، محمد بن جمهور عمنی (م ۲۶۴ ه) است که صاحب تألیفات فراوان و یکی از چهره‌های فقه و حدیث و از ملازمان رکاب امام رضا^ع بود. اکنون اخبار زیادی از پدرش در منابع شیعه به چشم می‌خورند و شاگردان زیادی نیز زیر دست پدرش پرورش یافته‌اند. ولی با این‌همه، نجاشی پدرش را «فاسد المذهب» و بی‌اهتمام در نقل روایت ذکر کرده و شیخ طوسی نیز در رجال خود، پدرش را «غالی» (تندرو) معرفی نموده است. از گفتار نجاشی، چنین برمن آید که پسرش حسن (صاحب شرح حال) آوازه بیشتری داشته و در نقل حدیث، اطمینان‌بخشنده بوده است. برادر بزرگ ترش علی بن محمد بن جمهور عمنی از عالمان شیعه و استاد محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰ ه) بود. فرزندش ابرعلی محمد بن حسن بن محمد بن جمهور عمنی نیز از عالمان زمان خود بود که امروزه تنها یک روایت از این فرزند به دست ما رسیده است.

وی ظاهراً تحصیلات مقدماتی خود را با نظارت پدرش در بصره آغاز کرد و ابرعثمان مازنی (م ۲۴۹ ه) از جمله استادان ادبی او به شمار می‌رود. پس از فرگیری علوم مقدماتی، وارد عرصه‌های فقه و حدیث شد و قرابین نشان می‌دهند که وی در این فرصة به بغداد عزیمت نمود و در آنجا با حسین بن روح نویسنده

(م ۳۲۶ هـ نایب سوم) رابطه صمیمانه‌ای پیدا کرد و برخی از اخبار و گزارش‌ها را از نایب سوم امام عصر علیهم السلام نقل کرده است. وی در بصره، بیشترین آموذش‌های حدیثی را نزد پدرش فراگرفت و پدرش در تربیت او نقش عمده‌ای ایفا کرد. ارتباط وی با پدرش چندان بود که گاه دیده شده بین کتاب او و نوشه‌های پدرش آمیختگی‌هایی صورت گرفته است. و حتی بعضی از صاحب‌نظران به دلیل صحیح بودن روایات پدرش، احادیث او را نیز چندان مورد اعتماد قرار نمی‌دهند. وی در بصره علاوه بر پدرش، از محمد بن حسین صائغ نیز روایت‌هایی شنیده است. وی، که در فقه و حدیث به حد کمال رسیده بود، شاگردان متعدد و زیده‌ای در اختیار داشت که در میان آنان، ابوطالب عیید‌الله بن احمد انصاری (م ۳۵۶ هـ)، محمد بن همام اسکانی (م ۳۳۶ هـ)، حمزه بن قاسم حلولی (م ۳۵۶ هـ)، محمد بن جعفر حلولی، احمد بن محمد بن سهل، معروف به «بن ابی غریب ضئی» (م ۳۲۵ هـ)، احمد بن ابی رافع صبری (م ۳۸۵ هـ - شاگرد شیخ کلبی) و بسیاری دیگر را می‌توان نام برد.

از آثار او کتاب الوحدة معرفی شده است. اما از برخی منابع استفاده می‌شود که کتاب مذکور از تألیفات پدرش بوده است.

منابع

- الاختصاص، ص ۱۹۴ / رجال الطوسی، ص ۳۶۴، ش ۵۴۰۴ و ص ۴۴۸، ش ۶۳۶۳ / رجال النجاشی، ص ۶۲، ش ۱۴۴ و ص ۳۳۷، ش ۹۰۱ / طبلات اصلاح الشیعة، ج ۱، ص ۹۸ / اللہرست، ص ۲۲۳، ش ۶۲۶ / مستدرک الوسائل، ج ۵، ص ۹۳، ش ۵۹۲۲ / معالم الصلماء، ص ۷۲، ش ۲۲۵.

حسن بن محمد بن حسن سکولی کوفی (۴-ح ۳۵۴ق)

ابوالقاسم، محدث شیعی، نامش در منابع به صورت حسن بن محمد سکولی نیز آمده است و گاهی با لقب «مزگی» (بر وزن مرتبی) نیز از او باد می‌شود که در صورت صحیح بودن این لقب، دلیل بر تزکیه و پارسایی او می‌تواند باشد. وی در کوفه چشم به جهان گشود و اقامت بلندمدت او در کوفه، نشان می‌دهد که مرگ او نیز در همین شهر روی داده است. از تاریخ تولد او، آگاهی درستی نداریم، اما درباره وفات او، این اندازه روشن است که برخی از شاگردان او در ۳۴۴ه در منزلش کوفه از او حدیث شنیدند. همچنین برخی فراین حکایت از آن دارند که وی تا سال ۳۵۴ه حیات داشته است؛ زیرا شاگردی شیخ صدوق نزد او در کوفه، می‌باشد در تاریخ مذکور بوده باشد؛ زیرا شیخ صدوق در این تاریخ در بازگشت از سفر حج، وارد کوفه شده بوده است؛ چنان‌که معاصرت او با ابوبکر محمد بن عمر جعابی (م ۳۵۵ه)، وفات او را در تاریخ باد شده، پیشتر روشن می‌کند.

وی تحصیلات مقدماتی و همچنین مهم‌ترین بخش حیات علمی خود را در کوفه گذراند و در این شهر، نزد استادانی همچون ابراهیم بن محمد بن بخشی نیشابوری (م ح ۳۱۵ه)، محمد بن عبد الله حضرمی و احمد بن محمد بن سعید بن عقده (م ۳۳۲ه) بهره برده است. پس از آن ظاهراً مدت کوتاهی به بغداد عزیمت کرد و در آنجا از حسن بن علی خفاف بغدادی و ابوالعباس احمد بن موسی جوهری (م ۳۰۴ه) نقل حدیث کرده است. از او، که احتمالاً در کوفه اقامت دائم داشت و منزلش را محل درس و تدریس قرار داده بود، شاگردان متعددی در منزلش از او حدیث شنیدند که در میان آنان، عالیان برجسته‌ای همچون هارون بن موسی نعمکبری (م ۳۸۵ه) و شیخ صدوق محمد بن بابریه

(م) ۲۸۱ هـ را می‌توان نام برد. همچنین عبدالواحد بن احمد عکبری مدلل (م) ۴۱۹ هـ نیز از جمله شاگردان او بود که به گفته خطبب بغدادی، به مذهب تشیع گرایش داشت. در میان شاگردان او، شیخ صدوق بیشترین روایات او را در اختیار ما قرار داده است. اکنون احادیث او در کتاب‌های الخصال و الامالی شیخ صدوق موجودند و بخش زیادی از آنها درباره فضیلت اهل بیت علیهم السلام، به ویژه علی بن ابی طالب علیهم السلام، است. از او انر تألیفی معرفی نشده است.

منابع

صدوق. الامالی. ص. ۵۰. ح ۲ / تاریخ بغداد. ج. ۵. ص. ۳۵۰. ش ۲۸۹۲. ج ۷. ص. ۲۸۸.
ش ۳۹۰۲. ج ۱۱. ص ۱۶. ش ۵۶۷۹ / الخصال. ص. ۹۳. ح ۴۰ و ص ۱۱۵. ح ۹۴ و ص ۱۷۳.
ح ۲۲۹ و ص ۱۷۵. ح ۲۲۳ و ص ۳۶۳. ح ۵۲ / رجال الطوسي. ص ۲۲۳. ش ۶۰۹۹.
طبیعت اهل الشیعة. ج ۱. ص ۹۸.

حسن بن محمد بن حسن قمی (۴ - ب ۳۷۸)

مؤرخ، محدث شیعی و صاحب کتاب تاریخ قم که کنیه‌اش بر اساس برخی منابع متاخر، «ابرهلی» است. اما مدرکی قطعی در این باره وجود ندارد. نام جدّ او چنان‌که از رساله میرمنشی برمی‌آید - حسین شبانی قمی بوده است. با این حال، در همه کتاب‌های نام جدّ او «حسن» ضبط شده است. تاریخ ولادت و وفات او در هیچ منبعی ذکر نشده؛ تنها این اندازه روشن است که وی در سال ۳۷۸ در حال تألیف کتاب تاریخ قم بوده است. بنابراین، وی نا آن زمان زنده بوده است. از خانواده و کیفیت تحصیلات او، اطلاعی در دست نیست و منابع کهن نیز عمدتاً گزارشی از شرح حال او ارائه نکرده‌اند. با اینکه وی در زمان خود، از جمله

دانشمندانی بود که در ردیف عالیان صاحب نام شیعه به شمار می‌آمد و به سبب تألیف کتاب تاریخ قم، از شهرت بیشتری نیز برخوردار گشت، اما هیچ‌گاه نام او به طور مستقل در کتاب‌های اولیه رجال و تراجم مانند رجال الشجاشی و رجال الطوسی ذکر نشده است. بنابراین، مهم‌ترین منبع اطلاع ما اکنون کتاب خود است که برخی آگاهی‌ها را به دست می‌دهد؛ زیرا در کتاب‌های متاخران مانند کتاب ریاض العلماء تألیف میرزا عبدالله افندی (م ۱۱۳۰ هـ). آنچه از شرح حال او آمده عمدتاً برگرفته از مطالبی است که به صورت پراکنده در کتاب تاریخ تم آمده. وی ظاهراً در قم تولد یافت و در همان‌جا نشو و نماکرد و در زمرة عالیان سرشناس قم درآمد. برادرش علی بن محمد کاتب قمی از سوی وزیر رکن‌الدوله، مدحت کوتاهی فرماندار قم بود و این مطلب نشان می‌دهد که اعضای خانواده او در قم دارای موقعیت اجتماعی مناسبی بودند. وی در قم نزد حسین بن علی بن بابویه قمی (برادر شیخ صدق) بیشترین بهره‌های علمی را پرداز و به حد کمال رسید. از دیگر استادان او، ابرصلی بن حسن بن نصر و علی بن موسی اوسته بودند که اینها ظاهراً در قم اقامت داشتند. از معاصران او، که وی با آنها روابطی داشت، شیخ صدق محمد بن بابویه قمی (م ۳۸۱ هـ) بود که بنا به قولی، وی نزد شیخ صدق اسلام‌اعاتی نیز داشت.

از شاگردان او، کسی در منابع معرفی نشده و اساساً معلوم نیست که آیا وی در قم مجلس درسی داشته و به تربیت شاگرد مشغول بوده است یا خیر؛ اما وی فطعاً تألیفات متعددی داشته که مهم‌ترین آنها کتابی درباره تاریخ و جغرافیای شهر قم است که آن را به زبان عربی به نام وزیر صاحب بن حباد (م ۳۸۵ هـ) تألیف کرد. این کتاب در سال ۸۶۵ هـ یا بنا بر بعضی از اقوال، در فاصله سال‌های ۸۰۵ و ۸۰۶ توسط شخصی به نام حسن بن علی بن حسن بن عبد‌الملک قمی به فارسی

ترجمه شده است. ترجمة فارسی این کتاب اکنون به صورت ناقص - یعنی پنج باب از بیست باب آن - موجود است، اما متن اصلی و عربی آن، به طور کلی از بین رفته است. برادرش علی بن محمد بن حسن قمی در تألیف و گردآوری مطالب این کتاب، کمک‌های شایانی به او نمود. وی درباره انگیزه تألیف این کتاب، می‌نویسد: علاوه بر اینکه ابوالفضل بن عمید (وزیر بلندآوازه رکن‌الدوله) بارها بر جمع آوری اخبار و گزارش‌های قم تأکید می‌نمود، برادرم نیز هنگامی که نسبت به کتاب تاریخ اصفهان تألیف حمزه بن حسن اصفهانی (م.ح ۳۶۰ ه) آگاهی یافت و کتابی درباره قصص و تاریخ قم نیافت، سخت مرا به نوشتن کتابی در این باره تشویق کرد و با امکاناتی که در اختیارم قرار داد، شروع به تصنیف این کتاب نمودم و در باب اخبار خراج و مالیات مردم قم، از برادرم اطلاعات با ارزشی به دست آوردم که آنها را در این کتاب ذکر نمودم. علامه محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱ ه) کتاب مذکور را کتاب معتبر و قابل اعتماد می‌داند و گفته است: علی‌رغم تلاش بسیار، اصل عربی این کتاب را بیدانم کردیم، اما بعضی از بخش‌های فارسی آن را در جلد ۵۷ بحار الانوار آوردہ‌ایم. وی همچنین پیش از تألیف این کتاب، اشعار ابو جعفر محمد بن علی عطار را، که در آن زمان برای ابن عمید (م ۳۶۰ ه) و ابن عباد (م ۳۸۵ ه) سروده بود، تنظیم و جمع آوری نمود.

صلایح

- اعیان الشیعة (قطعه بزرگ)، ج. ۵، ص. ۱۷۲، ش. ۲۲۱ و ص. ۲۲۶، ش. ۶۴۹ / بحار الانوار، ج. ۵۳، ص. ۲۲۳ / تاریخ قم، مقدمه / الفریبة الی تصانیف الشیعة، ج. ۲، ص. ۲۷۷، ش. ۱۰۲۶ و ۱۰۲۷ و ۱۰۲۸ / ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج. ۱، ص. ۳۱۸ / طبقات اعلام الشیعة، ج. ۱، ص. ۹۹ و ۱۹۸ / قوائد الرضویة، ج. ۱، ص. ۱۲

حسن بن محمد بن علی بن صدّقه قمی (۳۷۰-۴۰۰ق)

ابر محمد، محدث شیعی، شرح حالت در هیجیک از منابع ذکر نشده است. از این رو، اطلاعات ما درباره او بسیار اندکند. از لقب «قمی»، که منسوب به او و خاندانش است، استفاده می‌شود که وی اصالتاً اهل قم بود و احتمالاً در همین شهر چشم به جهان گشود. همچنین بیشترین گمان ما آن است که وی تحصیلات مقدماتی و سطوح عالی را در قم سپری کرد و احتمالاً پس از آن مسافرت‌های کوتاهی به کوفه داشت. در میان اعضای خاندان او، تنها جدش علی بن صدّقة قمی را می‌شناسیم که از اصحاب امام هادی علیه السلام (م ۲۵۴) ها و از عالمان سرشناس شیعه در عصر خود به شمار می‌آمد که در اوایل غیبت صغراء جزو مدافعان «مهدویت» بود و با نایب دوم امام مهدی علیه السلام همکاری‌هایی داشت.

استادان و شاگردان او اکثراً معرفی نشده‌اند. اما قرابین نشان می‌دهند که وی بیشتر با اهالی خراسان قدیم حشر و نشر داشته است، زیرا وی استناعاتی نزد محمد بن عمر بن عبدالعزیز انصاری کشی (م ۳۶۳) ها داشته و همچنین برخی از شاگردان او نیز مانند جعفر بن علی ایلافی (م ۲۸۰) هـ. صاحب کتاب هروس (مسلسلات) از اهالی خراسان قدیم بودند. اکنون با توجه به زمان مرگ این استاد و شاگردش، گمان می‌رود وفات او در نیمة دوم سده چهارم اتفاق افتاده باشد که ترجیحاً قریب ۳۷۰ هـ در نظر گرفته شده است. از او کتاب یا رساله‌ای معرفی نشده است.

منابع

التوحید. ب ۶۵. ح ۱ و ب ۶۶. ح ۱ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۱۰۰

حسن بن محمد (علی) بن وجنا، نصیبی (۴- ب ۳۰۷ ق)

ابو محمد، محدث شیعی، صاحب کرامت و از اصحاب امام حسن عسکری (علیه السلام)، نام جذش «وجنا» (بر وزن صحراء) به معنای سخت و درشت بود. همچنین در بعض از منابع معتبر، نام پدرش «علی» آمده است، اما تجاشی (رجال النجاشی، ص ۲۴۶، تن ۹۳۵) و دیگران نام پدرش را «محمد» آورده‌اند. به هر حال، نمی‌توان باور داشت که آنها دو شخصیت بوده‌اند؛ زیرا هیچ دلیلی بر تعدد آنها وجود ندارد. از تاریخ تولد و اطلاعی در دست نیست. درباره وفات او نیز تنها این اندازه روشن است که وی تا سال ۳۰۷ هـ زنده بوده، اما معلوم نیست مرگ او در کجا روی داده است. وی - چنان‌که از لقب «نصیبی» پیداست - اهل «نصیبین» (نزدیک موصل) بود و ظاهراً پس از دوران مقدماتی تحصیلی، وارد بغداد و برخی شهرهای دیگر عراق مانند سامراء شد و از چهره‌های شناخته شده در فقه و حدیث درآمد.

گزارش‌های معتبر نشان می‌دهند که وی در طول حیات علمی خود، با عالمان بزرگ شیعی حشر و نشر داشت و بارها به اتفاق دوستانش با امام دوازدهم شیعیان (علیه السلام) ملاقات نمود. وی، که بین از پنجاه بار به زیارت خانه خدا مشترف شد، یکبار در سال ۲۹۳ هـ به همراه سی تن از بزرگان شیعه در کنار کعبه، موفق به دیدار امام عصر (علیه السلام) شد که این دیدار از روز ششم ذی الحجه تا روز عرفه (روز دهم) ادامه داشت. در میان ملاقات کنندگان، کسانی همچون علان کلبی، ابوالهیثم دیناری، ابو جعفر احوال، ابو نعیم محمد بن احمد انصاری، محمد بن قاسم علوی و ابو علی محمودی حضور داشتند.

وی همچنین از جمله کسانی بود که در انتصاب رسمی نایب سوم امام عصر (عج) در سال ۳۰۵ هـ یعنی در مراسم خصوصی انتصاب حسین بن روح

نویختی (م ۳۲۶ ه) حضور داشت و همراه گروهی از بزرگان شیعه مانند ابوعلی محمد بن هنّام اسکافی، ابوعبدالله محمد کاتب، ابوعبدالله باقطانی و ابوسهل اسماعیل بن علی نویختی شاهد ماجرا بود و همواره از حریم «مهدویت» و از نیابت نایبان امام عصر(عج) دفاع می‌کرد.

در گزارشی معتبر آمده است که محمد بن فضل موصلى، که منکر نیابت حسین بن روح بود، در سال ۳۰۷ ه نزد وی آمد و او با کرامتی که از خود نشان داد، موضوع نیابت را به باور او نشاند و محمد بن فضل در اثر پیشمانی در حالی که بر صورت خود لطمہ می‌زد، نزد حسین بن روح آمد و از او طلب پخشش نمود. تفصیل این گزارش در کتاب الفیہ شیخ طوسی آمده است. وی همچنین بعضی از معجزات امام عصر(عج) را دیده بود و کرامات خود را نیز از الطاف و عنایات آن امام می‌دانست.

از معاصران او، حسن بن فضل بن زید یمانی بود که او نیز امام عصر(عج) را دید و کراماتی از آن حضرت مشاهده کرد. از استادان و شاگردان او، اطلاعی در دست نیست، اما وی از ابونعمیم محمد بن احمد انصاری نقل حدیث کرده و کسانی همچون محمد بن احمد صفوانی، سلیمان بن ابراهیم رقی و علی بن هائل رازی از او اخباری گزارش کرده‌اند. در منابع، کتاب یا رساله‌ای از او معرفی نشده است.

منابع

- الأنساب. ج ۵ ص ۴۹۶. ذیل «نصبیین» // الثاقب فی المتناب. ص ۱۲، ش ۵۵۸ / طبقات اعلام الشیعه. ج ۱. ص ۹۶ / طوسی، الفیہ. ص ۲۴۸. گ ۲۱۶ و ص ۲۱۵. گ ۲۶۴ و ص ۳۷۱. گ ۳۴۲ / کمال الدین و تمام الشعمة. ب ۲۳. ص ۴۴۲. گ ۱۷ و ص ۴۷۳. گ ۲۵ و ب ۴۵. ص ۴۹۱. توپیع ۱۳ / مذکونه السعاجز. ج ۸ ص ۸۳. ش ۲۶۹۶ / مستدرک الوسائل. ج ۵. ص ۷۰. ح ۵۳۸۲ / معجم البلدان. ج ۵. ص ۲۸۸. ذیل «نصبیین».

حسن بن محمد بن هارون بن ابراهیم بن عبدالله بن یزید بن حاتم مهلبی (۳۵۲-۲۹۱)

ابو محمد، وزیر بلندآوازه آل بویه در زمان حکمرانی معز الدلوه دیلمی (م ۳۵۶ ه) بود. وی منسوب به «آل مهلب» بود که اصالاً ایرانی و از نسل مهلب بن ابی صفره (م ۸۲ ه) بودند. ابو صفره (م ۳۷ ه)، نیای این خاندان، مردی با فنده از جزیره «خارگ» بود که به عمان رفت و ادعای کرد که از قبیله «أَزْد» است و آزادیان سپس او را در میان خود پذیرفتدند. از همین رو، نویسنده‌گان بعدی بدون اشاره به این معنا، او را از قبیله «أَزْد» دانسته و نسبش را تا «أَزْد» رسانده‌اند. اما یاقوت حموی و دیگران اذعان می‌کنند که «ابو صفره» صرب «بسخره» یا «بسفره» و یا «فسخراء» است. وابن حجر نیز بر آن است که این نام را پیامبر اکرم ﷺ به سبب ردای زردرنگی که بسخره هنگام بیعت در حضور وی بر تن داشت، به او دادند. به هر حال، آوازه این خاندان از نخستین روزهای ظهور اسلام تا سده هفتم استمرار داشت و طی این مدت، امیران، وزیران، شاعران و دانشمندانی از این خاندان برخاستند. بیشتر افراد این خاندان از مذهب شیعه بپروری می‌کردند و حتی گفته می‌شود که خود ابو صفره به علی بن ابی طالب ؓ گرایش داشت و از شرکت قبیله‌اش در جنگ «جمل» بر ضد حضرت علی ؓ اظهار دلتنگی و نگرانی می‌کرد.

ابو محمد حسن، که یکی از مشهورترین افراد «آل مهلب» بود، در یکی از بحرانی‌ترین ایام خلافت عباسی، وزارت معز الدلوه احمد دیلمی را به عهد داشت و سیزده سال و سه ماه در این منصب باقی بود تا اینکه در سال ۳۵۲ ه درگذشت. (چگونگی مرگ او در همین مدخل خواهد آمد).

وی در سال ۲۹۱ ه در یکی از شهرهای ایران چشم به جهان گشود و پیش از

اینکه به مناصب اداری دست یابد، در فقر و تنگ‌دستی به سر می‌برد، به گونه‌ای که هرگاه اشتهاخ خوردن گوشت پیدا می‌کرد، چون بضاعت مالی نداشت، آرزوی مرگ می‌نمود. چگونگی تحصیلات او و اینکه وی در ایام تحصیل با چه کسانی معاشرت داشت، بر ما مجھول است؛ اما روابط گرم و صمیمی او با ابوالفرج اصفهانی (م ۳۵۴) در ایامی که هنوز به مقام وزارت منصوب نگشته بود، انکارناپذیر است. به همین دلیل، پس از مقام وزارت، ابوالفرج اصفهانی از دوستان ویژه او در دستگاه وزارت به شمار می‌آمد و هر دو اشعار زیادی در مدح هم‌دیگر سروده‌اند و حتی ابوالفرج کتاب‌های نسب المھابت و مناجیب الخصیان را برای مهلبی تألیف نمود.

مهلبی در ۳۲۴ ه پیش از ورود معزّالدوله به بغداد، از سوی او مأموریت یافت تا ورود معزّالدوله را به خلیقه مستکفى (م ۳۲۸) اطلاع دهد. چنین می‌نماید که مهلبی از آن پس در دستگاه ابوجمفر محمد بن احمد صیمری وزیر معزّالدوله به خدمت مشغول شد؛ زیرا در ۳۲۸ ه که صیمری برای سرکوب عمران بن شاهین به «بطیحه» رفت، او را به جای خود در دربار امیر دیلمی نهاد. وی در این مقام به خوبی از عهده وظایف خود برآمد و معزّالدوله نیز او را پیش از پیش به خود نزدیک ساخت. تقریباً او نزد امیر بر صیمری، که می‌پنداشت مهلبی در پی اشغال منصب وزارت است. گران آمد و از همان‌جا زبان به طعن و تهدید گشود، اما به زودی درگذشت و معزّالدوله از ابومحمد مهلبی خواست تا زمام امور را در دست گیرد. در ۳۳۹ ه به دنبال ناتمام ماندن سرکوب عمران بن شاهین در «بطیحه»، ابومحمد مهلبی بر او تاخت. ولی از عمران شکست خورد، بازگشت. این موضوع موجب از دست دادن وزارت او نشد و او در ۳۴۱ ه به جنگ با یوسف بن وجہ، امیر عمان رفت که می‌خواست بصره را تصرف کند و او

را در هم شکست. با این همه، آشکار است که مهلبی اهل جنگ نبود و همنشینی با ادبیان و دانشمندان را ترجیح می‌داد.

در ۳۵۲ هـ معز الدلوه به رغم میل ابومحمد مهلبی، او را برای تصرف عمان روانه ساخت. وی در بصره اقامت گزید و در حمله تعلّل کرد. معز الدلوه خشنمانک شد و وزیر را متهم ساخت که سپاه را به ایجاد آشوب تحریک می‌کند. دشمنان وزیر در بغداد فشار خود را بر امیر دیلمی برای دستگیری وی افزون کردند تا سرانجام، معز الدلوه از وی خواست که به بغداد بازگردد. مهلبی به بغداد بازگشت، ولی در راه بیمار شد و درگذشت. معز الدلوه اموالش را مصادره کرد و خانواده و باران و حتی غلامانش را به زندان انکند. وزارت ابومحمد مهلبی فریب چهارده سال به دوازا کشید. پس از مرگ او، پیکرش را به بغداد بردند و در مقبره «نوبختیان» به خاک سپردند.

وی مردی نیکنفس، جوان مرد و بخشندۀ بود. در دوره وزارتیش، در حل مشکلات، از جمله در رفع تعدیات بریدگان بصره توفیق یافت و گفته‌اند: خود برای کشف مظالم در شهرها می‌گشت. او مردی ادیب و شاعر بود. ابوعبدالله حسین بن حجاج (م ۳۹۱ هـ)، شاعر مشهور اهل بیت ~~بیتل~~ در رثای او شعر سرود. این ندبم کتاب‌های الرسائل، التوقیعات و دیوان الشمر را از جمله آثار او بر شمرده است.

مراجع

- الاسان، ج ۱۸، ص ۸ و ۹ / البدایة والنہایة. حوادث سال ۳۵۱ قاج ۱۱، ص ۲۷۴ / دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲، ص ۱۶۶ / طبلات اعلام الشیعه، ج ۱، ص ۱۰۱ / نهرست این ندبم، ص ۱۴۹ / معجم الادباء، ج ۹، ص ۱۲۰-۱۲۹ / مطائل الطالبین، ص ۵ / ولیات الاعیان، ج ۲، ص ۱۲۵ به بعد.

حسن بن محمد بن یعینی علوی محدثی (۴۵۸-۹ق)

ابو محمد، معروف به «ابن اخن طاهر» و مشهور به «شریف دندانی»، محدث، نسب شناس شیعی و نقیب طالبیان در بغداد بود. ذمی در میزان الاعتدال، ضمن اینکه او را «رافضی» معرفی کرده، نسب او را به امام سجاد^{علیه السلام} رسانده و گفته که او از سال خوردنگان (بیش از نواد سال) بوده است. همجنین به گفته نجاشی، او در سال ۴۵۸ هـ وفات کرد و در محله «سوق المطشن» بغداد در منزلش به حاک سپرده شد. بنابراین، تولد او با توجه به اینکه او از سال خوردنگان بود، باید در اواسط سده سوم (ح ۲۶۰ هـ) روی داده باشد.

از زندگی و محل پرورش او، اطلاع چندانی نداریم. شواهد موجود نشان می‌دهند که او بیشتر عمر خود را در بغداد گذراند و احتمالاً پرورش یافته همان جاست. مسکن دائمی او در بغداد، در محله «سوق المطشن» بود و شیخ صدوق (م ۴۸۱ هـ) در منزلش از او روایت گرفت. شیخ مفید (۴۱۳-۳۳۶ هـ)، که در بغداد اقامت داشت، زمان او را درک کرد و در کتاب الارشاد، روایات فراوانی از او نقل کرده است. همجنین گزارش‌هایی که او از ابوالحسن علی بن احمد عقیقی در سال ۴۹۸ هـ دریافت کرد، زمانی بود که عقیقی تازه وارد بغداد شده بود.

او به دلیل اینکه از ذریة امام سجاد^{علیه السلام} بود و در آن زمان نزد علویان، محفوظ نگه داشتن انساب اهل بیت^{علیهم السلام} از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود، به این دانش روی آورد. بسیاری از پستگان و اجداد او در علم انساب دستی توانا

دانستند. عمومی او طاهر بن یحیی (م ۳۵۸) ها و جدش یحیی بن حسن از نسب شناسان معروف بغداد بودند. جد او در برورش علمی وی نفس بسرازی داشت و وی برخی از روایاتش را به طور مستقیم از همین جدش نقل کرده است. عمومی او نیز با وی رابطه‌ای صمیمانه داشت که باعث شد در منزل عموبیش، با برخی از بزرگان عصر خود آشنا شود. لقب «بن اخنی طاهر» نیز به سبب روابط گرم او با عموبیش به او داده شده است؛ زیرا نام عموبیش «طاهر» بود. از هم‌بحثان او، ابوالمفکل شبیانی بود که با هم روایات مربوط به حضرت فاطمه^{علیها السلام} را از ابوسهل محمد بن صمر بن جعفر و مرسی بن عبد الله حسینی نقل کرده‌اند. این احادیث در کتاب مدینة المهاجرز با عنوان مسنند فاطمة^{علیها السلام} مندرج است.

وی نزد استادان بسیاری شاگردی کرد و شاگردان زیادی نیز تربیت نمود. محمد بن علی بن تمام استاد او در احادیث مربوط به امام عصر(عج) بود. همچنین وی دعاهای صحیفه سجادیه را از ابوالحسن محمد بن مطهر کاتب شنید و آنها را برای دیگران نقل کرد. استادان دیگر او علی بن احمد حقیقی و ابراهیم بن عبد الله ابن همام صنعتانی بودند.

مهم‌ترین شاگرد او شیخ تلعکبری (م ۳۸۵) ها بود که در فاصله سال‌های ۳۵۵-۳۲۷ از او روایت شنید و اجازه نقل آنها را از وی دریافت کرد. از دیگر شاگردان او، می‌توان احمد بن عبدالواحد، معروف به «بن عبدون» (م ۴۲۳) ها، ابوبکر دوری (م ۳۷۹) ها، حسین بن عبد الله غضائی (م ۴۱۱) ها، ابورعلی بن شاذان و محمد بن محمد بن علی الجواد بن حسن (م ۴۳۵) ها را نام برد.

دانشمندان رجال درباره اعتبار و ارزش روایات او گفت و گوهایی دارند. ابن غفاری ضمن اینکه احادیث او را اطمینان بخش نمی‌داند، روایت‌هایی را که وی تنها از کتاب جذش نقل کرده است، می‌پذیرد. نجاشی ترجیح می‌دهد که در روایات او توقف نماید. علامه حلی و ابن داود نام او را در قسم دوم رجال خود - که مخصوص راویان ضعیف است - آورده‌اند. مامقانی ضمن انتقاد از اشتباه فاحش ابن داود، که وی را از رجال اهل سنت معرفی کرده، روایات او را قابل اعتماد بهشمار آورده است. وجد بهبهانی در تعلیق، او را امامی و مورد اعتماد بهشمار آورده و شواهدی بر گفته خود اقامه کرده است. شیخ صدوق روایات فراوانی از او نقل کرده و از شخصیت او اظهار رضایت نموده است.

از تأییفات او، هیچ انری در منابع به چشم نمی‌خورد. تنها در برخی از منابع اهل سنت، وی به عنوان صاحب کتاب النسب توصیف شده است. به همین دلیل، نجاشی شرح حال او را به طور مستقل در رجال خود ذکر نکرده، بلکه تنها در ذیل ترجمة ابوالقاسم علی بن احمد کوفی (م ۳۵۲ھ) به نام او اشاره نموده و گفته که وی ابوالقاسم را دیده است.

منابع

- میران الاعتدال. ج. ۱. ص ۵۲۱. ش ۱۹۴۳ / الفیہ. ص ۱۷۵. ح ۱۳۲ / الفهرست. ص ۲۲۰.
- ش ۷۱۲ / رجال النجاشی. ص ۲۶۵. ش ۶۹۱ / المجدی فی انساب الطالبین. ص ۲۰۳ و ۳۸۹.
- / تفییح العمال (حجری). ج. ۱. ص ۳۰۹. ش ۲۷۵۳ / معجم رجال الحديث. ج. ۱۷. ص ۲۶۲.
- ش ۱۱۲۵۲ / معجم احادیث الاسم السهیدی متوفی. ج. ۵. ص ۹۰. ش ۱۴۶۱ و ص ۲۲۷.
- ش ۱۸۶۲ / طبقات اعلام الشیعه. ج. ۱. ص ۱۰۱ و ۱۰۰.

حسن بن موسی بن حسن نوبختی (۳۱۰-۴۳۰ق)

ابو محمد، صاحب کتاب *فرق الشیعه* و یکی از برجستگان «آل نوبخت» در بغداد، ولادتش معلوم نیست، چنان‌که وفات او نیز بین سال‌های ۳۱۰-۳۱۵ هشتوکی است. با اینکه وی معاصر امام حسن عسکری علیه السلام بود، اما موفق به ملاقات امام علیه السلام نشد؛ زیرا شیخ طوسی وی را از جمله کسانی قرار داده که از امامان معصوم علیهم السلام به طور مستقیم روایتی نقل نکردند. وی یکی از رجال برجسته آل نوبخت بود که در علم و دانش مشهورند.

آل نوبخت از خاندان کهن علم و زعامت شیعه در بغداد بودند. سریسله این خاندان نوبخت زرده‌ترین بود که نسبش به «گبو» پسر گورزر بهلوان ایرانی می‌رسد که به دست منصور عباسی در اواسط قرن دوم هاصلام آورد و نامش را به عبد‌الله تبدیل کرد. و چون علم نجوم را به نیکوترين وجه می‌دانست، منصور عباسی ساخت شهر بنداد را در ساعتی که نوبخت تعیین کرده بود، آغاز نمود. بیش از بیست تن از علمای صاحب نام از این خاندان ظهور کردند که نوبخت نخستین آنها و ابوالحسن علی بن احمد بن نوبخت (م ۴۱۶ ه) آخرین نفر از آنهاست.

دومین فرد این خاندان ابرسهل بن نوبخت بود که صاحب ترجمه خواهرزاده اوست. در *دانیر المغارف* تشیع، صاحب شرح حال به عنوان سیزدهمین نفر از آل نوبخت معرفی شده است. وی فردی منکلم، فیلسوف، ادیب، و آشنا به ادبیات و فرق مذهبی، و منزلش محل رفت و آمد فضلا بود. گروهی از مترجمان کتاب‌های فلسفه قدیم همچون ابرعثمان سعید بن یعقوب دمشقی، ابریمقرب اسحاق بن حنین (م ۲۹۳ ه) و ابوالحسن ثابت بن قرہ حرّانی (م ۲۸۸ ه)، در خانه وی جمع

می‌شدند و درباره مسائل علمی بحث و جدل می‌کردند.

وی از معاصران ابن قبه رازی ابورجعفر محمد بن عبدالرحمان (م.ق ۳۱۷ ه) نیز بود که کتاب جوابات او در پاسخ به سوالات ابن قبه، مشهور است. برخی از معتزلیان بدون هیچ دلبلی، وی را منسوب به مذهب خویش کرده‌اند. در حالی که گذشته از تصريح ابن نديم، برخی از تأییفات او مانند الرد علی فرق الشیعة مباحثة الإمامية، الرد علی اصحاب المنزلة بین المُنْزَلَتَيْنِ فی التَّوْعِیدِ وَ الرَّدُ عَلَى أَبِي عَبْدِ الْجَابَرِ کواه روشنی بر امامی بودن اویند.

از جمله استادان او، ابوالاحرص مصری از متکلمان امامیه بود که وی به هنگام زیارت مرقد مظہر حسینی، او را در کربلا ملاقات کرد و نزد او جلوس نمود. از شاگردان معروف او، ابوجیش مظفر بن محمد بلخی (م ۳۶۷ ه)، متکلم و آشنا به اخبار، بود.

تألیفات او قریب چهل جلد کتاب هستند که مهم‌ترین آنها غیر از کتاب فرق الشیعة، کتاب الآراء والدیانات است. نجاشی نام این کتاب را در صدر فهرست تأییفات او ذکر کرده و نوشته است: «این کتاب بزرگ ترین نوشتة او و حاوی علوم بسیاری است که من آن را نزد استادم ابوعبدالله فراگرفتم. همچنین برخی دیگر از آثار او عبارتند از: اختصار الكون و الفساد لارسطالیس، الاحتجاج لمصرو بن هبادة، الرد علی اهل السنط، الجامع فی الامامة و المروض فی حروب امیر المؤمنین علیه».

مراجع

- رجال النجاشی، ص ۱۴۸، ش ۹۶ / رجال الطوسی، ص ۲۰، ش ۴۲ / الفهرست، ص ۹۶
ش ۱۶۱ و ص ۲۷۷، ش ۸۷۸ / تصنیع المسالا (حجری)، ج ۱، ص ۳۱۱، ش ۲۷۶۸ /
دانزه المعارف تشییع، ج ۱، ص ۲۲۶ / شیعیان بغداد، ص ۵۲ و ۱۸۴ / نقد الرجال، ج ۲، ص ۳۸۲
. معجم رجال الحديث، ج ۶، ص ۱۵۴، ش ۳۱۶۳ / فلسلة شیعه، ص ۲۶۳

حسنی ابوعبدالله (؟ - ح ۳۵۰ ق)

وی دانشمندی شیعی و صاحب تألیفات فراوان بود. از نسبت «حسنی» برمی‌آید که وی از سادات و از ذریة امامان معصوم^{علیهم السلام} بود که احتمالاً نسل او از طریق حسن مشئش به امام سجاد^{علیه السلام} می‌رسد. اما هیچ مدرکی درباره سلسله نسب او در دست نیست. از زندگی و چگونگی حیات علمی او نیز اطلاعی نداریم. نخستین بار ابن ندیم (م ۳۸۵ ه) شرح حال کوتاهی از او ارائه کرده و ضمن اینکه او را از دانشمندان شیعه به شمار آورده، آثار و تألیفات او را برگردانده است. سپس شیخ طوسی (م ۴۶۰ ه) در الفهرست خود، گزارش ابن ندیم را تکرار کرده است. به گفته سید محسن امین در اهیان الشیعیة، ابن شهرآشوب (م ۵۸۸ ه) نیز در معالم العلماء، بدون آنکه گزارش خود را برگرفته از گزارش ابن ندیم معرفی کند، آنچه را ابن ندیم آورده تکرار کرده و نام او را «حسنی» ذکر کرده است. روشی است از اینکه ابن ندیم نام او را در فهرست خود ذکر کرده، دوران زندگی او می‌باشد معاصر با ابن ندیم و یا پیش از ابن ندیم بوده باشد. از سوی دیگر، شاگردی ابوالمسفل شیبانی (م ۳۸۷ ه) نزد او گواه آن است که وی دست کم تا اواسط سده چهارم حیات داشته است. با این همه، معلوم نیست وی حیات علمی خود را در کدام یک از شهرهای عراق سپری کرده است. گویند وی در بغداد چندان اقامت تحصیلی نداشته و به همین دلیل، شیخ طوسی، که در بغداد می‌زیسته، آگاهی‌های خود درباره او را از ابن ندیم گرفته و خود نتوانسته است به طور مستقل اطلاعاتی از او به دست بیاورد.

وی خود در برخی از استعمالاتش، از استفادش با عنوان «شیخ من آهلنا» تعبیر

می‌کند، و این جمله نشان می‌دهد که وی از اهالی بغداد و شهرهای نزدیک آن نبوده است؛ زیرا در این صورت، دلیلی برای تعبیر مذکور وجود ندارد، مگر اینکه منظور از «أهلنا» فردی از بستگان و خویشاوندان او بوده باشد.

از آثار و تألیفات او، برمی‌آید که وی در زمان خود، از دانشمندان صاحب نام بوده، هرچند بسیاری از گوشه‌های زندگی او بر ما پوشیده است. به گفته ابن ندیم، وی دارای تألیفات فراوانی بوده که از جمله آنها اخبار الصحّیین، اخبار معاویة، الفضائل والکشف هستند.

لکن این است: وی غیر از همنام خود ابر عبدالله حسنی (م ۴۵۵ه) صاحب کتاب التهاری است.

منابع

- اعیان الشیعه (طبع بزرگ). ج. ۲. ص. ۹۲۲. ش. ۷۵۲ / طوسی، الامالی. ص ۴۷۵. ح ۱۰۳۷
طبقات اعلام الشیعه . ج. ۱. ص ۱۰۳ / فهرست ابن ندیم: ص ۲۴۳ / الفهرست. ص ۲۷۷.

فهرست مراجع

١. ابو على الفارسي حياته وآثاره. عبدالفتاح اسماعيل شلبي. قاهره، بن نا، ١٩٥٧ م.
٢. الاختصاص، محمد بن محمد بن نعمن (شيخ مفيد). تحقيق على اكابر غفارى. قم، جامعة مدرسين، بنى تا.
٣. اختيار معرفة الرجال (رجال کشی). محمد بن حسن طوسى. تحقيق محمد باقر حسینی میرداماد و سیدمهدى رجائی. قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام. ١٤٠٤ ق،
٤. الأربعون حديثا. منتجب الدين (ابن بابويه رازى). قم، مؤسسة الامام المهدى (عج). ١٤٠٨ ق،
٥. الأربعين، سليمان بن عبدالله ماھوزي. تحقيق سید مهدی رجائی. قم، محقق (طبعۃ امیر). ١٤١٧ ق.
٦. الاستیصار. محمد بن حسن طوسى. تحقيق سیدحسن خرسان. ج، جهارم، قم، دارالکتب الاسلامیہ. ١٣٦٣
٧. الاعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين و المستشرقين، خيرالدين زركلى. ج، بنجم. بيروت، دارالعلم للملأفين، ١٤١٠ ق،
٨. اعلام الاسماعيلية. مصطفى غالب. بيروت، بن نا، ١٩٦٤ م.
٩. اعيان الشیعه (قطع بزرگ). سیدمحسن امین عاملی. دارالتعارف للطبوعات. ١٤٠٦ ق،
١٠. الاخاني، ابوالفرح الاصفهاني. تحقيق على محمد البجاوى. بيروت، مؤسسة جمال، بن نا.
١١. اقبال الاعمال. سید رضى الدین علی بن موسى حسن (سید بن طاووس). تحقيق جواد قيومی اصفهانی. قم، دفتر تبلیغات اسلامی. ١٤١٦ ق.

١٢. اكمال الكمال في رفع الارتباط عن المؤتلف والمخالف في الاسماء والكنس و الانساب. على بن هبة الله بن علي (ابن ماكولا). فاهره، دارالكتاب الاسلامي. بي. تا.
١٣. الامالي (فهرست احاديث اهل بيت). محمد بن علي بن الحسين بن بابويه القمي (شيخ صدوق). قم، مؤسسة البعثة. ١٤١٧ق.
١٤. الامالي. محمد بن حسن طوسي. قم، دارالتفاقه. ١٤١٤ق.
١٥. الامالي. محمد بن محمد بن نعمان (شيخ مفيد). تحقيق على اكير غفارى. قم، جامعة مدرسين. ١٤٠٣ق.
١٦. الامتعة والمؤانسة. ايوحيان توحيدی. به کوشش احمد امین و احمد زین. فاهره. بي. تا. ١٩٣٩م.
١٧. الانتصار، سید مرتضی علم الهدی. على بن الحسين البغدادی. قم، جامعة مدرسين. ١٤١٥ق.
١٨. الانساب. عبدالکریم بن محمد سمعانی. تقديم و تعلیق عبد الله عمر البارودی. بیروت. دارالجنان. ١٤٠٨ق.
١٩. امل الآملی. محمد بن حسن حرّ عاملی. تحقيق سید احمد حسینی. بغداد. مکتبة الاندلس، نجف. مطبعة الآداب. ١٤٠٤ق.
٢٠. انباء الرواة. على بن یوسف فقط. تحقيق محمد ابوالفضل ابراهیم. فاهره. بي. تا. ١٩٥٠م.
٢١. اوائل المقالات. محمد بن محمد بن نعمان (شيخ مفيد). تحقيق ابراهیم انصاری زنجانی. بیروت. دارالسفید. ١٩٩٣م.
٢٢. ایضاح الاشتباہ. حسن بن یوسف (علماء حلی). تحقيق شیخ محمد حسون. قم. جامعة مدرسين. ١٤١١ق.
٢٣. ایضاح المکنون فی الدلیل علی کشف الظنوں. اسماعیل باشا بغدادی. بیروت. داراحیام التراث العربی. بي. تا.
٢٤. بخار الانوار. محمد باقر مجلسی. ج دوم. بیروت. مؤسسه الوفاء. ١٤٠٣ق.
٢٥. البداية والنهایه. اسماعیل بن کثیر دمشقی (ابن کثیر). تحقيق علی شیری. بیروت.

- داراحیاء التراث العربي، ١٤٠٨ ق.
٢٦. بشارة المصطفی، ^٩ محمد بن جریر طبری شیعی، تحقیق جواد قبومی اصفهانی، قم، جامعه مدرسین، ١٤٢٠ ق.
٢٧. بقیة الوهاء فی طبقات اللغويین والنحویین، جلال الدین عبدالرحمان السبوطي، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، ج دوم بیروت، دارالفکر، ١٩٧٩ م.
٢٨. تاج العروس من جواهر القاموس، سید محمد مرتضی زبیدی حنفی، تحقیق علی شیری، بیروت، دارالفکر، ١٤١٤ ق.
٢٩. تاریخ آل زراره، سید محمد علی موحد ابطحی، بی جا، ج ربانی، ١٣٩٩ ق.
٣٠. تاریخ ابن اثیر، عزالدین ابی الحسن علی بن ابی الکرم شبیانی (ابن اثیر)، بیروت، دارصادر، ١٩٨٢ م.
٣١. تاریخ ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد بن خلدون مغربی، ج چهارم، بیروت، داراحیاء التراث العربي، بی تا.
٣٢. تاریخ الاسلام ووفیات المشاہیر والاعلام، شمس الدین محمد ذہبی، تحقیق عمر عبدالسلام ندمیری، بیروت، دارالکتاب العربي، ١٩٢ م.
٣٣. تاریخ الامم والملوک (تاریخ طبری)، محمد بن جریر طبری، بیروت، مؤسسه الاعلمی، ١٤٠٣ ق.
٣٤. تاریخ بغداد، احمد بن علی خطیب بغدادی، تحقیق مصطفی عبد القادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ١٤١٧ ق.
٣٥. تاریخ طبرستان، محمد بن حسن بن اسفندیار، تصحیح عباس اقبال، به اهتمام محمد رمضانی، تهران، پدیده، ١٣٦٦.
٣٦. تاریخ قم، حسن بن حسن قمی، ترجمة حسن بن علی، تصحیح سید جلال الدین نهرانی، تهران، تونس، ١٣٦١.
٣٧. تاریخ مدینة دمشق، ابوالقاسم علی بن حسن بن هبة الله (ابن عساکر شافعی)، تحقیق

^٩ نسخه دیگری از کتاب مزبور نیز مورد استفاده قرار گرفت: بشارة المصطفی لشیعه المرتضی، محمد بن جریر طبری شیعی، تجفف، بی تا، ١٣٦٩.

- علی شیری، بیروت، دارالفکر، ١٤١٥ق.
٢٨. تأییس الشیعه فی الاسلام، سید حسن صدر، بی جا، شرکة النشر و الطباعة العراقية، ١٤٥٤ق.
٢٩. التبصیر لى الدين، اسفراینی، فاهره، بی تا، ١٣٧٤ق.
٣٠. التحصین، سید رضی الدین علی بن موسی حسن (سید بن طاووس)، تحقیق انصاری، قم، مؤسسه دارالکتاب، ١٤١٣ق.
٣١. تحف العقول، أبومحمد حسن بن علی بن حسین (ابن شعبه حرّانی)، ج دوم، قم، جامعه مدرسین، ١٤٠٤ق.
٣٢. التدوین فی ذکر اهل العلم بقزوین، عبدالکریم بن محمد رافعی قزوینی، تحقیق عزیز اسد عطاردی، تهران، عطارد، ١٣٧٦.
٣٣. تذکرة الحفاظ، شمس الدین محمد ذہبی، بیروت، داراجیاء التراث العربی، بی تا.
٣٤. تصحیفات الصحّهین، حسن بن عبدالله بن سعید العسكري، تحقیق محمود احمد میرزا، قاهره، المطبعة العربية الحديثة، ١٩٨٢م.
٣٥. تفسیر ابن حمزة ثمالی، ابوحمزه، ثابت بن دینار الثمالی، تحقیق عبدالرّزاق محمد حسین حرزالدین، قم، الهدای، ١٤٢٠ق.
٣٦. تفسیر فرات کوفی، ابوالقاسم فرات بن ابراهیم فرات کوفی، تحقیق محمد الكاظم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ١٤١٠ق.
٣٧. التمھیص، محمد بن همام اسکانی، قم، مؤسسه الامام المھدی (عج)، بی تا.
٣٨. تتفییع المقال فی علم الرجال، عبدالله مامقانی، ج سنگی (سه مجلد)، خط احمد زنجانی، تاریخ کتابت: ١٣٤٨.
٣٩. التوحید، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمي (شیخ صدوق)، تحقیق سیدهاشم حسینی طهرانی، قم، جامعه مدرسین، ١٣٨٧ق.
٤٠. تهذیب الاحکام فی شرح المقنعة، محمد بن حسن طوسي تحقیق سیدحسن خرسان، ج چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ١٣٦٥.
٤١. تهذیب الکمال، جمال الدین ابوالحجاج یوسف المزّاری، تحقیق بشار عواد معروف.

- ج جهار، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٩٨٥ م.
٥٢. تهذيب المقال لـ تفتح كتاب رجال النجاشي، سيد محمد على ابطحي، ج دوم، قم، سيد محمد ابطحي، ١٤١٢.
٥٣. الشاتب في المناقب، عماد الدين ابوجعلفر محمد بن علي الطوسي (ابن حمزه طوسي)، تحقيق نبيل رضا علوان، ج دوم، قم، انصاريان، ١٤١٢ ق.
٥٤. ثواب الاعمال، محمد بن علي بن بابويه قمي (ابن بابويه)، ج دوم، قم، منشورات الرضي، ١٣٦٨.
٥٥. جامع الرواية وازاحة الاشتباكات من الطرق والاسناد، محمد بن علي غروي حائزى اردبيلي، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشى النجفى، ١٤٠٣ ق.
٥٦. جمال الأسبوع بكمال العمل المشرع، رضى الدين على بن موسى حسني (سيد بن طاووس)، تحقيق جواد قبومي اصفهانى، بي جا، مؤسسة آفاق، ١٣٧١.
٥٧. جمهرة انساب العرب، ابومحمد على بن احمد بن سعيد بن حزم اندلسى، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٨ ق.
٥٨. الحدائق النافورة، شيخ يوسف بحرانى، تحقيق محمد تقى ايروانى، قم، جامعة مدربين، ١٤٠٩ ق.
٥٩. الحد الفاصل بين الرواى والواهى، حسن بن عبد الرحمن بن خلاد رامهرمزى، تحقيق محمد عجاج خطيب، بيروت، دارالفكر، بي تا.
٦٠. حياة ابن فراس، سيد محسن امين عاملى، دمشق، بي تا، بي تا.
٦١. خاتمة المستدرك، ميرزا حسين نورى طبرسى، قم، مؤسسة آل البيت(ع) لاحياء التراث، ١٤١٥ ق.
٦٢. خاندان نويختى، عباس اقبال آشتباىى، تهران، كتاب خانه طهورى، ١٣٤٥.
٦٣. الغرائج والجرائح، ابوالحسن فطبل الدين سعيد بن هبة الله راوندى، قم، مؤسسة الامام المهدى(عج)، ١٤٠٩ ق.
٦٤. الخصائص، ابوالفتح عنمان بن جنى (ابن جنى)، تحقيق محمد على التجار، بيروت، دارالمهدى، بي تا.

٥٥. خصائص امیر المؤمنین علیه السلام. ابوعبدالرحمن احمد بن شعیب (نسانی شافعی). تحقیق محمد هادی امینی. نجف. مکتبة بنیوی الحدیثة. بنی نا.
٥٦. الغصال. محمد بن علی بن الحسین بن یاپویه القمی (شیخ صدوق). تحقیق علی اکبر غفاری. قم. جامعه مدرسین. ١٤٠٣ق.
٥٧. خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال. ابومنصور حسن بن یوسف (علامه حلی). تحقیق جواد فیضی اصفهانی. قم. مؤسسه النشر الاسلامی. ١٤١٧ق.
٥٨. دائرة المعارف بزرگ اسلامی. کاظم موسوی بجنوردی. تهران مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی. ١٣٦٩.
٥٩. دائرة المعارف تشیع. احمد صدر حاج سیدجوادی. تهران. نشر شهید سعید محبی. ١٣٨٠.
٦٠. الدرر العاقیة. سید رضی الدین علی بن موسی (سید بن طاووس). قم مؤسسه آل البيت(ع). ١٤١٤ق.
٦١. دلائل الامامة. محمد بن جریر طبری شیعی. قم. مؤسسه البغنة. ١٤١٣ق.
٦٢. الذریعة الى تصنیف الشیعه. محسن آغا بزرگ طهرانی. ج سوم. بیروت. دارالاضواء. ١٤٠٣ق.
٦٣. ذکر اخبار اصحابهان. ابونعمیم احمد بن عبد الله اصفهانی. لیدن. مطبعة بریل. ١٩٢٤ق.
٦٤. ذیل تاریخ بغداد. ابن نجّار بغدادی. تحقیق مصطفی عبد القادر بیحی. بیروت. دارالکتب العلمیه. ١٤١٧ق.
٦٥. رجال الطووس. محمد بن حسن طووسی. تحقیق جواد فیضی اصفهانی. قم. مؤسسه النشر الاسلامی. ١٤١٥ق.
٦٦. رجال النجاشی. ابوالمیاس احمد بن علی نجاشی. تحقیق سید موسی شبیری زنجانی. قم. مؤسسه النشر الاسلامی. ١٤١٦ق.
٦٧. رسالة فی المهر. محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید). تحقیق شیخ مهدی نجف. بیروت دارالمفید. ١٤١٤ق.

٧٩. روضات الجنات في أحوال العلماء والسداد، ميرزا محمد باقر موسى خوانساري، قم، اسامييان، بي.تا.
٨٠. رياض العلماء وحياض الفضلاء، ميرزا عبدالله الفندى، ترجمة محمد باقر ساعدى، مشهد، آستان قدس رضوى، ١٣٦٩.
٨١. ريحانة الادب في تراجم المعرفين بالكتيبة او اللقب (٨ جلد در چهار مجلد)، ميرزا محمد على آقابالا خياباني (مدررس تبريزی)، ج دوم، تهران، ١٣٦٩.
٨٢. زندگانی سیاسی و فرهنگی شیعیان بغداد، سید حسن موسی، قم، بوستان کتاب قم، ١٣٨١.
٨٣. سر السلسلة العلوية، سهل بن عبدالله بخاري، قم، الشريف الرضى، ١٤١٣ ق.
٨٤. السقيفة ولدك، جوهري، احمد بن عبد العزيز، تحقيق دکتر محمد هادي اميني، ج دوم، بيروت، شركة الكتب، ١٤١٢ ق.
٨٥. سماء المقال في علم الرجال، ابوالهدي كلباسي، تحقيق سيد محمد حسين فروسي، قم، مؤسسة ولی عصر للدراسات الاسلامية، ١٤١٩ ق.
٨٦. السنن الكبيرى، ابوبكر احمد بن حسين بهقى، بيروت، دارالفکر، بي.تا.
٨٧. سیر أعلام النبلاء، شمس الدين محمد ذهبى، تحقيق شمیب الارمنوط، ج نهم، بيروت، مؤسسة الرساله، ١٤١٣ ق.
٨٨. سؤالات حمزة بن يوسف الشهنى، على بن عمر، تحقيق موثق بن عبدالله بن عبدالقادر، رياض، مكتبة المعارف، ١٤٠٤.
٨٩. شذرات الذهب في أخبار من ذهب، عبدالحق (ابن عماد حنبلي)، تحقيق حسام الدين قدسى، قاهره، بي.تا، ١٣٥٠ ق.
٩٠. شرح اصول الكافى (١٢ جلدی)، محتمد ملا صالح مازندرانى، تعلیقات ميرزا ابوالحسن شعرانى، بي.جا، بي.تا، بي.تا.
٩١. شرح نهج البلاغه، ابن ابي الحميد، تحقق محمد ابوالفضل ابراهيم، بي.جا، داراحياء الكتب العربية (عيسى الباجي الحلبي وشركاه)، ١٩٥٩ م.
٩٢. شواهد التنزيل، عبدالله بن احمد حاكم حسکانى، تحقيق شيخ محمد باقر محمودى.

- نهان. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. ١٤١١ق.
- ٩٣ طبقات اعلام الشیعه (نوایع الرواۃ فی رابعة المئات). محسن آقا بزرگ طهرانی. ج دوم. قم، اسماعیلیان. بی تا.
- ٩٤ طبقات الشافعیة. ابوبکر بن احمد بن محمد بن عمر (ابن شہیه). تحقیق حافظ عبدالعلیم خان. بیروت. عالم الکتب. ١٤٠٧ق.
- ٩٥ طرائف المقال فی معرفة طبقات الرجال. سید علی اصغر بروجردی جابلقی. تحقیق سید مهدی رجایی. قم. مکتبة آیة الله العظمی المرعشی. ١٤١٠ق.
- ٩٦ حلل الشرائع. محمد بن علی بن الحسین بن یابویه القمی (شیخ صدوق). نجف. المکتبة الحیدریة. ١٣٨٦ق.
- ٩٧ عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب. جمال الدین احمد بن علی حسینی (ابن عنیه). تحقیق محمد حسن آل طالقانی. ج سوم. نجف. المکتبة الحیدریة. ١٣٨٠ق.
- ٩٨ العالم. عبد الله بحران. قم. مدرسة الامام الصدیق (عج). ١٤٠٧ق.
- ٩٩ عیون اخبار الرضا^{علیه السلام}. محمد بن علی بن الحسین بن یابویه القمی (شیخ صدوق). تحقیق حسین اعلمی. بیروت. مؤسسه الاعلمی للمطبوعات. ١٤٠٤ق.
- ١٠٠ عیون التواریخ. صلاح الدین ابوعبد الله محمد بن شاکر کتبی. تحقیق حسام الدین قدسی و دیکران. بغداد. بی تا. ١٩٨٤م.
- ١٠١ عیون المعجزات. حسین بن عبد الوهاب. محمد کاظم کتبی. نجف. منشورات مطبعة الحیدریة. ١٣٦٩ق.
- ١٠٢ الفارات. ابواسحاق ابراهیم بن محمد (ابن هلال نقی کوفی). تحقیق سید جلال الدین حسینی ارمی محدث. نهان. ج بهمن. ٢٥٣٥ش.
- ١٠٣ الفدیر فی الكتاب والستة والادب. عبدالحسین احمد امینی. ج چهارم. بیروت. دارالکتاب العربي. ١٣٩٧ق.
- ١٠٤ الفیہ. ابن ابی زینب محمد بن ابراهیم نعمانی. تحقیق علی اکبر غفاری. نهان. مکتبة الصدق. بی تا.
- ١٠٥ الفیہ. محمد بن حسن طوسی. تحقیق عباد اللہ تهرانی و شیخ علی احمد ناصح. قم.

- مؤسسة المعارف الإسلامية. ١٤١١ ق.
٦. فتح الابواب. سيد رضي الدين على بن موسى حسني (سيد بن طاووس). تحقيق حامد خلف. قم. موسسة آل البيت(ع). ١٤٠٩ ق.
٧. فرج المهموم في تاريخ علماء النجوم. سيد رضي الدين على بن موسى حسني (سيد بن طاووس). دارالذخائر للطبعات. ١٣٦٨.
٨. فزحة الفري في تعيين قبر امير المؤمنين عليه السلام. سيد رضي الدين على بن موسى حسني (سيد بن طاووس). تحقيق سيد تحسين آل شيب موسوي. قم. مركز الفدير للدراسات الإسلامية. ١٤١٩ ق.
٩. الفصول العشرة. محمد بن محمد بن نعمان مفید. تحقيق فارس حسون. ج دوم. بيروت. دارالمفید. ١٣١٤ ق.
١٠. الفصول المختارة. شیخ مفید. محمد بن محمد بن نعمان. تحقيق السيد میر علی شریفی. بيروت. دارالمفید. ١٤١٤ ق.
١١. فضل زيارة العصین عليهما السلام. محمد بن علي بن شجری علوی. تحقيق سید احمد حسینی. قم. کتابخانه آیة الله العظمی مرعشی نجفی. ١٤٠٣ ق.
١٢. فقه ابن ابی عقبی العقائی. علی کووانی. قم. سید شرف موسوی. ١٤١٣ ق.
١٣. فلسفۃ شیعہ. عبدالله نعمة. ترجمة سید جعفر غضبان. ویراسته هرویز اتابکی. تهران. سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی. ١٣٦٧
١٤. القوانین الرجالیة. سید محمد مهدی بحرالعلوم. تحقيق محمد صادق بحرالعلوم. تهران. مکتبة الصادق. ١٣٦٣
١٥. قوانین الرضویة. حاج شیخ عباس قمی. تهران. کتابخانه و چاپخانه مرکزی. بهمن ١٣٢٧ ش.
١٦. فرات الروفیات. تحقيق علی بن یعقوب الله کتبی و عادل احمد المسوجود. بيروت. دارالکتب العلمیة. ٢٠٠٠ م.
١٧. الفهرست. ابو جعفر محمد بن حسن طوسی. تحقيق جواد نیوم اصفهانی. قم. مؤسسه نشر الفقاهة. ١٤١٢ ق.

۱۱۸. فهرست ابن ندیم، محمد بن اسحاق (ابن ندیم بغدادی)، ترجمه رضا تجدد، تهران، ابن سینا، ۱۳۵۰.
۱۱۹. فیض القدیر شرح الجامع الصفیر، محمد عبدالرؤوف مناوی، تحقیق احمد عبدالسلام، بیروت، دارالکتب العلمیہ، ۱۴۱۵ق.
۱۲۰. قاموس المعیط، محمد بن یعقوب فیروزآبادی، بیروت، مؤسسه الرسالۃ، بی.نا.
۱۲۱. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق علی اکبر غفاری، ج دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیہ (آخرندی)، ۱۳۴۸ق.
۱۲۲. کامل الزیارات، جعفر بن محمد بن قولویه، تحقیق جواد قبومی اصفهانی، قم، نشر النقاهة، ۱۴۱۷ق.
۱۲۳. کامل فی التاریخ، عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الكرم شبیانی (ابن اثیر)، بیروت، دارصادر، ۱۴۰۲ق.
۱۲۴. کتابخانه ابن طاووس، انان گلبرگ، ترجمه سید علی قرایی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیة الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۱۳ق.
۱۲۵. کشف الحجب والاستار عن اسماء الكتب والمنقار، اعجاز حسین نیشابوری کنثتوی، ج دوم، قم، کتابخانه آیة الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ق.
۱۲۶. کشف الظنون عن اسماء الكتب والفنون، حاجی خلیفه، بیروت، داراحباء التراث الاسلامی، بی.نا.
۱۲۷. کفایة الاتریف النص على الانتمیة الانشی شعر، علی بن محمد خزار فی رازی، تحقیق سید عبداللطیف حسینی کوه کمره‌ای، قم، بیدار، ۱۴۰۱ق.
۱۲۸. الکافی و الکافی، عبدالرسول عبدالحسن غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۱۶ق.
۱۲۹. الکنی و الالقاب (۲ مجلد). شیخ عباس فی، ج پنجم، تهران، بی.نا، ۱۳۶۸.
۱۳۰. کمال الدین و تمام الشمیة (۲ جلدی)، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القسی (شیخ صدوق)، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه التشریف الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
۱۳۱. کمال الدین و تمام الشمیة (۲ مجلد). محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القسی (شیخ صدوق)، ترجمه منصور بهلوان، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۰.

١٣٢. كنز الفوائد، ابوالفتح محمد بن علي كراجي طرابلسي، ج دوم، قم، مكتبة المصطفوي.
١٤١. ق، تحقيق شيخ عبدالله نعمة، قم، دارالذخائر، ١٤١٠ ق.
١٣٣. لسان الميزان، احمد بن علي (ابن حجر عسقلاني)، ج دوم، بيروت، مؤسسة الاعلمي للطبعات، ١٣٩٠ ق،
١٣٤. مأة منقبة، محمد بن احمد فقي (ابن شاذان)، اشراف سيد محمد باقر موحد ابطحي، قم، مدرسة الامام المهدى (عج)، ١٤٠٧ ق.
١٣٥. مجالس المؤمنين، فاضي سيد نور الله شوشترى، طهران، كتاب فروشى اسلامیه، ١٣٧٥.
١٣٦. المجدى فى انساب الطالبىين، على بن محمد علوى عمرى نتابه، تحقيق احمد مهدوى دامغانى، قم، كتاب خانه آية الله العظمى مرعشى نجفى، ١٤٠٩ ق،
١٣٧. المحاسن، احمد بن محمد بن خالد برقى، تحقيق سيد جلال الدين حسينى ارموى محمدت، تهران، دارالكتب الاسلاميه، بي.تا.
١٣٨. مجموعة الرسائل، شيخ لطف الله صافى، قم، مؤسسة الامام المهدى (عج)، ١٤٠٤ ق.
١٣٩. مدينة المهاجر، سيد هاشم بحرانى، تحقيق سيد عزت الله مولاي همانى، قم، مؤسسة معارف اسلامیه، ١٤١٣ ق.
١٤٠. مرآة الجنان و هبرة اليقطان فى معرفة ما يعتبر من حوارث الزمان، عبدالله بن اسعد بالعنى، بيروت، مؤسسة الاعلمي للطبعات، ١٣٩٠ ق،
١٤١. مرآة الكتب، على بن موسى بن محمد شفيع تبريزى، تحقيق محمد على حائزى، قم، مكتبة آية الله العظمى المرعشى، ١٤١٤ ق،
١٤٢. مروج الذهب و معادن الجوهر، على بن حسين سعودى، ترجمة ابوالقاسم باينده، ج سوم، تهران، شركت انتشارات علمي و فرهنگي، ١٣٦٥.
١٤٣. مسائل على بن جعفر، على بن الامام جعفر الصادق علیه السلام، تحقيق مؤسسة آل البيت علیهم السلام، قم، كنگره؛ بين المللى امام رضا علیه السلام، ١٤٠٩ ق،
١٤٤. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ميرزا حسين نورى طبرسى، ج دوم، قم، مؤسسة آل البيت لاحياء التراث، ١٤٠٩ ق،

١٤٥. المسترشد في امامية امير المؤمنين عليه السلام. محمد بن جرير طبرى شيعي. تحقيق شيخ احمد محمودى. قم. مؤسسة فرهنگی اسلامی کوشانبور. بی‌نا.
١٤٦. مسنن الامام الرضا عليه السلام. تحقيق عزیزالله عطاردی خبوشانی. مشهد. کنگره جهانی امام رضا عليه السلام. ١٤٠٦ ق.
١٤٧. مسنن الشهاب. محمد بن سلامه فضاعی. تحقيق حمدی عبدالمعبد. بیروت. مؤسسه الرسالة. ١٤٠٥ ق.
١٤٨. شایع الثقات. میرزا غلام رضا عرنانیان. قم. مؤسسه النشر الاسلامی. ١٤١٧.
١٤٩. المصون في الادب. حسن بن عبدالله بن سعيد (ابواحمد عسكري). به کوشش عبد السلام محمد هارون. کوبیت. بی‌نا. ١٩٨٤ م.
١٥٠. معالم العلماء. ابوعبد الله محمد بن على بن شهرآشوب مازندرانی. قم. ج فم. بی‌نا.
١٥١. معانی الاخبار. محمد بن على بن الحسین بن بابویه القمي (شيخ صدوق). قم. جامعه مدرسین. ١٣٦١.
١٥٢. معجم احادیث الامام المهdi. علی کورانی. قم. مؤسسه المعارف الاسلامیه. ١٤١١ ق.
١٥٣. معجم الادباء (ارشاد الاریب الى معرفة الادیب). یاقوت بن عبدالله رومی بندادی (یاقوت حموی). قاهره. مرجیلوث. ١٩٣٦ م.
١٥٤. معجم البلدان. یاقوت بن عبدالله رومی بندادی. (یاقوت حموی). بیروت. دارالحياء التراث العربي. ١٩٧٩ م.
١٥٥. معجم الشمراء (تک جلدی). محمد بن عمران مرزبانی. تحقيق عبدالستار احمد فراج. قاهره. ١٣٥٤.
١٥٦. معجم المطبوعات العربية والمعربة. یوسف البان سرکیس. قم. کتابخانه آیة الله مرعشی نجف. ١٤١٠ ق.
١٥٧. معجم المطبوعات النجفیة. محمد هادی امینی. نجف. ج آداب. ١٣٨٥.
١٥٨. معجم المؤلفین. عمر رضا کحاله. بیروت. مکتبة المثنی و دارالحياء التراث العربي. بی‌نا.

١٥٩. معجم رجال الحديث وتفصيل طبقات الرواية. سيد ابوالقاسم موسى خونی. ج بندج. قم، بي. تا. ١٤١٣ / قم، مدينة العلم. ١٤٠٣.
١٦٠. مقائق الطالبيين. ابوالفرح اصفهانی. تحقيق کاظم المظفر. ج دوم. قم، مؤسسة دارالكتاب. ١٣٨٥.
١٦١. مناقب آل ایین طالب. ابوعبد الله محمد بن علی (ابن شهر آشوب مازندرانی). تحقيق گروهی از استادان نجف اشرف. نجف. ج حبیدریه. ١٣٧٦، ١٣٧٦. بیرون. دارالاضواء، ١٤٠٥. قم، علامه، بي. تا.
١٦٢. مناقب امیر المؤمنین صلی الله علیه و آله و سلم. محمد بن سلیمان کوفی. تحقيق شیخ باقر محمودی. بي. جا. مجمع احیاء الثقافة الاسلامیة. ١٤١٢. ق.
١٦٣. من لا يحضره الفقيه. محمد بن علی بن الحسین بن یابویه القمی (شیخ صدوق). تحقيق علی اکبر غفاری. ج دوم. قم، جامعة مدّرسین. ١٤٠٤. ق.
١٦٤. موسوعة مؤلفی الامامیة. مجمع التکرر الاسلامی. قم، مجمع التکرر الاسلامی. ١٤٢٠.
١٦٥. میزان الاعتدال فی نقد الرجال. شمس الدین محمد بن احمد بن عنمان ذہبی. تحقيق علی محمد البجاوی. بیرون. دارالمعرفة للطباعة والنشر. ١٩٦٣ م / ١٣٨٢ ق.
١٦٦. النص والاجتیهاد. عبدالحسین شرف الدین الموسوی. تحقيق ابوسجتبی. قم، سید الشهداء. ١٤٠٤. ق.
١٦٧. نقد الرجال. سید مصطفی بن حسین نظری. قم، مؤسسه آل البيت(ع). ١٤١٨. ق.
١٦٨. نوادر المعجزات، محمد بن جریر طبری شیعی. قم، تحقيق و نشر مؤسسه الامام المهدي(عج). ١٤١٠. ق.
١٦٩. الوافی بالوقيعات. صلاح الدین خلیل بن ابیک صفیدی. دارالنشر فرانتز شنایر بقیادان، ١٩٦١ م.
١٧٠. وسائل الشیعیة. محمد بن حسن حرّ عاملی. تحقيق عبد الرحیم رئانی شیرازی. بیرون. داراحیاء التراث العربی. بي. تا.
١٧١. وفیات الائیان و انباء ابناء الزمان. احمد بن محمد بن ابی بکر (ابن خلکان). تحقيق دکتر احسان عیاس. بیرون. دارصدر. ١٣٩٨. ق.

١٧٢. الهدایة الکبری، ابوعبدالله حسین بن حمدان خصبی، ج چهارم، بیروت، مؤسسه البلاغ، ١٤١١ق.
١٧٣. الهدایة فی الاصول و الفروع، محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی (شیخ صدوق)، قم، مؤسسه الامام الہادی(ع)، ١٤١٨ق.
١٧٤. هدیۃ العارفین اسحاق المؤذنین و آثار المصنفین، اسماعیل یاشا بغدادی، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا.
١٧٥. یتیمة الدهر فی محاسن اهل المصر، ابو منصور عبد الملک ثعالبی نیشابوری، تحقیق: مفید محمد فیضیه، بیروت، دارالکتب العلمیة، ١٤٠٣ق.
١٧٦. الیقین فی امرة امیر المؤمنین علیه، سید رضی الدین علی بن موسی حسنی (سید بن طاووس)، تحقیق محتسب قرآن انصاری و محدث صادق انصاری، قم، مؤسسه دارالکتاب، ١٤١٣ق.

فهرست اسامی شاخصیت‌ها (بر حسب سال وفات)

٣٠٠	اق: احمد بن محمد بن نوری سراج (ح ٢١٧ - ح ٣٠٠ ق)
٣٠٠	اق: جعفر بن محمد ازدی کوپی (٤ - ح ٣٠٠ ق)
٣٠٠	اق: جعفر بن محمد بن مالک بن عیسیٰ بن سابور (٤ - ح ٣٠٠ ق)
٣٠١	اق: اسماعیل بن محمد بن اسماعیل مخزویس (٤ - ح ٣٠١ ق)
٣٠٢	اق: حسن بن مثیل دهقان قمی (ح ٢٢٥ - ح ٣٠٢ ق)
٣٠٣	اق: حسن بن متوجه بن سندی قرشی (٤ - ح ٣٠٣ ق)
٣٠٤	اق: احمد بن حسن صبیح (ح ٢٣٠ - ب ٣٠٤ ق)
٣٠٤	اق: حسن بن علی بن علی الاصرف بن عمر الانسر بن الامام السجاد (ح ٢٢٥ - ٣٠٤ ق)
٣٠٥	اق: ابراهیم بن خالد مقرن کسانی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٣٠٥	اق: ابراهیم بن فهد کوپی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٩٤	اق: احمد بن عبدالله بن جعفر بن حسین بن جامع بن مالک حميری قمی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
١٠٩	اق: احمد بن علی بن حکم بن ایمن خطاط کوپی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٢١٧	اق: احمد بن مثیل قمی (٤ - ب ٣٠٥ ق)
١٩٠	اق: احمد بن مهران (ح ٢٣٠ - ح ٣٠٥ ق)
٢٨٦	اق: جعفر بن محمد بن عبدالله بن عتبہ (ح ٢٣٥ - ح ٣٠٥ ق)
٢٨٨	اق: حسن بن احمد بن میثم بن فضل بن ذئین (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٣٠٧	اق: حسن بن عبدالله بن محمد بن علی بن عباس تصمیم رازی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٣٠٨	اق: حسن بن عبدالله بن محمد بن عیسیٰ بن مالک اشعری قمی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٣٠٥	اق: حسن بن علی دینوری علوی (٤ - ح ٣٠٥ ق)
٣٢٣	اق: احمد بن ادریس بن احمد اشعری قمی (٤ - ح ٣٠٦ ق)
٥٤	اق: حسن بن محمد (علی) بن زیده نصیبی (٤ - ب ٣٠٧ ق)
٣٢٣	اق: حسن بن محمد (علی) بن زیده نصیبی (٤ - ب ٣٠٧ ق)

- ۱۸۹... ۳۰۸: احمد بن مفلیس همانی (ع ۲۳۱-۲۳۰ق)
- ۲۰۸: ۳۰۸: جعفر بن محمد بن جعفر بن حسن بن جعفر بن حسن مشنی بن حسن لطفاً (۲۲۲-۲۰۸ق)
- ۲۰۵... ۳۰۸: جعفر بن محمد حسنی (حسین) (۲۲۶-۲۰۸ق)
- ۲۰۰... ۳۱۰: ابراهیم بن عفاذ (ع-ح ۳۱۰ق)
- ۲۰۴... ۳۱۰: احمد بن عیسی علوی حسینی (ع ۲۳۵-۲۳۰ق)
- ۱۹۸... ۳۱۰: احمد بن محمد بن موسی نوبلی (ع ۲۲۵-۲۳۰ق)
- ۱۷۳... ۳۱۰: احمد بن محمد بن موسی نوبلی (ع ۲۲۵-۲۳۰ق)
- ۱۸۷... ۳۱۰: احمد بن محمد بن یعقوب بیهقی (ع ۲۳۰-۲۳۱ق)
- ۳۲۵... ۳۱۰: حسن بن محمد بن جمهور عمنی بصیری (ع ۲۲۵-۲۳۱ق)
- ۲۵۱... ۳۱۰: حسن بن موسی بن حسن نوبختی (ع ۲۳۰-۲۳۱ق)
- ۲۲... ۳۱۱: ابراهیم بن اسحاق بن فضل بن ابی سهل نوبختی (ع ۲۴۰-۳۱۱ق)
- ۲۱۷... ۳۱۱: اسماعیل بن علی بن اسحاق بن ابی سهل نوبختی (ع ۲۳۷-۳۱۱ق)
- ۹۰... ۳۱۲: احمد بن عبدالله بن احمد بن ابی عبدالله محمد بن خالد برقو (ع ۲۵۰-۲۳۱ق)
- ۱۸۰... ۳۱۲: احمد بن محمد بن یحیی بن زکریا قطان (ع ۲۳۱۲ق)
- ۱۸۶... ۳۱۳: احمد بن محمد بن یزدیار بن رستم طبری نحوی (ع ۲۴۰-۳۱۳ق)
- ۹۷... ۳۱۴: احمد بن عبدالله بن محمد بن عمار تلفی (ع ۲۲۵-۳۱۴ق)
- ۱۰۵... ۳۱۴: احمد بن علی بن اعتم کولی (ع ۲۰۴-۳۱۴ق)
- ۱۱۵... ۳۱۵: احمد بن عمر بن کیسبه (ع ۲۴۰-۳۱۵ق)
- ۱۰۴... ۳۱۵: احمد بن علی بلخی (ع ۲۳۱۵ق)
- ۱۲۸... ۳۱۵: احمد بن مابندر بن پیزان اسکافی (ع ۲۴۰-۳۱۵ق)
- ۱۶۱... ۳۱۵: احمد بن محمد بن علی بن عمر بن ریاح بن قیس (ع ۲۳۱۵ق)
- ۱۶۸... ۳۱۵: احمد بن محمد بن لاحق شیبانی (ع ۲۴۰-۳۱۵ق)
- ۱۸۳... ۳۱۵: احمد بن محمد بن یحیی نصرانی (ع ۲۳۱۵ق)
- ۲۲۷... ۳۱۵: پسر بن سعید بن قلبیه مدخل (ع ۲۳۱۵ق)
- ۲۲۹... ۳۱۵: جعفر بن احمد علوی رفق غربی (ع ۳۱۵ق)
- ۲۹۰... ۳۱۵: حسن بن حسین علوی (ع ۳۱۵ق)
- ۹۹... ۳۲۰: احمد بن علیه بن جعفر اصفهانی (ع ۲۳۰-۳۲۰ق)
- ۲۰۹... ۳۲۰: اسماعیل بن ابراهیم حلوانی (ع ۲۳۰-۳۲۰ق)

- ۳۲۰ ق: جعفر بن سلیمان قس (۱-ح ۳۲۰ ق)
 ۳۲۰ ق: جعفر بن عبدالله بن جعفر بن حسین بن مالک بن جامع قس جمیری (۱-ح ۳۲۰ ق)
 ۲۹ ق: ابراهیم بن عمروس همدانی (۱-ب ۳۲۱ ق)
 ۸۱ ق: احمد بن سهل بلخی شاستاری (۲۲۴-۳۲۲ ق)
 ۲۰۳ ق: اسحاق بن عباس بن اسحاق بن موسی بن جعفر (۱-ب ۳۲۲ ق)
 ۸۷ ق: احمد بن عبدالعزیز جوهری بصری بغدادی (ح ۲۴۵-۳۲۳ ق)
 ۳۲۲ ق: حسن بن محمد بن احمد بن جعفر بن زید بن علی بن الحسین (۱-ب ۳۲۳ ق)
 ۱۹۷ ق: احمد بن یعیش هادی (۲۷۵-۳۲۲ ق)
 ۱۳۹ ق: احمد بن محمد بن احمد بن طلحه (ح ۲۵۰-ح ۳۲۵ ق)
 ۱۵۸ ق: احمد بن محمد شیبانی مکتب (ح ۲۶۰-ح ۳۲۵ ق)
 ۱۶۷ ق: احمد بن محمد بن ابی غریب فنبی (۱-ح ۳۲۵ ق)
 ۱۷۲ ق: احمد بن محمد مقرب طبری (ح ۲۴۵-ح ۳۲۵ ق)
 ۱۷۹ ق: احمد بن محمد وراق (۱-ح ۳۲۵ ق)
 ۳۲۶ ق: حسن بن علی قمی (۱-ب ۳۲۷ ق)
 ۹۶ ... ق: احمد بن عبدالله کوفی (۱-ح ۳۲۸ ق)
 ۹۰ ق: ابو عبدالله بقال (۱-ب ۳۲۸ ق)
 ۱۲۵ ق: احمد بن قاسم بن ابی کعب (۱-ب ۳۲۸ ق)
 ۱۹ ق: ادم بن محمد قلانس (ح ۲۶۰-ق ۳۲۹ ق)
 ۷۷ ق: احمد بن داود بن علی بن حسین قس (۱-ح ۳۲۹ ق)
 ۲۵۰ ... ق: جعفر بن محمد بن اسحاق بن ریاط بعلن کوفی (۱-ح ۳۲۹ ق)
 ۳۱۰ ق: حسن بن علی (عیسی) بن ابی علی عتابی حدی (۱-ح ۳۲۹ ق)
 ۱۸۵ ق: احمد بن محمد بن یحیی فارسی (۱-ح ۳۳۰ ق)
 ۲۳۹ ق: جعفر بن علی بن سهل بن فروخ بغدادی (ح ۲۶۵-۳۳۰ ق)
 ۳۲۴ ق: حسن بن علی بن شعب جوهری (۱-ح ۳۳۰ ق)
 ۱۵۶ ق: احمد بن محمد بن سعید بن عقدة (۲۴۹-۳۳۲ ق)
 ۶۴ ق: احمد بن حسن بن سعید بن عثمان (ح ۲۵۰-ق ۳۳۲ ق)
 ۱۴۹ ق: احمد بن محمد بن حسین بن سعید بن عثمان قرشی (۱-ق ۳۳۲ ق)

- ۳۳۳ ق: احمد بن محمد بن هوده بن هراسة باهلي نهاوندی (۱- ۳۳۳ ق)
 ۵۰ ق: احمد بن ابیالحسن یوسف بن ابراهیم کاتب (ح- ۲۵۰- ۳۳۴ ق)
 ۱۶۱ ق: احمد بن محمد بن حسن بن مزار ضمیم حلیب لطافی (۱- ۳۳۴ ق)
 ۲۲ ق: ابراهیم بن محمد بن عباس خلیل (ح- ۲۶۵- ۳۳۵ ق)
 ۳۷ ق: ابراهیم بن نصیر کشی (ح- ۲۴۰- ۳۳۵ ق)
 ۱۸۸ ق: احمد بن مسرور (ح- ۳۳۵ ق)
 ۲۷۲ ق: حسن بن ابراهیم بن عبدالضد خراز کولی (۱- ب ۳۳۷ ق)
 ۳۰ ق: ابراهیم بن عیاش قمی (۱- ب ۳۳۹ ق)
 ۴۷ ق: احمد بن ابراهیم بن محمد (۱- ق ۳۳۹ ق)
 ۹۵ ق: احمد بن عبدالله بن علی ناقد (۱- ۳۳۹ ق)
 ۳۱۳ ق: حسن بن علی بن احمد صانع (ح- ۲۶۰- ح ۳۴۰ ق)
 ۳۸ ق: ابوجعفر سقا (ق- ۲۰۳- ب ۳۴۰ ق)
 ۱۱۴ ق: احمد بن علی بن مهدی بن صدکه رغی (۱- ب ۳۴۰ ق)
 ۱۹۴ ق: احمد بن یحیی (۱- ح ۳۴۰ ق)
 ۲۰۲ ق: اسحاق بن دوح بصری (۱- ح ۳۴۰ ق)
 ۲۰۵ ق: اسحاق بن محمد بن خالویه (۱- ح ۳۴۰ ق)
 ۲۰۶ ق: اسحاق بن محمد بن علی بن خالد بن مقرن تفار (ح- ۲۵۵- ح ۳۴۰ ق)
 ۲۲۲ ق: جعفر بن حسین بن علی بن شهریار (۱- ب ۳۴۰ ق)
 ۲۴۴ ق: جعفر بن محمد بن ابراهیم علوی موسوی مصری (۱- ب ۳۴۰ ق)
 ۷۶ ق: احمد بن همدان قزوینی (ح- ۲۹۰- ب ۳۴۲ ق)
 ۸۴ ق: احمد بن طاهر قمی (۱- ح ۳۴۴ ق)
 ۱۱۷ ق: احمد بن عیسی بن جعفر علوی عمری زاده (۱- ح ۳۴۴ ق)
 ۲۶ ق: ابراهیم بن علی بن ابراهیم بن هاشم (۱- ح ۳۴۵ ق)
 ۲۸ ق: ابراهیم بن علی کوفی (۱- ۳۴۵- ۳۴۵ ق)
 ۴۱ ق: ابوعبدالله حجاج (۱- ح ۳۴۵ ق)
 ۱۱۳ ق: احمد بن علی لاندی قزوینی (۱- ح ۳۴۵ ق)
 ۱۳۰ ق: احمد بن محمد بن احمد چرجانی (۱- ح ۳۴۵ ق)

- ۳۴۵ ق: احمد بن محمد بن اسماعیل بن قاسم (۲۸۱-۳۴۵ق)
 ۱۳۶.....
 ۳۴۵ ق: احمد بن محمد بن بده (۱-ح ۳۴۵ق)
 ۱۳۸.....
 ۳۴۵ ق: احمد بن محمد بن رمیم مرزوی شخص بصری (۱-ح ۳۴۵ق)
 ۱۵۲.....
 ۳۴۵ ق: احمد بن یعقوب سناش (۱-ح ۳۴۵ق)
 ۱۹۹.....
 ۳۴۵ ق: اسحاق بن عیسی (۱-ح ۳۴۵ق)
 ۲۰۴.....
 ۳۴۵ ق: حسن بن احمد بن امیریس بن احمد الشمری قمی (۱-ح ۳۴۵ق)
 ۲۷۴.....
 ۳۴۵ ق: حسن بن عبدالسلام بن عبدالرحمن (۱-ح ۳۴۵ق)
 ۲۹۹.....
 ۳۴۵ ق: حسن بن علی حجال قمی (۱-ح ۳۴۵ق)
 ۳۱۴.....
 ۳۴۵ ق: احمد بن عمار کولی (۱-ح ۳۴۶ق)
 ۱۶۳.....
 ۳۴۵ ق: احمد بن محمد بن حسن عامری برهانی (۱-ح ۳۴۷ق)
 ۱۹۵.....
 ۳۴۵ ق: ابراهیم بن محمد بن پتمام (۱-ب ۳۵۰ق)
 ۲۲.....
 ۳۵۰ ق: ابوطیب رازی (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۳۹.....
 ۳۵۰ ق: ابونصر حرام (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۴۲.....
 ۳۵۰ ق: احمد بن ابراهیم بن معنی بن اسد عشی بصری (۱-ب ۳۵۰ق)
 ۴۸.....
 ۳۵۰ ق: احمد بن اسماعیل سلیمانی (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۵۷.....
 ۳۵۰ ق: احمد بن امینه بدبل (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۵۸.....
 ۳۵۰ ق: احمد بن بدل (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۶۰.....
 ۳۵۰ ق: احمد بن محمد بن حسین لزدی (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۱۴۶.....
 ۳۵۰ ق: احمد بن محمد بن حسین بن دزل قمی (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۱۴۷.....
 ۳۵۰ ق: اسد بن عبدالله بسطامی بیطار (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۲۰۸.....
 ۳۵۰ ق: اسماعیل بن موسی بن ابراهیم (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۲۲۵.....
 ۳۵۰ ق: جعفر بن محمد بن مسعود عیاشی (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۲۶۲.....
 ۳۵۰ ق: حسن بن جعفر فرشی (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۲۹۰.....
 ۳۵۰ ق: حسن بن زیرقان طبری (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۲۹۴.....
 ۳۵۰ ق: حسن بن علی بن هسین بن شعبه حزانی حلیس (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۳۲۰.....
 ۳۵۰ ق: حسن بن علی صوفی (۱-ح ۳۵۰ق)
 ۳۲۵.....
 ۳۵۰ ق: حسن ابوعبدالله (۱-ح ۳۵۰ق)

- ۳۵۲ ق: احمد بن ثابت دوالینی (۱- ب ۳۵۲ ق)
 ۱۰۹... ق: احمد بن محمد صفوان (۱- ب ۳۵۰ ق)
 ۲۲۰... ق: اسماعیل بن علی بن رزین بن بدیل ورقه هزاری (۲۵۹- ۳۵۲ ق)
 ۲۶۴... ق: جعفر بن ورقه بن محمد بن ورقه شیبیانی (۲۹۲- ۳۵۲ ق)
 ۳۴۵... ق: حسن بن محمد بن هارون بن ابراهیم بن عبدالله بن بزید بن حاتم مهلس (۲۹۱- ۳۵۲ ق)
 ۱۳۹... ق: احمد بن محمد بن جعفر (۱- ب ۳۵۳ ق)
 ۷۹... ق: احمد بن زید بن جعفر همدانی (۱- ب ۳۵۴ ق)
 ۱۵۳... ق: احمد بن محمد بن زید همدانی (۱- ب ۳۵۴ ق)
 ۱۹۲... ق: احمد بن هارون فامی (۱- ب ۳۵۴ ق)
 ۱۹۸... ق: احمد بن یعقوب اصفهانی (۱- ب ۳۵۴ ق)
 ۳۴۸... ق: حسن بن محمد بن حسن سکونی کوفی (۱- ح ۳۵۴ ق)
 ۲۲... ق: ابراهیم بن محمد بن جعفر بن حسن (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۶۷... ق: احمد بن حسن مکتب (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۸۴... ق: احمد بن صفار (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۱۰۳... ق: احمد بن علی بن ابراهیم بن محمد بن حسن بن محمد جوانی (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۱۰۴... ق: احمد بن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۱۵۰... ق: احمد بن محمد بن حمدان مکتب (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۱۷۸... ق: احمد بن محمد بن هشیه (ابراهیم) عجلی (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۱۹۵... ق: احمد بن یحیی مکتب (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۲۲۸... ق: جعفر بن علی بن حسن بن علی بن عبدالله بن مغیره بحلی کوفی (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۲۷۳... ق: حسن بن ابوالحسن دیلمی (۱- ب ۳۵۵ ق)
 ۳۳۳... ق: حسن بن محمد بن احمد حذاء نیشابوری (۱- ح ۳۵۵ ق)
 ۱۸۱... ق: احمد بن محمد بن یحیی عمار قمی (۱- ح ۳۵۶ ق)
 ۱۵۴... ق: احمد بن محمد بن سری تمیس کوفی (۱- ح ۳۵۷ ق)
 ۲۶۷... ق: حزرت بن سعید بن حمدان بن حارث بن المان عدوی تغلیس (۱- ب ۳۵۷ ق)
 ۱۲۹... ق: احمد بن محمد بن احمد اخراج (۱- ح ۳۵۸ ق)
 ۲۹۲... ق: حسن بن حمزه بن علی مرعشی طبری (۱- ح ۳۵۸ ق)

- ۳۵۸ ق: حسن بن محمد بن یحیی علی محدثی (۱- ۳۵۸ ق).
- ۵۵..... ۳۵۹ ق: احمد بن اسماعیل بن عبدالله قمی (۱- ق ۳۵۹ ق).
- ۶۳..... ۳۶۰ ق: احمد بن حسن بن عبدالودیه رازی (ع- ۲۸۲- ۳۶۰ ق).
- ۲۴۸..... ۳۶۰ ق: جعفر بن محمد بن ابراهیم علی موسوی هیری (۱- ب ۳۶۰ ق).
- ۲۸۹..... ۳۶۰ ق: حسن بن بشور بن یحیی (۱- ح ۳۶۰ ق).
- ۲۹۷.. ۳۶۰ ق: حسن بن عبدالرحمن بن خلاد رامهرمزی (۱- ۲۷۵- ۳۶۰ ق).
- ۱۲۳..... ۳۶۲ ق: احمد بن فرج بن منصور بن حجاج فارسی (۱- ۳۱۲- ۳۶۲ ق).
- ۲۳..... ۳۶۳ ق: ابراهیم هبوبی (۱- ح ۳۶۳ ق).
- ۶۱..... ۳۶۵ ق: احمد بن جعفر بن سلیمان بزوفری (۱- ب ۳۶۵ ق).
- ۱۳۱..... ۳۶۸ ق: احمد بن محمد بن احمد بن حسن حکم (۱- ح ۳۶۸ ق).
- ۱۷۰..... ۳۶۸ ق: احمد بن محمد بن محمد بن سلیمان (۱- ۲۸۵- ۳۶۸ ق).
- ۲۵۷..... ۳۶۸ ق: جعفر بن محمد بن قولویه قمی (ع- ۲۸۰- ۳۶۸ ق).
- ۲۷۶..... ۳۶۸ ق: حسن بن احمد بن حسن ناصر (۱- ۳۶۸ ق).
- ۳۲۷..... ۳۶۸ ق: حسن بن علی بن محمد بن علی بن عمرو عطّار قزوینی (۱- ب ۳۶۸ ق).
- ۲۲۲..... ۳۶۹ ق: جعفر بن احمد بن منتظر قمی (۱- ح ۲۷۵- ۳۶۹ ق).
- ۳۱۲..... ۳۷۰ ق: حسن بن علی بن احمد (۱- ح ۳۷۰ ق).
- ۱۱۱..... ۳۷۰ ق: احمد بن علی بن سعید کوفی (۱- ح ۳۷۰ ق).
- ۱۶۳..... ۳۷۰ ق: احمد بن محمد بن علی بن سعید کوفی (۱- ح ۳۷۰ ق).
- ۲۵۲..... ۳۷۰ ق: جعفر بن محمد امین بن چون حسینی (۱- ۲۷۰- ۳۷۰ ق).
- ۲۴۲..... ۳۷۰ ق: حسن بن محمد بن علی بن صدقة قمی (۱- ح ۳۷۰ ق).
- ۲۷۷..... ۳۷۱ ق: حسن بن احمد بن صالح سبیع همدانی حلبی (۱- ۲۸۱- ۳۷۱ ق).
- ۱۰۷..... ۳۷۲ ق: احمد بن علی بن حسن بن شاذان فاسی قمی (۱- ح ۳۷۲ ق).
- ۷۰..... ۳۷۵ ق: احمد بن حسین بن اسماه (۱- ح ۳۷۵ ق).
- ۸۶..... ۳۷۵ ق: احمد بن عیاض نجاشی صیرپیش (ع- ۲۹۴- ۳۷۵ ق).
- ۱۷۵..... ۳۷۵ ق: احمد بن محمد بن نصر رازی سمسار (۱- ح ۳۷۵ ق).
- ۳۰۶..... ۳۷۵ ق: حسن بن عبدالله المغان (۱- ح ۳۷۵ ق).
- ۳۱۶..... ۳۷۵ ق: حسن بن علی بن حسن رازی (ع- ۳۰۵- ۳۷۵ ق).

- ۲۸۰... ۳۷۷ ق: حسن بن احمد بن عبدالغفار فسوی نعموی (۲۸۸-۳۷۷ ق)
- ۲۲۹... ۳۷۸ ق: حسن بن محمد بن حسن قمی (۱-ح ۳۷۸ ق)
- ۹۲.... ۳۷۹ ق: احمد بن عبدالله بن احمد بن جلیل (م-۲۹۹-۳۷۹ ق)
- ۵۲... ۳۸۰ ق: احمد بن احمد کوفی کاتب (ح-۳۱۴-۲۸۰ ق)
- ۲۲۲..... ۳۸۰ ق: اسماعیل بن عیسیٰ بن محمد بن ملذب (۱-ح ۳۸۰ ق)
- ۲۲۶..... ۳۸۰ ق: اسماعیل بن یحییٰ بن احمد غنیسی (۱-ح ۳۸۰ ق)
- ۲۳۰... ۳۸۰ ق: جعفر بن احمد بن علی ایلاقی قمی (۱-ح ۳۸۰ ق)
- ۷۰... ۳۸۱ ق: احمد بن حسین بن عیبدالله هموانی (۱-ح ۳۸۱ ق)
- ۷۷..... ۳۸۱ ق: ابراهیم بن علی بن عیسیٰ رازی (۱-ح ۳۸۱ ق)
- ۸۸... ۳۸۱ ق: احمد بن حسین بن احمد بن عمران (۱-ح ۳۸۱ ق)
- ۳۰۱..... ۳۸۲ ق: حسن بن عبدالله بن سعید عسکری (۲۹۳-۳۸۲ ق)
- ۲۰۰..... ۳۸۴ ق: اسحاق بن حسن بن بکران عقرانی تخار (ح-۳۰۰-۳۸۴ ق)
- ۷۲... ۳۸۵ ق: احمد بن حسین عطار (ح-۳۰۰-۳۸۵ ق)
- ۳۸... ۳۸۵ ق: ابراهیم بن محمد مولی قریشی (۱-ق ۳۸۵ ق)
- ۹۵... ۳۸۵ ق: احمد بن ابراهیم، بن ابرانع صیری (ح-۲۸۵-۳۸۵ ق)
- ۵۸... ۳۸۵ ق: احمد بن اسماعیل فقيه (ح-۳۰۰-۳۸۵ ق)
- ۲۰۹... ۳۸۵ ق: اسماعیل بن عباد بن عباس فزوینی طلاقان (۲۶۵-۳۸۵ ق)
- ۱۶۵... ۳۹۰ ق: احمد بن محمد بن عمران بن موسی بن جراح نهشش (۳۰۸-۳۹۰ ق)
- ۲۲۱... ۳۹۰ ق: جعفر بن فضل بن جعفر بن محمد بن موسی بن حسن بن فرات (۳۰۸-۳۹۱ ق)
- ۲۰... ۳۹۳ ق: ابراهیم بن احمد بن محمد طبری (۳۲۶-۳۹۳ ق)
- ۳۰... ۳۹۵ ق: ابراهیم بن محمد بن معروف (ح-۳۱۱-۳۹۵ ق)
- ۱۰۱... ۳۹۵ ق: احمد بن علی بغدادی سورانی (۱-ح ۳۹۵ ق)
- ۱۱۹... ۳۹۵ ق: احمد بن فارس بن زکریا بن محمد بن هبیب (۱-ح ۳۹۵ ق)
- ۱۵۹... ۳۹۹ ق: احمد بن محمد بن طوخان کندی چرچوانی (۱-ح ۳۹۹ ق)

نهاية الـ

نهاية اعلام

- ابن ٧٢
أدم بن محمد بن لالانس، ٣٨
آمن، ٣٣٩
استاره، ١٥٥
آل ابراقع، ٤٦
آل اعين، ١٧٦
آل بودي، ١٢٢
آل حسان، ٢٧٤
آل مهدب، ٣٥٤
آل نوبخت، ٣٦٠
ابن ابي العطاء، ٣٣٧
ابن ابي ذارم، ١٥٧
ابن ابي زيد، ١٦١
ابن ابي طاهر، ٨٧
ابن ابي طل، ٢١٩
ابن ابي عقيل، ٣٢٠
ابن ابي غريب، ٣٦٠
ابن ابي هراسة، ١٨١
ابراهيم بن رجاء، ١٨١
ابراهيم بن عبد الله، ٣٥٩
ابراهيم بن علي، ٣٨
ابراهيم بن اسحاق، ٩٨
ابن البر، ٣٧٣
ابن الحسين طافر، ٣٩٤
ابن اسامة حلبي، ٢٨٥
ابن اشمع، ٤٤٨
ابن اعشن، ١٠٨
ابن ابي الياس، ٣٣٢
ابن تبان، ٢٥
ابن جراده، ١٤٩
ابن ناصر، ٢٠٢

ابن جریر، ۳، ۱۰۹، ۱۰۰، ۳۰۰، ۳۲۲، ۳۴۴	ابن عبدک، ۴۳، ۴۰
ابن جندی، ۱۶۹	ابن عبدون، ۹۵، ۳۵۱، ۲۶۶
ابن جنت، ۲۸۹	ابن عراق، ۵۱
ابن جنید، ۳۱۸، ۱۳۸	ابن عساکر، ۱۱۷، ۹۷، ۳۰۲، ۱۴۶، ۱۲۶
ابن جوزی، ۳۱۲	ابن عصنه، ۱۱۸، ۹۵، ۱۷۵، ۱۵۹
ابن حاشر، ۵۳، ۳۶	ابن چوپان، ۱۹۸
ابن حبیر، ۳۱، ۲۷	ابن علیه، ۱۳۴
ابن حبشه، ۳۰۶، ۲۶۶، ۲۱۹، ۱۷۹	ابن عداد، ۱۴۵، ۹۹
ابن هزم، ۲۵۹	ابن عقار، ۹۹
ابن حمزه، ۱۹۱، ۹۳	ابن عصید، ۱۲۳، ۵۷
ابن هنزاپه، ۲۸۵، ۲۴۸	ابن عیاش، ۱۷۵، ۲۴، ۳۰۱، ۳۶۶، ۱۸۷
ابن خالویه، ۱۲۲	ابن خانمی، ۴۶
ابن خلاد، ۳۰۶	ابن خانمی، ۱۲۷، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۶۵
ابن خلکان، ۱۴۰	ابن خانمی، ۲۲۷، ۲۲۶، ۲۲۵
ابن داود، موارد متعدد	ابن فارس، ۲۱۸
ابن دایه، ۵۳، ۵۱	ابن فرات اول، ۱۶۱
ابن درید، ۳۰۹، ۲۸۸، ۲۳۳	ابن فرات سوم، ۲۴۸
ابن رازی، ۱۰۷	ابن فرات شیص، ۱۹۰
ابن روس، ۱۰۰، ۹۹	ابن للهیل، ۱۷۳
ابن زهیر، ۳۰۹	ابن قبه، ۳۶۱
ابن سراج، ۲۹۲، ۲۸۸	ابن لئکک، ۱۲۳، ۳۱۰
ابن سکیت، ۲۸۸، ۱۲۲	ابن مجاهد، ۹۴
ابن سفناک، ۳۱۶	ابن معزز، ۲۷۶
ابن شاکر، ۱۴۶، ۱۴۵	ابن مفعج، ۲۹۷
ابن شهرآشوب، ۱۰۲، ۵۱	ابن مفله، ۲۷۲
ابن طباطبیا، ۱۳۹، ۱۴۰، ۳۰۲	ابن ناصرالدین، ۷۸۰
ابن طولون، ۵۱	ابن نباته، ۷۷۷
ابن طیاسی، ۸۸، ۸۷	ابن نقبار، ۱۴۸، ۱۵۹
ابن خیفور، ۸۷	ابن ندیم، ۸۹، ۱۷۷، ۱۷۵، ۱۷۴

- ابوالقطشن، ٢٠٤ .. ٣٦٣، ٣٦٢
 ابوالفتح بن عميد .. ٢١٨، ٢١٧ .. ابن نظيف، ١٣٩
 ابوالقرج، ٤١ .. ٣٧٧، ١٤٣، ١٠٠، ٩٥، ٨٩، ٦٦، ٣١ .. ابن نوع، ١٧٥، ١٨٧، ١٨٢، ٣٦٦، ٣٦٩، ٣١٠، ٣٣٩، ٣٢١، ٣٢٠ .. ابن ولد، ٧٠، ١٩٧، ٨٦، ٧٠ .. ابن هلال، ١٩١، ٢٢٩، ٢٣٠ .. ابن همام، ٥٦، ٩ .. ابن همام، ٢١١، ٢١٢، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٣١، ٢٣٢ .. ابوساحم، ٩٠، ١١٧، ١٣٣ .. ابوالصلقل، ٥٤، ٥٣، ٤٧ .. ابوالصلقل، ٣٠٨، ١٤٦، ٩٩، ٨٩، ٥٨ .. ابوالصلقل، ٣٢٤، ٣٢٣، ٣٢١، ٣٢٦، ٣٢٥، ٣٢٦ .. ابواسحاق، ٢٠، ٢٢، ٢٦، ٣٢، ٣٥، ٣٧، ٥١ .. ابوالوفاء، ٥١ .. ابوالوفاء، ١٨١، ١٠٦ .. ابوالاخوص، ٣٦١ .. ابوالاسود، ١٠١ .. ابوالبيضا، ٣٧٢ .. ابوالبخاري، ٣٩١ .. ابوالبخاري، ٢٢٥ .. ابوالحسن بن علي بن رزين، ٤٤ .. ابوالحسن علي، ٤٨، ٤٩، ٢٤ .. ابوالحسن علي، ١١١، ١٠٥، ٥٨ .. ابوالحسن علي، ١٢٤، ١٢٧، ١٢٥، ١٩١ .. ابوالحسن علي، ٢١٧ .. ابوبيكر بن علي، ٢١٨ .. ابوبيكر بن كامل، ٢١٨ .. ابوبيكر بن مجادد، ٢٨٨ .. ابوبيكر بن مفرن، ٢١٨ .. ابوالحسين بن تمام، ٣٤١ .. ابوالحسين بن رزقيه، ٢٠٣ .. ابوالحسين بن رزقيه، ٢٠٤ .. ابوالحسين بن محمد بن أبي سعيد، ٣٥٢ .. ابوالخطاب، ١٥٦ .. ابوالعباس، ٥٩، ٤٥، ٤٠، ٧٠، ٧٣، ٧٥، ٧٤ .. ابوحنان، ١٠٥، ٩٩، ٨٨، ٧٣ .. ابوحنان، ١١٢، ١١٧، ١٢٧، ١٢٣ .. ابوحنان، ١٥٩، ١٥٨، ١٥٧، ١٦٤ .. ابوحنان، ١٦٩، ١٦٨، ١٦٧ .. ابوحنان، ١٨٧ .. ابوحنان، ٢٠٥، ٢٢٢، ٢٧٧ .. ابوحنان، ٢٩٣، ٣٠٠ .. ابوحنان، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢ .. ابوحنان، ٣٣٧، ٣٣٦ .. ابوداود، ٣٠٩ .. ابوالملا معرى، ١٤٥، ٥٣

- ابوالن قطان، ۶۴
- ابوعصر، ۱۱۵
- ابوسعرو، ۵۸، ۳۸، ۳۵، ۲۶، ۳۰، ۲۸، ۲۳، ۲۰
- ابوزرعه، ۱۷۲، ۲۶۹، ۲۶۶، ۲۱۲، ۸۵
- ابوعسیس، ۱۶۲
- ابوغالب، ۱۷۲، ۱۶۶، ۱۶۵، ۱۶۱، ۱۳۸، ۵۵، ۴۲
- ابوقیراط، ۲۶۸، ۲۶۷، ۱۷۵، ۱۷۲
- ابوغریب، ۱۷۱
- ابوفراس حدائق، ۲۷۲
- ابوقیفیه، ۲۶۲، ۲۶۱
- ابومحمد حسن بن محمد بن یحیی، ۱۴۲
- ابوصفره، ۲۷۴
- ابوطالب بن غورو، ۱۶۹
- ابومحمد مؤمن قمی، ۱۷۶، ۷۰
- ابوسعدود، ۱۷۰
- ابومعشر، ۸۳، ۲۸۶
- ابومثیر نصیر بن یوسف، ۱۹۱
- ابومتصور، ۴۰، ۴۳، ۴۲، ۲۱۶، ۲۲۴، ۲۲۸، ۲۷۷
- ابوموسی، ۱۶۷
- ابونصر بزنطی، ۲۸۲
- ابونصر فارابی، ۲۷۸، ۸۳
- ابوسفیه، ۱۶۰، ۲۸۶، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۰، ۳۱۰
- ابوهارون عبسی، ۹۷
- ابوهلال حسن بن عبدالله بن سهل، ۳۱۱
- ابوهلال عسکری، ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۱۳
- ابویوسفی، ۲۶۸
- ابویزید، ۹۴
- ابویعقوب، ۵۰، ۷۶، ۷۷، ۲۲۶، ۲۲۷
- ابویعلی بن ابی زرعه، ۱۹۰
- ابویوسف، ۸۹
- ابورافع، ۴۶
- ابوریاض، ۳۱۰
- ابوزرعه، ۲۷۷
- ابوزید، ۸۳، ۸۹
- ابوسعد، ۱۶۹
- ابوسعید سیرافی، ۱۲۳، ۱۲۸، ۲۸۸
- ابوسعید عبدان بن فضل، ۲۳۷
- ابوسلیمان، ۱۸۰
- ابوسمال، ۸۷
- ابوسهلل بن نوبخت، ۳۶۰
- ابوصالح، ۳۳۳
- ابوصفره، ۲۵۴
- ابوطالب بن غورو، ۱۶۹
- ابوظاہر فرمطی، ۲۷۳
- ابوطاهر محمد بن سلیمان، ۱۷۴
- ابوطیبیه، ۴۰، ۴۳، ۴۲، ۱۲۱، ۱۲۷، ۱۷۷، ۱۸۳
- ابوحنان صفار، ۱۵۴
- ابوحنانه صفوانی، ۱۶۲
- ابوحنانه عاصی، ۱۳۷
- ابویعبدیله برقی، ۱۴۱
- ابویعبدالله بن عبدالله صفار، ۱۵۴
- ابویعبدالله عاصی، ۱۳۷
- ابویعبدیله، ۹۰
- ابویعنان، ۶، ۳۰۱، ۳۴۵
- ابویعنان بن حسن بن نصر، ۳۶۱
- ابویعنان بن حسین بن احمد بن عمران، ۲۶۱
- ابویعلی بعلی، ۵۶
- ابویعلی بن حسن بن نصر، ۳۶۹
- ابویعلی بن شاذان، ۳
- ابویعلی صولی بصری، ۱۴۲، ۴۹

- ابن الشاعر، ٣٦، ١٧٨، ٣٩٨
 ابن خالد التميمي، ١٠٢، ٧٣
 ابيوردي، ١٣٥
 ابي غالب الشعري، ١٤٢
 احمد بن حمزة، ٥٥
 احمد بن خالد، ٣٤٢
 احمد بن داود، ٧٩، ٧٨، ١٣٦، ١٣٥، ١١٣، ١١٢، ٣٩٨، ٣٨٢، ٣٢٨، ١٦٨، ١٦١
 احمد بن زيد بن جعفر، ٨٠، ٢٤٥، ١٥٧
 احمد بن زيد بن هارث، ١١٠
 احمد بن سعيد بن عقبة، ١١٩، ١٢٧
 احمد بن سهل، ٨٣، ٣٩٨
 احمد بن صلت، ١٦١
 احمد بن طاهر، ٨٦، ٣٨٩، ١٤٤، ٨٧
 احمد بن طهيب، ٨٣
 احمد بن عبدالمجيد، ١٠١، ٨٩
 احمد بن عبد الله، ٩١، ١٦٢، ٨٨، ٩٧، ٩٣، ٩٢، ٩١
 احمد بن عبد الله، ٣٨٦
 احمد بن عبد الصنم، ٤٦١
 احمد بن عبد الواحد، ٩٥، ٣٥٩، ١٣٧
 احمد بن عبدوس، ٣٧
 احمد بن عبدون، ٣٦، ٨١، ٦٣، ٥٤، ٣٠١، ١٧٥
 احمد بن علي، ٩٧
 احمد بن علي بن ابراهيم، ٨١
 احمد بن علي بن احمد، ٨٨، ١٦٩
 احمد بن علي بن اخشيد، ٢٤٩، ٢٤٨
 احمد بن علي بن حبيب، ١٢٧، ٧٠، ٣٩٧
 احمد بن علي بن حسين، ١١٣، ١٦٧
 احمد بن علي بن فاندي، ٥٨
 احمد بن علي بن مهدى بن صدقه، ٢٢٧
 احمد بن علي بن نوح، ٦٣، ٧٨، ١٥٧، ١٨٧، ٣٢٠، ٣٤٢
 احمد بن علي بن بزداد، ٢٠
 احمد بن عيسى، ٨٧
 احمد بن عيسى بن سعيد، ١٥٣
 احمد بن ابراهيم بن ابراهيم، ١٠٢، ٣٧١، ٣٩١، ٣٠٣
 احمد بن ابراهيم بن شاذان، ٣٧١
 احمد بن ابراهيم حسني، ٤٥
 احمد بن ابي عبدالله، ٥٧، ٣٣٩، ٩٢
 احمد بن ابي صالح، ٣٤٦
 احمد بن ابي صالح، ٣٧١، ٣٣٧، ٣٣٣، ٣١٧، ٣٠٠
 احمد بن اسحاق بن صالح، ٨٩
 احمد بن اسحاق بن عباس، ٢٠٨
 احمد بن اسحاغيل، ٥٨، ٥٩
 احمد بن بديل بن قريش، ٢٩
 احمد بن يكران بن شاذان، ١٢٧
 احمد بن جعفر بن سلم، ١٩١
 احمد بن جعفر بن سلمه، ١٠٠
 احمد بن جعفر بن محمد بن ابراهيم، ٢٥٢
 احمد بن جعفر على، ١٠٩
 احمد بن حازم، ٤١٢
 احمد بن حسن بن سكن، ١٤٨
 احمد بن حسن بن عبدوه، ١٨٥، ٥٤
 احمد بن حسن بن لطّال، ١٧٢، ٢٢٩
 احمد بن حسون بن احمد بن عسوان، ٧، ٦٩
 احمد بن حسون بن ابراهيم، ٢٤١، ١٩٨
 احمد بن حسون بن سعيد، ١٥٣

- احمد بن فارس، ۱۲۲، ۲۱۶.
 احمد بن فضل، ۱۱۹.
 احمد بن کامل بن شجره، ۵۰، ۲۱۸.
 احمد بن مسلم بن شبل، ۱۳۰، ۱۳۱، ۲۲۸، ۳۲۸، ۳۲۹.
 احمد بن مردیه، ۳۰۶.
 احمد بن محمد بن ابریجاه، ۶۴.
 احمد بن محمد بن احمد، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۷.
 احمد بن محمد بن منصور، ۸۹.
 احمد بن موسی بن اسحاق، ۱۵۸.
 احمد بن مختار بن اسحاق، ۲۱۴.
 احمد بن مختار بن بشام، ۳۳.
 احمد بن مختار بن جعفر بن سفیان، ۶۳.
 احمد بن مختار بن خالد، ۹۱.
 احمد بن مختار بن خلیل، ۲۳۵.
 احمد بن مختار بن رزمه، ۱۲۱.
 احمد بن مختار بن رضی، ۵۰.
 احمد بن مختار بن زکریا، ۸۵.
 احمد بن مختار بن زید، ۸۰.
 احمد بن مختار بن قاسم، ۱۵۹، ۱۵۳، ۷۹، ۳۶.
 احمد بن مختار بن سعید، ۳۰۰.
 احمد بن مختار بن سهل، ۳۴۶.
 احمد بن مختار بن عاصم، ۱۳۷.
 احمد بن مختار بن عبیده، ۶۵.
 احمد بن مختار بن علی، ۱۶۴، ۱۱۳، ۵۴.
 احمد بن مختار بن عیسی، ۳۳۹، ۳۱۶، ۵۵.
 احمد بن مختار بن غالب، ۴۸۶.
 احمد بن مختار بن قاسم، ۷۰.
 احمد بن مختار بن موسی، ۱۶۱، ۱۷۷، ۱۷۸.
 احمد بن مختار بن نصر، ۴۴۱، ۱۷۹.
 احمد بن مختار بن ولید، ۱۶۷.
 احمد بن مختار بن هشیم، ۱۸۵.
 احمد بن مختار بن هیشم، ۲۷.

- اسماعيل ديجان، ١٤٠، ١٣٩
 اسماعيل، ٧٦
 اسماعيلين، ٢٥٩، ٧٦، ٧٥
 اسماعيليان، ٣٥٣، ٥٥
 اسمرى، ٣٥
 ١٢٠، ١٠٧، ١٠٢، ٧٣
 ١٦١، ١٨٦، ١٩٣، ٢١٠، ٢٢٣، ٢٦٤
 ٢٦٥، ٣٣٣، ٣٣٢، ٣١٦، ٣٠٨، ٣٠٠، ٣١٧
 ٣٢٣، ٣٣٢، ٣٣٩
 اشغريان، ٣١٧
 اصحابهان، ٣١٠
 اصفهان، ١٠١، ١٠٠، ٩٥، ٨٩، ٦٦
 اصفهان، ٣٧، ٢١
 اصول چهارصدگانه، ١٥٣
 اصول، ٢٠٤
 اطروش، ٥٧
 ٣٢٨، ٣٢٧، ٣٢٦، ٣٢٥، ٣٢٤
 اعتزال، ٣١٩
 ٣١٢، ٣٩٣، ٣٩٢
 اخرج، ٤٠٠، ١٣١، ١٣٢
 اعيين بن سنن، ١٧٤
 الفضل اهل مشعرى، ٢٧٠
 الشنى، ٣٩٩، ٢٧٧
 التقىضى، ٥٢
 ٥١
 القليم شناسى، ٨٥
 المعنز الدين الله، ٢٢٩
 امارات، ٢٧٥، ٢٧٢
 امامت، ٢٢٥، ٢٢٤، ٢٢١، ٢٠٢، ١٦٥، ٥٩، ٤٠
 ٣١٩، ٢٧٣، ٣٥٨، ٣٩٥، ٣٢٢، ٣٣١
 انسام مهدى، ١٢٣، ٨٧، ٣١
 ١٢٧، ١٢٣
 ٣٥١، ٣١٣، ١٩٤
 امامى، ٥٣، ٤٦
 ٤٧، ٧٦
 ابريل، ٩١
 اوزن، ٧٩
 ازهري، ٢٩٩، ٢٨٩، ١٦٩
 اساسه، ٩٠، ٧١
 استونه، ١٥٥، ١٥٤
 اسحاق بن ابراهيم، ٢٢٧، ٢٢٦، ١٠٧، ٣٨، ٢٦
 اسحاق بن الحصى، ٧٦
 اسحاق بن اسماعيل، ١٠٠
 اسحاق بن هنين، ٣٦
 اسحاق بن خالوبه، ٣٤٥، ٢١١
 اسحاق بن موسى، ٣٨٦، ٣٠٩، ٣٠٨
 اسحاق بن عباس، ٢٠٩، ٢٠٨
 اسحاق بن عبدون، ١٦٤
 اسحاق بن محمد بن خالوبه، ٣٤٥، ٢١١
 اسحاق بن موسى، ٣٨٦، ٣٠٩، ٣٠٨
 اسلايادى، ٢١٩
 اسدى، ١٨٨، ١٦٩، ١٣٤، ٧٨
 اسفلار بن شيروبه، ٧٥
 اسكالى، ١٤٩، ١٢٨، ٨٢، ٦٩، ٦٨، ٥٨، ٤٧، ٣٦
 ١٣٦، ١٥٦، ١٦٦، ١٦٩، ١٧٨، ٢٠٦، ٢١١
 ٢٣٦، ٣٢٠، ٣١٨، ٣٢٤، ٣٢٥، ٣٢٩
 ٣٤٣
 ٣٨١، ٣٥٣
 اسلى، ٩٧
 اسماعيل بن حناء، ٢٨٩
 اسماعيل بن عباد، ٢١٥، ٢١٤، ١٢٤
 اسماعيل بن محمد بن اسحاق، ٢٠٩
 اسماعيل بن محمد بن زيتونى، ٤٤٢
 اسماعيل بن محمد بن شعرانى، ١٣٩
 اسماعيل بن يحيى، ٣٠٨، ٣٧٣
 اسماعيل باشا، ١٤٠

ابن محمد الأعلى	٢٩٩، ٣٩٨
أمول	٤٥٢، ٣٩
أوز	٥٥، ٦٩، ٧٥، ٧٦، ٧٧، ٧٨
أزد	٥٥، ٥٨، ٥٩، ٥٧، ٥٦، ٥٥
أزرق	٢٠٠، ١١٩، ١٧٣، ١٥٠، ١٧٩
أزرق	٢٢٢، ٢٠٠، ١٨٩، ١٧٣، ١٥٠، ١٧٩
أزرق	٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٣٧
أعين	١٧٦، ٣٢
أفغان	٢٩٧
أنساب	١٠٦، ١٤٢، ٣٥٩، ٣٦٠، ٣٦١
اوست	٣٥٩، ٣٥٨، ٣٣٨، ٣٠٩
بائت	٣٦٨
بالقطان	٣٦٩
باهل	١٧٧، ١٧٦، ١١٤
بيهاد	٣٧٠
بعلي	٢٥٠، ٢٣٨، ٢٣٥، ١٦٩، ١٥٥
بحترى	٢١٨، ٢١٧، ١٤٣
بعرانى	٣٧٥، ٣١١، ٣١٩، ٣١٨، ١٤٠
بغداد	٩٧
بغفار بن عزالدوله	٣٨٣
بديع الزمان	٢١٢، ١٢١
بديل بن ورقاء	٢٢٠
براء بن عازب	٣٦
بردى	١٦٥، ١٦٦، ١٦٥
برهدار	١٤٥
برهين	٢٧٨
برقانى	٢٧٩
بررقى	٥٦
برمكى	٣٣١، ٣٣١
ابو بكر ساسا	١٥٨
ابوازي	٦٥، ١٦١، ١٥٥، ١٦٩، ٥٦
ابلاقي	١١، ١٠٧، ٣٣٨، ٣٣٩
ابيل	١٤٩
ابوب بن معندين بن فروخ	٣٦١
ابوب بن نوع بن دراج	٣٨

جراحون، ۱۰۹، ۱۳۱، ۱۴۰، ۱۱۹، ۵۶، ۴۳	۱۱۳، ۹۸، ۲۰۷، ۲۰۰، ۱۱۳
جعفر، ۲۶۲، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۲۱، ۲۱۳	۳۲۸، ۳۲۱، ۳۰۲
جعفرانی، ۱۰۹، ۹	ترجیحان الدین، ۱۹۷
جهویس، ۱۱۶	ترطیب، ۲۲۲
جهابی، ۴۵۵، ۴۸	تسری، ۲۰۱، ۱۳۱
جهلور بن احمد بن علی، ۱۰۵	تفسیر، ۵۶، ۵۹، ۵۱، ۴۳، ۲۶
جهلور بن احمد بن مثیل، ۱۲۸	۱۰۰، ۷۵
جهلور بن احمد بن یوسف اودی، ۱۰۷	۳۰۴، ۲۷۴، ۲۶۳، ۲۵۰، ۱۶۲، ۱۴۸، ۱۳۶، ۱۲۵
جهلور بن حسن ناصر، ۱۵۱	۳۱۹
جهلور بن حسین بن علی بن شهربار، ۱۰۵	تلکمیری، موارد متعدد
جهلور بن سلیمان، ۲۲۶، ۲۳۵	تقطیم، ۱۵۵، ۱۵۴، ۱۵۰، ۲۷۰، ۲۲۰، ۱۶۵
جهلور بن عبدالله، ۱۵۷، ۹۳	۳۰۱، ۲۷۰
جهلور بن علی بن احمد، ۲۳۰	۳۰۸، ۳۰۷
جهلور بن مالک، ۲۵۰	نحوی، ۴۲، ۴۱
جهلور بن مثیل بن عبدالسلام، ۳۰۰	۲۸۶، ۲۸۴، ۲۸۱، ۴۲
جهلور بن محمد بن ابراهیم بن محمد بن عبدالله	توبیدی، ۴۱۲
بن موسی کاظم ^{علیهم السلام} ، ۲۳۷	توزی، ۱۲۴
جهلور بن محمد بن جهلور بن حسن، ۲۵۸	توقیع، ۱۸۸، ۵۷
جهلور بن محمد بن زکریا، ۲۲۱	تونیس، ۲۷۱
جهلور بن محمد بن عبدالله، ۲۴۷، ۲۴۶	لبزون، ۱۷۷، ۲۰
جهلور بن محمد بن عیسی، ۳۰۸	توصیل، ۱۳۵
جهلور بن محمد بن قلوبی، ۱۹	۲۱۳، ۲۸
۹۵، ۷۸، ۵۹، ۵۶	ثانی، ۱۲۰
۱۰۵، ۱۰۸، ۱۱۵، ۱۰۸، ۱۰۷	تمالی، ۱۲۳، ۱۲۷، ۱۲۰
۲۲۲، ۱۹۲	تعجب، ۲۱۹
۳۱۱، ۳۰۹، ۳۰۸، ۲۹۴، ۲۶۴، ۲۵۷	تعجب کویی، ۱۲۷
۳۱۲	تعجب، ۱۲۷
جهلور بن محمد بن مالک، ۱۲۷	اللقن، ۱۹۸، ۱۳۸، ۱۰۰، ۹۷
۲۸۸، ۲۸۱	تللین، ۳۰۴
۳۲۵	له، ۷۸، ۵۴
جهلور بن محمد بن مسروو، ۱۷۸	له، ۹۷
جهلور بن محمد بوسن، ۷۷	چاخته، ۲۹۸
چاره‌وری، ۱۵۶	چاره‌وری، ۱۵۷، ۱۵۶

- حمفال قمي، ٣١٥، ٣١٦ ٢٩٣
 حمفال كوفي، ٣١٥ ٢٩٤، ٢٢٦
 حمجر بن محمد، ٣٣ ٢٩٤
 حملاء، ٣١٠، ٣٣٣، ٣٣٤ ٣٥٩، ١٤٠، ١١٧، ٩٨، ٣١
 حراتي، ٥٠، ٣٢٠ ٣٥١
 حرب بن سعيد بن حمدان، ٣٩٧ ٣٥١
 حربي، ٢٢٧ ٣٣٦، ٣٠١، ١٥٩
 حربي، ٩٣ ٩٢
 حسن بن أبي الحسن ديلس، ٢٧٣ ٣٣٥
 حسن بن أحمد بن إبراهيم بن شاذان، ١٩٨ ٢٩٥، ٣٥٢
 حسن بن أحمد بن ادريس، ١٠٥، ٥٥ ٣٣٦
 حسن بن اساعيل قطبيين، ٢٩ ٣٣٦
 حسن بن براة، ٩٩ ١٠٣
 حسن بن جعفر، ٣٦٦ ٣٦٦
 حسن بن حباش بن يحيى، ١٥٩ ٣٣٦
 حسن بن حسين، ٤٢ ٣٣٦
 حسن بن حزرة، ٣٩ ٣٣٦
 حسن بن رياط، ٢٥٠ ٣٣٦
 حسن بن سليمان، ٣٧٩ ٣٣٦
 حسن بن عبد الرحمن، ٣٦٣، ٣٦٥ ٣٣٦
 حسن بن عبد السلام، ٢٩٩، ٢٢٧ ٣٣٦
 حسن بن عبد الله، ٣٠١، ٨٨ ٣٣٦
 حسن بن علي بن أبي هريرة، ٣٤ ٣٣٦
 حسن بن علي بن احمد، ٣١٣ ٣٣٦
 حسن بن علي بن حسن بن عبد الملک، ٣٤٠ ٣٣٦
 حسن بن علي بن شعيب، ٣٢٤ ٣٣٦
 حسن بن علي بن عبد الله، ٢٣٨، ١٢٤ ٣٣٦
 حسن بن علي بن لقمان، ٣٣٤ ٣٣٦
 حجاج، ١٣٤، ٣٣٣، ١٢٣، ٩١، ٣٩٧ ٣٧٢
 حجاج بن ناصر، ٦٦ ١٩٣

- حسین بن فضل بن زید، ۳۴۴
 حسین بن قاسم، ۲۱۳
 حسین بن علی بن سطیان، ۵۵، ۵۶۲، ۱۳۵...
 حسین بن علی بن محمد، ۱۷۳
 حسین بن قاسم بن ابیوب، ۱۳۵...
 حسین بن لیث بن بہاول، ۱۸۷...
 حسین بن محمد بن الحمد، ۲۷۱
 حسین بن محمد بن حسن، ۲۶...
 حسین بن محمد بن عامر، ۱۰۰...
 حسین بن محمد بن عماران، ۱۰۰...
 حسین بن متصور، ۲۱۸
 حسین بن موسی، ۲۱...
 حسین بن پریزد، ۱۰۱...
 حسین بن عاصی، ۲۷، ۴۹، ۵۶، ۱۱۸، ۱۷۴، ۲۰۰، ۳۱۹...
 حسین بن عاصی، ۲۵۲، ۳۶۹
 حشیوه، ۱۹۷...
 حسین بن مخارق، ۶۵...
 حضرمی، ۱۵۵...
 حفار، ۲۲۱...
 حکم بن ایمن، ۱۰۹، ۸...
 خلاج، ۲۱۸
 حلب، ۱۱۴، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۲۶۷، ۳۷۸، ۳۷۷...
 حلوانی، ۲۰۹...
 حمدان، ۱۳۵، ۷۶، ۷۳...
 حمدانی، ۱۴۱...
 حمدانیان، ۲۶۵...
 حمدونی، ۲۱۹...
 حمدونیه بن نصرور، ۱۹۴، ۳۸...
 حمزه سید الشهداء میری، ۲۲۷...
 حسن بن فضل بن زید، ۳۴۴
 حسن بن لیث، ۲۹۸
 حسن بن ابراهیم، ۱۷۸، ۲۲۲، ۲۲۹، ۳۲۰...
 حسن بن محبوب، ۳۰۸...
 حسن بن محمد بن جمهور، ۴۵، ۱۶۷، ۳۳۵...
 حسن بن محمد بن خالد، ۱۶۵...
 حسن بن محمد بن سعید، ۳۱۶...
 حسن بن محمد بن صدقه، ۱۰۳...
 حسن بن محمد بن عبیدالله، ۲۲۰...
 حسن بن محمد بن یحیی، ۱۲۸، ۳۲۲...
 حسن بن صادیق، ۲۲۴...
 حسن بن موسی، ۲۱۷...
 حسن مثلث، ۲۵۳، ۲۵۴...
 حسن، ۱۲...
 حسین بن عاصی، ۴۹...
 حسین بن ابراهیم بن احمد، ۱۷۸، ۱۸۱...
 حسین بن ابراهیم بن شمام مؤذن، ۵۳...
 حسین بن احمد بن ادریس، ۵۵...
 حسین بن عاصی، ۴۹...
 حسین بن حکم، ۲۲۵...
 حسین بن حمدان، ۱۵۷...
 حسین بن رباط، ۲۵۰...
 حسین بن روح، ۱۲۸، ۲۱۷، ۲۲۳، ۲۲۲، ۳۱۲...
 حسین بن روح، ۳۲۴...
 حسین بن عبدالوهاب، ۷۳...
 حسین بن عبدالله بن سهل، ۱۱۳، ۵۷...
 حسین بن علی بن جعفر، ۲۹۶...

خليفة أول	٦٨	هزيمة بن قاسم بن علي	٣١
خليل	٣١٣، ٣٥٠	حسوي، ٣٥	٣٥
خمرى	١٠٩	صبيح بن زياد، ١٥٢	١٥٢
خوارزمى	٣٠٥، ٣٧٠، ٣١٢، ٢١٠	١١٦، ١٠٩، ١٠٦، ١٠٣، ٥١، ٥٠	٣١٢، ٣٠٦، ٩٨، ٩٧
خوانسارى	٢٨٥	١١٦، ١٠٧	٣٢٤، ٣٢٣
خير كاتب	١٣٨	١٧١، ١٧٢	٣٢٤، ٣٢٣
دارقطنى	١٥٥	١٠٥، ١٢٨، ١٢٧	١٢٨، ١٢٧
در	٢٤٤، ٢٤٣، ٢٧٠، ٢٢١، ١٥٧	١٦٢، ١٦١، ١٦٣	١٦٢
درزى	٢٦٩	١٦٣	٣١٥، ٣٠٠
فارم بن مالك بن حنظلة	١٥٤	حنبل، ١٩٨	١٩٨
فارس	٢٧٩	حنزابه، ٢٧٨، ٢٧٩	٢٧٨، ٢٧٩
فاصي كبير	٣١٨	حنظللى، ٢٦٦	٢٦٦
داود بن رشيد	٣١	عيسى بن محمد، ٢٦٧	٢٦٧
داود بن غسان	٢١٩	عيسى بن محمد بن نعيم، ٢٣٥	٢٣٥
دايد	٥٣، ٥٠	عمرى، ١٥٥	٢٣٩، ٢٤٨
ديرى	٢٤١	خالدى، ١١٤	١١٤
ديبورى	٤١١، ٤١٠	خالوبه، ١٢٠	١٢٠، ٢٥٥
دبيل	٣٧١، ٣٠٤، ٣٩	خالوك، ٢٧٢، ٢٧١	٢٧٢، ٢٧١
دعائى «هرقق»	١٠٣	خازن، ٢٨٢، ٢٨١، ٢٨٠	٢٨٢، ٢٨١
دعبيل	٢٤٠	خجندي، ٥٠	٥٠
دخلجى	١١٤	خراسانى، ١٣٥	١٣٥
دقان	١٩، ٧٦، ١٨١	خرماهاروپش، ٢٠٧، ٢٠١	٢٠٧، ٢٠١
فلال	٢٥٠	خسراز، ٣٦٢، ٣٦١	٣٦٢
دمشق	٣٥١	خزانى، ١٠٢	١٠٢
دواپيش	٥١	خزيانى، ١١٦	١١٦
دواونيق	٣٣٤	خصيبين، ٢٤٥	٢٤٥
دورى	٨٨، ٩٢	خذبيب الياذى، ١١٠	١١٠
دولت فاطمى	٧٧	خطيب شيراز، ٢٩٥	٢٩٥
دقان	٤٧١	خناندى، ٣٩٦	٣٩٦
ديباچى	٣٣٠	خلكىنچى، ٣٧٨	٣٧٨

- سلامة بن محمد بن أسماعيل، ٧٧ ٣٥٣، ٣١٧، ٣٩٢، ٣٩١، ٣٩٠، ٣٧٨، ٣٧٧
- سلامة بن محمد بن حسين، ٧٨ ساروي، ٢٩٢
- سلمان، ٣٧٠ سالم خورده، ٣٧٣
- سلوبي، ٩٥ سلطاني، ٨١
- سليك، ٥٢ سامانيان، ٣١٨، ٦٢
- سليمان بن ابراهيم، ٣٣٩ سامان، ٦٩، ٨٢، ٩٢، ١٣٩، ١٥٢، ١٤٧، ١٤٠
- سليمان بن الحمد، ٨٨ سليمان بن ابيوب، ٣٣٧
- سليمان بن حبيب، ٣٣٦ سامي، ١٤، ٣٣٢، ٣٧١
- سماوي، ١٦٢ سبخت فارسي، ١٠٢
- سفرقدنى، ٢٨، ٣٧، ٢٧ سبيع بن صعب بن نوق بن هشان، ٢٧٧
- سفنار، ١٩٤، ١٩٦، ١١٧، ٧٩، ٩١ سبيسي، ٢٧٨، ٢٧٧
- سفساري، ٢٦٣، ٢٦٢، ٢٦١ ستاره شناس، ٣٣٩، ٣٣٨
- سجعى، ٧٥ سجزى، ٧٥
- سمسار، ١٧٥ سجستانى، ٣٠١، ٩٩
- سعمان بن هبيرة، ٤٦ سدوس بن شيبان، ٢٨٠
- سعماقى، ٩٢ سدوس، ١٩٥
- سعكى، ٥٥ سرزاوج، ١٥١، ١٥٢، ٣٨٠، ٣٨٣، ٣٨٤
- ستانى، ١٩٩ ٣٠١
- ستانى، ١٩٩، ١٨٠، ١٧٨، ١٥٨، ٧٣، ٥٣ سرتاجي، ١٥١
- ستانى، ١٧٨، ٣٧٠، ٣٦٩، ٣٦٨ سريبن، ٦١
- ستنى، ١٦٥، ١٣٠، ١٢٢، ١٠٥، ٩٧ سري بن رفاه، ٢٧٠
- ستنى، ١٦٦، ١٦٥، ١٣٠، ١٢٢، ١٠٥ سعداليازي، ١٧١
- ستنى، ١٦٨، ٣٠٤، ٣٥٨، ٣٤٤، ٣٤١ سعد الطير، ٢٩٦
- ستنى، ١٧٠ سعدالدولة، ٢٩٧
- ستنى، ١٧١، ١٣١، ١٢٥، ١٢٣ سعد بن عبدالله بن ابي خلف، ١٠٠
- ستوى، ١٠١ سعدى، ٥٧
- سوراء، ١٠١ سعيد بن يعقوب، ٣٥١
- سهيل بن احمد، ٢٣٠ سفیدپوشان، ١٦٩، ٩٨
- سهيل بن زياد، ٣٣١ سكري، ٦٢
- سهيل استكافي، ١٣٦ سكوني، ٣٣٨، ٣٨٨

- شعرانی، ۱۳۶، ۲۲۴ سیاه پوشان، ۱۶۹
 شمشیری، ۳۰۹ سیام هشم جستانی، ۷۴
 شکر بن ابی الفتح، ۲۰۲ سیبویه، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹
 شکریه، ۲۰۳ سید ابوالعباس، ۴۵، ۴۶
 شلی، ۲۸۵ سید ابو عبد الله، ۱۲۹
 شلخانی، ۲۱۸ سید بن طاووس، ۵۱، ۸۸، ۲۷۵
 شنماخی، ۲۷۰ سید عاملی، ۱۶۲، ۵۰
 شوشتری، ۱۰۶ سید محسن امین، ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۰۷، ۲۷۹، ۲۷۰
 شیبان بن ذهل، ۲۶۹ سید عاملی، ۱۶۲، ۵۰
 شیخ الاصحاب، ۱۶۲ سید محسن امین، ۱۰۰، ۱۰۶، ۱۰۷، ۲۷۹، ۲۷۰
 شیخ الامین، ۲۱۰ سید محمد، ۱۳۰
 شیخ الصنکفین، ۲۱۷ سید مرتضی، ۵۳، ۱۱۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵
 شیخ امین، ۲۰۸ شیخ اهل قم، ۱۳۳، ۲۲۴، ۲۷۶
 شیخ اهل قم، ۱۳۳ شیخ حافظ، ۲۹۵، ۲۹۶
 شیخ عبدالقاہر، ۲۱۳ شیخ حافظ، ۲۹۵، ۲۹۶
 شیخ مسیف، ۲۹ شیخ هاشمی، ۱۲۰
 شیخ مسیف، ۲۹، ۵۳، ۵۶، ۶۲ سیرافیس، ۲، ۱۲۰، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۷۱، ۱۷۲
 شیخ مسیف الدوک، ۲۹۵ سیف الدوک، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸
 شیخ مسیف الدوک، ۲۹۵ سیف الدوک، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸
 شیخ مسیف الدوک، ۲۹۵ سیف الدوک، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸
 شیخ منجی الدین، ۱۰۴ شاعر، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵
 شیرازی، ۲۲۸ شاعر، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴
 شیوخ ابزاره، ۳۰۰ شاعر، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵
 صنانی، ۱۸۶ شافعی، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹
 شجری، ۱۵۰، ۱۵۱
 صابونی، ۲۶۰ شریف دندانی، ۲۹۸
 صاحب بن عباد، ۱۲۱ شریف صالح، ۲۲۲
 شطرنجی، ۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴

- ضعيف المذهب، ٢٠١
 طسان، ١٤٠، ١٤٢، ١٤٣، ١٩٢، ٢١٨، ٢١٧
 ٣٧٨، ٢٢١
 طاطري، ١١٦
 طالباني، ١٢٩، ١٣٧، ١٣٦، ١٣٥، ٢٥٢، ٣٣٣، ٣٣٨
 طلاقان، ١١، ٢٠٩، ٢٠٨، ٢٠٧
 طاهر بن يحيى، ٣٣٩
 طب، ٨٣، ٥٥
 طباطبائي، ١٣٦
 طباطبانيان، ١٣٦
 طبراني، ٨٨، ١٤٠
 طبرى، ١٠٦، ١٠١، ٩٦، ٩١، ٨٠، ٣٩، ٤٢١، ٤٢٥
 ١٢٣، ١٢٢، ١٢١، ١٢٠، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٦
 طرخان، ١٥٩، ١٥٠
 طرسوس، ٢٩٥
 طلحه، ٣١٦
 طلحس، ٢٦٢
 طلحة، ٢٥٣
 طلوس، موارد متعددة
 طلولون، ٥٠
 طلولونان، ٥٢، ٥١
 طهران، ٢٢، ٢٣، ٢٢١، ٢٢٠، ٢٢١، ١٨٦، ١٣٧، ٢٢٧، ٢٧٩، ٢٧٩
 ٢٨٦، ٢٧٧، ٢٧٧، ٢٧٦
 طيسان، ٨٦
 ظاهري، ١٩٨
 عاشوراً، ١٤٢، ١٤٣
 عاصي، ١٤٣

صاحب زنج، ٤٨، ٤٩
 صاحب صومعة، ١٨٠
 صاحب قنسوة، ٢٧٦
 صاحب كراست، ٣٣٣، ٣٥٢
 صالح بن شعيب، ٤٧
 صحابي، ١٥٧
 صالح، ١٤٣، ٩٢، ١٤٣، ١٥٩
 صالح الروابي، ٥٤
 صحيح الروابي، ٥٤
 صدقون، موارد متعددة
 صرائل، ٨٦
 صزانم، ٤٣، ٤٣، ٤٠
 صسلوك، ٣١٨
 صفر، ١٢٢، ١٢٣، ١٩٢، ١٥٠، ١٢٧، ٤٢٧، ٤٢٨
 ٣٣١، ٣٣٢
 صنفان، ٣٩
 صنبرى، ١٤٩، ١٤١
 صوفى، ٣٢٥
 صولان، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٣٨
 صلوان، ١٥٩، ٣٣٤، ٣٥١
 صنفانى، ٣٩
 صنبرى، ١٤٩، ١٤١
 ١٤٩
 صوفى، ٣٢٥
 صولان، ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٣٩، ٣٣٩، ٣٣٧، ٣٣٦
 ٣٣٦، ٣٣٧، ٣٣٨
 صيداوي، ٢٩٨
 صيرفى، ٤٢١، ٨٦
 صيقلى، ٤٢٢
 صيدرى، ١١١، ٤٦، ٤٥
 ٣٣٦
 صبيح، ٢٢٦
 ضبة بن آذ بن طابخة، ١٦٧
 ضئيل، ١٤١، ١٤٧
 ضمير، ٥٩، ٥٨، ٤٦٤
 ضعيف الروابي، ٤٦١، ٤٦٢

عزالدین، ۱۲۷، ۱۲۹، ۱۳۶، ۲۵۲، ۲۶۵، ۲۷۶	عبدالله بن محمد بن عبدالکریم، ۲۴۹
عبدالله بن محمد بن ناجیہ، ۲۷۸	عبدالله بن محمد بن ناجیہ، ۲۷۸
عاصم بن عبدالله، ۱۳۲	عاصم بن عبدالله، ۱۳۲
عاصمی، ۱۴۵، ۱۴۷	عبدالله بن مسعود، ۱۵۷
عیاد بن عباس، ۲۰۹، ۲۰۸	عبدالله بن مغیره، ۳۰۸
عیاد بن عیاض، ۲۰۹، ۲۰۸	عبدالله بن نصر بن خسین، ۷۲
عیاد بن یعقوب، ۲۵۰، ۱۱۹	عبدالله بن یوسف، ۱۱۹
عباس بن اسحاق بن موسی، ۲۰۴، ۲۰۳	عبدالله کاتب، ۲۱۳
عباس بن محمد، ۲۹۴، ۲۲۱	عبدالملک بن بکران، ۲۸۱
عباس، ۲۱۰، ۱۰۶، ۱۷۲، ۱۸۷	عبدالواحد بن احمد، ۳۳۹
۲۱۰، ۲۲۱، ۲۲۲	عبدالواحد بن صواف، ۱۳۵
۲۹۶، ۲۶۵	عبدالواحد بن عبدالله بن یونس، ۱۷۶
۳۵۱، ۳۴۵، ۳۲۵	عبدالواحد بن عبدالله بن یونس، ۱۷۶
عبدالباقي بن قانع، ۹۳	عبدکی، ۴۰
عبدالرحمان بن ایشی هاتم، ۶۴	عبدوس بن دیرویه، ۹۵
عبدالرحمان بن خلاد، ۲۹۶	عبدی، ۲۸۱
عبدالرحمان بن علویه، ۳۰۲	عبرا تانی، ۱۷۴
عبدالرحمان بن عمر، ۹۵	عیسی بن یعقوب، ۲۲۶
عبدالرحمان بن محمد، ۶۶	عیسی، ۱۵۵، ۲۶۶، ۲۲۷
عبدالسلام بن حسین، ۲۸۹	عبدالله بن احمد بن نهیک، ۲۴۹
عبدالسلام بن عبدالرحمان، ۲۹۹	عبدالله بن عازب، ۴۶
عبدالمزیز بن یعقوب، ۳۰۱، ۳۵۹، ۱۴۰، ۱۱۷	عبدالله بن محمد، ۷۰
عبدالمظیم حسنی <small>طبله</small> ، ۱۹۱	عبدالله بن موسی بن احمد، ۱۲۹، ۱۲۷
عبدالفتاح، ۲۸۵	عبدالله کاتب امیر المؤمنین <small>طبله</small> ، ۹۶
عبدالله بن احمد بن علی، ۲۹۸	عثمان بن ایشی شیخ، ۲۹۸
عبدالله بن بکر، ۱۱۵	عثمان بن احمد وسطی، ۱۱۴
عبدالله بن جعفر بن فارس، ۲۱۳	عثمان بن جنی، ۲۸۱
عبدالله بن حسن، ۳۱۹، ۱۰۰	عبدالله بن عجلان، ۱۵۶
عبدالله بن حسین بن محمد، ۳۰	عبدالله بن عجلی، ۱۸۱، ۱۷۸، ۹۹، ۵۲
عبدالله بن حسین بن محمد، ۱۸۸	عدنان، ۱۵۴، ۲۲۶
عبدالله بن داهر، ۲۵	عدوی، ۲۸۷، ۹۲
عبدالله بن علی بن ایشی طالب <small>طبله</small> ، ۲۵	عرام، ۲۱۳

- علی بن حسین بن معدان، ۶۵ ۲۸۷
- علی بن ریاط، ۲۵۰ ۲۸۷
- علی بن رستم، ۱۹۸ ۲۸۷
- علی بن مندی، ۳۲۹ ۲۸۷
- علی بن صدقه، ۳۶۲ ۲۸۷
- علی بن عائذ، ۳۴۴ ۲۸۷
- علی بن عاصم، ۱۳۵، ۱۳۴ ۲۸۷
- علی بن عباس بن اسماعیل، ۲۱۷ ۲۸۷
- علی بن عباس بن ولید، ۲۲۵ ۲۸۷
- علی بن عبدالعزیز، ۱۲۰ ۲۸۷
- علی بن عبدالله بن وصیف، ۲۱۹ ۲۸۷
- علی بن عبدالواحد، ۱۰۹ ۲۸۷
- علی بن عبدی، ۲۵۴ ۲۸۷
- علی بن عمر الاشوف، ۳۱۷ ۲۸۷
- علی بن عمرو بن محمد، ۳۳۴ ۲۸۷
- علی بن عیسی، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۸۱، ۲۸۴، ۲۸۵ ۲۸۷
- علی بن محمد بن ابی القاسم، ۹۰ ۲۸۷
- علی بن محمد بن جهور، ۳۳۶ ۲۸۷
- علی بن محمد بن حسن، ۳۶۱ ۲۸۷
- علی بن محمد بن زبیر، ۱۱۶ ۲۸۷
- علی بن محمد بن سلیمان، ۹۷ ۲۸۷
- علی بن محمد بن علی بن سالم بن عمر بن ریاض، ۱۶۱ ۲۸۷
- علی بن محمد بن عصرو، ۳۲۷ ۲۸۷
- علی بن محمد بن قتبیه، ۲۹۳ ۲۸۷
- علی بن محمد بن مثیل، ۲۳۳، ۲۳۰ ۲۸۷
- علی بن محمد بن یعقوب، ۴۶ ۲۸۷
- علی بن موسی، ۳۴۰، ۳۱۵ ۲۸۷
- علی بن مهدی، ۲۲۱، ۱۱۴ ۲۸۷
- علی بن نصر، ۳۱ ۲۸۷
- علی بن هارون، ۱۷۹ ۲۸۷
- علی بن یقطین، ۳۰۸ ۲۸۷
- عفال، ۳۷۸ ۲۸۷
- عستان، ۱۷۹، ۱۹۵، ۲۲۸، ۲۵۹، ۲۲۸، ۲۰۱ ۲۸۷
- عمر بن شاهین، ۳۶ ۲۸۷
- عمر بن حسن، ۶۵ ۲۸۷
- عمر بن سهل بن اسماعیل، ۷۹ ۲۸۷
- عمر بن شبه، ۸۸ ۲۸۷
- عمر بن علی الاشوف، ۳۱۷ ۲۸۷
- عمر بن محمد بن سیف، ۱۸۷ ۲۸۷
- عمرین، ۱۱۷ ۲۸۷
- عیاش، ۱۹، ۱۱۷، ۸۴، ۹۱، ۳۷، ۲۸، ۲۴، ۲۳ ۲۸۷
- عیاش، ۱۹۹، ۱۹۴، ۲۰۰ ۲۸۷
- عیسی، ۱۱۷ ۲۸۷
- عیسی بن جهور، ۲۵۳ ۲۸۷
- عیسی بن محمد، ۲۲۲ ۲۸۷
- عیسی بن مهران، ۲۵۴، ۱۷۴ ۲۸۷
- غایل، ۳۳۶، ۳۰۱، ۱۱۰ ۲۸۷
- غزو، ۱۰۰ ۲۸۷
- غستان، ۱۴۴ ۲۸۷
- غسفاتری، ۳۶، ۴۵، ۵۲، ۴۹، ۴۶ ۲۸۷
- غفاری، ۲۰۷، ۲۰۶ ۲۸۷
- غلابی، ۲۴۱، ۲۴۰، ۱۶۷، ۸۸، ۸۹، ۳۱ ۲۸۷
- غلام ثعلب، ۲۰ ۲۸۷
- غیاث ناس، ۷۹ ۲۸۷
- غیبت، ۷۲، ۸۵، ۸۴ ۲۸۷
- غیبت، ۱۱۹، ۱۱۸، ۱۱۰ ۲۸۷
- غیبت، ۱۳۵، ۱۰۱، ۱۰۱ ۲۸۷

محمد بن علی بن جارود، ۳۰۲	محمد بن حسین بن درست، ۲۹۲
محمد بن علی بن شاذان، ۱۸۲	محمد بن حسین بن عیید، ۵۹
محمد بن علی بن عبدالصمد، ۶۱	محمد بن حمزہ بن عماره، ۷۲۲
محمد بن علی بن فضل بن تمام، ۱۸۹	محمد بن خالد برقی، ۱۱۹، ۹۰، ۸۹
محمد بن علی بن محمد، ۱۶۵	محمد بن زکریا، ۳۱، ۴۹، ۷۵، ۶۴، ۸۸، ۸۳
محمد بن علی بن یوسف، ۲۹۴	محمد بن زکریا، ۲۲۶، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۰
محمد بن عمار، ۱۶۳	محمد بن زید، ۳۱۸، ۳۲۲
محمد بن عمر بن عبدالعزیز، ۱۹	محمد بن سعید بن ابی شحده، ۶۹
۱۶۵، ۱۰۰، ۸۸، ۳۲	محمد بن سعید بن سلیمان، ۱۰، ۹۷
۱۶۶، ۳۰	محمد بن سندی، ۷۸
۱۸۸	محمد بن شعب بن احمد، ۲۰۱
محمد بن عمر بن محمد، ۲۵۵	محمد بن شهاب، ۲۶۱
محمد بن عنون، ۷۶	محمد بن عباس بن بشام، ۱۸۰
۱۳۱، ۱۱۰	محمد بن عباس بن یحیی، ۱۶۳
۱۳۲، ۳۰۸	محمد بن عاصی بن ماهیار، ۱۷۶، ۱۷۷
۱۳۳	محمد بن عبد الحمید، ۳۸
محمد بن غالباً بن حرب تمام، ۲۲۱	محمد بن عبدالرحمن، ۷۰۲
۲۳۴	محمد بن عبدالسلام، ۳۰۰
محمد بن فضل، ۶۱	محمد بن عبدالعزیز، ۱۶۵
محمد بن محمد بن انس، ۲۲۲	محمد بن عبدالله بن آنوب، ۹۸
محمد بن محمد بن علی الجواد بن حسن، ۳۴۹	محمد بن عبدالله بن جعفر، ۷۸، ۱۹۲، ۲۲۴
محمد بن محمد بن نعسان، ۱۴۰، ۱۴۲	محمد بن عبدالله بن حمزہ، ۲۹۲
۷۷۹، ۷۳۵، ۷۲۷	محمد بن عبدالله بن سلیمان، ۱۵۵
۳۲۷	محمد بن عبدالله بن غالب، ۱۱۶
محمد بن محمود، ۳۲۷	محمد بن عبدالله ریه، ۲۲۷
محمد بن مروان، ۲۴	محمد بن عبدالله اعرج، ۱۰۳
۱۱۷، ۹۱، ۷۷، ۷۸، ۲۳، ۱۹	محمد بن عثمان بن سعید، ۲۰۲، ۱۲۸
۲۶۲، ۲۳۵، ۱۹۹، ۱۹۴	محمد بن علی عقبه، ۳۱
۱۹۶	محمد بن علی بن ابراهیم، ۱۵۵، ۲۶
محمد بن مطہر، ۳۴۹	محمد بن علی بن تمام، ۳۶۹
محمد بن مفضل بن ابراهیم، ۱۵۷	
محمد بن موسیٰ بن متولی، ۷۶	
۲۴۷	
۲۷۶	
محمد بن ناصر، ۲۷۶	
محمد بن وہیان دبیلی، ۲۹	

- مستلیان، ۴۹
 مستوفی، ۱۰۵
 مسرور، ۲۵۷، ۱۹۲، ۱۸۹
 مسلم، ۲۰۸
 مصری، ۳۷۸، ۲۵۳، ۲۴۴، ۲۴۳، ۱۳۶، ۹۵
 ۲۵۲
 مطرز، ۲۰
 مظہنی، ۳۷۷، ۲۵۱
 طیع لامرالله، ۲۸۵
 ۱۵۵
 طیین، ۲۶۴
 مظلوم بن جھڑو، ۲۶۴
 مظلوم بن محمد، ۳۰۲، ۳۱۹
 عمالا بن زکریا، ۳۱۶
 معاویہ، ۲۲۴، ۸۸
 ۲۲۴، ۱۷۲، ۸۹
 ۲۸۵، ۲۸۹، ۲۱۶، ۲۱۴، ۲۱۳
 ۲۵۲، ۳۰۴، ۲۸۷
 ۳۳۹، ۲۲۸، ۲۲۷
 سراج، ۲۲۹، ۱۹۸، ۱۵۰
 معزّل الدولة، ۳۷۷، ۳۴۵، ۲۹۷
 ۳۴۶
 معلم الصیبان، ۸۱
 معلم قرآن، ۱۵۶
 معلی بن اسد، ۹۸
 معنوی، ۱۴۳
 نفس، ۱۸۹
 ملشتر، ۵۸، ۴۲
 ۱۹۷، ۱۱۹، ۱۰۴، ۷۹، ۵۷
 ۲۷۲
 ملمس، ۱۸۹، ۱۶۲
 مسند، ۴۷، ۴۶، ۴۹، ۶۲، ۵۳
 ۱۱۷، ۸۸، ۸۶، ۷۰
 ۱۱۳، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۹، ۱۵۰
 ۱۶۰، ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۹۳، ۱۹۲، ۲۱۶، ۲۱۵، ۲۱۸، ۲۱۷
 ۲۱۹

- مهدویت، ۸۵، ۳۶۲، ۱۸۰، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۶، ۲۷۶، ۲۷۷
- مهدی بالله، ۷۴، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۱۰، ۳۱۸، ۳۲۰
- مهدی موعود، ۸۵، ۱۶۱، ۱۱۶، ۳۲۸، ۳۲۲
- هروان، ۷۲، ۷۱، ۷۰
- مقامه نویسی، ۱۲۱
- مهلهب بن ابری صفره، ۳۲۵
- مقتدر، ۱۰۶، ۱۸۶، ۱۸۷، ۲۱۸، ۲۶۶، ۲۶۵، ۲۶۲
- هلیس، ۱۱۲، ۲۹۵، ۳۲۵، ۳۲۷، ۳۲۷
- مهلوس، ۲۰۳
- مقلاص، ۱۶۲
- میرزا عبدالله، ۳۴۰
- مکاتبه، ۹۷، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۵۹، ۲۵۷
- مکتب «بصره»، ۱۸۶، ۲۴۳
- مکتفی، ۴۹۵
- مکنی، ۱۲۰
- ملاح، ۲۹۰
- ملک‌الشمراء، ۲۶۸
- مصله، ۲۵۸
- منازی، ۵۲
- ناصر صفیر، ۲۷۶
- ناصر کبیر، ۵۶، ۲۷۶
- منجم، ۱۲۱، ۵۰
- منصور بن عباس، ۱۲۷
- منصوری، ۱۲۸
- موال، ۱۵۶
- موحد، ۱۷۲
- موزخ، ۴۸، ۴۷
- موسوی، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۷۵، ۲۷۶
- موسی بن الحمد، ۱۲۹، ۲۷
- موسی بن اسحاق، ۱۵۴
- موسی بن حسن، ۱۱۸، ۳۵۱، ۳۴۱
- موسی بن عبدالله، ۳۴۹، ۳۵۴
- موسی میرقع، ۱۲۹
- موصلى، ۲۸، ۷۷، ۷۶، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴
- مولى، ۱۰۰، ۳۶
- نجف، ۹۵
- نجف، ۱۶۱، ۱۸۶، ۹۳، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۸، ۲۱۳
- نجاشی، ۲۷۷
- نجاشی، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳
- نخاس، ۱۲۴، ۸۵
- نخشی، ۷۵
- نفع، ۱۵۳

یعقوب بن عبدالمعزیز، ۱۴۵ ۲۲۱
یعقوب بن یزید، ۳۳۱ ۱۰۶، ۸۸، ۹۷
یقطین، ۳۲۳ ۳۲۵، ۳۲۰، ۳۰۳، ۳۹۰
یمانی، ۲۲۸، ۲۲۰ ۲۲۲
یوردانوس نموراریوس، ۵۰ ۳۳۹، ۲۴۶، ۲۲
یوسف بن ابراهیم، ۵۰ ۱۸۰، ۱۷۸، ۱۶۹
یوسف بن ابی الساج، ۷۴ ۱۶۵
یوسف بن وجیه، ۳۲۶ ۱۲۴
یزید بن سلیمان، ۲۰۶ ۲۰۶
یعقوب بن یعقوب، ۱۶۵ ۱۷۳
یونس بن ربات، ۲۵۰ ۸۸

نهاية الماكن

- بلق، ١٩، ٣٢٧، ٣٩١، ٣٩٠، ١٠٢، ٨٣، ٨٢، ٨١، ٨٠ ٢١
 بيت الحكم، ١٣١
 بيت المقدس ١١٢
 بين التهرين ٣٢٠
 تركستان ١٣٢ ٣١٩
 تركيبة ٣٢٠ ٢٢٠
 تكريت ٢٤٠، ٩٢ ٢٦٩، ٣٦٨
 نوز، ١١٢٤ ٣٨٦ ١٢٦
 تهام ٢٨٥، ١٦٧ ١٧٢، ١٣٨، ١٢٠، ١٠٠، ٩٩، ٩٨، ٥٩
 جبل ١٥١، ١٢٠ ٣٠٢، ٣٠١، ٢٢٢، ٢١٤، ٢١١، ٢١٠، ١٩٩، ١٩٨
 جوانب ١٠٣ ٣٣١، ٣٠٣
 جيلان ٢٧٦ ١٥٧، ١٥٢، ١٥١، ١٥٠، ٩٩، ٩٨، ٥٩، ٩٦، ٩٥، ٩٤ ١٥٧
 جالوس ٣١٨ ٣٨٩، ٣٨١، ٢٦١
 جاز ٢٥٣، ١٩٩ ١٥١، ١٩٥، ١٣٠، ٩٩، ٧٩، ٧٤، ٧٣، ١٩١ ١٥٨
 حزان ٣٢٢، ٣٢١، ٣٢٠ ٣٢٥، ١٧٣
 حلب ٣٧٨، ٣٧٧، ٣٧٦، ١٤٣، ١٤٢، ١٤١ ٢٣٠
 حمص ٢٧٨، ٣٧٩، ٣٧٨ ٢٧٨، ٣٧٧، ٣٧٦ ٢٣٠
 حوره ٢٩٨، ٢٩٧ ٣١٠، ٣١٥، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٣ ٣٩٨
 خارك ٣٩٥ ٣٩٧، ٣٩٤
 خراسان ٢٨، ٢٨، ٢٨، ٢٨، ٢٨، ٢٨، ٢٨ ٢٢١
 طرفة ٢٩٨ ٣٠٠، ٢٠٨، ١١٥
 خوزستان ٣٠٢، ٣٠١، ٢٩٧، ٢٩٦، ٢٩٥، ٢٩٤ ٣٠٣
 دار الحكمة رشيدية ٢٢ ٣١٣، ٣١٣، ٣١٣، ٣١٣، ٣١٣ ٣١٣
 دبيل ٢٠٣، ١٥١ ٣٩٩

سوریه، ۱۳۰	دجله، ۱۶
شاش، ۲۲۰	دہیل، ۲۴۱
شام، ۵۲، ۵۰، ۱۰۴، ۷۱، ۱۱۵، ۱۱۴	درب البقر، ۳۶
..... ۱۶۰، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۰۴، ۷۱	مشق، ۳۱، ۵۶، ۶۶، ۹۵، ۱۱۵، ۱۱۴، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴
..... ۲۷۸، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۷۷	مشق، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۷۹، ۲۷۱، ۲۷۰، ۲۷۹
شاهرود، ۲۰۸	مشق، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲
شرق نبل، ۱۳۶	مشق، ۲۹۱، ۲۹۲
شمال عراق، ۱۶۷، ۵۲	دولاب، ۶۱
شوشتر، ۲۱، ۱۰۶، ۲۱، ۳۶۳، ۳۶۶، ۳۰۱، ۲۰۲	دیار بکر، ۱۶۷
شیخوار، ۱۹۵	دیبل، ۳
..... ۲۹۵، ۲۹۴، ۲۹۳، ۲۹۲، ۲۹۶	دیبل، ۷۶، ۲۷
سد، ۲۱۱، ۱۸۶	دینور، ۷۹
..... ۲۷۷، ۲۱۱، ۱۸۶	ذوالقرنین، ۶۱
صنماد، ۱۹۷	رافق، ۲۲۸
..... ۲۲۱، ۲۲۰	رامهرمز، ۱۳، ۳۷۵، ۳۷۷، ۳۹۳، ۲۹۶، ۳۷۵
صول، ۲۳، ۲۵، ۲۵، ۱۰۴، ۱۰۴، ۱۰۴، ۱۰۴	راساف، ۱۲۲
..... ۱۹۱، ۱۹۳، ۱۹۹، ۱۹۹، ۱۹۹	زلف، ۴۰
..... ۱۹۷ ۲۲۹، ۲۲۸، ۱۴۴، ۷۵، ۵۶
صنماد، ۱۹۷	روم، ۲۰۳، ۱۱۵
..... ۲۲۱، ۲۲۰	زمیله، ۲۲۲
طبرستان، ۲۰، ۲۲، ۲۰، ۶۵، ۷۲، ۷۲	روم، ۱۷۰
..... ۱۷۲، ۱۰۱، ۱۰۴، ۷۲	زنگان، ۱۲۰
..... ۱۷۲	تبیخ، ۲۷۷
..... ۲۱۶، ۲۱۹	سرپل ذهاب، ۲۰۹
..... ۲۷۶	سقیفه، ۲۷۰، ۲۷۳، ۸۹، ۸۸
..... ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۲	سوسنر قند، ۲۸، ۲۷، ۲۷، ۲۷، ۲۷، ۲۷
..... ۲۹۳ ۱۴۶، ۱۱۷
..... ۲۹۴ ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۳، ۲۹۳
..... ۲۹۵ ۱۹۴
..... ۲۹۶	سند، ۲۵، ۲۵، ۲۵، ۲۵
..... ۲۹۷ ۲۱۹، ۲۰۳، ۱۵۴، ۱۴۴، ۱۴۵، ۷۶
..... ۲۹۸ ۲۲۱
..... ۲۹۹ ۲۲۱، ۲۲۰، ۲۲۱
..... ۲۹۹ ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴
غزیض، ۲۷۹ ۲۰۹
..... ۲۰۳، ۲۰۲، ۲۰۱، ۲۰۱ ۲۰۲، ۲۰۰، ۳۹۶
عسکر مکرم، ۲۰۰	سوراء، ۱۰۱

مشدان، ۱۷۷، ۱۵۶، ۱۵۱، ۱۲۱، ۱۲۰، ۷۹، ۲۹	مششان، ۳۵
.... ۲۹۱، ۲۸۵، ۲۲۳، ۲۱۷، ۲۲۷، ۲۱۱، ۲۰۶	نجد، ۱۹۹
۸۹، ۷۹، ۷۳، ۷۰، ۵۸، ۴۹، ۴۲، ۴۹، ۴۷، ۴۶	نجف الشرف، ۲۸۸، ۲۸۲، ۲۶۲، ۲۶۷
۱۷۹، ۱۶۲، ۱۴۱، ۱۳۹، ۱۳۷، ۱۰۹، ۱۰۴، ۸۸	نساء، ۱۳۵
۲۰۲، ۱۹۳، ۱۸۵، ۱۷۸، ۱۷۶، ۱۷۱، ۱۶۳	نصیبین، ۲۲۴، ۲۲۳، ۲۱۷
۲۷۰، ۲۶۷، ۲۶۲، ۲۶۱، ۲۶۰، ۲۵۷	نوبنیه، ۱۲۸
.... ۲۷۷، ۲۷۶، ۲۷۵، ۲۷۴، ۲۷۳، ۲۷۲	نهاوند، ۹۶
.... ۲۷۸، ۲۷۳	نهروان، ۱۲۶
یمن، ۱۱، ۹۲، ۷۴، ۷۱، ۱۰۹، ۷۴، ۷۱	نشابور، ۲۹۸، ۲۹۷، ۱۸۸، ۷۱، ۷۳، ۷۲
۲۷۹، ۲۷۹، ۱۹۷، ۱۵۳، ۱۰۹	واسطه، موارد متعدد
	۲۸۹

نهاية كتب

- ابطال القواس، ٢١٩، ٣٣، ٢٢ ٢١٩
- ابيات الاستشهاد، ١٢٢ ١٢٢
- اعيان الشيعة، ٣٣، ٤٠، ٨٣، ٨٩، ٨٣، ٥٢، ١٠٠، ٩٩ ١٠٠
- أحكام القرآن، ٢٢٥، ٢١٦، ١٤٤، ١٣٢، ١٣٦، ١١٨، ١٠٧ ٢٢٥
- أحكام النساء، ٣١٨، ٣٧٦ ٣١٨
- البخار ابن رومي، ٩٨ ٩٨
- البخار ابن العينا، ٢١٦ ٢١٦
- البخار ابن هنيفة، ١٥٨ ١٥٨
- البخار الانفة و مواليدهم عليهم السلام، ٢٦٢ ٢٦٢
- البخار الاطبلاء، ٥١ ٥١
- البخار السيد الحميري، ٩٩ ٩٩
- الاختيار من شعر ابن رومي، ٩٨ ٩٨
- الاخبار الصحافيين، ٣٥٧ ٣٥٧
- الاخبار المنجذبين، ٥١ ٥١
- الاخبار الشبيهية، ١٥٤ ١٥٤
- الاخبار حضر بن عدي، ٩٨ ٩٨
- الاخبار صاحب الزنوج، ٩٩ ٩٩
- الاخبار معاوية، ٣٥٢ ٣٥٢
- الاخبار يحيى بن حسين بن زيد و صالح الحسن، ١٥٨ ١٥٨
- الاختصار الاختصاص، ٦٩ ٦٩
- الاختصار الكون والفساد لارسطو، ٣٥٢ ٣٥٢
- الاطفال، ٢٨٦، ٢٨٤ ٢٨٦
- الافتراق، ١٧١ ١٧١
- الاتنان على المعرفة، ٢١٦ ٢١٦
- الامانة و المؤانسة، ٢٨٧، ٢١٢ ٢٨٧
- الامثال المسائية من شعر المتنبئين، ٢١٦ ٢١٦
- الانساب، ٣٩، ٣٩، ٣٩، ٨٣، ٨٠، ٧٢ ٣٩
- ادب الامام و المأمور، ٢٣١ ٢٣١
- ادب الحكماء، ٢٦٠ ٢٦٠
- ارشاد القلوب، ٢٧٣ ٢٧٣
- اسماء الرجال والانساب، ٢٤٤ ٢٤٤
- اسماء الله سبحانه و صلاته، ٢١٥ ٢١٥
- اصلاح المنافق، ٢٨١، ١٢٠ ٢٨١

- الحججة في عمل القراءات، ٢٨٧

الخسمين، ١٣١، ١٥٥، ٢٩، ١٦٦، ١٧٩

١٨١، ١٨٤، ١٩٣، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤٥

..... ٣٣٩، ٣٣٨

الدامغ، ١٩٧

الدبلان، ١٦٨، ١٦٩

الذرية إلى تصنیف الشیعہ، موارد متعدد.....

الرواه و التعازی، ٢٩٨

الرجال، ١٩، ٩٢، ٩٣، ٩٤، ٩٥، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ٩٩

١٥٨، ١٥٩، ١٣٧، ١٣٥، ٩٧، ٩٨، ٩٩، ٩٥

٢٥٥، ٢٣٩، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٥، ١٨٨، ١٧٧، ١٦٤

..... ٣٥٢، ٢٦٢

الرواة على ابن علی الجبانی، ٣٥٢

الرُّدُّ على اصحاب المسولة بين المتنزهین فی
الوَعِید، ٣٥٢

الرواة على الغلاة، ٢١٩، ٢٠١

الرواة على الفضحیة، ٣٥٢

الرواة على القدریة، ١٩٧

الرواة على الواقفیة، ٢٥٢

الرواة على اهل الاستطاعة، ١٨٠

الرواة على اهل السنبلن، ٣٥٢

الرواة على أصحاب الصفات، ٢١٩

الرواة على فرق الشیعۃ مخلال الامامیة، ٣٥٢

الرسائل المختارۃ، ١٠٠

الرسالة الى ابن ابی طاھر فی ذکر الاعسین،
..... ١٧١

الرواۃ والفلج، ١٦٥

الريھانیتین الحسن و الحسین، ٢٩٨، ٢٩٧

الزواہ و المعاوضۃ، ٣٠٥

الزيادات في اخبار الورزاء، ٩٨

الانوار، ٩٧

الابیضاح فی التّنھو، ٢٨٣

الابیضاح و التّنکلہ، ٢٨٧

الابیان و الكفر، ١٧٧

الاتالی، ٢٥، ٢٩، ٢٩، ٢٥

١٣٨، ١٣٦، ١٣٣، ١٢٧، ١١٩، ١٠٨، ٩٩، ٩٧

١٣٩، ١٧٤، ١٧٣، ١٦٠، ١٥٠، ١٩٣، ١٤٦، ١٣٩

٢٢٢، ٢٠٩، ٢٠٤، ١٩٦، ١٩٣، ١٨٤

٣٢٦، ٣٢٤، ٣١٤، ٣٠٨، ٣٠٧، ٢٤٤، ٢٢٨، ٢٢٧

..... ٣٥٤، ٣٣٩

البارع فی الحکام، ٣٢٦

التّاریخ الکبیر و الصّفیر، ٤٩

التّبیصرة فی فضل المترأة المعلقۃ، ٢٧٦، ٢٧٨

التّتبیع لکلام ابن علی الجبانی، ٣٨٥

التذکرۃ فی علوم المریبۃ، ٢٨٧

التذکرۃ و التّبیصرة، ١٣٧

التعازی، ٣٥٤، ٢١

التفسیر، ٢٧٣، ١٤٨

التتفییل بین بلاغتی العرب و العجم، ٣٠٤

التّنکلہ فی التّصویر، ٣٨٣

التمییح، ١٢٧، ١٢٦، ٣٢١، ٣٢٢

التّنبیه، ١٩٧

التسویید، ١٠٢، ١٦١، ١٩٧، ٢٢٤، ٢٣١، ٢٣٦، ٣٤٢، ٣٢٨

الجامع فی الامامة، ٣٥٢

الجماع فی الحديث، ٢٩٣

الجماع فی ابواب الشّریعة، ٣١٥

المجوهرة مختصر الجمجمۃ، ٣١٦

العینی بیسی اللہ، ١٥٨

الزينة في تفسير الافتاظ المتدولة، ٧٥

السرائر، ٤٦

السفينة ولدك، ٨٩، ٨٨، ٨٧

السياسة الكبير والصغير، ٨٣

السياسة لافلاطون، ٥١

الشاد، والجلاد، ١١٠

التشيب والشباب، ٢٩٩

الصحابي في لغة اللغة، ٤١٣، ٤٢٢، ٤٢١

الصخرة والبتر، ٢٥٥

الصناعتين، ٣٠٥، ٣٠٣

الصيام، ١٦٢

الضيق، ٢٦

الطبع، ٥١

الصلدة في شهر رمضان، ٢٩٠

العروس، ١٦٠، ٢٣١

الماء، ٢٨٧

الماء والحياة، ٢٨٧

الماء والورق، ١٦٠

الفايات، ٢٣١

الغدوة، ٢٤٤، ٢٤٣، ١٤٢

الغدير، ١٠٠، ١٤١، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٥

الحيثية، ١٤٧، ١١٨، ١١٧، ٥٨، ٦٢

الكتاب، ١٢٨، ١٥٢، ١٥٥، ١٥٦، ١٦٢، ١٦٦، ٢٣٣

الفنون، ٣٥٠، ٣٤٤

الفتن و الملاحم، ٤٦٢

الفتح، ١٠٥، ٣٥٣، ٣٥٢

القضائي، ٣٥٤، ٤٦

الفقه، ١٩٧

الفلسفة السياسية عند العرب، ٥١

المهرست، موارد متعدد

الكاف، ٥٣

الكاف، ١٩١، ١٩٢، ٢٠٠، ١٥٧، ١٥٦

الكاف، ٣٢٣، ٣٠٨، ٢٥٦

الكاف في التاريخ، ٣١٦

الكتأ والفرز، ٣١١

الكشف عن مساوى شمر المتبنى، ٢١٦

الكشف فيما يتعلّق بالسبلة، ٤٦

اللامات، ١٢٢

الساعات من دخول الجنة، ٢٣١

الماهول، ١٠٦

المبسوط في عمل يوم وليلة، ٢٩٣

المبنية في أخبار آل أبي طالب، ١٦٤، ٩٨

المتحدة، ١٩٨، ٥٧

المحتشى بحدل آل الرسول، ٣١١

المجمل في اللغة، ١٢٢

المحاسن، ٩١، ٩٠، ٧٧

المحدث الفاصل بين الرواوى و اواعى، ٢٩٨

المحيط في اللغة، ٢١٦، ٢١٠

المختلف والمؤتلف، ٣٠٥

المدخل إلى علم النجوم، ٣٢٦

المزار، ٢٣٥، ٣٦

المسائل البصرية، ٢٨٧

المسائل البهدائية، ٢٨٧

المسائل العلبيات، ٢٨٧

المسائل الشيرازيات، ٢٨٧

المسائل المسكوبية، ٢٨٧

المسائل القصريات، ٢٨٧

المسائل الكبيرة، ٢٨١

المسائل الظرفانية، ٢٨٧

المسائل المصلحة، ٢٨٤

- المسالك والعمالك، ٨٣ ..
- المسلسلات، ٢٣١ ..
- المنتد، ٣٤٤ ..
- الصلح، ٧٥ ..
- القصور والقصور، ٦٨٧ ..
- السکافا فی المذهب، ٧٢ ..
- المدحوبین والمذمومین، ١٦٤ ..
- المتنظم، ٣٠٤-٣٠٢ ..
- المونخ لی حروب امیر المؤمنین (علیه السلام)، ٣٥٢ ..
- النجاة، ١٩٧ ..
- النجوم والطلع، ٣٢٦ ..
- النحو والصرف، ٨٣ ..
- النسب، ٣٥٠ ..
- النصوص، ٣١٩ ..
- النفس على ابن خلف، ٧١ ..
- النواير الكبير، ١١٣ ..
- النواير فی الفقة، ٢٨٠ ..
- النواير والشوارد، ٣٩٩ ..
- النهایة فی غریب الحديث، ٣٠٤ ..
- الواحدة، ٣٢٧ ..
- الوافیة فی تعیین الفرقۃ الناجیة، ٣٢٢ ..
- الوزراء، ٢١٦، ٩٨ ..
- الوضوء، ١٤٨ ..
- الوقف والابتدا، ٢١٦ ..
- الولایة و من روی عن غدیر خم، ١٥٨ ..
- الموافق، ٦ ..
- البشكربات، ١٢٢ ..
- الیقین، ٢٩٠، ٢١٦، ٧٣ ..
- امام التنزیل، ٢٩٨ ..
- انساب الانتماء و موالیدهم ای صاحب الامر، ٣١٩ ..
- نبایهی الشریعة، ٢٩٣ ..
- تاریخ علی، ٢٥٥ ..
- تاریخ قم، ٣٢١، ٣٢٠، ٣٣٩، ٣١٢، ٣٠٨ ..
- تاریخ مدینة دمشق، ٣٦، ٣١، ١١٥، ٩٥، ٦٦ ..
- ١٢٤، ١٢٣، ١٢٢، ١٢١، ١٢٠ ..
- تاریخ طبلة، ١٦٤، ١٦٠ ..
- ابیان ابی طالب (علیه السلام)، ١٦٥، ١٦٣ ..
- ادب الموائد، ٢٩٨ ..
- ادب الناطق، ٢٩٨ ..
- اقسام الاخبار، ٢٨٧ ..
- آمثال الحديث، ٢٩٨ ..
- آمثال النبی، ٢٩٩ ..
- أوجز السیر لغير البشر، ١٢٢ ..
- بسحارات السوار، ٢٧، ٣١، ٥٧، ٦٦، ١٤٤ ..
- ١٩٩، ٢٠٤، ٢٠٦، ٢١٩، ٢٢٩، ٢٥٠، ٣١٧ ..
- ٣٦١، ٣٦٢ ..
- بنية الوعاء، ٢٨٧، ٢١٠ ..
- بيان الدین فی الاصول، ٤٣ ..
- تاریخ ابن عثیر، ١٦٦ ..
- تاریخ اصفهان، ٣٤١ ..
- تاریخ الانفة، ٢٢١ ..
- تاریخ الشهور والحوادث لیها، ٣٦٠ ..
- تاریخ المنصوری، ١٣٦ ..
- تاریخ بنداد، ٣٢١ ..
- ١١٣، ١٢٤، ١٢٢، ١٢٣، ٩٩ ..
- ١٥٨، ١٦٦، ١٧٧، ١٧٦، ١٩٠، ١٨٧ ..
- ٢٢٢، ٣١٣، ٣٨٧، ٣٨٥، ٣٧٩، ٣٥٥، ٣٤٣، ٣٤٠ ..
- ٣٣٩، ٣٣٨ ..
- تاریخ بیهقی، ١٣٧ ..
- تاریخ ری، ١٠٥، ١٠٤، ٣٧ ..
- تاریخ علی، ٢٥٥ ..
- تاریخ قم، ٣٢١، ٣٢٠، ٣٣٩، ٣١٢، ٣٠٨ ..
- تاریخ مدینة دمشق، ٣٦، ٣١، ١١٥، ٩٥، ٦٦ ..
- ١٢٤، ١٢٣، ١٢٢، ١٢١، ١٢٠ ..
- نبایهی الشریعة، ٢٩٣ ..

- تحف العقول عن أئل الرسول ٣٢١، ٣٢٠
 تسلية على كتاب سفيويه ٣٢٩، ٣٢٨، ٣٢٧، ٣٢٦، ٣٢٤، ١٥٤، ٢١
 ترتيب الأدلة ٣٩٩
 تعجبات المحدثين ٣٠٥، ٣٠٤، ٣٠٣
 تعبير الرواية ٥٩
 تعليقة على كتاب سفيويه ٢٨٧
 تفسير الشرة لبطرسيوس ٥١
 تفسير الرواية ٥٩
 تفسير القرآن ٩٣
 تفضيل بنى هاشم ٩٨، ٩٧
 تفريظ الدفاتر ١٣٦
 تمام الصبح ١٢٢
 تستفتح المسأل ٥٨، ٥٧، ٥٦، ٥٥، ٥٤
 دائرة المعارف ٣٢٧، ٣٢٦
 دائرة المعارف تشني ٣٥٢، ٣٥١، ٣٤١، ٣٣٢
 دراسة الحديث ٢١٣
 دعاء السفر ١٧١
 دلال الامامة ١٠١، ١٣١
 ديوان الانواع ١٦٦
 ديوان الشعر ٣٤٧
 ديوان المعان ٣٠٥
 ديوان شعر الصاحب ٢١٦
 ذكر اخبار اصحابها ٣٠٥، ٣٠١
 ذمة الخطأ في الشعر ١٢٢
 راحة الارواح ٣٠٥
 رجال ابن جندى ١٦٦
 رجال الطوسى، موارده متعددة ٧٧، ٥٩، ٥٥، ٥٩، ٥٩، ٥٩
 رجال النجاشى، موارده متعددة ١٩١، ١٨٣، ١٧٧، ١٧٣، ١٦٤، ١٥٣
 رسالة الى ابن الفضل بن عصيى ٥٦
 رسالة في احوال عبد العظيم الحسنى ٣٠٠، ٢٧٢

- عنوان المعارف و ذکر الخلاف، ٢١٦
 عبار الشعر، ١٣٧
 عيون التمجذرات، ١٠٨، ٧٣
 غور الاخبار، ٢٦٢
 غريب القرآن، ١٨٧
 فرج المهموم، ٥٢، ٣٢٦، ٣٦٠، ٣١٦، ١٣٦
 فرحة الغرى في تعين قبر امير المؤمنين عليه السلام، ٢٨٩، ٢٨٨
 فرق الشيعة، ٣٥٢، ٣٥١، ٣١٧، ٢٢
 لغص الواقع، ٢١٧، ٢٢
 فضائل الجماعة وما روى فيها، ١٦٩
 فضائل النبوز، ٢١٦
 فضائل بلخ، ٨٣
 فضائل على عليه السلام، ٢٥٠
 فضل العلم وأدابه، ٢٥٨
 فضل القرآن وحملته، ١٦٤
 فضل الكوفة ومساجدها، ٢٣٥
 فضل زيارة الحسين عليه السلام، ١٦٥، ٣٣
 لوات الوليات، ١٦١، ٢٦٦
 قسم النهار وسر الليل، ١٢٢
 قصيدة نوبية، ١٠٠
 قيام الليل، ٢٦٠
 كامل الزيارات، ١١٥، ٩٥، ٥٩، ٢٢٧، ٢٢٣، ٢٢٠
 كتاب الأداب، ١١٠
 كتاب الآراء والديانات، ٣٥٢
 كتاب الامامة الكبير والصغر، ٣١٩
 كتاب التجھل والصروفة، ٢٢٤
 كتاب التصریف، ١٨٧
 كتاب التوبیة، ١٧٧
 رسالة في الهداية والضلال، ٢١٦
 رسالة في حدود الفلسفة، ٨٣
 روایتیات صنییری، ١٤١
 ریاض العظام، ٣٢٢، ٣٨٠، ٣٢١، ٣٢٠
 ریاض الفکر، ٤٤
 زاد المسافر، ١٠٨
 زکات، ١٤٨
 زهد النبي، ٢٣١
 زیارة الرضا عليه السلام، ٤٣
 سقطات العجلة، ١٦٢
 سنن المعذى، ١٣٦
 سنن العرب وكلامها، ١٢٢
 سیاست افلاطون، ٥١
 سیرة الحمد بن طولون، ٥١
 شدرات الذهب، ١٣١، ٢٨٧، ٢٧٩
 شرائع الادیان، ٨٣
 شرح دیوان الحماة، ١٧٧
 شرح نهج البلاغه، ٨٩
 شعر السيد الحسینی، ٤٩
 شواهد امیر المؤمنین عليه السلام وفضائله، ١٩٨
 صحیفة سجادية، ٨٦، ٣٣٩
 صفة الجنة والنار، ٩٦
 صناعة الشعر، ٣٠٥
 سور الماقبله، ٨٣
 طبقات البراءة، ٥٤
 عجائب العالم، ٩٦
 عروس، ٣٣٢، ٣١٥
 عصمة الائمه، ٨٣
 علاء العجائیین، ١٦٦
 علم السنبلق، ٣٠٥

- ما لعن فيه الخواص من العلماء، ٣٠٥
 ما نزل من القرآن في أهل البيت، ١٧٦ ١٧٦
 ما يصح من أحكام النجوم، ٨٣ ٨٣
 مأة منقبة، ١٠٨ ١٠٨
 مثالب ابن نواس، ٩٨ ٩٨
 مثالب البانل، ٤٩ ٤٩
 مثالب الوزيرين، ٢١٢ ٢١٢
 مثالب معاوية، ٩٨ ٩٨
 مجالس المؤمنين، ١٠٦ ٢٧١
 معن الانبياء والاصحاء والابيات، ٤٩ ٤٩
 معن امير المؤمنين، ٩٦ ٩٦
 مختصر المطلع، ٥١ ٥١
 مدينة العاجز، ٧٣ ٣٤٩, ٣٤٤, ٣١٧
 مرأة الجنان، ١٥٨ ٢٧١, ٣٤٤, ٣٤٣
 مرأة الكتب، ٤٢ ٤٧٤, ٤٢
 سائل على بن جعفر عليهما السلام، ٢٠٣ ٢٠٣
 مستدرك الوسائل، ١٥٤, ١٥٢, ١٦٠, ١٦٨, ١٦٨ ٣٣٦
 مسلسلات، ٣٤٤ ٣٤٤
 مسنون لاطمة عليهما السلام، ٣٣٩ ٣٣٩
 مصالح البدان والانفس، ٨٣ ٨٣
 معالم العلماء، ٤٤ ١١١, ١٠١, ٦٢, ٥٩, ٦٧
 حكم الدين و تمام النعمة، ٣١ ٣١
 معجم الادباء، ٥١, ٨٣ ٢١٦, ٢١٢, ١٠٧, ١٠٦
 معجم رجال الحديث، موارد متعددة ٣٠٣, ٣٠١, ٣٩٩, ٣٩٧, ٣٩٥
 لسان الميزان، ٣٦, ٤٣, ١٤٢, ١٢٢, ١٠٤, ٩٣ ٨٨, ٩٣, ٧٦, ٥٥, ٣١, ٣٠, ٢٧
 مجمع المleinan، ١٤٦, ١٤٢ ١٧٧, ١٧٥, ١٦٦, ١٥٤, ١٣١, ١٠٨

مواليد الائمة وأعمارهم، ١٣٥	معجم مقاييس اللغة، ١٢٢
میزان الاعتدال، ١٣١، ٣٤٨، ٣٥٠	مقاتل الطالبيين، ٣٤٧، ٩٨، ٢٠
ناصريات، ٣١٨	مقتلهب الآخر، ١٦٨
نسب المهابة، ٣٤٦	مقصد الراغب في فضائل علي بن أبي طالب عليهما السلام، ٢٦
نظم القرآن، ٨٣	مناجيبي الخصيان، ٣٤٩
نفى السهو عن النبي وعدد الاشتبهات، ٢٠١	مناسك الحج الكبير والصغر، ١٧١
نفخ رسالة الشالعى، ٢١٩	مناقب أبا طالب عليهما السلام، ١٠٠، ٣١٤، ١٤٤، ١٤٢
نواود الآخر في على خير البشر، ٢٣١	نهج الحق، ٢١٢
يافقوت، ٣٥، ٢٣، ٥١، ٥٠، ٩٨، ٩٧، ٨٣، ٥٣، ٥١	مناقب امير المؤمنين عليهما السلام، ٢٢٨، ٨٩، ٦٦، ٦٩
يستحبة الدهر، ١٢٠، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٧، ١٢٣	من روی عن امير المؤمنین و مصنده، ١٥٨
من روی عن زید بن علي، ١٥٨	من روی عن زید بن علي، ٢١٦، ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٧، ٢٨٧، ٢٩٩، ٢٩٩